

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** ROTOCOLS

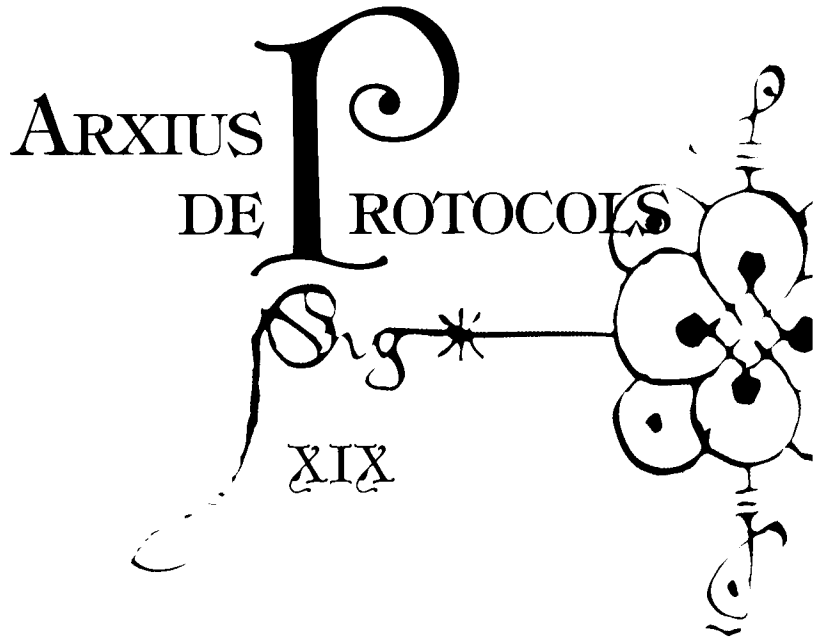
Sig * XIX

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 2001

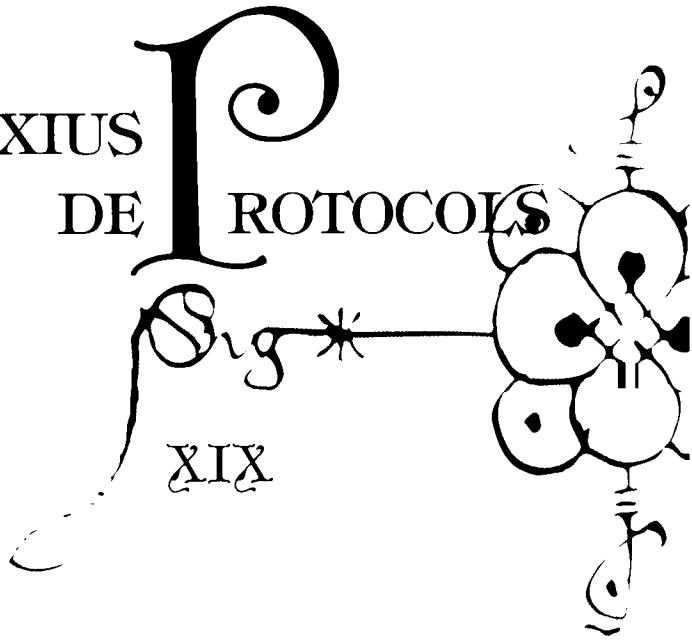

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** ROTOCOLS
Sig *
XIX

A large, ornate initial letter 'L' in a blackletter font. The vertical stem of the 'L' is decorated with a series of musical notes and a star symbol. The horizontal bar of the 'L' is also decorated with musical notes. The word 'ARXIUS' is written in a smaller blackletter font to the left of the top of the 'L'. The words 'DE' and 'ROTOCOLS' are written in a smaller blackletter font on either side of the middle of the 'L'. Below the 'L', the word 'Sig' is written in a cursive script, followed by an asterisk. Below that, the Roman numeral 'XIX' is written in a blackletter font.

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 2001

Publicació patrocinada per la
Fundació Noguera

Director

Lluís Jou i Mirabent

Coordinador

Laureà Pagarolas i Sabaté

Consell

Jordi Figa i López-Palop, Josep M. Font i Rius,
Emili Giralt i Raventós, Àngel Martínez Sarrión,
Josep M. Sans i Travé, Francesc Torrent i Cufí
i Modest Ventura i Benages

Editor

Il·lustre Col·legi de Notaris de Catalunya
c/ Notariat, 4 – 08001 Barcelona

Realització: Agnès Collado

Impressió: Gràfiques Tramacolor, scp

ISSN: 0211-5425

Dipòsit Legal: B-44.447-2002

SUMARI

- 7** Un fragment de llibre notarial de 1221 a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic
Rafel Ginebra i Molins
- 23** Dot, patrimoni i treball femení. Dues recerques en comparació: l'àrea milanesa i l'àrea barcelonina
Coral Cuadrada i Majó
- 47** El forn senyorial i el proveïment de pa a Sant Feliu de Llobregat (segle XIV)
M. Cristina Forns de Rivera
- 67** La Casa Llotja de Mar de Barcelona: revisió del seu procés constructiu a través de la documentació (segles XIV-XVI)
M. Carme Domínguez Rodés, Sílvia Cañellas i Martínez
- 85** Il commercio del corallo e i contratti d'ingaggio dei corallieri ad Alghero nel XV secolo
Corrado Zedda
- 107** Assicurazioni marittime e commerci a Barcellona attraverso lo studio del *Manual d'assegurances marítimes (1428-1429)* di Bartomeu Masons
M. Elisa Soldani

- 145 Contribució a la història del llibre cincentista del bisbat de Vic
Miquel Mirambell i Abancó
- 175 L'armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona.
Història d'un fons inèdit
Isabel de la Fuente i Castelló
- 199 La història des del subjecte. Inventaris *post mortem*:
consum, microhistòria i cultura material a la Barcelona moderna
Xavier Lencina Pérez
- 243 La escribanía municipal de Santander en el siglo XVII
Rosa M.ª Blasco Martínez, Virginia M.ª Cuñat i Ciscar
- 259 El retaule de Sant Pau de la catedral de Barcelona (1769-1770)
Aurora Pérez Santamaría
- 279 Los protagonistas de la fundación del Banco de Barcelona
Yolanda Blasco Martel
- 313 La conquista del mercado interior por los catalanes.
El ejemplo de «Casa Ferran» de Teruel (siglos XIX-XX)
José Ignacio Gómez Zorraquino
- 339 Notes bibliogràfiques
- 351 «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols».
Normes per a la presentació d'originals

UN FRAGMENT DE LLIBRE NOTARIAL DE 1221
A L'ARXIU DE LA CÚRIA FUMADA DE VIC

0 RAFEL GINEBRA I MOLINS
ARXIU EPISCOPAL DE VIC

En el ric i ja llarg camí de la historiografia dedicada al notariat català, deixant de banda aspectes jurídics o teòrics, un dels punts que s'ha hagut de revisar periòdicament és el que fa referència al que podríem anomenar el rànquing de llibres o de fragments de llibres notariais més antics. L'aparició o identificació de fragments cada vegada més antics proporciona sempre dades interessants per aprofundir en el coneixement dels aspectes tant formals com de contingut.

Aquest rànquing va ser encapçalat fins als anys seixanta del segle XX pel primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic,¹ un volum de 206 folis, amb relligadura feta el segle XVIII, que abasta des del principi de setembre del 1230 fins al principi de desembre del 1233 i que va ser publicat fa uns anys per la Fundació Noguera dins la col·lecció *Acta notariorum Cataloniae*.² Posteriorment s'identificà un manual notarial de la parròquia de Siurana que guanyava d'un any el manual de Vic en antiguitat i un altre manual notarial de la parròquia d'Alcover que superava en dos anys el llibre de Vic, ja que abasta el període 1228-1229.³ Aquest va detenir alguns anys la primacia, fins que s'identificaren els fragments de llibres notariais més antics corresponents a la notaria de Manresa.⁴ D'aquesta nota-

1. Francesc CARRERAS I CANDI, «Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1913, 2a. part, p. 751-790 (incorporat també dins «Miscelanea Històrica Catalana», sèrie II, Barcelona 1906-, p. 333). Josep Maria PONS I GURI, «Característiques paleogràfiques dels llibres notariais catalans fins el 1351», a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, 1962.

2. Rafel GINEBRA I MOLINS, *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic*, Barcelona: Fundació Noguera, 1998 (*Acta Notariorum Cataloniae*; 6 i 7).

3. «Manual d'Alcover», *Rvbrica* (Barcelona), v. III, *De scriptis notariorum* (1989), p. 161-294.

4. Josep Maria PONS I GURI, «De l'escrivent al notari i de la *charta* a l'instrument. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya», *Lligall* (Barcelona), 7 (1993), p. 31. Per als aspectes històrics de la notaria de Manresa, vegeu Marc TORRAS I SERRA, «L'origen del notariat a la ciutat de Manresa (segles XII-XIII)», *Dovella* (Manresa, desembre 1992), p. 17-20. Vegeu també la introducció del catàleg M. TORRAS, B. MASATS, R. VALDENEBRO, L.

ria hi ha fins ara identificats dos fragments de manual que superen en antiguitat el d'Alcover. Un està format per dos bifolis i un foli central amb documents que van de 4 nones d'octubre de 1222 a 13 calendes de febrer de 1223, i l'altre està format per 6 bifolis i un foli central, amb documents de 1224 i 1225. La primacia d'aquests dos fragments de manual notarial del primer quart del segle XII ha durat prop d'una dècada.

La revisió d'algunes sèries documentals no classificades de l'Arxiu de la Cúria Fumada, dins el Projecte de Reorganització i Informatització de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic que està portant a terme la Diputació de Barcelona, ha permès identificar un nou fragment notarial que supera, encara que de nou només en poc més d'un any, l'antiguitat del primer fragment de l'escrivania manresana.

El fragment, del qual presentem la transcripció íntegra, va aparèixer concretament dins un lligall etiquetat «Varia s. XVI». Es tracta d'un únic foli plegat en quart (200x155 mm), escrit en les quatre pàgines. Les pàgines 1v.-2 no tenen continuïtat, fet que indica que no era la peça central del quadern, encara que la proximitat de les dates de les pàgines 1-1v. amb les de les pàgines 2-2v. indica que o bé la peça era de les superiors del plec o bé el plec era poc gruixut. De fet, en tots els llibres notariais del segle XIII que són en quart els quaderns estan formats per poques peces, que oscil·len generalment entre 4 i 10.⁵

La datació del fragment no comporta cap dubte ni vacil·lació perquè hi ha diferents dates perfectament llegibles, una de les quals esmenta explícitament l'any, cosa que evita haver d'acudir a elements interns, tot i que aquests lògicament concorden. Les dates recollides al fragment són:

- f. 1 *XVI kalendas augusti*
- f. 1v. *XVIII kalendas augusti anno MCCXXI*
- f. 2 *Kalendas augusti*
- f. 2v. *III nonas augusti*

El fragment, per tant, recull documents des del 17 de juliol fins al 2 d'agost de 1221.

VIRÓS, *Catàleg dels protocols notariais de Manresa*, Barcelona: Fundació Noguera, 1993 (Inventaris; 15 i 16), i Marc TORRAS I SERRA, «L'escrivania pública de la ciutat de Manresa en els segles XII i XIII», a *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona: Fundació Noguera, 1988, p. 13-29.

5. Rafel GINEBRA I MOLINS, *Llibres notariais del segle XIII a Catalunya. Un estudi comparatiu*. Treball presentat al IV Màster d'Arxivística (UAB-AAC), Barcelona, 1998, inèdit, p. 360.

Sens dubte, l'aspecte més sorprenent és el del format, ja que tota la resta de llibres notariais del segle XIII de la notaria vigatana, com la pràctica totalitat dels llibres de la notaria de Manresa i de les notaries importants de les seves àrees d'influència, són en foli. Són en canvi en quart els llibres d'Alcover i de Siurana que hem esmentat.

Per la resta, el fragment segueix amb absolut rigor els aspectes formals i els usos que trobem als altres llibres de l'escrivania vigatana, com veurem més avall.

Passem ara a fer una revisió analítica de tal com queda en l'actualitat i amb la incorporació d'aquest fragment vigatà, el rànking *Top-5* format pels 5 fragments més antics de llibres notariais catalans conservats i identificats. Per fer-ne l'anàlisi formal comparativa aplicarem la metodologia que vam establir per a l'estudi que vam portar a terme fa uns anys sobre tots els llibres notariais del segle XIII identificats conservats a Catalunya.⁶

1) *ACF-0 (1221)*. Escrivania pública de Vic, coneguda com Cúria Fumada. Fragment de manual en quart (200x155 mm), format per una única peça en foli plegada per la meitat i amb dos parells de forats en el plec que indiquen que formava part d'un quadern que havia estat cosit o relligat. La peça es conserva amb notable integritat, amb només alguna pèrdua en el que era la part inferior del llom i dos forats aparentment causats per alguna mena d'insecte.

Les quatre pàgines resultants estan totes elles escrites. Els documents van de 16 calendes d'agost a 4 nones d'agost de 1221 (del 17 de juliol al 2 d'agost de 1221).

Conté un total de 29 documents a les quatre pàgines (8, 6, 7 i 8, respectivament). Al primer document del foli 2 falta la primera part, fet que indica que la peça no era la central del quadern.

Els documents no estan separats per línia, seguint el que és l'habitual a la notaria vigatana a diferència, per exemple, de la de Manresa. També en la línia habitual de la notaria vigatana l'inici dels documents va marcat per un calderó, i la pràctica totalitat dels documents comencen directament pel nom de la part actuant; només cinc documents comencen per la forma explícita «*Ego*», «*Quod ego*» (o les corresponents formes plurals), que és la forma d'inici habitual en altres notaries. Els testimonis, quan n'hi ha, apareixen al final del document sense solució de continuïtat (en altres llibres notariais del segle XIII els testimonis apareixen sistemàticament en línia a

6. Vegeu n. anterior.

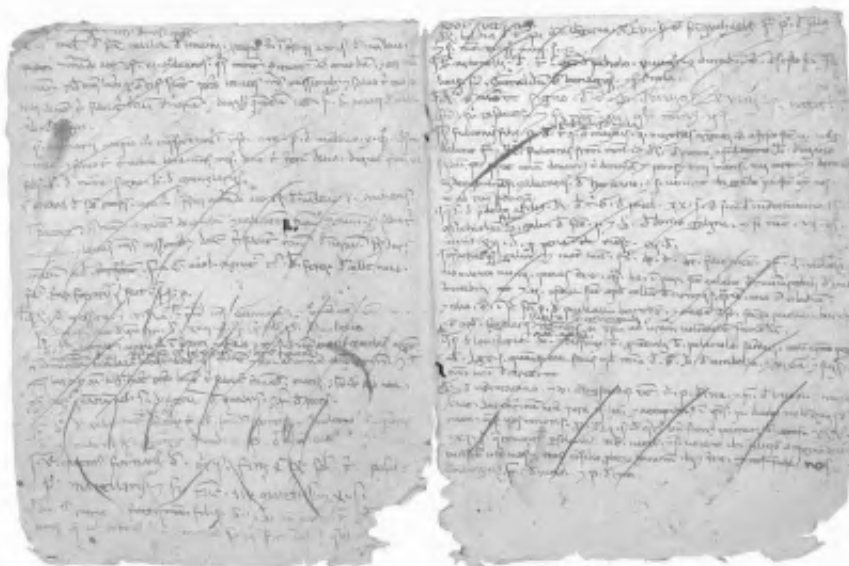

El llibre notarial de 1221 de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (Fotografia de l'autor).

part, ja sigui alineada al marge o lleugerament sagnada). La data és sempre externa al document i sense cap element gràfic indicatiu; apareix només a canvi de data i precedint el primer document corresponent a la data expressada.⁷ Tots els documents estan barrats –ratllats amb línies obliqües en barra (baixant de dreta a esquerra)–, element que també és típic de l'escrivania vigatana i només dels primers llibres de la de Manresa, on es consolida un tipus de barrat específic amb una única línia vertical central.⁸ El nombre de barres no és fix, com sol ser habitual als llibres on els documents són molt breus. A l'escrivania vigatana quan els documents siguin més extensos es tendirà a fixar en tres el nombre de barres. En el cas que ens ocupa, només els dos últims documents s'aparten del tipus esmentat de barrat. El penúltim té dos parells de línies en banda i enmig una en barra,

7. En general, als llibres notariais catalans del segle XIII la ubicació pot ser dins el redactat de l'anotació, interna al document, o externa, normalment abans del document, ja sigui centrada a la pàgina o alineada a la dreta o a l'esquerra. Pot estar requadrada o no, i aparèixer en cada document o només a canvi de data.

8. En altres notaries els signes de barrat, que indicaven que el document s'havia passat a net, adopten altres formes com aspes, línies en banda...

Ibidem.

de manera que no és clar si correspon a un signe de barrat o a un signe d'anul·lació, i el darrer document no presenta cap signe de barrat. El signe de ferma, que sol ser també un element molt característic de cada notaria, està format per un punt, a vegades una mica cursivat, que esdevé un petit traç. Aquest és un element molt característic dels llibres antics de la notaria vigatana, ja que entorn del 1245 aquest signe se substitueix per un altre també molt característic, semblant a una «H», signe que és el que es manté més enllà del segle XIII. En el cas de Manresa, com veurem, el signe de ferma adopta des del primer fragment la que serà la forma característica i una de les més habituals als llibres notarial del XIII, formada per dos traços oblics. Al d'Alcover, com veurem, no hi ha signe de ferma, mentre que el de Siurana emprà el mateix signe que el de Vic.

2) ASM 8-1 (1222-1223). Escritura pública de Manresa (Bages).⁹ Fragment de manual en foli (307x205 mm), format per 2 bifolis i un foli central.

9. Els fons notarial de Manresa del segle XIII, tot i la seva unitat i uniformitat originals, estan repartits entre el fons de l'Arxiu Històric de Protocols de Manresa (AHPM), que en conté la major part i que es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa (AHCM), i l'Arxiu de la Seu de Manresa (ASM), on se'n troba un menor nombre però on hi ha els fragments

Els documents van de 4 nones d'octubre de 1222 a 13 calendes de febrer de 1223. Documents extremadament breus i molt nombrosos en cada pàgina. Els testimonis no consten a part i hi ha primer el nom o noms del testimoni o testimonis, precedint l'abreviatura *T* de «*Testes*» o «*Testium*». Els documents estan separats per línies, i no marcats per calderó, i comencen directament pel nom de la part actuant, sense invocacions ni «*Ego*», «*Quod ego*» o partícules semblants. El barrat, a diferència del que acabarà fixant-se a l'escrivania, són les típiques línies obliqües en barra, encara que en els documents més breus, que ocupen una sola línia, sembla que la funció de barrat la fa la línia horitzontal que els ratlla, que no creiem que sigui indicatiu d'anul·lació sinó de barrat. La data, també a diferència del que serà habitual, consta a canvi de data, però a la banda dreta i sense calderó ni cap altre senyal, i el còmput emprat és la Nativitat, com es comprova clarament a l'inici de l'any 1223. Hi ha afegits i rectificats i sembla mantenir-se correctament l'ordre cronològic. El signe de ferma adopta ja la forma que es mantindrà al llarg de tot el segle, les dues línies obliqües (//).

3) *ASM 8-II (1224-1225)*. Fragment de manual en foli format per 6 bifolis i un foli central,¹⁰ vinculat amb l'anterior per les mides (307x205 mm) i els elements formals: documents en un sol paràgraf, iniciats directament pel nom de l'atorgant i amb l'abreviatura dels testimonis succeint els corresponents noms, separació dels documents per línies, absència de calderons tant als documents com a les dates, que consten a canvi de data i a la banda dreta. Els barrats normals als documents de més d'una línia, mentre que als d'una línia sembla que la funció del barrat la fa una sola línia horitzontal ratllant el document. La ferma es manté igual i el còmput segueix essent per Nativitat.

4) *AAT, Alcover, núm. 1 (1228-1229)*. Notaria de Santa Maria d'Alcover (Alt Camp).¹¹ Manual en quart (195x150 mm), format per tres qua-

més antics de llibres notariais de l'escrivania de Manresa. L'escrivania manresana durant tot el segle XIII estarà vinculada al Paborde de la Seu, que tenia la propietat de l'escrivania.

10. Els folis posteriors dels quatre bifolis externs estan pràcticament desapareguts.

11. Notaria parroquial, la d'Alcover depenia de l'autoritat de l'Arquebisbe de Tarragona, baró del terme en jurisdicció compartida amb la Corona. Vegeu «Manual d'Alcover (1228-1229)», *Rvbrica* (Barcelona: UB), III (1989), p. 163. Conserva una sèrie bastant rica pel que fa al segle XIII, amb 17 llibres o fragments de llibre. Els seus fons són a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AAT).

ders de 6, 2 i 1 peces, amb doble enquadernació moderna en pergamí no reutilitzat. El volum està completament restaurat i les dates conservades van del 24 d'agost de 1228 a l'1 d'agost de 1229.

En general no hi ha línia de separació entre documents, encara que ocasionalment hi apareix. Els documents estan escrits en un sol paràgraf, sense calderó inicial, i comencen per «*Ego*» o bé directament pel nom. Càmput per Encarnació i la data externa abans del document i a l'esquerra, als pocs documents datats, encara que no només a canvi de data. Ocasionalment, data interna a final del document, abans dels testimonis o signatures. El barrat està format per dues línies d'inclinació variable (tant en barra com en banda com aproximadament verticals) i amb una separació variable, que generalment s'allarguen als documents successius però sense mantenir la mateixa direcció, fet que dona a les pàgines un aspecte més aviat descurat. Hi ha modificacions, en la forma d'afegits i rectificats, i no hi ha signe de ferma però sí que s'indica el jurament amb l'abreviatura «*jur*».

Al final dels documents hi sol haver, sovint requadrat, «*solvit*» i algunes indicacions de quantitats.

Aquest volum durant uns anys va ser tingut com l'exemple més antic de llibre notarial català, fins a la identificació del fragment més antic de Manresa. Aquest volum va ser objecte d'un acurat estudi i edició,¹² al qual remetem qui hi estigui interessat.

5) AAT, *Siurana, núm. 1 (1229-1239)*. Notaria de Siurana (mun. de Cornudella de Montsant, Priorat).¹³ Manual en quart (210x150 mm), format per deu quaderns de 4, 2, 1, 3, 4, 2, 3, 5, 3 i 3 peces, amb doble enquadernació en pergamí, nova ja que tot el volum ha estat exhaustivament restaurat. Les dates van del 26 de juny de 1229 al 23 d'octubre de 1239.

En principi no hi ha línia de separació entre els documents, però en el darrer quadern sí. No hi ha calderó inicial i els documents, redactats en un sol paràgraf, comencen per «*Ego*». Data per Encarnació, interna, a final de document, abans o després dels testimonis, no a tots els documents però no només a canvi de data. El barrat està format per aspes, normalment variant d'una a tres, i és interessant el fet que hi ha ja signe de ferma, en for-

12. «Manual d'Alcover (1228-1229)», *Rvbrica* (Barcelona: UB), III (1989), p. 161-294.

13. Fons notarians de l'arxiu de la parròquia de Siurana, actualment a l'AAT. Malgrat l'antiguitat d'aquest volum aquest és l'únic llibre notarial del XIII que es conserva d'aquest fons.

ma de punt a vegades lleument allargat, és a dir, la mateixa forma que adopta, per als seus primers llibres, una altra de les notaries més antigues com és la de Vic.

No cal dir, però, que tots aquests no deixen de ser petits fragments o petits llibres notariaus catalans. En aquest sentit, el primer llibre d'envergadura, tant pel que fa a dimensions com a continuïtat, segueix essent el que durant la major part del segle XX va ser tingut com el llibre notarial més antic de Catalunya, el manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, amb els seus 206 folis i 3.308 documents del principi de setembre de 1230 fins al principi de desembre de 1233.¹⁴

Presentem a continuació la transcripció íntegra del fragment recentment identificat de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, que passa a ser, com hem dit i de moment, el fragment més antic conservat i identificat de llibre notarial català. Entre angulars (<>) apareixen els elements afegits, inclosos els números d'ordre als quals remet l'índex alfabètic del final.

14. Cf. Rafel GINEBRA, *Manual primer*.

APÈNDIX DOCUMENTAL

[f. 1]

XVI kalendas augusti.¹⁵

<1>

Raimundus Beldia debeo tibi Petro de Albergeria XLVI solidos. Termino: Sancti Michaelis. Fideiussores: Petrus de Sala et si tunc <> VI morabatinos et III solidos.

<2>

Bernardus Carbonelli debeo tibi¹⁶ \Raimundo/ de Podiolo VIII morabatinos et dimidium. Termino: a festo Sancti Felicis. Fideiussores: Geraldum de Benagiis et Ferrarium Tala.

<3>

Arnaldus de Montesigno debeo tibi Berengario de Majolis XVIII solidos. <Termino:> Natalis. Fideiussorem: Petrum Casover. Et si tunc <> III morabatinos minus II solidos.

<4>

Johannes Fulcones, filius Petri debeo tibi Johanni de Majolis \et Paschalis de Villa/ II marchas argenti. Termino: a festo sancte Marie Magdalene. Fideiussores: Raimundum Fulconis fratrem meum et Raimundum de Puteo,¹⁷ Bernardum de Taiano filium¹⁸ Johannis et etiam donamus tibi decimam panis et vini mansi tui Carot et decimam vindemie mansi Zabatarii, de hoc anno, et si venerit ibi grandio pausetur inter nos et te ad tuam noticiam.

15. augusti està tacat per tinta correguda, però no sembla invalidat.

16. *Segueix, ratllat*, Guilelmo.

17. *Segueix, ratllat*, et Johannem de Tajano.

18. *Segueix, ratllat*, P<etri>.

<5>

Petrus de Pradello, filius Raimundi, debeo Guilelmo de Jovel XX solidos. Termino: firam de Montecatano. Fideiussores: Michaellem \filium/ Berengarii Galin de Sancto Johanne et Berengario de Domo Galina. Et si tunc <> III morabatinos minus XII denarios pro pena in[...] mense XII denarios.

<6>

Michaelis Galin et mater mea Ferraria do tibi Guilelme filie mee et Ferrario de Muntaiano marito tuo III pecias terre quas habeo in parochia Sancte Eulalie de Rivomeritabili de Rivomeritabili *[sic]*.¹⁹ Et II istarum sunt apud collum de Cirariis quarum una est alodium et alia est in senioratu Sancti Petri de Puellarum Barchinone, et alia est in senioratu Sancti Petri Puellarum Barchinone et est apud Segalars \super honorem Bernardi Ermengaudi/. Teneatis omni tempore ad vestram voluntatem faciendam.

<7>

Petrus de Locustaria \et mater Maria/ do et diffinio tibi Provençiali de Palaciolo sacerdoti, totum ipsum pignum de LXX solidos²⁰ quod teneo de Berengario de Taradello et uxor Guilelma et suis meum locum in carta.²¹

<8>

Berengarius de Montecatano et uxor Elicsendis vendimus tibi Petro de Rota et Ferrario de Ruxol et nurus tue Barchinone omnia nostra jura que habemus et accipimus in ipsis iu²² duobus molendinis de Ruxol que per nos tenetis pro XLI solidis de quibus bene sumus peccati de XXX <solidis>. Et XI solidi qui remanent persolvatis nobis Natalis, et si venerit ibi alicquid deperendum pausetur inter nos et vos consilio proborum hominum illius terre. Et²³ nos convenimus Ferrarium de Ruxol et Petrum de Rota.

[f. 1v.]

<9>

²⁴XIII kalendas augusti anno MCCXXI. Petrus de Turre de valle Aguilonis et uxor Arsendis et filius \Bernardus/ impignoramus \tibi Guilelmo de Puteo/ quintam partem panis et vini tocia nostre laboracionis quam habemus in parochia Sancte

19. *Segueix, ratllat, [...]*.

20. *Segueix, ratllat, quam per me facis.*

21. *Segueix, ratllat, m<>.*

22. *Lectura dubtosa. Sembla iu.*

23. *Segueix, ratllat, nos fide<iussores>.*

24. *Precedeix XV [...] en tinta més fluixa, no ratllat.*

Marie de Olone, in valle Agilonis pro C solidis pro²⁵\V/ quarteriis ordeï et IIII frumenti et I quarte\num olei/²⁶ annum I. Termino: Sancte <Marie> augusti. Fideiussores Berengarium de Lavagico et Bernardus de Morretorto, et reddamus. Juramus nos III, et si tunc <> II marchas.

<10>

Petrus de Turre de valle Agilonis et Bernardus de Morretorto et uxor Guilelma et infantes mei Martinus et Guilelma et Maria, bona fide convenimus tibi Berengario de Lavagico ut de ipsa firmancia de C solidis quam pro me Petro de Turre facis Guilelmo de Puteo jactemus te sine tuo damno. Quod nisi <fecerimus> habes hoc per tuum firmum pignus in ipsis domibus quas ego habeo in villa Vici et in omnibus aliis rebus nostris mobilibus et immobilibus in honore et avere ad tuum fa<>.

<11>

Petrus de Turre et uxor Arsendis et filius Bernardus bona fide convenimus tibi Bernardo de Morretorto bona fide ut de ipsa firmancia C solidorum et annone quam pro nobis facis Guilelmo de Puteo et de ipsa firmancia quam per me facis Berengario de Lavagico jactem vos sine vestro dampno quod nisi in me et in rebus meis quas habeo et habere debeo \in honore et avere/ et dono vobis fideiussores Raimundum de Uriols et Berengarium de Cidrone, quemque pro toto, qui faciant tenere et habere in pace, non computando fructus <in partem>. Juramus nos Petrus et uxor Arsendis et filius Bernardus.

<12>

Quod²⁷ \ego Vasco/ dono et trado tibi Johanni de Seva omnes ipsas res meas quas ego acomodavi per merchaderiam Bernardo de Oliva, scilicet XX sportas sardine, et ipse tenet et habet de me et totum meum locum tibi et cui velis dono et diffinio.

<13>

Quod²⁸ \ego Vasco/ debeo tibi Johanni de Seva XX bisancios boni argenti et fini, quos confiteor reddere usque ad octo dies quod tu vel tuus nuncius sitis apud Ceptam. Quod nisi fecero \et dampnum feceris/ dono tibi in me et in omnibus rebus meis et juro per Deum et super IIII Evangelia. Testes: Raimundus de Pinos \et Petrus de Sala/.

25. *Segueix, ratllat, IIII.*

26. quarteriam frumenti *rectificat a quartenum olei.*

27. *Segueix, ratllat, Guasc.*

28. *Segueix, ratllat, Guasc.*

<14>

Quod ego Alegretus de Calle Novo debeo tibi Johanni de Maiolis I marcham argenti. Termino: a festo sancti Michaelis primo veniuro usque ad aliud. Fides: Raimundum Morchet et Berengarium de Lavagico.

[f. 2]

<15>

vel nebula venerit pausetur inter nos consilio proborum hominum illius terre, et dictum oleum persolvatur in unoquoque anno ad aleuiam. Fideiussores: Berengarium²⁹ Amati et Johannem de Solario. Et ego Bernardum de Sola laudo hoc et concedo et convenio oleum pacare in dicto termino.

<16>

Petrus de Urdinis sacer diffinio tibi Guilelmo de Urdinis et uxore sue Anglesie et infantibus suis et cui velint totam illam ereditatem quem mater mea mihi dimisit in suo testamento. Testes: Berengarius de Fonte, Berengarius de Casanova et Raimundus de Serra.

Kalendas augusti

<17>

Berengarius de Campo de Rivomeritabili accipio modo in presenti nu<merando> a te Petro de Manleuo VIII mazmudinas quas minem. Et de omni lucro accipiam fideliter terciam partem, levatis tuis missionibus et salvo cabali. Hoc duret quantum velis. Fideiussores Petrum Mir de Salli<foris> et Bernardum de Rexac.

<18>

Johannes de Tresserra et frater eius Arnaldus recipimus a te Petro de Manleuo numerando in presente³⁰ XVIII moabatinos/, tali pacto ut eos bene <minetis>, et de omni lucro quod cum eis facere poteritis, levatis et salvo tibi tuo cabali, donem tibi tercium denarium, et duret hoc quantum velis. Fideiussores: Petrum Guilelmi de Joncher et Genarium de Tresserra et Petrum de Tresserra et Petrum de Quadris filium Ferrarii de Casis et Raimundum Miero.

<19>

Arnaldus de Reial et Johannes de Colle debemus tibi Petro de Manleuo et tuis VI mazmudinas bonas ex \[.] II solidos/. Termino: festum Omnium Sanctorum. Fideiussores: Johannes de Guardiola et Ferrarius eius filius, quemque pro <toto>.

29. R<aimundum> *aparentment ratllat i substituït per B<erengarium>*.

30. *Segueix, ratllat, C solidos.*

<20>

Quod Barcelonus de Manleuo diffinio et solvo tibi Petro de Roma et qui velis meam pedietatem [*sic*] pignoris quam ego et Petrus de Manleuo a te tenemus, et sum inde bene pacatus de mea parte, scilicet de II morabatinos, et reddo tibi medietatem illius pignoris, scilicet I tabulam, et nulla carta vel carte contra hanc venire possit pel posset.

<21>

Guilelmus de Urdinis et uxor Anglesia/ debemus tibi Arnaldo de Pontaro III moabatinos. Termino: festum Natalis Domini. Berengarius de Fonte de [...] et Berengarius de Casanova de Sancto Ipolito.

[f. 2v.]

³¹III nonas augusti.

<22>

Guilelmus de Molis de Sancta Eulalia de Rivomeritabili recipio modo in presenti a te Petro de Manleuo³² numerando a te³³ III moabatinos quos minem et tractem ad comodum et utilitatem tuam et meam, et de omni lucro quod cum eis facere potero levatis meis missionibus et salvo tibi tuo cabali donem tibi fideliter tercium denarium, et duret hoc quantum velis. Fideiussores: Berengarius Amati de Verdera et Berengario de Campo.

<23>

Petrus Casovarii accipio modo in presenti numerando in societate a te Petro de Manleuo X moabatinos quos minem et tractem, et salvo tibi tuo cabali, levatis meis missionibus donem tibi tercium denarium. Duret quantum velis. Fideiussores: Arnaldum de Montesigno, Berengarium de Granolariis.

<24>

Michael de Sancto Genisii acipio modo in presenti numerando a te Petro de Manleuo X morabatinos in societate, quos minem et tractem ad comodum et utilitatem tuam et meam, et salvi tibi tuo cabali et levatis meis missionibus donem tibi fideliter tercium denarium. Hoc duret quantum velis.³⁴ Fideiussores Guilelmus Iuiol cognatus eius, Bernardus Ferer de Calle Novo filius Raimundi Ferrarii qui fuit, quemque pro <toto>.

31. *Precedeix* [III?] [...] i, *ratllat*, augusti.

32. *Segueix*, *ratllat*, presenti.

33. *Segueix*, *ratllat*, P<etro>.

34. *Segueix*, *ratllat*, Termino: Sanctum.

<25>

Arnaldus de Tressera et uxor Raimunda \et frater meus Johannes/ et pater meus Genuarius et mater mea Guilelma confitemur tibi Petro de Tressera ut de ipsa firmancia de XIII moabatinos quam pro nobis Petro de Manleuo. <>.

<26>

Berengarius de Vilarmat accipio modo in presenti numerando a te Petro de Manleuo II marchas argenti \et mediam de ex<>/ ad marcham tabularum Barchinone. \Termino: festum sancti Felicis augusti, et deinde quantum/³⁵ quas minem et tractem ad comodum tuum et meum, et de omni lucro quod cum dictis facere potero donem tibi fideliter tercium denarium levatis et salvis tibi tuo cabali, et hoc duret quantum velis. Fideiussores: Dulcetum de Quadris et Ferrarium de Portis.

<27>

Berengarius de Vilarmat \et uxor Maria/ convenio vobis Ferrario de Portis et Dulceto de Quadris de II marchis argenti et dimidia Petro de Manleuo.

<28>

Vicatanus Fornarii debeo tibi Petro Fini CX solidos. Termino: Pasche. Fideiussorem: Petrum Macellarii. Et si tunc <>, III marchas et X solidos.

<29>

³⁶Berengaria de Rieria et³⁷ filii Bernardus et Berengarius bene paccatos de [...] [de]bitis que³⁸ debebas Berengario de Riera, salvis firmanciis quibus [...]

Índex alfabètic

Recollim els topònims i antropònims i alguns mots significatius. En versals, els cognoms. En cursiva, els cognoms o topònims que hem afegit en català per remetre al seu equivalent en llatí.

Aguilonis, valle: cf. Aguilonis.

Aguiló, vall d': cf. Aguilonis.

Aguilonis, Agilonis, valle: 9, 10.

ALBERGERIA, Petrus de: 1.

ALBERGUERIA: cf. ALBERGUERIA.

AMAT: cf. AMATI.

AMATI, Berengarius (fid.): 15.

AMATI DE VERDERA, Berengarius (fid.): 22.

Anglesia, uxor Guilelmi de Urdinis: 16, 21.

Arsendis, uxor Petri de Turre: 9, 11.

35. *Aquest afegit no sembla tenir gaire sentit ni en el context ni per la tipologia del document.*

36. *Aquest darrer document és l'únic que no està barrat.*

37. *Segueix, ratllat, filii mei.*

38. *Segueix, ratllat, nobis.*

Barcelona: cf. Barchinona.
 Barchinona: Sanctus Petrus Puellarum: 6; tabulae: 26.
 Barchinona, nurus Ferrarii de Ruxol: 8.
 BELDIA, Raimundus: 1.
BENAGES: cf. BENAGIIS.
 BENAGIIS, Geraldus de (fid.): 2.
CALL NOU: cf. CALLE NOVO.
 CALLE NOVO, Alegretus de: 14.
 CALLE NOVO, Bernardus Ferer de (fid.): 24.
 [CALLE NOVO,] Raimundi Ferrarii: 24.
CAMP: cf. CAMPO.
 CAMPO, Berengarius de: 17; (fid.): 22.
 CARBONELLI, Bernardus: 2.
 Carot, mansus: 4.
 CASANOVA, Berengarius de: 21; (test.): 16.
CASES: cf. CASIS.
 CASIS, Ferrarius de (fid.): 18.
 CASOVARI / CASOVER, Petrus: 23; (fid.): 3.
 CASOVER, Petrus: cf. CASOVARI.
 Cepta: 13.
 CIDRONE, Berengarius (fid.): 11.
 Cirariis, collum de: 6.
COLL: cf. COLLE.
 COLLE, Johannes de: 19.
 Collum de Cirariis: 6.
 DOMO GALINA, Berengarius de: 5.
 Elicsendis, uxor Berengarii de Montecatano: 8.
 Ermengaudi, Bernardus: 6.
esportes: cf. sportae.
 Ferraria, mater Michaelis Galin: 6.
Fr: cf. FINI.
 FINI, Petrus: 28.
FONT: cf. FONTE.
 FONTE, Berengarius de: 21; (test.): 16.
 FORNARI, Vicatanus: 28.
FORNER: cf. FORNARI.
FOLC: cf. FULCONES / FULCONIS.
 FULCONES, Johannes, filius Petri: 4.
 [FULCONES,] Petrus, pater Johannis: 4.
 FULCONIS, Raimundus, frater Johannis (fid.): 4.
GALÍ: cf. GALIN, DOMO GALINA.
 GALIN, Berengarius, pater Michaelis: 5.
 [GALIN,] Guilelma, filia Michaelis Galin: 6.
 GALIN, Michaelis: 6; filius Berengarii (fid.): 5.

GIOL: cf. IUIOL.
 GRANOLARIIS, Berengarius de (fid.): 23.
GRANOLLERS: cf. GRANOLARIIS.
 [GUARDIOLA,] Ferrarius de, filius Johannis de Guardiola: 19.
 GUARDIOLA, Johannes de: 19.
 Guilelma, infans Bernardi de Morretorto: 10.
 Guilelma, mater Arnaldi de Tressera: 25.
 Guilelma, uxor Berengarii de Taradello: 7.
 Guilelma, uxor Bernardi de Morretorto: 10.
 IUIOL, Guilelmus (fid.): 24.
 JONCHER, Petrus Guilelmi (fid.): 18.
 JOVEL, Guilelmus de: 5.
 LAVAGICO, Berengarius de: 10, 11; (fid.): 9, 14.
LAVAIG: cf. LAVAGICO.
LLAGOSTERA: cf. LOCUSTARIA.
 LOCUSTARIA, Petrus de: 7.
 MACELLARI, Petrus (fid.): 28.
MAELLER: cf. MACELLARI.
 MAIOLIS, Berengarius de: 3.
 MAIOLIS, Johannes de: 4, 14.
MALLOLES: cf. MAIOLIS.
 MANLEUO, Barcelonus de: 20.
 MANLEUO, Petrus de: 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27.
MANLLEU: cf. MANLEUO.
 Maria, infans Bernardi de Morretorto: 10.
 Maria, mater Petri de Locustaria: 7.
 Maria, uxor Berengarii de Vilarmat: 27.
 Martinus, infans Bernardi de Morretorto: 10.
 MIERO, Raimundus (fid.): 18.
 MIR, Petrus (fid.): 17.
 molendina de Ruxol.
MOLES: cf. MOLIS.
 MOLIS, Guilelmus de: 22.
 MONTECATANO, Berengarius de: 8.
 Montecatano, firam de: 5 (*Montcada*).
 MONTESIGNO, Arnaldus de: 3; (fid.): 23.
MONTCADA: cf. MONTECATANO.
MONTSENY: cf. MONTESIGNO.
 MORCHET, Raimundus (fid.): 14.
 MORRETORTO, Bernardus de: 11, 10; (fid.): 9.
 MUNTAIANO, Ferrarius de: 6.
MUNTANYÀ: cf. MUNTAIANO.
 oleum: 15.
 OLIVA, Bernardus de: 12.

- ORDINES*: cf. URDINIS.
ORRIOLS: cf. URIOLS.
 PALACIOLO, Provençialis de, sacerdos: 7.
PALOU: cf. PALACIOLO.
 PINOS, Raimundus de (test.): 13.
 PODIOLO, Raimundus de: 2.
 PONTARO, Arnaldus de: 21.
PONTARRÓ: cf. PONTARO.
PORTES: cf. PORTIS.
 PORTIS, Ferrarius de: 27; (fid.): 26.
POU: cf. PUTEO.
 PRADELLO, Petrus de, filius Raimundi: 5.
 [PRADELLO,] Raimundus, pater Petri: 5.
PUJOL: cf. PODIOLO.
 PUTEO, Guilelmus de: 9, 10, 11.
 PUTEO, Raimundus de (fid.): 4.
QUADRES: cf. QUADRIS.
 QUADRIS, Dulcetus de: 27; (fid.): 26.
 QUADRIS, Petrus de (fid.): 18.
 Raimunda, uxor Arnaldi de Tressera: 25.
 REIAL, Arnaldus de: 19.
 REXAC, Bernardus (fid.): 17.
RIERA: cf. RIERIA.
 RIERIA, Berengaria: 29.
 RIERIA, Berengarius de: 29.
 [RIERIA,] Berengarius de: 29.
 [RIERIA,] Bernardus de: 29.
 Rivomeritabili: 17.
Roda: cf. Rota.
 ROMA, Petro de: 20.
 ROTA, Petrus de: 8.
 RUXOL, Ferrarius de: 8.
 Ruxol, molendina de: 8.
Sabater, mas: cf. Zabatarii.
 SALA, Petrus de (fid.): 1; (test.): 13.
 Salliforis: 17.
 Sancta Eulalia de Rivomeritabili: 6, 22.
 Sancta Maria de Olone, parochia: 9.
 SANCTO GENISII, Michael de: 24.
 Sanctus Johannes (Sant Joan del Galí): 5.
 Sanctus Ipolitus (Sant Hipòlit de Voltregà): 21.
 Sanctus Petrus Puellarum Barchinone (in senioratu): 6.
SANT GENÍS: cf. SANCTO GENESII.
Sant Hipòlit de Voltregà: cf. Sanctus Ipolitus.
Sant Joan del Galí: cf. Sancto Johanne.
Sant Pere de les Puel·les: cf. Sanctus Petrus Puellarum.
Santa Eulàlia de Riuprimer: cf. Sancta Eulalia de Rivomeritabili, Rivomeritabili.
Santa Maria d'Oló: cf. Sancta Maria de Olone.
 sardine, sportae: 12 (*sardines, esportes*).
 Segalars (in parr. Sancte Eulalie de Rivomeritabili): 6.
 SERRA, Raimundus de (test.): 16.
 SEVA, Johannes de: 12, 13.
 societas: 24 (cf. *també*: 12, 13, 17, 18, 22, 23, 26).
 SOLA, Bernardus de: 15.
 SOLARIO, Johannes de (fid.): 15.
 sportae sardine: 12 (*esportes de sardines*).
 tabula: 20.
 tabulae Barchinone: 26.
 TAIANO, Bernardus de, filius Johannis (fid.): 4.
 [TAIANO,] Johannes, pater Bernardi: 4.
TANYÀ: cf. TAIANO.
 TALA, Ferrarius (fid.): 2.
Talla: cf. Tala.
 TARADELLO, Berengarius de: 7.
TORRE: cf. TURRE.
 TRESERRA, Arnaldus de: 18, 25.
 TRESERRA, Genarius/Genuarius de (fid.): 18; pater Arnaldi de Tressera: 25.
 TRESSERRA, Johannes de: 18; frater Arnaldi de Tressera: 25.
 TRESSERRA, Petrus de: 25; (fid.): 18.
 TURRE, Petrus de: 9, 10, 11.
 [TURRE,] Bernardus de: 9, 11.
 URDINIS, Guilelmus de: 16, 21.
 URDINIS, Petrus de, sacer: 16.
 URIOLS, Raimundus de (fid.): 11.
 Vasco: 12, 13.
 Vici, villa: 10.
VILA: cf. VILLA.
 VILARMAT, Berengarius de: 26, 27.
 VILLA, Paschalis de: 4.
 Zabatarii, mansus: 4.

DOT, PATRIMONI I TREBALL FEMENÍ. DUES RECERQUES
EN COMPARACIÓ: L'ÀREA MILANESA I L'ÀREA BARCELONINA*

○ CORAL CUADRADA I MAJÓ
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Aquesta aportació ha estat elaborada a través d'investigacions portades a terme en diversos arxius, de Barcelona i d'Itàlia, sempre atenent el mateix tipus de fonts, les notaries. Vull assenyalar, de bell antuvi, que la meua intenció rau en la voluntat de posar per escrit alguns dels coneixements obtinguts al llarg de les meves investigacions, a més de proposar exemples de treball i d'ús d'aquest caire de fonts. En aquest sentit, articularé aquest article en quatre eixos fonamentals: 1. Introducció general, amb consideracions específiques sobre la tasca duta a terme pels notaris medievals; 2. Dot i economia: Llombardia; 3. Les dones a la Barcelona medieval, i 4. Mètode per copsar la presència de les dones en l'activitat econòmica: Monza i Milà.

* Aquesta contribució s'inclou dins les activitats de la Xarxa *Dona i Cultura*, finançada per la C.I.R.I.T., amb referència 1997XT-00037, xarxa de la qual en sóc membre com a investigadora del grup interdisciplinari GRÈC (Gènere, Raça, Ètnia i Classe) de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, que ha fet ja la seva primera publicació: *Els papers socials de les dones (I)*, Tarragona: Silva Editorial, 2001. Amb anterioritat m'he dedicat a la qüestió de les dones medievals i la seva contribució en el món econòmic des de perspectives diferents, vegeu en aquest sentit els meus articles «Les dones en el treball urbà», *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 219-234; «Dones i naturalesa a les societats antigues i medievals: arguments per a la submissió del treball femení», *Revista de Catalunya*, 145 (1999), p. 22-32; «El segle de les dones a la Mediterrània: una perspectiva històrica», a *El segle de les dones a la Mediterrània*, Barcelona: Institut Català de la Dona, 2000, p. 27-33; «Esclaus i esclaves a la baixa edat mitjana: els diferents destins de canvi de vida», a *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Barcelona: CSIC, 2000, p. 325-340; «L'esposa d'un mercader: Margherita Datini (ss. XIV-XV)», a *Els papers socials...*, p. 19-31. La redacció d'aquest article ha estat possible gràcies als ajuts institucionals rebuts, els quals han afavorit la consecució dels elements de reflexió amb què compto a l'actualitat. He de remerciar les subvencions concedides per la D.G.I.C.Y.T., la C.I.R.I.T. i el S.G.F.P.D. per poder portar a terme la investigació (referències BE91-351, URC-1692, STV-92-E-1065, PS91-0072, EE 92/2-248, PS95-0161, HF 1997-0186, 1997XT-00037, PB98-1514).

Introducció

En primer lloc, caldria fer algunes consideracions sobre la font emprada: els registres notariais.¹ Aquesta és una font important, del tot, per als estudis realitzats prenent com a espai temporal la baixa medievalitat; en els casos més precoços hom pot començar a utilitzar-la a partir del segle XII; de tota manera, a tot arreu, després del 1300, la documentació esdevé quasi bé voluminosa. Ella inclou els contractes garantits amb l'aval dels notaris, fet àmpliament documentat, però que varia depenent del lloc, perquè no sempre els notaris van gaudir d'aquesta rellevància social: per exemple, a la Toscana, en certa manera foren relegats amb l'ascens dels actes privats, en especial de tipus mercantil.² Aspecte que no troba ressò a d'altres zones italianes, ni a la França meridional ni a la Península ibèrica, indrets tots ells on els notaris continuaren tenint forta influència.

Pel que fa a les qüestions de caire metodològic, he de fer constar que, en primera instància, els documents notariais eren, sobretot, instruments legals i, per tant, adoptaven i transcrivien frases formulàries, que a voltes quasi bé semblen una camisa de força, car, a primer cop d'ull, esdevé un formulari repetitiu, fins i tot pesat. En segon lloc, cal posar de relleu que no tots els notaris eren iguals, perquè en certa manera existia una especialització, més accentuada si el centre d'actuacions era urbà i, més encara, si el seu radi d'acció era marcadament internacionalitzat. Així, a Gènova en trobem de dedicats al comerç, com a València o a Barcelona; a l'*urbs* comtal n'hi ha que atenen preferentment els operadors econòmics estrangers, i també els qui treballen per als eclesiàstics... En tercer lloc, hi ha, sobretot a ciutat, els que podríem considerar notaris de zona, com per exemple els d'una parròquia –dic a ciutat, perquè al món rural la permanència dels rectors redactant actes notariais és un fet ben constatat a l'època que ens ocupa–; els protagonistes d'aquest tercer supòsit, ateses les característiques dels documents validats, esdevenen els més suggerents i representatius pel que fa a la recerca dels tarannàs femenins a l'edat mitjana, aspecte que seria sense lloc a dubte totalment traslladable a èpoques ben posteriors.

1. Sobre aquest aspecte, vegeu el recent llibre de D. PIÑOL, *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, p. 59-105. El primer capítol analitza els elements bàsics del notariat públic a la baixa edat mitjana, centrant-se en Itàlia i Catalunya.

2. Vegeu, per a més ampliacions, el meu llibre d'immediata publicació *La Mediterrània, cruïlla de mercaders*, Barcelona: Dalmau ed., 2001.

En efecte, basant-nos en aquests tipus de fonts és possible desenvolupar una investigació en la qual l'atenció primera haurà de ser individualitzar la situació jurídica de les dones trobades, fruit de la recerca sistemàtica portada a terme en aquest àmbit. Sense reduir l'observació a una història *tout court* de l'estatus de les dones medievals, hom pot copsar si poden deixar els seus béns en herència, i des de quina categoria: mare, vídua, tutora, soltera... o, fins i tot, esclava, lliberta... A partir del contacte amb les informacions fornides per la documentació s'arriba amb facilitat a poder comprovar si la realitat històrica s'adequa a la praxis jurídica o consuetudinària.

En relació amb la presència femenina en les activitats econòmiques del seu temps, es donen moltíssimes i variades situacions, reflectides també als negocis jurídics; agafem, per exemple, els contractes d'aprenentatge, com a escriptura rellevant per a donar notícies de la inserció de les adolescents en el món del treball. Aquests són molt nombrosos a Catalunya, a Gènova i també a Anglaterra, però no a la Llombardia, on aquest ús tan sols es troba ocasionalment. De la mateixa manera, les minyones que tan fàcilment apareixen als arxius notariais de la Corona d'Aragó, mitjançant els contractes de servei domèstic, no tenen el seu referent a les fonts notariais italianes: a la Llombardia no es tracta d'un contracte estricte i, en conseqüència, s'ha d'anar a cercar a d'altres indrets; a la Toscana, es fa sovint a través de les missives privades.³

Altres tipus de fonts de les quals podem extreure igualment dades són la correspondència comercial –gens menyspreable–, fonts literàries i les ordinacions de les corporacions d'ofici. Tanmateix, les esperances posades en aquests darrers documents, tant pel que fa als de casa nostra com als dels estrangers, es veuen normalment força frustrades. En relació amb l'àrea llombarda, els més antics són els de la ciutat de Piacenza; hi veiem forneres i teixidores, les quals, vers el 1300, tenen la mateixa consideració econòmica que els homes; a l'àrea de Siena copsem un silenci absolut, cap referència fa esment a les dones; a Milà, on solament documento els llaners, tampoc hi ha presència femenina. Això no significa, però, que les dones no filessin o teixissin,⁴ car aquestes tasques eren les constitutives, amb la costura, de la base de l'aixovar. Era reconeguda com una com-

3. Vegeu-ne un exemple a «Esclaus i esclaves...».

4. C. CUADRADA, «Filar i teixir», *El Temps*, 887 (2000), p. 54-55, resum de continguts donats al curs de doctorat interuniversitari (Institut Joan Lluís Vives), impartit a Morella, amb el títol *Les formes d'exclusió a la societat medieval*.

petència essencialment femenina, fins i tot de les riques ciutadanes⁵ o de les aristòcrates rurals. Al camp, nogensmenys, quan s'introduí el *putting-out-system*, no tots els draps teixits a casa havien de tenir una destinació només domèstica, ja que una part d'ells anava destinada al mercat.

Llombardia

La definició exacta del dot no apareix als estatuts llombards; ve a representar un conjunt de béns per a mantenir la nova família que naixia amb el matrimoni. No contempen l'«*exclusio propter dotem*», és a dir, la part de l'herència paterna a favor de la filla. Al dret romà justinianeu les filles podien heretar, per influència longovarda aquest dret romangué al territori llombard, on també s'intentà protegir la disgregació patrimonial. En el cas de successions intestades intervenen els estatuts, aleshores la filla s'havia de dotar i els hereus tenien l'obligació de dotar les germanes, tal com és usual a Catalunya, on la institució de l'hereu regula tot el mecanisme de l'herència.⁶ Es troba també als estatuts el límit d'edat segons el qual una jove havia de rebre el dot: abans dels divuit anys, la qual cosa ens indica que aquest era el moment límit del matrimoni a l'àrea milanesa. Si es donava successió intestada de la mare, en general s'entén que els hereus seran els fills mascles i que les filles rebran l'aixovar; la dona, altrament, no tenia llibertat per deixar en llegat testamentari el dot, car no era mai considerada propietària d'aquest bé.

Segons els estatuts de Milà de 1446, les dones no poden disposar del dot sense el consentiment previ del marit, els béns aportats al matrimoni rebien el nom de dot i segurament significaven una penyora dels béns de l'espòs.

5. Aquestes també tenien com a deure tasques semblants, tal com es comprova al llibre del notable ciutadà barceloní Jacme Pere FERRER, *Llibre de Deu e Deig*. Aquest registre ha estat estudiat amb anterioritat, cfr. C. CUADRADA, «A la Mediterrània Medieval: relacions financeres i comercials Barcelona-València (s. XV) segons un llibre de comptes», a *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València: Ajuntament, 1992, p. 67-92; C. CUADRADA, M. D. LÓPEZ, «Finanzas, comercio y contabilidad: la plaza de Nápoles y los intercambios de larga distancia (2ª mitad del s. XV)», a *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. Celebrazioni Alfonsine*, Nàpols: Paparo Edizioni, 2000, p. 1.081-1.093.

6. Vegeu explicacions més àmplies sobre la institució de l'hereu a C. CUADRADA, *El Maresme Medieval: Les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*, Mataró: Ed. Rafael Dalmau, 1988, p. 523-600.

Ella podia, però, avançar, si així era requerit, amb la seva hipoteca dotal. El dot havia de ser restituit a la fi del matrimoni, o per altres raons. Primer, per adulteri d'ella: en tal situació, perdia el dot; segon, si no hi havia fills: aleshores el propietari sempre és l'home, o sigui que el dot mai retorna a la família de l'esposa. Això no obstant, la legislació és força clara i protegeix el dret de la dona a la restitució del dot –sempre que no es donessin els dos supòsits anteriors–, afermant el lligam estret entre dot i successió. El dot podia estar constituït de béns mobles i immobles, força vegades en diners. Malgrat tot, la dona portava també al matrimoni els anomenats béns parafrenals, els lliurats conjuntament amb el dot. Sobre ells existia una major llibertat de disposició per part seva: en general es tractava de la roba de casa, objectes i ornaments. Igualment havien de ser restituïts, aspecte que demostra la tendència a afermar els béns parafrenals dins del concepte únic del dot.

El dot romà present a la Llombardia i a altres parts de la península itàlica es difongué vers la Itàlia septentrional al segle XIII. Abans eren corrents els donatius maritals, a la zona longovarda s'esmenta la mitjana i la tercera part; a la romana, la quarta. Tot plegat es consolida en la «*donatio propter nuptias*», la qual concedia el dret a l'esposa de recuperar la meitat o la quarta part –segons els llocs– dels béns del marit. Del dret de Justinià prové el contradot, el donatiu marital, conegut a les nostres contrades amb el nom d'escreix. A Milà aquest donatiu desapareix, però a altres indrets es conservà.

De fet, de l'estudi dels protocols notariais es revela que hi ha una gran diferència entre la legislació i la praxis. La legislació estatutària limita les dones a rebre només aliments, però els marits generalment les nomenen hereves universals. Si hi ha fills, les fan tutores dels menors, malgrat que els estatuts no diguin res sobre això; de tota manera, la societat veu amb bons ulls la tutela materna. Quan la mare esdevé tutora té igualment el deure d'administrar els béns familiars: a l'espai llombard aquesta acció ha de ser avalada per un membre vell i mascle de la família, que porti el mateix cognom. En el supòsit de controvèrsia, atès que la dona –ni aquí ni enlloc del món conegut de l'època– no té cap possibilitat de protagonitzar accions jurídiques, la legislació preveu que pugui defensar-se sense consens familiar i, per a tal cosa, el municipi ofereix un cònsol de justícia que també té el deure de protegir les dones.⁷

7. En certa manera, encara que amb matisos, hi hauria la correspondència catalana definida a les frases «*in presencia proborum hominum*» o «*ad cognitionem proborum hominum*».

A més, a poc a poc, el dot serà gradualment tutelat per la legislació, a fi que pugui actuar quasi sola si ha de defensar els seus drets respecte del dot. Des del segle XIII existeixen escriptures en les quals aquest consens era donat en forma de préstec, sota la clàusula «*loco modoaldi*», inclosa al primer document que porto en consideració, clàusula que es repeteix centúria rere centúria. El dos d'agost de 1393, Catelina de Gluxiano, milanesa, empenyora els seus béns per a retornar al seu nebot els drets de l'herència que li corresponia, sota la redacció notarial més comuna, en la qual es comprova l'ús de la frase jurídica citada abans:⁸

«Die sabbati, octavo mensis february. Domna Catelina de Gluxiano, fila quondam domni Spinoli et relicta quondam domni Ambrorii de Septara, civitatis Mediolani porte Nove, parrochie Sancti Andree ad Pusterlam Novam, renuncians auxilio senatus consulti Veleyani, introducto in favorem mulierum, et cuilibet alii iuri et auxilio quibus se tueri vel iuvare posset; certificata ipsa domna per me, notarium quid sit illud renunciare et quid sit illud auxilium, promisit obligando se et omnia sua bona, tam presentia quam futura, pignori et superlecticia domus, etiam illa bona que non cadunt in generali obligatione Antonio de Gluxiano, filio quondam suprascripti domni Spinoli et fratri suprascripte domne, habitanti in loco Gluxiano, plebis locis de Aliate, presenti, stipulanti et recipienti que, hinc ad festum sancti Michaelis proximum futurum, predicta domna Catelina, debitorum, dabit et solvet, seu redet et restituet eidem Antonio, creditori vel suis heredibus, aut eius certo misso, nuntio vel procuratori, hoc instrumentum habenti in peccunia numerata tantum florenos quatuorcentum auri bonos et iusti ponderis, cum omnibus expensis, dampnis et interesse que fierent aut paterentur pro predictis denariis, petendis et exigendis vel ab alio mutuandis dicto termino preterito, quos denarios contenta et confessa fuit supradicta domna debitorum eidem Antonio creditori dare, debere et teneri ex causa mutui, et ab eo mutuo recepisse et habuisse gratia et amore, renunciando dicta domna exceptioni non numerate et recepte dicte peccunie, et non facti huius instrumenti obligationis predictorum et infradictorum omnium non ita actorum et factorum, et omni probationi et deffensionis in contrarium. Quod omnia fecit dicta domna in presentia et cum parabula, consensu et licentia domni Lanzaroli de Gluxiano, filii quondam domni Lanzaroli civitatis Mediolani, porte Vercelline, parrochie Sancte Marie ad Portam agnati, et loco modoaldi ipsius domne ibi presentis et consentientis et eidem domne parabolam, consensu et licentiam dantis et prestantis ac iurantis, et qui iuravit, etc. Actum in domo habitationis suprascripte domne sita ut supra, coram Ambrosio de Gluxiano, filio Beltramoli, porte Vercelline, parrochie Sancte Babille Intus, ambobus civitatis Mediolani,

8. Archivio di Stato da Milano (ASMi), *Fondo Notarile* (FN), carta 66, 8 febrer 1393.

notarii. Interfuerunt ibi testes Ihoannes de Angleria, filius quondam Andrioli notus; Gregorius de Sollavio, filius quondam Otoroli, ambo parrochie Sancti Andree ad Pusterlam Novam; et Martinolus de Brossano, filius quondam Ihoannis, parrochie Sancti Primi, omnes civitatis Mediolani, porte Nove vocati, rogati et ydonei.»

D'altra banda, la dona tutora actua davant del «*consule iusticie*», com ho fa *domna* Tadea de Dugnano, una filla emancipada pel seu pare Spino-li, la qual efectua inventari dels béns de Leonard de Torgio,⁹ com hom pot veure a l'escriptura següent:

«Die veneris, tertio mensis iunii. Coram nobili viro domno Francischolo de Lucruce, consule iusticie Mediolani, camere civitatis, et omnium fagiarum totius comitatus Mediolani, sedente pro tribunali super quondam bancho poxito in domo habitationis infradicti, domni Ihoannis de Dugnano, syta ut infra quod banchum et quem locum dictus consul omni modo; iure, via et forma quibus melius potuit et potest, ellegit et elligit pro eius tribunalli et loco ydoneis pro predictis et infrascriptis, omnibus et singulis faciendis et explicandis, eoque aprobante et laudante suumque decretum et suam auctoritatem, et comunis Mediolani dante ac iubente et pronuntiante et declaravit ac iubet, pronuntiat et declarat infrascriptas solutionem et confessionem fieri debere et posse, et perpetuo roboris firmitatem obtinere debere per quoscumque, domna Tadea de Dugnano, filia emancipata domni Iohannis de Dugnano, ut dixit constare publico instrumento illius emanipationis tradito et rogato, ut dixit, per Gualterium Cagnolla, notarium Mediolani, die vigesimo mensis decembris anni currentis MCCCCX, et relicta quondam Iacobini de Torgio, olim fili quondam et heredis domnum Leonardum, in quem domnum Leonardum pervenit ius infradicti ficti libellarii per instrumentum testamenti conditi per quondam Marcholum de Torgio, olim filium domni Antoni de Torgio, traditum et rogatum per Franzolum de Aliate, notarium Mediolani, anno et die in eo contentis, et postmodum dictum ius dicti infradicti ficti libellarii, pervenit in dictum quondam Iacobum de Torgio, olim filium et heredem dicti domni Leonardi de Torgio, et post mortem dicti Iacobini, dictum ius dicti infradicti ficti libellarii pervenit in infradictum Leonardum de Torgio, minorem filium dicte domne Tadee et filium dicti Iacobini de Torgio, tutrix generallis et tutorio nomine, et matris dicti Leonardi de Torgio minoris filii sui, et fili et heredis predicti Iacobini ut supra, et que tutrix ut supra solemniter et cum quibuscumque solemnitatibus promixit, iuravit et inventarium seu repertorium facere inchoavit de bonis et rebus dicti Leonardi minoris, ut dixit constare publicis instrumentis traditis et rogatis per Gualterium Cagnollam, notarium suprascripto, die vigesimo suprascriptis mensis

9. ASMi, FN, carta 236, 3 juny 1412.

decembris, cum auctoritate et decreto prefati domni consullis nec non cum parabola, consensu et licentia infrascriptis. Contenta et confessa fuit, stetit et est, et dicit protestatur et confitetur se dicto nomine recepisse et habuisse et ibidem, in presentia mei notarii, et testium infrascriptorum ac prefati domni consullis, recipere et habere a Iacomolo [...] filio quondam domni Ambrorii civitatis Mediolani, porte Cumensis, parrochie Sancti Carpori Intus, libras sedecim, solidos sex et denarios decem imperialium bone monete Mediolani, et hoc pro plena et completa solutione ac integra satisfactione ficti libellari unius anni proximi preteriti finiti, in kalendas mensis aprilis proximi preteriti, unius sediminis cum hediffitiis, cameris, sollariis stationa a plateia, cortexellis duabus, necessario et alliis suis iuribus et pertinentiis iacentis in suprascriptis civitate Mediolani, porte Cumensi, parrochia Sancti Carpori Intus; quod sedimen suprascriptus Iacomolus tenuit vigore et titulo instrumenti investiture libellarie, ad computum librarum decemnovem et solidum quatuor imperialium [...] Que omnia et singula suprascripta fecit et facit dicta domna Tadea, in presentia et cum parabola, consensu et licentia [...] de Dugnano, fratris ipsius domne et filii suprascripti domni Ihoannis, civitatis Mediolani, porte Nove, parrochie Sancti Laurenzoli in Torigio, presentis et volentis in parabolam, consensum et licentiam dantis et prestandis [...] Actum in domo habitationis suprascripti domni Iohannis de Dugnano, syta in porta Nova, parrochia Sancti Laurenzoli in Torigio Mediolani; presentibus Ambrorio de Fidelibus, filio quondam domni Ihoannoli, porte Ticinensis, parrochie Sancti Victoris ad [...] et Francischo de Bossiis, filio quondam Anrigoli, porte Ticinensis, parrochie Sancti Thome in Terramara, ambobus civitatis Mediolani, notariis et pronotariis. Interfuerunt ibi testes Antoniulus de Coyxio, filius quondam Honrigoli; Leo de Vicomercato, filius quondam Ambrorii, ambo noti, et Iohannes de Ponte, filius quondam Zanius; omnes porte Nove, parrochie Sancti Laurenzoli in Torigio Medolani, ydonei, vocati et rogati.»

I hi renuncia mitjançant la fórmula «*senatus consulti Velleyani*»,¹⁰ una norma que protegia el patrimoni femení, prohibint que ella pogués obligar els seus béns a favor de tercers.

Pel que fa als aspectes relatiu al món del treball, segons una recerca efectuada a l'arxiu milanès que abasta des de l'any 1350 al 1450, trobo també exemples ben significatius que cal tenir en compte. En primer lloc, inserida en l'àmbit de la producció del cotó i de la seva comercialització, apareix el 1396 Chiara, que des del 1374 esdevé tutora dels fills i continua treballant en l'activitat del marit. A les escriptures no pren el nom de tutora, sinó que les realitza solament en nom propi, suposo que havia invertit

10. Com es comprova al document anterior, referit a la n. 9.

prou capital en el negoci familiar –fos d’herència o d’altres llegats de col·laterals– que li afavorien un protagonisme i una llibertat no sempre usual a l’edat mitjana. Així, compareix davant d’un tribunal en representació dels fills, com a element representatiu de la societat que es jutja, tal com podem veure al document que ve a continuació:¹¹

«Die veneris, vigesimonono mensis septembris. Cum lites, questionis et discordie forent et vertebantur, et maiores verti et esse possent inter Doninum et Petrolum, fratres de Gariboldis, filios quondam domni Iohannoli, et domnam Crauram de Cominis, filiam quondam domni Petri et relictam quondam suprascripti domni Iohannoli, omnes porte Cumensis, parrochie Sancti Simpliciani, pro parte una seu pluribus; et Petrolum de Novate dictum Cochum, filium quondam domni Paganii, porte Ticinensis, parrochie Sancti Laurentii Maioris Foris, pro parte alia seu aliis. Et ipse partes de ipsis litibus, questionibus et discordiis, sese compromiserunt arbitrio et arbitramento preceptis et amicabili compositioni domni Iohannis de Cominis, et in ipsum tamquam in arbitrum et arbitratorem et amicabilis compositorem ab ipsis partibus etiam pluries colloquium habuit cum ipsis partibus, simul et divisum, et cumque pluribus aliis personis et mercatoribus civitatis Mediolani occasione eorum que in ipsis libris continentur et que ipse partes simul habuerunt, et qui vidit et diligenter examinavit omnia alia et singula que ipse partes et utraque eorum et earum et utriusque earum advocate. Et presentes coram ipso domnus arbitro et arbitratore et amicabili compositore, dicere, producere, hostendere et alegare voluerunt, et qui supra predictis omnibus et singulis diligentem habuit deliberationem et examinationem, Christi nomine invocato; suprascriptus domnus arbiter et arbitrator et amicabilis compositor fecit et facit infrascripta eius precepta et arbitramenta que precepit et precipit debere attendere, observare et adimpleri ac executioni mandare per et inter ipsas partes, su pena in dicto compromisso aposita, qua pena soluta seu exacta, vel non nichilominus ipsa infrascripta precepta et arbitramenta rata et firma sint et permaneant, et ea ipse partes attendere, observare et adimplere ac executioni mandare teneatur et debeant inviolabiliter ut infra: In primis, nam que dixit, precepit et arbitratus seu arbitramentus fuit et dicit, precipit et arbitratur seu arbitramentatur, et per eius precepta et arbitramenta condempnavit et condempnat suprascriptos Doninum et Petrum, fratres de Gariboldis, ad dandum et solvendum et que dent et solvant dicto Petrolo, dicto Cocho de Novate, libras octocentum quadraginta unam, solidos quatuordecim et denarios octo imperialium, de quibus detrabantur, et pro detractis habeant libre septemcentem due, soldi decem et denari sex imperialium, de quibus dicti fratres sunt debitores dicti Petroli, dicti Cochi, in pluribus partitis scriptis in quo-

11. ASMi, FN, carta 66, 29 novembre 1396.

dam libro dictorum fratrum coperto coyro albo, in foliis XXI sub anno currente MCCCCLXXX. Item, dixit, precepit et arbitratus seu arbitramentatus fuit, et dicit, precipit, et arbitratur et arbitramentatur, et per presentia eius precepta et arbitramenta, condempnavit et condempnat dictos fratres de Gariboldis ad dandum et solvendum, et que dent et solvant suprascripto Petrolo, dicto Cocho, in alia parte libras centum sex imperialium, occaxione imblanchature fustaneorum. Item, dixit, precepit et arbitratus seu arbitramentus fuit, etc., condempnavit et condempnat suprascriptum Petrolum, dictum Cochum, ad reddendum et restituendum, et que reddat et restituat dictis fratribus de Gariboldis, petias centum fustaneorum alborum, valloris librarum trium et solidorum quatuor imperialium pro qualibet petia aut dictum earum pretium. Item, etc., condempnavit et condempnat dictum Petrolum, dictum Cochum, ad dandum et solvendum, et que det et solvat dictis fratribus de Gariboldis libras decemnovem et solidos decem imperialium, occaxione imblanchature fustaneorum. Item etc., condempnavit et condempnat dictum Petrolum, dictum Cochum, ad dandum et solvendum, et que det et solvat dictis fratribus de Gariboldis libras decemnovem et solidos decem imperialium, occaxione vini per eos, seu olium vel alios eorum, nomine dati dicto Petrolo, dicto Cocho. Item, etc., declaravit et declarat que factis suprascriptis solutionibus, predictis Doninus et Petrolus, suis nominibus propriis, et nomine et vice Christofori, eorum fratris, et pro eo pro quo promitant sub obligatione eorum et omnium suorum bonorum pignori de rato habendo, et dictus Petrolus, dictus Cochus, teneantur et debeant facere et que faciant sibi vicissim confessionem, finem et liberationem de omni et toto eo quod sibi vicissim petere vel requirere seu etiam exigere poterant, potuissent et possent, cum carta et sine carta, et scripto et sine scripto, et generaliter qualibet alia occaxione, causa et ratione que dici possent vel excogitari, modo aliquo ab hodie retro. Item, etc., liberavit et liberat suprascriptam domnam Crayram de Cominis, matrem suprascriptorum fratrum de Gariboldis ey domnum Petrolum, dictum Cochum, ab omni et toto eo quod sibi vicissim petere possent, qualibet occaxione et ratione de iure et de facto. Quequidem precepta et arbitramenta facta fuerunt et sunt, presentibus volentibus et consentientibus suprascriptis Donino et Petrolo, suis nominibus propriis et nomine et vice suprascripti Christofori, fratris sui, et pro eo pro quo ipsis Doninus et Petrolus promiserunt, sub obligatione eorum et omnium suorum bonorum, pignori de rato habendo et que facient et curabunt quod ipse Christoforus presentia precepta et arbitramenta semper et omni tempore rata, grata et firma habeat et teneat et nullo tempore contra faciet nec veniet, aliqua ratione nec causa de iure nec de facto; et que ipse Christoforus, una cum ipsis fratribus suis, dacet dicto Petrolo, dicto Cocho, similes confessionem, finem et deliberationem pro ut superius continetur ac promittentibus, sub obligatione eorum et omnium suorum bonorum, pignori et suppellectilium domus, et omnium illorum bonorum que non cadunt in generali obligatione observare et adimplere ac executioni mandare ipsa precepta et arbitramenta, et nullo tempore contrafacere nec venire aliqua ratione vel causa de iure nec de facto. Actum in

domo habitationis suprascripti domni Stefani Cutice sita ut supra, coram Thomaxino de Celario, filio quondam domni Petrobeli, porte Ticinensis, parrochie Sancti Laurentii Marioris Foris, et Beltramino de Cominis, filio Ihoannis, porte Nove, parrochie Sancti Protasii ad Monacos, ambobus civitatis Mediolani notariis. Interfuerunt ibi testes domnus presbiter Antonius de Litis, filius quondam domni Ambroii, beneficalis ecclesie Sancti Nazarii in Brolis; suprascriptus domnus Stefanus Cutice, filius domni [...] et Francischolus de Mayno, filius quondam domni Giu-lielmoni, porte Vercelline, parrochie Monasterii Novi, omnes civitatis Mediolani, noti, vocati et rogati, et ydonei.»

No seria gens estrany que moltes altres dones fessin labors semblants, malgrat que se n'hagi perdut la memòria.¹² A més, s'ocupava dels béns familiars dels fills, obligació que, com a tutora, no podia pas menystenir, i alhora s'afanyava a enriquir el patrimoni mitjançant la compra de terres i cases.

També hi ha Elisabetta, nascuda en els darrers anys del Tres-cents i morta el 1451. Quan la casen entra en una família especialitzada en la producció i el comerç dels draps de llana, és instituïda tutora de tres fills a la mort del marit i, fet usual, s'ha de fer càrrec del negoci familiar. Ella, doncs, continua el treball de l'espòs i manté la família, però no s'accontenta només amb això, sinó que incrementa molt notablement el volum i les aspiracions de la companyia mercantil. Així, el 1429, la veig ampliant les transaccions amb el comerç de fustanys i, poc després, s'anima a fer-se exportadora d'armes,¹³ mantenint fortes relacions amb Avinyó,¹⁴ una iniciativa que li és estrictament pròpia. Malgrat tot, no actua mai en nom seu, sempre ho fa en el dels fills, i quan ells comencen a sorgir a la documentació, la mare, acomplerta la seva funció, desapareix.

12. Vegeu, en aquest sentit, els articles inclosos a la n. 1.

13. L'elecció del producte era ben intel·ligent, car la producció industrial preponderant a Milà a l'època que ens ocupa era la destinada a l'armament, cfr. L. FRANGIONI, *Milano e le sue strade. Costi di trasporto e vie di commercio dei prodotti milanesi alla fine del Trecento*, Bolonya: Capelli eds., 1983.

14. Aspecte també força lògic, perquè la ciutat era la seu del Papat cismàtic. Això no representava només el resultat d'un conflicte eclesiàstic, sinó que, a més, comportava el creixement urbà i l'increment d'intercanvis o d'interessos diversos, ben allunyats de la religió. Entre ells, l'econòmic, com es palesa a les notícies que tinc dels mercaders i mercaderes, cfr. «Les dones en el treball urbà»; accentuat per la situació geogràfica de l'*urbs*, punt capaç de generar llaços comercials força interessants: vers el centre del regne francès, com també cap a Occitània o la Corona d'Aragó, amb totes les corresponents irradiacions més llunyanes.

Barcelona

Aquest apartat l'he elaborat a través de les dades obtingudes del seguiment d'alguns mercaders llombards¹⁵ establerts a la ciutat comtal (s. XV) i que gaudissin de carta de ciutadania. Abans, però, com he fet més amunt, em referiré a les característiques jurídiques relatives al gènere femení i pròpies de casa nostra. Com hom coneix, el nostre actual dret civil s'arrela en la llunyana tradició visigoda, es vitalitza amb el recull de les «*consuetudine*» locals que prenen *corpus* en els *Usatges*, els quals les consoliden de forma personalíssima –fet que el diferencia de la resta dels territoris hispànics– en la segona meitat del segle XIII, amb la recepció del dret comú i del dret canònic, importats ambdós d'Itàlia.¹⁶

Segons aquest incipient dret civil nostre i segons el que es comprova a la documentació, a la baixa edat mitjana era força usual que la vídua es fes responsable dels béns del marit difunt i dels que ambdós havien obtingut conjuntament, car pertanyien a la unitat familiar sempre que l'hagués nomenada usufructuària, fet que era el més comú. Però sempre que es mantingués casta, és a dir, que no cometés adulteri; si queia en aquest supòsit, perdia l'«*esponsalicium*»; dit d'una altra manera, la «*donatio propter nuptias*» –en català, l'escreix–, que manta vegada significava la meitat del patrimoni. El dot, que era sempre fixat per voluntat dels pares, passava als fills si ella moria, i, en cas de no haver-n'hi, retornava a la família materna; l'espòs podia rebre l'usdefruit de l'escreix.

Hi ha aspectes que diferencien, de forma notable, la situació jurídica a Catalunya i a Llombardia. Una d'elles prové de les «*consuetudine*», les quals accepten, perquè així s'havia fet sempre, refrendat per la memòria popular, que si marit i esposa s'endeutaven conjuntament, en cas d'impagament a ella li corresponia pagar la meitat del deute contret. Aquesta idea paritària s'extrapola al concepte de comunitat de béns en el matrimoni, fórmula que es troba a Barcelona i a Girona en casos concrets, però que serà sempre més comuna als territoris meridionals: Tortosa i, sobretot, València. Resseguint les empremtes dels mercaders llombards, les dones trobades a

15. Per a una ampliació del tema, cfr. P. MAINONI, *Mercanti lombardi tra Barcellona e Valenza nel basso medioevo*, Bolonya: Capelli eds., 1982.

16. Per a més aclariments, em remeto a la n. 2 i també a A. IGLÉSIA FERREIRÓS (ed), *El dret comú i Catalunya. Actes del IX Simposi Internacional de 1999: La família i el seu patrimoni*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000.

la ciutat comtal acostumen a ser vídues que gaudeixen d'una posició privilegiada, tenen l'absoluta independència econòmica, la plena possessió dels béns familiars en usdefruit i la potestat sobre els fills.

Vegem-ne alguns exemples. Caterina, resident a la ciutat, ha rebut un ordre de pagament d'una banca florentina; és només una dida que alleta un fill adúlter de Robert Alibrandi, anomenat Gaspar. Ella declara haver cobrat deu lliures per aquest concepte i s'obliga a mantenir Gaspar mentre visqui, fins i tot sense salari, proveint-lo de menjar, vestit i calçat:¹⁷

«Caterina Iusta, habitatrix Barchinone, gratis, etc., absolveo, deffinio et remitto vobis, venerabili Ruberto Alibrandi, civi Barchinone, presenti, et vestris, omnes et singulas acciones, questiones, petitiones et demandas quas contra vos et bona eorum potuisse facere, proponere, intentare seu movere, tam ratione lactis per me dati Gaspari, filio vestro adulterino, quam eciam pensionis per me eidem Gaspari administrate... quia recepi a vobis libras decem, hoc videlicet modo: quod ipsas per vos michi dedit venerabilis Anthonius Petri de Populisco, mercator florentinus, in tabula cambii Berengarii Venrelli camporis mercatoris, civis dicte civitatis [...] Caterina predicta convenio et bona fide promitto vobis, dicto Ruberto Alibrandi, quod quamdiu dictus Gaspar in humanis vixerit ego providebo absque aliquo salario quem ego a vobis non petam ipsum Gasparem in quomestione, potu, vestitu et calciatu, et in omnibus suis necessariis, et hec faciam et facere promitto [...]»

O Isabel, que, com Margarida, ambdues vídues, s'empenyoren per fer front als deutes dels respectius marits difunts; en el primer cas, ella no obliga els seus béns, qui apareix en primer terme és el procurador del mercader i de l'esposa, Pere Arant, el qual nomena al seu torn procurador seu Pere de Vilarasa:¹⁸

«Petrus Arant, pelliparius, civis Barchinone, procurator ad hec et alia legitime constitutus a domina Isabeli, uxori Iohannis de Lengueres quondam, pelliparii, civis Barchinone, herede universali dicti mariti sui [...] substituo et ordino vos, Petrum de Vilarasa, civem Barchinone, presentem, procuratorem meum [...] ad pete-

17. Sembla estranya l'obligació de Caterina, si no fos perquè potser podria tractar-se d'una esclava de Robert i la mare de Gaspar; vegeu l'exemple de Luca del Sera, mercader florentí, a «Esclaus i esclaves...»; Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Honorat ÇA CONAMINA, *Librum sive manuale contractuum comunium vicesimum tertium (08-07-1443/28-11-1443)*, Barcelona, 30 setembre 1443.

18. AHPB, Tomàs DE BELLMUNT, *Manual (28-12-1398/28-11-1399)*, Barcelona, 30 setembre 1399.

re, exhigere et recipere pro dicto principali meo omnes et singulas peccunie quantitates et bona que dicto principali meo debentur et debebuntur [...].»

En el segon consta ben clar que Margarida posseeix els béns del marit, car estaven obligats i hipotecats a raó del dot i esponsalici, i que també és usufructuària del patrimoni conjugal i del del fill:¹⁹

«Sit omnibus notum quod ego, Anthonius Berengarii, pelliparius, civis Barchinone, procurator ad subscripta et alia legitime constituto a domina Margarita, uxori venerabilis Arnaldi Terrades quondam, mercatoris civis Barchinone, nomine suo proprio et ut tenente et posidente bona et iura que fuerunt dicti quondam viri sui, sibi obligata et ipothecata pro suis dote et sponsalicio, necnon domina et potente ac usufructuaria omnium bonorum et iurium eiusdem viri sui rationi legati sibi facti, ac etiam a Francisco Terrades, civi Gerunde, filio dictorum coniugium, ac herede universalis dicti patris sui, prout de ipsa procuracione plena constat in instrumento publico acto Barchinone vicesima nona mensis novembris, anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo vicesimo [...].»

En realitat, nombrosíssims són els documents catalans en els quals, quan marit i muller són vius, ella resta obligada a renunciar als seus drets, per tal que no pugui reclamar o derogar el negoci jurídic efectuat, com fa Francina per un deute:

«Noverint universi quod ego, Gabriel Oliveri, campsor monetarum, civis Barchinone, procurator generalis cum libera et generali administracione constitutus a Iohanne Eximeno, bosseri, cive Barchinone [...] et Francischa, uxor dicti Iohannis Eximeno, nomine nostro proprio, confitemur et recognoscimus vobis, venerabili Geronimo de Griffio, mercatori lombardo, pro nunch Barchinone degenti, quod nominibus predictis debemus vobis sex libras monete Barchinonensium de terno vobis restantes ad solvendum ex maiori peccunie quantitate, que per dictum Iohannem Eximeno vobis debebatur, racione et ex precio decem octo duodenarum de cobles, quas ipse Iohannes a vobis emitet, recepit ad opus officii sui bosserie et causa utendi eodem. Renunciando [...] in solidum convenimus et promittimus vobis, dicto Geronimo de Griffio, quod predicte sex libras dabimus et solvemus [...] infra spacium viginti dierum immediate sequentium postquam dictus Iohannis Eximeno fuerit in presente civitate Barchinone a civitate Valencie, in qua ut dicitur est [...]. Ego, dicta Francina, certiorata de iuribus meis beneficio Velleyani senatus consulti in favorem mulierum introducto, et quo ad obligationem bonorum dicti viri mei, doti et

19. AHPB, Honorat ÇA CONAMINA, *idem*, Barcelona, 11 desembre 1443.

sponsalicio meis, et iure ipothecario seu obligationum mearum que habeo et habere debeo in et super bonis dicti viri mei, que omnia vobis et vestris quantum ad hec ex pacto remitto, et ambo insimul nominibus sepe dictis omni alii iuri hiis obviant. Intelligatur tamen [...] dicto Gabrieli Oliveri expresse retineo quod pro predictis non intendo aliquo modo seu aliqua ratione bona mea propria obligare. Et ad maiorem corroborationem, predictorum nominibus predictis iuramus [...].»

I Clara per un préstec:²⁰

«Noverint universi quod nos, Petrus de Sancto Iohanne, curritor auris, civis Barchinone, et Clara, eius uxor, confitemur et recognoscimus vobis, venerabili Michaeli Ça Grau, botiguerio, civi dicte civitatis, quod habuimus et recepimus a vobis et tenemus in vostra comanda et puro et plano deposito vestro quadraginta libras monete barchinonensium de terno. Et ideo renunciando [...] convenimus et promittimus vobis, dicto venerabili Michaeli Ça Grau et vestris, quod predictas quadraginta libras dicte vestre comande reddemus, restituemus et trademus [...]. Ego, Petrus de Sancto Iohanne, me personaliter, et ambo insimul, uterque nostrum in solidum, omnia bona nostra et utriusque nostrum in solidum, mobilia et immobilia, habita et habenda, renunciantes quantum ad hec beneficio novarum constitutionum et dividendarum accionum, et epistole divi Adriani et consuetudini Barchinone loquenti de duobus vel pluribus in solidum se obligantibus. Et ego, dicta Clara, certiorata de iuribus meis, renuncio beneficio Velleyani senatus consultus in favorem mulierum introducto [...] si qua mulier posite. Et ad Velleyanum et consuetudini Barchinone loquenti quod mulier que obligatur cum marito in mutuo vel deposito non tenetur in aliquo, dum bona mariti sufficient, in defectu bonorum tenetur quod ad dimidiam omnium et ad obligationem bonorum dicti viri mei doti et sponsalicio meis, et iuri ipothecario seu obligationum mearum, que habeo et habere debeo in et super bonis dicti viri mei, que omnia vobis et vestris quantum ad hec ex pacto remitto [...].»

S'observa, doncs, una gran disponibilitat de les dones per fer ús de les seves propietats i per portar endavant activitats molt diverses de l'àmbit econòmic. Poden vendre i comprar, com ho fa Isabel amb la seva esclava Úrsula, amb consentiment previ del seu espòs:²¹

20. AHPB, A. VILANOVA, *Quintum manuale (9-06-1440/14-11-1440)*, Barcelona, 28 juny 1440; AHPB, *idem*, *Sextum manuale*, Barcelona, 3 gener 1441.

21. AHPB, A. VILANOVA, *Quintum manuale (9-06-1440/14-11-1440)*, Barcelona, 22 agost 1440.

«*Isabel, uxor Petri Rosselli, carnificis, civis Barchinone, agens de consensu dicti viri mei, presentis et inferius conscientis, gratis vendo vobis, Arnaldo Quitaro, sartori, civi dicte civitatis, presenti, et vestris et quibusque volueritis, quandam servam et captivam meam nigram vocatam Ursola, de partibus de Muntbarques, etatis XXX annorum vel inde circha, quam vobis iam tradidi. Cedens iura [...]. Precium est quinquaginta librarum barchinonensium [...].*»

Se les troba en totes les categories de l'artesanat, de l'aprenentatge, del servei domèstic i del comerç de tot tipus.²² Als contractes de servei domèstic es veu com les noies –i tan sovint nenes– són posades a treballar des de ben joves, com més millor, perquè així potser el pagament, a la fi dels anys de treball i en concepte de dot, podia arribar a ser una mica més alt. Pel que fa a l'aprenentatge, també és força comú que elles puguin desenvolupar una tasca diferent de la del marit, sobretot les relatives al món tèxtil; generalment, eren col·locades a casa d'una artesana igualment des de ben petites: el contracte s'efectua entre la mare –que el signa– i una mestra dona; de tota manera, malgrat la capacitació professional, poques, per no dir quasi nul·les, seran les possibilitats futures d'inserció i de reconeixement a les corporacions d'ofici, com no sigui en els darrers graons del sistema productiu.²³

Pel que fa al comerç d'alta volada, solament vull recordar dues dones d'origen italià assentades a Barcelona. La primera és Magdalena, qui emigrà a l'inici del Quatre-cents, vídua de Gabriel Carmau, el qual regia una societat de notable envergadura, amb relacions a tota l'àrea d'Ultramar. Quan ell mor, deixa les rendes de l'empresa a mans de la seva muller, la qual ha de vetllar també per tres fills: dos nois i una noia. Casa la filla amb un factor de la companyia que, a voltes, el nomena procurador.²⁴

«*Magdalena, uxor venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, constituo et ordino vos, Thadeum Vismala, mercatorem, civem dicte civitatis, generum meum sive gendre, presentem, procuratorem meum [...].*»

22. Vegeu «Les dones en el treball urbà»; C. CUADRADA, «Les relacions camp-ciutat a la baixa edat mitjana: Barcelona i les comarques de l'entorn», a *L'aixada i l'espasa...*, p. 190-195.

23. Vegeu, a tall de mostra, C. CUADRADA, «La producció de draps de llana a la Catalunya baixmedieval», a *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI)*, Palma de Mallorca: Govern Balear, p. 55-69.

24. AHPB, A. VILANOVA, *Tricesimum sextum manuale (07-05-1455/08-11-1455)*, Barcelona, 10 novembre 1455.

Però això no significa que li delegui les funcions de gestió, que continua protagonitzant ella, amb una independència absoluta: ven, canvia, tramet, rep i protesta lletres de canvi, com a titular de la societat que és, amb plena llibertat d'acció. Fa front a deutes²⁵ pel fil d'or:

«*Noverint universi quod ego, Magdalena, uxor venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, confiteor et recognosco vobis, Iacobo Litta, mercatoris civitatis Mediolani, pro nunch in dicta civitate Barchinone residenti, quod illum debitum quadraginta quinque librarum et decem octo solidorum monete barchinonensium, quos Manuel et Raphael Vithalis, botiguerii, cives Barchinone, michi debent ratione quatuor cartolerarium fili auri per me ipsis venditi, et de quibus ipsi michi fecerunt quoddam albaranum papireum, manu propria dicti Raphaelis Vithalis scriptum, cuius tenor talis est: “Yo, Manuel e Rafael Vidal, botiguers e ciudadans de Barchinona, atorgam deure a vós, honorable madona Magdalena Carmau, quarante-cinch livres, devuyt solidos, dicti XXXXV libre XVIII solidi per rahó de LIIII onze fil d'or, les quals vos prometem pagar d'ací a III mesos primer vinents, perquè és axí veritat, vos fem lo present scrit de mà d'en Rafael Vidal, a XI de maig 1457, lo qual or de XVII onze sunt vostre proprie et non mee”. Licet dictum albaranum michi realiter dirigatur et de vobis nulla mencio habeatur, hoc tamen fuit factum propter meam inadvertenciam, et ideo volens vobis super predictis bonam finem agnoscere et a tramite veritatis que in omnibus preferenda est nullo discedere modo [...] gratis et ex certa scientia, per me et omnes heredes et successores meos quoscumque absolve [...] et remitto vobis, Iacobo Litta, et vestris, predictas quadraginta quinque libras et decem octo solidos, processas ex dicto filo auri [...].»*

O dictamina assurances marítimes:²⁶

«*Semblant seguretat veles altres posa la dona Constança, muller d'en Pere Riba quondam, sobre cent gerres plenes d'oli, les quals se són carragades o-s deven carragar en lo port de Sóller pe-n Francesch Bisbal o altre per ell sus la barcha o leny d'en Mateu Comelas o qui-s vulla [...] per portar aquellas en Barchinona [...].»*

L'administració del patrimoni de l'espòs no s'acaba ni quan els fills creixen, car la seva capacitat, des del punt de vista de la direcció del nego-

25. AHPB, A. VILANOVA, *Quadragesimum primum manuale (30-03-1458/22-08-1458)*, Barcelona, 6 juliol 1458.

26. AHPB, A. VILANOVA, *Quartus liber securitatum (04-03-1457/21-05-1460)*, Barcelona, 12 gener 1458.

ci, no minva. Així, si porta amb mans tan fermes la gestió econòmica, no és d'estranyar que de la mateixa manera enfranqueixi esclaus:²⁷

«*Magdalena, uxor venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, gratis et per me et omnes heredes et successores meos quoscumque, manumitto franchum, liberum et alforram facio, et voco te Petrum Carmau, servum et captivum meum, de nascione Barberiorum, etatis quadraginta quinque annorum vel inde circa, dans et concedens tibi puram et perfecte ab omni iure, iugo, dominio et servitute mei et meorum, et ab omni conditione et operis impositione, et dimittens tibi totum pecculium si quod habes [...]. Ad hec, ego, Petrus Carmau, laudans predictam et acceptansque per reditum franquitatis a vobis, dicta domina mea, cum multiplici graciaram.*»

O que vengui esclaves a l'encant:²⁸

«*Magdalena, uxor venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, gratis, etc., mediante curritore infrascripto, vendo vobis, Petro Vela, mercatori ville Perpiniani, tamquam plus danti et offerenti in encantu publico, et vestris et quibus velitis, quendam servam et captivam Lauram vocatam, de nascione Alarbarum, etatis septem annorum vel inde circa, quam vobis iam tradidi corporaliter et de facto, cedens iura, etc., quibus iuribus, etc., constituens precium est triginta una libre et decem solidi barchinonensium. Et ideo remittens et legi, et dando et promittens facere, habere, teneri de evictione et de morbo caduco, et de omnibus aliis, et viciis et morbis absconciis super hiis dicte serve, iuxta ordinationes per honorabiles consiliarios civitatis ultimo factas, obligando bona mea, etc. Ad hec, ego, Iohannes Monyos, curritor phelpe publicus et iuratus dicte civitatis Barchinone [...].»*

Aquestes dones d'elit continuen manant i decidint fins més enllà de la mort. Així ho fa Joana en vida del marit, Francesc Pipinelli. Ella era pisanina i es va casar amb dos mercaders de la seva ciutat natal; a l'hora de dictar testament ho ha decidit i previst tot: disposa del seu dot, de l'esponsalici i d'una xifra francament ingent de capital –700 lliures barcelonines–, mentre nomena Francesc com a usufructuari:²⁹

27. AHPB, A. VILANOVA, *Tricesimum octavum manuale* (02-10-1456/19-03-1457), Barcelona, 3 març 1457.

28. AHPB, A. VILANOVA, *Quadragesimum primum manuale* (30-03-1458/22-08-1458), Barcelona, 27 maig 1458.

29. AHPB, A. VILANOVA, *Secundum librum testamentorum et codicillorum* (1455-1466), Barcelona, 19 gener 1464.

«*In Dei nomine. Ego, Iohanna, uxor venerabilis Francisci Pipinelli, mercatoris, civis Barchinone, filiaque venerabilis Anthoni de Franeta, mercatoris, civis Pizarum, et domine Iacobe, eius uxoris deffunctorum, attendens naturam humanam fore mortis legibus obligatam est, et quod nihil est morte certius, nichialque incertius eius hora, idcircho dum per dei misericordiam mentis et corporis presumor sanitate in meo bono et pleno sensu, mente sana et integra memoria cum firma loquela existens, meum facio et ordino testamentum. Eligens manumissores et huius mei testamenti exegutores dictum Franciscum Pipinelli, maritum meum, et dominam Magdalenam, uxorem venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, quos prout carius possum deputor eiusque plenam dono et confero potestatem quod si me mori contigitur anteque aliud faciant seu ordinent testamentum ipsi compleant et exequantur, hanc meam ultimam voluntatem, prout inferius scriptum invenitur seu eciam ordinatum. Et si forsam ambo dicti manumissores mei hiis exeguendis et complendis noluerint aut non potuerint, interesse saltem volo quod aliter eorum, in alius ausencia vel deffectu, ea compleat et exequatur. Primo, et ante omnia, volo et mando quod quequam debita que debeam tempore obitus mei, solveantur omnesque iniurie ad quarum restitutionem teneat restituantur breviter, simpliciter, sumarie et de plano, prout tamen ipsa debita ipseque iniurie probari potuerint, vel hostendi per testes vel instrumenta, aut alia quebusque legitima documenta. Sepulturam vero corporis mei fieri volo in claustro monasterii Beati Francisci dicte civitatis, in tumulo videlicet quem dictus maritus meus ibi habet, rogans venerabilem guardianum et conventum dicti monasterii quatenus abitum eorum religionis michi concedere dignetur, cum quo corpus meum tumulentur et quod permittant sexdecim fratres dicti monasterii portare corpus meum, et cereos ardentis ad sepulturam. Cetera vero dicte sepulture maxime necessaria volo fieri, bene et complete, ad noticiam dictorum manumissorum meorum. Et dimitto de bonis meis ecclesie Sancti Iusti dicte civitatis, in qua ego sum parochiana, iure parochianatus, tres solidos; et operi eiusdem ecclesie alios tres, et bacino sive acaptirio pauperum verecumdancium ipsius ecclesie quinque solidos; et hospitali Sancte Crucis Barchinone viginti solidos; et bacino sive acaptirio pauperum detentorum in carcere comuni dicte civitatis Barchinone quinque solidos. Item, dimitto dictis guardiano et conventu monasterii beate Marie de Ihesu, territorio Barchinone, unum abitum eorum religionis panni novi, volens quod dicti manumissores mei, incontinenti post obitum meum, faciant celebrari pro anima mea illas triginta tres missas que vocantur de sancto Amatore, pro caritate quarum volo dari triginta tres solidos. Item, dimitto dictis monasterio et conventu sancti Francisci Barchinone, pro pitancia et missis celebrandis die sepulture mee, triginta solidos, et cuique illorum sexdecim fratrum qui portabunt corpus meum et cereos ardentis ad sepulturam, duos solidos. Item, dimitto monasterio et conventu dominarum monasterii de Iherusalem Barchinone unam vestem earum religionis panni novi, scilicet in interiore et exteriori et operi sedis Barchinone, quinque solidos. Item, dimitto domine Saurine, vidue, textrici, comatri mee, que fuit uxor*

cuisdam barbitonzoris, nomine cuius ignoro, viginti solidos; item, Iohanne, nepoti sive neta dicte domine Saurine filiroleque mee, viginti solidos, qui ibi sibi tradantur cum fuerit in matrimonio collocata et non ante, et si ipsa Iohanna decesserit ante quam sit in matrimonio collocata revertantur heredi meo universali infrascripto. Item, fratri Petro, promisso ordinis sancti Augustini conventuali Barchinone, quadraginta solidos; item, dimitto dominabus resclusis ecclesie sancte Margarite dicte civitatis Barchinone, quinque solidos; item, dimitto eidem domine rescluse que moratur in quadam domuncula contigua ecclesie sancti Maciani dicte civitatis, quinque solidos. Item, dimitto hospitalis Maiori civitatis Pisarum decem libras monete Pisarum; item, ecclesie beate Marie Pontenovi dicte civitatis Pisarum quadraginta solidos dicte monete Pisarum; item, dimitto infantibus dicti hospitalis Pisarum vocatis Trovatelli viginti quinque solidos barchinonensium; item, dimitto puellis pauperibus maritandis dicte civitatis Pisarum, illis videlicet quas voluerint et elegerint dicti manumissores mei, tres libras barchinonensium. Item, dimitto utrique eorum manumissorum meorum, onere manumissorie, viginti solidos. Item, dimitto Iohanni Baptiste, nepoti meo sive nabot, cum dicto marito meo comoranti, viginti quinque libras barchinonensium, que sibi tradantur a die obitus mei ad unum annum tunch proximo et continue venturum, quiquidem Iohannes Baptista, nepos meus sive nabot, cum ipsis viginti quinque libris mercetur et negocietur ad suam voluntatem; verum si ipse Iohannes Baptista decesserit quadacumque sine filiis de legitimo et carnali matrimonio procreatis, dicte viginti quinque libre revertantur heredi meo universali infrascripto. Item, dimitto Bartholomeo de Franeta, nepoti meo sive nabot, cum dicto marito meo comoranti, alias viginti quinque libras Barchinone, que sibi tradantur a die obitus mei ad unum annum tunch primo et continue venturum, quiquidem Bartholomeus cum ipsis viginti quinque libre mercetur et negocietur ad suam voluntatem, verum si ipse Bartholomeus decesserit quadacumque sine filiis de legitimo et carnali matrimonio procreatis, dicte viginti quinque libre revertantur heredi meo universali infrascripto. Item, dimitto quolibet anno perpetuo monasterio et conventu heremitarum sancti Augustini Barchinone, pro quadam anniversario anno quolibet perpetuo in ecclesia dicti monasterii fiendo pro animibus dicti mariti mei et venerabilis Filippi Aldaguerri quondam, primi mariti, ac parentum meorum et omnium fidelium deffunctorum, quadraginta solidos barchinonensium. Ita quod anno quolibet perpetuo heres meus universalis, quicumque fuerit, teneatur dare et solvere priori et conventu dicti monasterii dictos quadraginta solidos, pro quibus dicti prior et conventus teneantur facere et celebrare in dicta ecclesia anno quolibet perpetuo tali die quali finivero dies meos unum aniversarium missarum pro animibus mei virorum et parentm meorum, et omnium fidelium deffunctorum, celebrando missa alta voce, qua celebrata faciant absolutionem, prout moris est, et aliter orent ad Dominum Deum pro animibus mei et aliorum predictorum. Item, dimitto dictum Franciscum Pipinelli, maritum meum, dominum et potentem, ac usufructuarium toto tempore vite suis naturalis omnium et singulorum bonorum et iurium meorum, de quoqui-

dem usufructu non teneatur cavere seu satisfacere de utendo, fruendo dicto usufructu arbitrio boni viri, quoniam omnem cautionem seu satisfactionem quam ipse de iure vel aliter proinde prestare teneatur sibi remittorum presenti. Omnia vero alia bona mea, mobilia et immobilia, et iura mea universa quecumque sint, et etiam ubicumque de directo, permitto dicto usufructu quem dicto marito meo modo supra dimisi. Dimitto et concedo Nicholao Francisco, filio comuni michi et dicto Francisco Pipinelli, maritum meum, in etate decem annorum vel inde circa, constituto instituens ipsum Nicholaum Franciscum, filium meum, michi heredem universalem. Verum si dictus Nicholaus Franciscus die obitus mei non vixerit, vel vixit et michi heres non erit, et decesserit quodcumque sine filiis de legitimo et carnali matrimonio procreatis, hiis casibus et quorum eorum substituo michi heredes universales, instituo Dominum Deum, animam meam et pias causas infrascriptas michi heredes universales, volens et omnia et singula bona mea mobilia et ea que in pecunia numerabili non consistant vendendi et alienandi [...] Quolibet anno dicti manumissores mei et de eis faciant tres partes eguales, quarum unam dent et tradant Simoni Petro de Franeta, mercatori, civi Pizarum, fratri meo, prout diu vixerit et post eius obitum eius heredibus universalibus; et aliam terciam partem domine Iacobe, sorori mee, uxori venerabilis Betti Xilii, mercatoris, civis Pizarum, prout diu vixerit; et residuam terciam partem dicti manumissores mei distribuunt et erogent amore Dei et pro anima mea inter puellas pauperes maritandas et personas pauperes verecundas de genere meo, si inveniri poterint ad eorum noticiam, si autem inter alias puellas pauperes maritandas et alias personas pauperes verecundas ad eorum noticiam. Et post sive mandans ac dans et concedens dictis manumissoribus meis, in dicto casu, quo dicta mea hereditas ac dictas pias causas pervenire contingat, plenum posse eorum propria auctoritate petendi, exigiendi et recipiendi, et ad eorum manibus occupandi omnia et singula bona mea mobilia et ea que in pecunia numerabili non consistant vendendi et alienandi [...]. Quolibet anno dicti manumissores mei et de eis faciant tres partes eguales, quarum unam dent et tradant Simoni Petro de Franeta, mercatori, civi Pizarum, fratri meo, prout diu vixerit et post eius obitum eius heredibus universalibus; et aliam terciam partem domine Iacobe, sorori mee, uxori venerabilis Betti Xilii, mercatoris, civis Pizarum, prout diu vixerit; et residuam terciam partem dicti manumissores mei distribuunt et erogent amore Dei et pro anima mea inter puellas pauperes maritandas et personas pauperes verecundas de genere meo, si inveniri poterint ad eorum noticiam, si autem inter alias puellas pauperes maritandas et alias personas pauperes verecundas ad eorum noticiam. Et post depositorum dicte civitatis Barchinone, vel in alio loco tuto et sicuro, et inde levari nequeantur donec res mercata fuerint in aliis consimilibusque censualibus mortuis, vel in aliis redditibus super loco tuto et sicuro, ad noticiam dictorum manumissorum meorum. Et hoc fieri et sequi volo quotiens similes casus seu factum vendicionum sequi contingat. Ego enim dono et comitto dictis manumissoribus meis et utriusque eorum in solidum, in alteriusque absentia vel defectu super predictis et super exe-

cucione huius mei testamenti sive ultime voluntatis, modo plenarie vices meas, et liberam ac generalem administracionem cum [...] et plenissima facultate. Hec est autem ultima voluntas mea, quam volo et iubeo valere iure testamenti, si possit iure codicillorum vel noncupati aut alterius cuiuslibet ultime voluntatis prout fieri possint, tot originalia testamenta quod inde per heredes et manumissores meos predictos, aut alios quorum intersit fieri requirantur per notarium infrascriptum, anno millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto. Signum manuum Iohanne, testatricis predicte, que hec laudo et firmo. Testes rogati huius rei fuerunt Iohannes Mulet, scriptor, Galcerandus Vendrell, apothecarius et Franciscus Ferrer, studens in artibus, habitatores Barchinone.»

Ell mor, però, mig any després i llavors torna a aparèixer Magdalena,³⁰ marmessora única del testament de Joana...:

«Magdalena, uxor venerabilis Gabrielis Carmau quondam, mercatoris, civis Barchinone, manumitrix et executrix unica et in solido testamento, seu ultime voluntati venerabilis venerabilis domine Iohanne quondam, uxoris venerabilis Francisci Pipinelli quondam, mercatoris, civis dicte civitates, ac vices gerens certarum piarum causarum quas dicta deffunta sibi heredes instituit universales, prout constat in ultimo testamento eiusdem domine Iohanne quondam, quod fecit et ordinavit in posse discreti Petri Bastat, auctoritate regia notarii publici Barchinone, XVIII mensis octobris, anno a Nativitate Domini MCCCCLXIII; quequidem domina Iohanna erat et nunc ego, dicto nomine creditrix sum in hereditate et bonis dicti quondam venerabilis Francisci Pipinelli in certis pecunie quantitativibus, per ipsum quondam Franciscum Pipinelli, certis rationibus sive causis, eidem domine Iohanne, uxori, sue debiti agens et de hec, cum auctoritate et decreto honorabilis vicarii Barchinone nomine predicto, constituo et ordino vos, venerabilem Simonem Petri Anthoni de Franeta et betium di Iacobo Villa, mercatores pisanos, et utrumque eorum in solidum, ita quod occupatis procuratores et actores meos [...] videlicet, ad petere et exhigere, et recipere pro me, dicto nomine et seu pro dicta manumissoria [...] a Mariano de Batxaco, loci de Lihorna, comitatus Pisanorum, filio Piscurii de Batxaco quondam, dicti loci herede universali dicti quondam Francisci Pipinelli et eius bonis, et ab aliis eciam personis ad hec quomodo libet tenentis seu obligatis [...] omnes et singulas pecunie quantitates, res, merces [...] de quibus ipse Marianus de Batxaco ut heres predictus michi, dicto nomine, teneantur [...].»

30. AHPB, A. VILANOVA, *Secundum librum testamentorum et codicillorum (1455-1466)*, Barcelona, 9 juliol 1464.

Monza i Milà

Per cloure aquest estudi presento un mètode de recerca per veure la presència de les dones en les activitats econòmiques, realitzat a Monza –centre productiu especialitzat en la fabricació de draps de llana– i Milà, emprant com a base arxivística registres de dos notaris de parròquia amb una clientela prevalentment menestral, el primer centrat en els anys 1391-1404 i el segon en el 1444. El perquè d'aquesta tria de dates respon a la voluntat d'analitzar conjuntures diferents: el 1391 és un any de pau i de prosperitat; el 1404, en canvi, resulta un any desastrós per al ducat milanès, a causa de la guerra i de la pesta, mentre que el 1444 presenta una situació comparable al 1391. El notari de Monza redacta 700 actes, 150 de les quals són relatives a dones (21,4%) i el de Milà 403, 93 de les quals corresponen a dones (23%).

Els continguts dels negocis jurídics tractats s'han inclòs a la taula que ve a continuació, on es pot veure que l'estabilitat percentual és bastant notable:

DOCUMENT	% (1391-1404)	% (1444)
Lloguer de cases urbanes	35	30
Lloguer de terres	9,5	6
Dots	12	37
Herències	12	3
Procures	9	14
Deutes	15	5
Actes varis	7,5	5

Als segles XIV i XV, per portar a terme algunes d'aquestes accions és indispensable el consentiment de l'«agnato», és a dir, un parent masculí de la via paterna, sobretot quan la dona nomena procurador, s'endeuta o ven béns; no es necessita mai quan ven a terminis o entra en possessió de béns i esdevé facultatiu quan lloga immobles, paga lloguer o quan ella mateixa concedeix el dot al marit. Això significa que l'aprovació masculina és obligatòria quan s'entén que la dona s'ha de protegir i defensar, però no tant quan els negocis jurídics estan en relació amb l'economia monetària.

Les protagonistes, des del punt de vista social, són majoritàriament vídues. Els lloguers urbans (que no sempre es refereixen a cases, també hi ha obradors i fins i tot dos molins a Monza) són de caràcter perpetu, here-
table i cedible, i han de satisfer un cànon fix en moneda, no gaire elevat.

S'inverteix en una bona part del territori urbà, els propietaris eminents del qual són eclesiàstics i laics.³¹ N'hi ha també de temporals i renovables: les dones normalment es troben en aquest segon cas, en el dels contractes a termini –a Monza, el 61,5%; a Milà, la meitat–; aquestes llogateres accedeixen als nivells més baixos del mercat –d'una a sis lliures. En síntesi, tots aquests elements ens porten a afirmar que en aquest sector social la viduïtat es mostra com una de les condicions més precàries de les situacions econòmiques femenines.

Per consegüent, la propietat de la casa és la primera cosa que la dona desitja i, si no és possible, gaudir-ne de l'usdefruit a la mort del marit, fet que també es palesa com a més sovintejat en la documentació analitzada, car la major part d'elles són nomenades hereves. Quan les dones posen les cases –o part d'aquestes– a lloguer perquè en són propietàries, en algunes ocasions amaguen un préstec rebut; recordem que per entrar en el món del crèdit no era necessari el consentiment de ningú, sempre que els diners fossin propis i, així, fins i tot trobo vídues que fan de prestamistes. No és infreqüent que la dona requereixi la restitució del dot, en especial per salvar la pèrdua total del patrimoni a causa de deutes, encara que no s'especifiqui amb aquesta claredat a les escriptures, però no és gens impensable per les condicions en les quals vivien i perquè es corrobora a través de documentació més generalitzada.

Per últim, cal dir que no totes vivien en les situacions descrites, ben properes a la misèria. Al camp, n'hi ha que hi tenen propietats i és el marit qui les administra; els censos rebuts eren en diner i en espècie; quan es cobraven en parts al·líquotes a la collita, aquestes es venen i, per això, a les notícies d'arxiu apareixen dones venent grans o vi. A ciutat, els casos més interessants són aquells de les dones que aporten per elles mateixes el dot al marit: aleshores es tracta sempre de vídues amb havers propis que tornen a casar-se.³²

31. Fet que és força comú també a Barcelona; vegeu, en aquest sentit, malgrat tractar-se d'una època anterior, C. CUADRADA, M. D. LÓPEZ, «L'organització de l'espai urbà: Barcelona (s. XIII)», *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2 (1996 [1997]), p. 880-908.

32. Al Maresme, anys ençà, vaig tenir també l'oportunitat de seguir el tarannà d'una rica pagesa, Elisenda Verdeguera, de la parròquia d'Argentona, qui, en segones noces, opta per l'agermanament i continua decidint i gestionant el patrimoni dels fills de l'anterior espòs, fet que es correspondria amb l'asseveració feta per a les vídues llobardes, cfr. *El Maresme...*, p. 558-559.

EL FORN SENYORIAL I EL PROVEÏMENT DE PA A SANT FELIU DE LLOBREGAT (SEGLE XIV)

○ M. CRISTINA FORNS DE RIVERA
BARCELONA

Introducció

L'Almoïna de la Seu de Barcelona i la família Ferriol foren al llarg de gran part del segle XIV els propietaris «*per indivís*» de Sant Feliu de Llobregat i del seu gran senyoriu, que comprenia, a més de la vila, les demarcacions parroquials de Sant Just Desvern, Sant Joan Despí i Santa Creu d'Olorda. Sobre tot aquest territori, els senyors de Sant Feliu hi exercien la seva jurisdicció i drets senyorials, entre ells l'explotació en monopoli dels molins, la farga i el forn comunals.

L'exercici de les seves jurisdiccions, però, no va estar exempt de conflictes amb altres senyors laics, entre ells el mateix rei o els consellers de Barcelona, o eclesiàstics, com ara les monges cistercenques de Valldonzella. En un altre moment vàrem estudiar la discòrdia que es produí entre aquestes monges i els senyors de Sant Feliu, motivada per l'interès dels senyors a exercir els seus drets d'explotació en exclusiva del bosc de Valldonzella la Vella, propietat de les monges.¹

Ens proposem, en aquesta ocasió, estudiar com els senyors de Sant Feliu explotaven un altre dels seus monopolis: el forn de destret o districte. Tots els habitants de Sant Feliu estaven obligats a coure el pa al forn senyorial, on àdhuc es feia coure tot el pa que era consumit per la família Ferriol a la seva casa de Palau, situada a Sant Feliu. En primer lloc, analitzarem els diferents documents d'establiment del forn atorgats pels senyors de Sant Feliu durant el segle XIV.

Al mercat de la vila es venia part del pa que s'havia fet coure al forn comunal. Precisament la seva venda provocà, l'any 1331, un dels conflictes d'exercici de jurisdicció a què ens hem referit anteriorment. Ens pro-

1. M. Cristina FORNS DE RIVERA, «El bosc de Valldonzella: conflictes d'interès, explotació i domini segons un document de 1340», *Materials del Baix Llobregat* (Sant Feliu de Llobregat), 4 (1998), p. 151-161.

posem, a la segona part d'aquest article, mostrar la discòrdia que es produí entre la Pia Almoina, com a senyora de Sant Feliu, i els consellers de Barcelona, quan els representants d'aquests i del batlle de la ciutat anaren al mercat de la vila per controlar les mesures i els pesos amb els quals, entre altres aliments, es pesava el pa. En comprovar que, segons ells, el pes del pa no era el correcte, inculparen les flequeres per un delictes de falsos pesos i falses mesures i volgueren castigar-les. Com mostrarem, aquest fet provocà una llarga disputa entre la Pia Almoina i l'Església, d'una part, i els consellers de Barcelona i el rei, de l'altra.

El forn de Sant Feliu: propietat i establiment

Els senyors de castells termenats o de senyorijs disposaven del forn de destret que explotaven com a monopoli, de manera que les persones que depenien d'ells només podien fer pa o proveir-se'n al forn i a la fleca senyoriales. Es coneixia com a forn de destret o districte perquè servia a tota la contrada sobre la qual els senyors exercien la seva jurisdicció. El senyor el cedia en arrendament per un temps o en contracte emfitèutic al forner, el qual pagava al senyor un cens anual i rebia la puja, és a dir, una quantitat de pa que hom pagava al forner en concepte de la seva feina i pels materials de coure el pa.

Els documents d'establiment del forn de destret de Sant Feliu ens permeten comprovar tots aquests aspectes de caire jurídic i econòmic que, evidentment, eren els que devien quedar ben determinats en el moment d'establir el forn. No ens permeten, però, conèixer com era la disposició del forn, la seva forma i tots els atuellts que hi havia. En aquest sentit, com veurem, les puntualitzacions que es fan als documents són de caire més general, les úniques imprescindibles. Per això creiem necessari, en primer lloc, mostrar breument com eren els forns a l'època, la seva evolució, forma i contingut i els instruments que s'hi feien servir.

Fins al segle XIII, segons Riu i Riu, a cada llar es trobava un forn familiar per coure el pa de la setmana. Normalment es situava en un angle de la casa, al seu interior o en una estança adossada. Era cobert amb llosetes que formaven una volta de full de llibre. A partir del segle XIII, amb la senyorialització dels dominis feudals, el forn esdevingué un monopoli dels senyors, els quals prohibiren la tinença de forns a les cases del seu districte a favor de la utilització del forn senyorial. Això provocà la desaparició del forn particular, substituït pel forn del senyor o comunal, que va ser el pro-

pi de la baixa Edat Mitjana.² Aquest forn era més gran, evidentment, que el casolà i ja ocupava una casa o edifici on, a més de coure el pa, moltes vegades se'n podia comprar, és a dir, feia també de fleca. Per tant, podríem dir que des de la baixa Edat Mitjana entenem per forn, no només el lloc concret de coure el pa, sinó també, per extensió, la casa on hi ha un forn públic per coure pa d'encàrrec.

Els forns comunals mantingueren la seva tipologia fins a l'inici del segle XX. Solien ser de planta circular, amb el terra pavimentat amb lloses o rajoles, damunt el qual es dipositaven els pans i el combustible, i amb dues obertures, una inferior per a enfornar, alimentar i netejar el recinte, i una a la part de dalt per orejar-lo i deixar sortir el fum. La coberta en forma de volta era feta de pedres o de toves. Alcover indica, a més, que damunt el recinte destinat a la cocció, en els forns grans d'ús públic, solia haver-hi un segon recinte cobert de volta que servia de cambra d'aire i dins el qual es posava llenya per eixugar, pasta per tovar o ametlles per torrar.

El forn es feia escalfar amb branques seques que caldejaven la volta. Es coneixia quan era a punt perquè les rajoles esdevenien blanquinoses. Per escalfar la base o solera s'emprava llenya de faig o d'alzina tallada petita, encara que el tipus de combustible variava segons la zona. Un cop el foc havia fet brasa, es retirava aquesta amb una pala especial, en forma de mitja lluna, i es comprovava que el forn no estigués massa calent. Entre les eines del forn hi havia, a més de les pales i dels forcalls o forques per donar llenya al forn i distribuir-hi la brasa, els forcons o suports de fusta amb dues orelles que es col·locaven a un costat del forn de pa per descansar-hi els mànecs de les pales. També s'utilitzaven escombretes fetes de branques per netejar la solera.³

Durant la segona meitat del segle XIV, tenim constància que els senyors de Sant Feliu –l'Almoina i la família Ferriol– establiren dues vegades el forn senyorial.

El primer establiment,⁴ amb data de 25 d'agost de 1367, l'atorgaren Francesc Sala i Pere Alquixima, com a procuradors de l'Almoina, i Pere

2. Manuel RIU RIU, *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona: Els Llibres de la frontera, 1989 (Coneguem Catalunya; 28).

3. Fernando VIDEGÁIN AGÓS, *Labores caseras*, Pamplona: Diputación Foral de Navarra - Dirección de Turismo, Bibliotecas y Cultura Popular, 1987 (Navarra Temas de cultura popular; 340).

4. Arxiu Capitular de Barcelona (ACB), 4-82-21, 25 agost 1367.

de Ferriol, fill del difunt Francesc de Ferriol. A tall de precedent, els ator-gants indicaren que, com a senyors de Sant Feliu, i igual que llurs prede-cessors, tenien en franc alou el forn on es feia coure el pa, amb la casa on era construït, amb la puja i altres drets, i amb el bosc i la terra on era arre-lat, a la parròquia de Santa Creu d'Olorda, al costat de la capella de Santa Margarida, al lloc anomenat «Ferosa». A més, els senyors assenyalaren que tenien el «*districte*» del forn, és a dir, l'obligació per part de tots i cadascun dels homes habitants de la vila i del seu territori («*convicinio*») de coure en aquest forn tot el seu pa i prestar i donar per aquest servei al for-ner la puja acostumada.

Els senyors necessitaven un administrador per al forn per portar a ter-me les tasques de l'administració, que comprenien el pagament dels sala-ris dels homes que hi treballaven, tenir un animal per anar a proveir-se de llenya al bosc, comptar amb la quantitat necessària per fer funcionar el forn, preocupar-se de tots els aparells i estris i, a més, recaptar la puja. Per tant, els senyors determinaren establir en emfiteusi, a favor de Guillem Carbo-nell, fill de Guillem Carbonell, de la parròquia de Sant Joan Despí, i dels seus, el forn amb la seva casa, les pales i altres aparells i estris, la puja acos-tumada, tot el lucre i els emoluments i el districte. Per les afrontacions assenyalades a l'establiment, podem comprovar que el forn estava situat dins la vila i que limitava per la part est i pel nord amb carrers públics, és a dir, tenia garantit el fàcil accés a tots els habitants de Sant Feliu.

A més, ja que l'establiment comprenia el bosc, n'indicaren els límits: per la part est, limitava amb el camí públic que anava cap a l'església de Santa Creu d'Olorda. Hem de recordar, com ja hem dit, que la possessió d'una part del bosc fou motiu de discòrdia entre les monges de Valldonze-lla, propietàries del bosc, i els senyors de Sant Feliu, que pretenien exercir-hi el seu dret d'explotació per tal d'obtenir la llenya per fer funcionar la farga i el forn senyorial. Les diferències entre ambdues parts se solucionà amb la cessió per part de les monges d'una part del bosc, la muntanya de «Ferosa», que, com podem comprovar pel document d'establiment del forn, fou el lloc on des d'aleshores els senyors de Sant Feliu podien anar a fer i recollir la llenya. També en aquell moment s'acordà el pas que podien utilitzar per anar al bosc a proveir-se'n i que era precisament el camí asse-nyalat a les afrontacions esmentades.

Guillem Carbonell havia de prestar com a cens 30 sous de Barcelona, en moneda de tern, a pagar en dos terminis, per Nadal i per Sant Joan, i en concepte d'entrada 30 lliures en la mateixa moneda. Com a condicions, els senyors obligaven el forner a tenir ben equipat el forn, tant en llenya com

en tot allò necessari per coure el pa, i li prohibiren expressament establir, donar en emfiteusi o vendre el forn o part d'ell, especialment a ciutadans de Barcelona, a altres alodataris o franquiciats sense llicència i permís especial dels senyors.

Al bosc, Guillem Carbonell únicament podia fer i agafar la llenya necessària per al forn. Li prohibiren, però, fer rabassons, carbó, cultivar-hi la terra o plantar-hi vinya o vendre una part del bosc. Com a retribució, Carbonell rebria dels usuaris del forn la puja acostumada.

A més, en el document d'establiment, Pere de Ferriol es retingué la potestat de coure al forn tot el pa necessari per a ell i per a la seva família i tots aquells que vivien a la seva casa de Palau, situada a la vila de Sant Feliu de Llobregat, sense prestar al forner ni la puja ni cap altre dret.

Els senyors també es retingueren la facultat d'exercir justícia per penalitzar totes les persones de Sant Feliu en cas que no portessin el pa a coure al forn i no prestessin la puja al forner; i prohibiren explícitament a tots els habitants del senyoriu de tenir a les cases o als masos, forns, llars o llenya.

L'instrument d'establiment ens informa, doncs, sobre el forn i la seva situació dins la vila i sobre l'exercici del poder per part dels senyors dins el seu senyoriu. Vegem a quines conclusions podem arribar després d'analitzar l'instrument.

El forn de Sant Feliu se'ns presenta ja com un establiment gran que ocupa tot un edifici destinat expressament a aquesta funció i integrat dins el teixit urbà, amb accés fàcil i directe per a tots aquells que portaven el pa a coure i que provenien, no només de la vila de Sant Feliu, sinó també de les altres parròquies, Sant Joan Despí i Sant Just Desvern, que conformaven el senyoriu.

Com indica Bautier,⁵ el forn ja havia esdevingut un establiment gairebé «industrial» on es centralitzava tot allò que servia per proveir de pa la comunitat rural i urbana. Podem considerar el forn de Sant Feliu com una «indústria» en el sentit que no només hi treballava el forner, sinó que aquest havia assolit un nou paper, el d'administrador, i com a tal podríem dir que la seva funció ja no era simplement la d'encendre el forn i coure el pa, sinó que havia de controlar tot allò que comportava una producció important, és a dir, vigilar que al forn sempre hi hagués el necessari, supervisar el pro-

5. A. M. BAUTIER, «Pain et pâtisserie dans les textes médiévaux latins antérieurs au XIIIe siècle», a *Manger et boire au Moyen Age. Colloque de Nice*, Niça, 1982, v. 1, p. 33-65.

veïment de llenya i fer de cap de tots els treballadors del forn. No sabem quantes persones hi treballaven, però podem deduir que devien ser unes quantes, atès que, si al forn es feien coure els pans de tots aquells que vivien al senyoriu de Sant Feliu, la quantitat devia ser considerable i devia ocupar temps i requerir l'esforç de diferents persones, no només al forn, sinó també al bosc. Aquestes persones possiblement vivien a les cases a l'entorn del forn.

El document, com hem dit al principi, no ens dóna gaire precisions sobre com era el forn i amb quins instruments comptava. Només destaca les pales, que podem dir que eren el símbol de l'ofici. Com a tal, quan un senyor venia el seu forn a un altre, en el moment de lliurar-li la corporal possessió, ho significava amb el lliurament de la pala del forn. Dels altres estris que hi havia no ens indica res, ja que únicament que ens assenyala que són els utensilis necessaris. Aquesta imprecisió no ens permet saber si al forn es feia quelcom més que coure el pa, és a dir, si s'hi feia tot el procediment d'elaboració del producte, des de pastar-lo fins a coure'l, o si, en canvi, només s'hi feia la cocció.

No ens apunta tampoc la possibilitat que el forn actués ja com a punt de venda de pa, tancant així tot el cicle de producció, des de l'elaboració a la comercialització. Tornarem sobre aquests punts més endavant, en comentar el proveïment de pa a la vila.

Els atorgants no indicaren quina era la puja que havia de rebre el forner. Tots aquells que portaven a enfornar els seus pans havien de donar-ne un cert nombre en concepte de puja o pagament al forner per la seva feina i els seus materials. Aquesta quantitat variava d'un lloc a un altre i, fins i tot, dins d'una mateixa comarca podia variar d'un poble a un altre. A Cardona, la puja de la pasta era d'1/24 part del pa que es duia a coure. A Càller, era 1 pa sobre 18 o 20; en aquest cas, però, hi havia la possibilitat de pagar al forner pel seu servei no en espècies, sinó en moneda.⁶ Per extensió, el pa que es quedava el forner es denominava pa de puja i el forn comunal era també conegut com a forn de puja.

Del document d'establiment, també ens interessa ressaltar els privilegis dels senyors. En aquest sentit destacaríem l'obligació d'utilitzar només el forn banal, prohibint alhora la tinença de forns o llars a les cases. En altres paraules, els senyors havien monopolitzat l'ús del forn. Aquesta prohi-

6. Prim BERTRAN I ROIGÉ, «L'assortiment del pa a Cardona (1379)», *Cardener* (Cardona), 2 (1985).

bició taxativa ens fa reflexionar també sobre què feia la gent de Sant Feliu per coure els seus aliments si no podien tenir llenya a casa. A més, podem comprovar que els senyors exercien dins la seva jurisdicció el dret d'impartir justícia tot castigant aquell que no utilitzés el forn senyorial. És interessant destacar la impossibilitat del forner de subestablir el forn, especialment a ciutadans de Barcelona. Això podria ser també un reflex dels conflictes que, per raó de jurisdicció, es produïen en aquella època entre els senyors i els representats del poder a Barcelona, sobre els quals tornarem en comentar la comercialització del pa.

Quant al bosc, comprovem que els forners tenien prohibit fer carbó, ja que la seva producció quedava reservada per fer funcionar l'altre monopoli senyorial, la farga, i per tant estava encomanada al ferrer que n'era responsable.

El nom del forner, com en gairebé tots els casos, indica el seu ofici. Moltes vegades, el cognom era Forner; en d'altres, com en el aquí ens ocupa, és Carbonell, que ja indica una relació amb els oficis de foc.

L'onze de març de 1384, els senyors de Sant Feliu establiren de nou el forn.⁷ Els atorgants, com en el cas anterior, foren els administradors de la Pia Almoina i Pere de Ferriol, de la casa del rei i ciutadà de Barcelona, els quals tenien el forn en franc alou. En aquesta ocasió, atorgaran l'establiment a favor de Macià Puig, de la vila de Sant Feliu de Llobregat i de la parròquia de Sant Joan Despí. Com en l'ocasió anterior, establiren el forn amb la casa on era construït, amb les pales, les pasteres i els aparells i amb el «districte». Li donaven també el dret de fer llenya al bosc de Ferrosa.

Les afrontacions de la casa del forn eren molt semblants a les assenyalsades a l'establiment anterior, excepte per la part d'occident, on la tinença amb la qual afrontava era ara a mans de Guillem Carbonell, és a dir, d'aquell que havia rebut el forn l'any 1367.

Els senyors pactaren amb el nou forner en termes semblants al cas anterior en allò que es referia a l'ús del forn i els drets al bosc, les prohibicions, l'obligatorietat que tothom portés el pa a coure al forn senyorial i l'obligació de coure-hi tot el pa dels senyors sense percebre la puja. Estipularen també com a condició que, si el forner o els seus successors volien en algun moment esdevenir ciutadans de Barcelona, i per tant deixaven d'estar sota la jurisdicció senyorial, en aquest cas haurien de restituir i tornar als senyors

7. ACB, 4-82-23, 11 març 1384.

el forn amb tots els seus drets i pertinences en el mateix estat en què es trobava en el moment de l'establiment. En cas contrari, el forner hauria de pagar com a pena 1.000 sous en moneda de Barcelona de tern.

Quant al cens, el forner havia de prestar als senyors 7 sous en moneda de Barcelona de tern un cop l'any, per Sant Joan, i 100 sous en la mateixa moneda com a entrada, que els senyors reconegueren que ja havien rebut.

El document d'establiment difereix, però, en les precisions d'allò que s'ha de coure al forn i quan s'ha de coure. Concretament, els senyors indicaren a Macià Puig que hauria de coure el pa i a més «*les altres coses*» que habitualment s'acostumaven a coure al forn tres dies a la setmana. Quins devien ser aquests altres aliments que es portaven al forn per coure? Les poques precisions que en dóna el document no ens permeten saber-ho. Ara bé, ens sembla que la puntualització de «*les altres coses*» és molt interessant, ja que a l'establiment atorgat gairebé vint anys enrere només s'indicava que al forn es feia coure el pa de la comunitat. Podríem pensar, doncs, que en aquest període de temps l'alimentació de la gent de Sant Feliu i de la contrada havia adquirit varietat, de manera que ja no consistia únicament en el pa, el vi i el companatge, sinó que devien menjar plats més elaborats que requerissin la cocció al forn. Malgrat això i tenint en compte que estem parlant de comunitats rurals, podem arribar a la conclusió que, encara que als forns comunals es comencessin a coure altres aliments, el pa va continuar essent el principal producte que s'hi feia coure, ja que constituïa la base de l'alimentació a l'època i, en el cas de les comunitats rurals com les del Baix Llobregat, no només era la base, sinó la part predominant del menú diari, mentre que a les taules més benestants de la burgesia urbana o senyorial l'alimentació adquiria a poc a poc diversificació i refinament amb la introducció de nous productes i d'un nou interès per la cuina i la gastronomia; i el pa que hi era consumit també era més refinat.⁸

A Sardenya, durant el segle XIV, als forns comunals es feia coure, a més del pa, altres plats tradicionals, com ara empanades o cócs rústics, fets de pasta de pa i farcits només amb verdures, o amb carn o anguila, i condimentats amb espècies, i la cassola o sopa de peix amb una mica de pollas-

8. Massimo MONTANARI, *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa*, Roma: Editori Laterza, 1997. L'autor comenta la variació que adquireix l'alimentació a l'època i l'aparició del concepte de gastronomia i refinament a la taula, p. 67-84. Ens indica també la diferència entre el pa més refinat que començava a consumir-se a l'àmbit urbà i el pa camperol, poc refinat i que sovint no era fet només de blat, sinó també d'altres cereals.

tre que es feia coure en una cassola.⁹ Montanari ens indica que entre els plats de la «nova» cuina europea de l'època destaquen els cócs, una moda, ens assenyala, ampliament difosa en tots els països i que no tenia una tradició antiga. Sembla que els cócs farcits d'aliments diversos (carn, peix, verdures...) varen tenir molt d'èxit i a poc a poc varen ser presents a totes les taules. Ara bé, i això ens interessa especialment pel tema que ens ocupa, aquesta presència estava condicionada a la disponibilitat d'un forn i per tant la seva elaboració s'allunyava de l'àmbit de la cuina domèstica i passava a ser un producte elaborat en un àmbit públic, és a dir, als forns comunals, uns forns, ens diu l'autor, assíduament freqüentats per a la cocció dels aliments.¹⁰

Hem de pensar a més que, si realment era prohibit tenir a casa llars, forns i llenya, forçosament havien d'anar a coure al forn els aliments. Aquesta prohibició ens ha semblat una mica estranya, perquè totes les cases comptaven amb la seva llar de foc i era un punt important de la casa que servia per coure els aliments i escalfar-se. Pensem en la seva importància des del moment en què el sinònim de casa és la llar i que precisament a l'època es comptava el nombre d'habitants d'un lloc pel nombre de focs. Hem de deduir, doncs, que en prohibir les llars i les llenyes a les cases, els senyors es referien únicament a prohibir la tinença de forns i de llenya tallada específicament per a fer-los servir.

També és interessant que s'assenyalin uns dies per coure-hi el pa i uns altres per a la resta d'aliments. Això podria significar un augment de la població que havia d'utilitzar el forn, per la qual cosa ja es requeria l'establiment de torns. També s'explicaria la fixació de terminis pel fet que el pa necessita d'un temps de cocció i els altres aliments uns temps possiblement més curts. La preparació del forn per coure el pa requeria, com hem dit, tot un procés que no es podia interrompre per a coure altres aliments que segurament es feien després del pa, tot aprofitant l'escalfor del forn i les brases resultants de la cocció del pa. En el cas de Càller, els forners no podien coure al forn en hora diürna el bescuit, perquè requeria una cocció llarga que, en cas de fer-se durant el dia, hauria impedit de coure el pa. Recordem que el bescuit era un tipus de pa o galeta que es feia coure dues vegades per tal que es conservés un llarg temps, idoni per tant com a provisió per als viatges.

9. Barbara FOIS, «Per una storia dell'alimentazione in Sardegna: prodotti alimentari e prezzi nel XV secolo», *Archivio Storico Sardo* (Cagliari), 1 (1983), p. 81-110.

10. Massimo MONTANARI, *La fame...*, p. 84.

Podem comparar els documents d'establiments de Sant Feliu amb l'establiment del forn senyorial de Sant Climent de Llobregat, atorgat l'any 1360 per Jaume Marc, ciutadà de Barcelona i senyor del castell d'Eramprunyà, baronia de la qual depenia la parròquia de Sant Climent.

El senyor concedí a Bernat Ferrer la llicència i el dret a construir un forn de pa al poble, en unes cases del senyor. Li establí el forn en emfiteusi al cens d'un capó per Nadal. Els termes del contracte són semblants als de Sant Feliu quant a permís per fer llenya per al forn a la terra del castell, rebre la puja i l'obligació de coure el pa del senyor sense percebre-la. En aquest cas, el senyor indicà que faria pastar el pa a la vila de Sant Climent. Això ens fa pensar en una diversificació d'oficis entorn de la fabricació de pa, ja que la tasca de pastar-lo no es feia al forn, sinó que, segons la informació del document, a Sant Climent hi havia llocs específics per fer-ho, és a dir, que ja probablement existien les fleques on el pa es pastava i, després de fer-lo coure al forn senyorial, s'hi venia.

També fa precisions sobre allò que s'ha de coure al forn. Explícitament ens diu que al forn es courà el pa i altres aliments de totes aquelles persones que els vulguin coure al forn. Tant pel servei de coure el pa com pel de coure altres aliments, el forner havia de rebre la puja. El forner, doncs, no només era aquell que es preocupava del pa, sinó que feia el servei de coure els aliments de la comunitat.

El fet d'assenyalar uns dies per coure, en el cas de Sant Feliu, i de construir un nou forn, com a Sant Climent, ens pot indicar un possible augment de la població i sobretot l'adopció d'uns costums alimentaris més elaborats, que requerissin els serveis del forner per acabar la preparació amb la cocció al forn. Això suposaria una organització més complexa de la feina del forner i del forn i possiblement la necessitat d'un espai més gran on poder atendre aquestes noves necessitats.

Per concloure aquest apartat sobre els forns de destret del Baix Llobregat, ens referirem al forn senyorial de Sant Boi del Llobregat. En aquesta vila, la família Durfort –recordem que era una branca familiar dels propietaris de Sant Feliu– el posseïen en franc alou des del segle XIII. Jaume I concedí al seu funcionari Berenguer Durfort l'explotació en monopoli del forn com a complement de la indústria principal de la vila, els molins, que gràcies a la donació règia eren explotats així mateix pels Durfort en règim de monopoli. D'aquesta manera, tot el cereal de Sant Boi havia de ser mòlt als molins explotats pels Durfort. Amb la farina obtinguda, de la qual els Durfort ja havien tret un guany, es pastava el pa, que havia de ser cuit al forn senyorial, que proporcionava més beneficis a la família.

El forn senyorial fou establert a favor de la família Forner –nom significatiu, que indica el seu ofici–, que el tingueren des del segle XIII fins al segle XIV. El 19 de març de 1275, Bernat Durfort l'establí a favor de Ferrer Forner, la seva esposa Elisenda i llur fill, Jaume. L'establiment comprenia, a més del forn pròpiament dit, la casa on era instal·lat i altres cases –en les quals hem de sobreentendre que vivien aquells que servien al forn–, els aparells i estris i la llenya. Cal destacar que el forn era de nova construcció. Aquest forn, com les altres propietats que tenien a la vila de Sant Boi, restà a mans de la família Durfort fins al traspàs de les propietats a la Pia Almoïna l'any 1367. En aquell moment, la fornera era encara descendent dels Forner. En el lliurament de la seva corporal possessió per part de Ramon de Sant Climent a l'Almoïna, trobem l'exemple de com se significava el traspàs de la propietat d'un forn d'un senyor a un altre. El procurador de Ramon de Sant Climent lliurà al representant de l'Almoïna, nova propietària de la vila, la pala del forn per significar-ne el lliurament de la corporal possessió.¹¹

La comercialització del pa a Sant Feliu: un cas de conflicte jurisdiccional

Probablement, una part del pa devia ser portat al forn directament per particulars –segurament aquells que comptaven amb terres de conreu de cereal– per consumir-lo a casa. Rachel Arié recull la informació que els tractats de la *hisba* donen sobre l'elaboració del pa a Al-Andalus i ens indica que la primera ocupació de la mestressa de casa, o de la cuinera en el cas de l'aristocràcia, era pastar i elaborar el pa necessari per al consum familiar i que, cobert amb tovallons, era portat a coure al forn públic. L'autora es basa en documents iconogràfics que mostren com l'encarregat del forn passava per les cases a una hora fixa per emportar-se la taula on s'havien

11. ACB, 4-59-9, 14 novembre 1265. La primera notícia del forn de Sant Boi la trobem en l'establiment d'unes cases a la vila, propietat en franc alou de Berenguer Durfort i situada prop del seu forn. L'any 1311, es produí una disputa entre els Durfort i els habitants de Sant Boi i podem comprovar que aleshores el forner era Pere Forner. El seu fill, Jaume Forner, el substituï al capdavant del forn. Jaume Forner, el succeí la seva filla, Maria, que era qui portava el forn en el moment en què els béns dels Durfort passaren a la Pia Almoïna (ACB, 4-59-21, 22-25 octubre 1367).

col·locat els trossos de pasta que es marcaven amb un signe distintiu per identificar-los, i un cop cuits els portava de nou a les cases. Encara que l'exemple correspon al món musulmà, creiem que és vàlid per al nostre cas, ja que l'autora s'ha basat en documents iconogràfics cristians.¹²

Una altra part del pa, però, es devia destinar a proveir la resta de població de Sant Feliu a través de la seva venda al mercat de la vila. Aquesta feina quedava a mans de les flequeres, que possiblement també s'havien ocupat de pastar-lo i portar-lo al forn. La venda del pa, com hem dit anteriorment, provocà un conflicte de jurisdiccions que analitzarem a continuació.

Com ja hem indicat a la introducció, l'exercici dels drets que els senyors tenien dins el seu senyoriu no va estar mai exempt de conflictes, especialment quan diferents senyors, laics i religiosos, tenien jurisdiccions semblants. En el cas citat anteriorment, la discòrdia entre els senyors de Sant Feliu i les monges de Valldonzella es produí perquè tant els uns com les altres tenien dret dins d'un mateix espai, el bosc de Valldonzella, les monges com a propietàries i els senyors de Sant Feliu com a detentors del dret d'exploració en monopoli del mateix bosc. I sovint, com en aquest cas, el mateix rei havia concedit privilegis a ambdues parts.

Vegem a continuació els fets, motivats per la comercialització del pa i altres aliments al mercat de la vila, que provocaren un conflicte d'exercici de jurisdiccions en aquest cas entre l'Església, com a senyora de Sant Feliu, i els consellers de Barcelona.

Els fets i les seves conseqüències

El dia de Santa Caterina, 25 de novembre, de l'any 1330 era dia de mercat a Sant Feliu de Llobregat. Les flequeres Blanca, muller de Pere Carraca, i Elisenda, muller de Pere Mestre, havien disposat el pa per vendre sobre els corresponents taulells. Al seu costat hi havia altres parades per vendre productes com ara la carn.

Davant dels venedors es presentaren, de sobte, Bernat Marquet, Jaume Torné i Palomera, els quals exercien a Barcelona el càrrec de pesadors, és a dir, vigilaven que els pesos i mesures amb els quals es pesaven o mesuraven les mercaderies fossin els correctes. Els acompanyava Vall de Forn, saig de la mateixa ciutat. Tots ells i per ordre dels consellers i del batlle de

12. Rachel ARIÉ, «España Musulmana», a *Historia de España dirigida por Manuel Tuñón de Lara*, Barcelona: Editorial Labor, 1994, v. III, p. 284.

Barcelona tenien la missió d'anar al lloc de Sant Feliu i a Sant Just Desvern a reconèixer i prendre la possessió del pes i de les mesures d'aquests llocs i a més reclamar la seva jurisdicció a l'hora de penalitzar certs delictes.

Per comprovar el pes, els pesadors agafaren dels taulells pans i carn. Això provocà les ires del carnisser i sobretot de les flequeres, que s'hi oposaren aferrissadament. Malgrat aquesta oposició, els funcionaris els pesaren per sota del degut. Per no ser detingudes per cometre un delictes de falsos pesos i falses mesures, les flequeres foren obligades a lliurar una manlleuta o fermaça als funcionaris.

L'assumpte naturalment no quedà així. Els procuradors de la Pia Almoïna, senyora en aquell moment de Sant Feliu, reaccionaren ràpidament en veure envaïda la seva jurisdicció al senyoriu per part dels poders de Barcelona. En primer lloc, investigaren els fets i reuniren tota la informació sobre el cas. Després s'adreçaren al bisbe de Barcelona com a autoritat màxima de l'Església per tal que actués davant els consellers de Barcelona.

El 19 de gener de 1331, el bisbe Pons s'adreçà al batlle i als pesadors mitjançant una carta que els fou presentada per Mateu de Truyars, beneficiat a la Seu de Barcelona en nom de la procura de l'Almoïna de la Seu de Barcelona. A la missiva, el bisbe Pons exposà, en primer lloc, els fets tal com els hem transcrit nosaltres, és a dir, com es presentaren els funcionaris i el saig davant els comerciants, com es pesaren els pans i la carn i com les flequeres donaren la penyora. El bisbe assenyala que, en fer tot això, els funcionaris havien envaït violentament la jurisdicció de l'Almoïna, ja que el reconeixement que els pesos i mesures fossin els correctes i els càstigs o penes que s'havien d'infligir a aquells que no ho complissin era un dret que a Sant Feliu només podien exercir els senyors del lloc, representats pel seus procuradors o batlles, i així s'havia fet sempre. Amb la seva actuació, els funcionaris havien anat violentament en contra de l'autoritat dels senyors, en aquest cas l'Almoïna.

Per tant, a la missiva el bisbe exigia que els consellers, el batlle de Barcelona, els pesadors i el saig restituïssin a les flequeres la fermaça que els havien lliurat i que revoquessin l'acusació i la pena que els volien imposar. En cas de no fer-ho, indicava el bisbe, anirien en contra de les lleis eclesiàstiques i podrien patir les penes que per aquests casos assenyalaven les constitucions del Sacre Concili de Tarragona, que castigaven tots aquells que envaïssin els béns i els drets de l'Església i dels seus homes.¹³

13. ACB, 4-82-81, 19 gener 1331.

Les amenaces del bisbe no tingueren gaire efecte ni sobre els consellers ni sobre el veguer de Barcelona, ja que el cas s'allargà durant més d'un any, sense que aquests retornessin la manlleuta a les flequeres i tanquessin el cas. Durant aquest període, diferents documents ens donen notícia de la falta d'acord entre els consellers i el veguer de Barcelona i el Capítol de la Catedral, no només pel fet que ens ocupa, el delictes de falsos pesos i falses mesures, sinó sobretot per l'exercici de jurisdicció civil i criminal a Sant Feliu. És a dir, el conflicte que s'inicià en el moment en què els funcionaris de Barcelona verificaren els pesos de la vila de Sant Feliu provocà una llarga disputa centrada fonamentalment a determinar qui podia exercir la jurisdicció civil i criminal al senyoriu de Sant Feliu, fins on aquest exercici corresponia als seus senyors i en quins delictes aquests no podien exercir-la perquè el seu càstig quedava reservat a poders superiors, com el veguer de Barcelona en representació del rei. Podem dir que el delictes dels falsos pesos i les falses mesures a Sant Feliu comportà l'enfrontament entre el poder de l'Església i el poder reial.

Durant més d'un any es produïren requeriments i apel·lacions entre totes dues parts. Per part de l'Església, es presentaren els documents de compra de Sant Feliu pel Capítol de la Catedral i nomenaren l'ardiaca Berenguer Durbà com a representant seu davant el veguer i els consellers. L'actuació de Durbà sembla que no fou gaire encertada i que encara provocà una discòrdia més gran.¹⁴

El 6 de febrer de 1332, els consellers de Barcelona presentaren una apel·lació al bisbe de Barcelona sobre l'assumpte de les persones de Sant Feliu acusades dels delictes de pesos i mesures. Per aquest motiu, assenyalà el bisbe, foren detinguts el batlle del lloc de Sant Feliu i els arrendadors de les rendes de Sant Feliu, tots ells homes propis i solius de l'Almoïna a la parròquia de Sant Just, i també Elisenda, que, com hem vist, era la flequera que dóna la manlleuta. Segons el bisbe, la detenció anava en detriment de la llibertat eclesiàstica, per la qual cosa n'exigia l'alliberament.

Els consellers respongueren al bisbe que la jurisdicció de Barcelona comprenia per costum i per dret les penes civils i criminals dins la ciutat i els seus termes, dins els quals es trobaven la vila de Sant Feliu i la parròquia de Sant Just, i que això s'havia fet publicar en un ban públic. Els procuradors de l'Almoïna, però, continuaren insistint, tot al·legant que Sant

14. ACB, 4-82-92, agost-octubre 1331.

Feliu era propietat de l'Almoina, la qual tenia allà uns procuradors i un batlle que podia detenir i interrogar els delinqüents i penalitzar-los amb penes o càstigs lleus; no podia, però, castigar-los ni amb la pena de mort ni amb la mutilació, ja que això corresponia a la jurisdicció del veguer.¹⁵

Per acabar de solucionar l'assumpte, Pons, bisbe de Barcelona, recorregué a instàncies més altes i, juntament amb el Capítol de la Seu, nomenaren un procurador perquè en llur nom es presentés davant del rei i de Joan, patriarca de la Seu d'Alexandria i arquebisbe de Tarragona, per tal que juntament amb els seus jutges determinessin exactament la jurisdicció de Sant Feliu.¹⁶

Finalment, l'onze d'abril de 1332, el bisbe i el Capítol de la Seu, d'una part, i el veguer de Barcelona, Pere de Sant Climent, de l'altra, arribaren a un acord, gràcies a la intervenció d'àrbitres que actuaren com a amigables componedors. Segons el seu dictamen, quedava clar que el veguer només podia exercir la seva jurisdicció a Sant Feliu quan es produís un delictes sospitós d'haver ocasionat una mort o una mutilació i en aquells delictes que comportessin falsos pesos i falses mesures. Tot i així, en aquests casos el veguer només podria actuar per manament reial i comptant amb el consentiment previ, d'una part, dels consellers de Barcelona i, de l'altra, de l'Almoina, que tenia el consentiment del bisbe i del Capítol de la Seu de Barcelona. Segons acordaren, el veguer féu la remissió de la ferma dels acusats pels delictes en pesos i mesures, és a dir, els tornà la manlleuta, que fins arribar a l'acord esmentat havia restat a mans dels àrbitres.¹⁷

Les causes del conflicte jurisdiccional: una anàlisi de l'exercici de jurisdiccions

Podem concloure, doncs, que en aquest cas de nou, com succeí quan els senyors de Sant Feliu i les monges de Valldonzella entraren en conflicte per la propietat i l'ús del bosc, es produí un enfrontament entre els diferents poders a causa de l'exercici de jurisdiccions. En altres paraules, segons la legislació de l'època, l'administració de justícia en el sentit de jurisdicció comportava la facultat, no només de declarar el dret, sinó, a més, de

15. ACB, 4-82-8, 6 febrer 1332.

16. ACB, 4-82-84, 17 març 1332.

17. ACB, 4-82-86, 11 abril 1332.

portar a terme l'execució de les sentències. Els casos de delictes referits a causes civils, contenciosos administratius i els delictes criminals castigats amb penes lleus entraven dins la jurisdicció del mixt imperi, de tal manera que podien ser castigats per les persones o poders amb facultats d'exercir aquest mixt imperi, especialment els batlles dels diferents llocs.

Els casos greus que penalitzaven els delictes amb la mutilació de membres, bandejament o sentència de mort entraven dins la jurisdicció del mer imperi i només la podien exercir els veguers, com a autoritat superior per sobre dels batlles, amb l'autoritat reial. En alguns casos, un mateix poder reunia alhora la jurisdicció del mixt i mer imperi. En el cas dels gremis, a Barcelona, com els flequers i els carnisers, la persona que tenia cura d'ordenar i vigilar que tot fos correcte era el batlle, encara que aquest només podia sancionar si el delictes entrava dins la jurisdicció del mixt imperi. En els casos greus, que corresponien a la jurisdicció del mer imperi, només el veguer podia intervenir i imposar el càstig. Això donà lloc a disputes entre el batlle i el veguer no només a Barcelona, sinó a les altres vegueries.¹⁸

En el cas de Sant Feliu i a tall de precedent, podem comprovar que l'any 1243, quan Guilleuma de Cervera, de la família Durfort, commutà amb el rei Jaume I les seves possessions de Cotlliure pel senyoriu de Sant Feliu, aquest ja comprenia la vila i el seu lloc, els seus homes i dones, els honors i possessions i tota la batllia i drets d'aquesta i de les parròquies de Sant Just, Sant Joan i Santa Creu d'Olorda amb tota la jurisdicció civil i criminal.

Això últim és molt important, perquè comportava l'administració de la justícia tant la referida al mixt com al mer imperi dins el territori, i apareix a tots els documents de traspàs del senyoriu, no només durant el llarg període en què fou en mans de la família Durfort i en els traspassos d'una

18. Jesús LALINDE ABADÍA, *La jurisdicción real inferior en Cataluña («Corts, veguers, batlles»)*, Barcelona: Museo de Historia de la Ciudad, 1966, p. 144-145 i 167-181. L'autor ens indica que, en el cas de Barcelona, l'any 1266 Jaume I declarà privilegis sobre la jurisdicció de la batllia de Barcelona segons les quals tot allò referit a les actuacions de diferents gremis, entre ells els forners i els flequers, quedaven sota la jurisdicció del batlle de Barcelona. Això fou confirmat pels reis successius. Lalinde recull els privilegis sobre la jurisdicció del batlle sobre els forners i els seus familiars en l'àmbit civil i criminal, és a dir, a Barcelona la jurisdicció gremial corresponia al batlle. A més, el batlle tenia reconegut un gran nombre de competències en matèria d'ordenacions o manaments, entre elles els pesos i les mesures, encara que les multes i penes i la resta de la jurisdicció i càstigs restava en mans dels veguers.

generació a la següent, sinó naturalment quan la família va vendre'l a l'Almoïna, el 1325, i quan aquesta vengué una part «*per indivís*» als Ferriol. La possessió de la jurisdicció civil i criminal apareix clarament, i amb els precedents que hem indicat, en un procés de l'any 1328 que promogué l'Almoïna en contra dels Durfort, ja que aquests, l'any 1325, en vendre-li el senyoriu, no li lliuraren la seva corporal possessió.¹⁹

Podem concloure, doncs, que el cas que es produí a Sant Feliu fou motivat per la intervenció del batlle de Barcelona en els assumptes del mercat de Sant Feliu, l'ordenament del qual devia estar sota la jurisdicció del batlle senyorial. Això, d'entrada, ja era motiu de conflicte, agreujat per la intervenció del veguer de Barcelona, que entrà alhora en discòrdia amb l'Almoïna, senyora de Sant Feliu, perquè aquesta, d'una part, com a senyora, hi posseïa la jurisdicció del mixt i del mer imperi i, de l'altra, com a part de l'Església, comptava amb la seva pròpia legislació eclesiàstica per castigar els delictes.

La jurisdicció del senyoriu de Sant Feliu encara fou motiu de divergència entre l'Almoïna i el poder reial durant anys, com podem comprovar per diferents documents.²⁰ A través dels consellers de Barcelona, els reis volgueren exercir la seva jurisdicció dins el senyoriu, no només en el cas dels pesos i les mesures, sinó també, per exemple, ordenant als habitants de Sant Feliu que contribuïssin en el cost de la construcció de les noves muralles de Barcelona, l'any 1360, com si fossin habitants de Barcelona i el seu terme.²¹

La comercialització del pa a Sant Feliu

Del conflicte amb les flequeres de Sant Feliu, i deixant de banda els problemes que se suscitaren pels pesos i les mesures i que es produïren

19. ACB, *Fons de processos*, procés 13, abril 1326.

20. Diferents documents ens donen notícia d'aquestes divergències: ACB, 4-82-95, 17 febrer 1343; ACB, 4-82-13, 1 març 1343, i ACB, 4-82-16, 14 desembre 1357, registats per Josep BAUCELLS I REIG, *El Baix Llobregat i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: inventari dels pergamins*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1984 (Catàlegs d'Arxius Eclesiàstics de Catalunya; 2), p. 143-145.

21. Podem citar la divergència que es produí quan el rei ordenà a tots els habitants de Sant Feliu que contribuïssin a la despesa de la construcció de les muralles de Barcelona com ho feien els habitants de la ciutat: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Francesc DE LADERNOSA, 23/9, f. 66r., 9 juny 1360.

com hem dit sobretot per les interferències de jurisdiccions, la informació que ens interessa destacar és la que fa referència a la comercialització del pa i com la població de Sant Feliu se'n proveïa.

Hem vist com les encarregades de vendre el pa al mercat de la vila eren dues flequeres. Sembla ser que els flequers intervenien en la producció del pa des del mateix moment en què el cereal era mòlt al molí, on ja apartaven el cereal que necessitaven, el feien moldre i, un cop amassat, el feien coure al forn senyorial. Segons Bautier,²² al nostre país l'ofici de flequer era eminentment femení. A Cardona, les ordenacions de la vila fan referència als flequers, cinc en aquest cas, que tenien cura d'una part de la producció: la fabricació de la pasta que portaven a coure a un dels forns comunals de la vila.²³ En el cas de Barcelona, la venda del pa al mercat era regulada per les *Ordenacions de Barcelona*, que obligaven a tenir ben nets els taulells i prohibien vendre-hi oli, jugar-hi, insultar els funcionaris que vigilaven la venda i, a més, coure pa els dies de festa. També es vigilaven molt especialment els possibles fraus per raó de les mesures, tot intentant imposar la quartera de Barcelona com a mesura.

Tot això ens fa reflexionar sobre el cas de Sant Feliu. Creiem que el conflicte al qual hem fet esment es produí precisament perquè a Sant Feliu devien pesar el pa i altres aliments, com ara la carn, amb les mesures pròpies, que eren diferents de les de Barcelona i que eren les que devien utilitzar els funcionaris de la ciutat quan anaven als diferents mercats de les rodalies a controlar els pesos i les mesures. Els conflictes i plets per aquestes diferències es donaren en altres llocs i això fou un obstacle per als interessos reials, ja que el rei, per l'escassetat de gra i els conflictes d'importació, volia arribar a una política de preus únics oficials.²⁴

No sabem tampoc si l'any 1331, Sant Feliu tenia ja una fleca, és a dir, un establiment de venda de pa fix on comprar-ne els dies que no se celebrava mercat a la vila. Amb més seguretat, podem afirmar que, a la fi del segle XIV, les flequeres, a més de vendre el pa al mercat, ja comptaven

22. A. M. BAUTIER, «Pain et pâtisserie...», p. 48.

23. Prim BERTRAN I ROIGÉ, «L'assortiment ...».

24. A Barcelona, la mesura corrent per mesurar els cereals era la quartera de Barcelona i s'havia fet un esforç per tal d'unificar la capacitat de les quarteres amb l'objectiu de simplificar la política fiscal i acabar amb els fraus fiscals. Eva Serra destaca que, el fet que a altres poblacions la quartera com a mesura fos diferent de la de Barcelona, donà lloc a molts plets i conflictes. El pa elaborat tenia com a unitat de mesura l'unça. Destaca, així mateix, l'esforç per part de la monarquia d'establir uns preus únics.

amb una fleca. Podem deduir-ho de les informacions del *Llibre de marmessoria* del notari de Molins de Rei, Bartomeu de Miramat, mort el febrer de 1391, en plena quaresma.²⁵ El notari morí en divendres i durant tot el cap de setmana –el diumenge se celebrà l’enterrament– i fins i tot el dilluns es necessitaren quantitats importants de pa, no només per alimentar tota la gent que anà a vigilar la casa i a vetllar el difunt, sinó també per lliurar a tots aquells que hi anaren a donar el condol l’anomenat pa dinal i per a l’àpat funerari que tenia lloc després de l’enterrament. El *Llibre de marmessoria* ens detalla aquestes compres de pa tot indicant el nom dels flequers o persones que vengueren el pa –Bernat Comellà, Pasquala, Eulàlia i G. Hostalés– i el cost pagat. En cap cas indica que el lloc de compra fos el mercat i, per tant, hem de deduir que els marmessors s’adreçaren directament als punts de venda d’aquestes persones. El diumenge, els marmessors tingueren dificultats per trobar pa a Molins i per això el compraren a Pallejà i a Sant Feliu. La dificultat de comprar pa en diumenge ens confirmaria que realment, com indiquen les *Ordenacions de Barcelona*, es devia prohibir la fabricació de pa durant els dies festius.

Els marmessors anotaren altres despeses per comprar pa destinat als àpats funeraris que es celebraven posteriorment, és a dir, el capdany i la novena i, en aquest cas, a més, un àpat per Carnestoltes.

El *Llibre de marmessoria*, tot i que és un preciós testimoni per diferents aspectes de la vida quotidiana al Baix Llobregat de l’època, no ens informa lamentablement del preu del pa. Ens indica, com hem dit, els llocs on anaren a comprar-lo i el cost global, però no la quantitat de pa comprat, la qual cosa ens permetria conèixer les mesures emprades en la seva venda i calcular-ne el preu.

Ni el *Llibre de marmessoria* ni els documents que hem utilitzat per a la nostra anàlisi ens permeten fer un estudi sobre la història de l’alimentació a l’època en el sentit de calcular exactament la proporció d’aliments consumits, la seva composició exacta o el seu consum. A través de les fonts documentals podem, però, conèixer quins aliments eren consumits i quina importància tenien, tant en l’aspecte de l’alimentació i la nutrició diàries com el seu rol social. En el cas estudiat, podem concloure que realment els forns comunals eren una «indústria» destacada per tal com produïen el prin-

25. Mª Cristina FORNS DE RIVERA, «El libro de albaceazgo de Bartomeu de Miramat, notario de Molins de Rei», a *Actes del I Congrés d’Història del Notariat català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1993 (Estudis; 7), p. 559-579.

cipal component de l'alimentació diària, el pa, la distribució del qual era supervisada i vigilada per evitar fraus. Els documents com hem indicat ens mostren un canvi o enriquiment de la composició de l'alimentació al segle XIV, bé que no ens donen gaire dades sobre quins eren els altres aliments que es portaven al forn. De la importància social del pa, n'és un bon testimoni el *Llibre de marmessoria*, a través del qual veiem com el pa era el principal protagonista dels àpats funeraris i com adquiria un valor espiritual en forma de pa dinal.

LA CASA LLOTJA DE MAR DE BARCELONA: REVISIÓ DEL SEU PROCÉS CONSTRUCTIU A TRAVÉS DE LA DOCUMENTACIÓ (SEGLES XIV-XVI)

○ M. CARMÉ DOMÍNGUEZ RODÉS, SILVIA CAÑELLAS I MARTÍNEZ
UNIVERSITAT DE BARCELONA

La Casa Llotja de Mar de Barcelona, llotja dels mercaders de la ciutat i seu del Consolat de Mar, fou un dels edificis més emblemàtics del municipi i, de ben segur, model a seguir per construccions tipològicament similars a d'altres poblacions de la Corona d'Aragó. Malauradament, i a diferència d'altres llotges medievals, la insuficient conservació de l'edifici, iniciat al segle XIV, no permet copsar la magnitud del seu aspecte artístic i són molts els interrogants que ens plantegem, encara avui, sobre el seu procés constructiu. Les restes conservades, que es limiten a l'estructura interior del gran Saló i del seu pis alt, tot i ésser prou significatives per constatar l'esplendor d'aquest edifici, no són suficients per abastar la complexitat del conjunt edificat i la magnitud del seu aspecte artístic.

La participació dels diferents poders de l'època (monarquia, municipi, mercaders) en l'aixecament de l'edifici i els problemes soferts per la institució del Consolat (sobretot a partir del segle XVII) han accentuat la desaparició de molts documents i la dispersió d'altres. Tot això ha dificultat l'anàlisi del conjunt. Els diferents autors que han tocat el tema es basen en dades puntuals no sempre prou concretes i, per tant, falta un estudi exhaustiu sobre el tema.

Les nombroses incògnites que podem resseguir en la bibliografia comencen ja des dels seus orígens. La intenció de construir una llotja com a lloc de reunió dels mercaders data de l'any 1339, quan s'adquireixen a la família Montcada unes cases situades a prop de la platja i el rei Pere II concedeix al municipi el privilegi del dret sobre les mercaderies per finançar la seva fàbrica.¹ D'aquesta primitiva llotja, probablement oberta, poca cosa en sabem. Sembla que, amb anterioritat, una altra llotja oberta podria haver

1. Antonio de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la Ciudad de Barcelona*, v. II, primera part, Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1962, p. 216-217, doc. núm. 143 (Arxiu de la Corona d'Aragó [ACA], r. 866, f. 49v.) i 144 (ACA, r. 866, f. 50), i Biblioteca de Catalunya (BC), *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 13v., 21v. i 25v.

estat ubicada a prop de l'antiga església de Sant Antoni.² La majoria d'autors coincideix a assenyalar que una nova llotja situada a la ribera del mar, començada vers l'any 1352 per Pere Llobet, restà inacabada vers l'any 1357,³ tot i que ja n'estaven traçades les parets,⁴ i que no fou fins a l'any 1382, moment en què es tragueren les forques properes al mar, quan es prengueren o iniciaren de nou les obres de la llotja definitiva.⁵

D'aquesta nova etapa constructiva, impulsada per un nou privilegi de Pere IV atorgat l'any 1380,⁶ tampoc no sabem gaire cosa. Coneixem qui dirigí les obres perquè el seu nom, Pere Arvey, és esmentat en un document del 1386 que tracta del peritatge de la nau de la seu de Girona.⁷ A part d'aquesta notícia, una anotació feta per Bruniquer, en el sentit que l'obra cessà el 5 de juliol de l'any 1392, ha estat suficient per a pensar que fou en aquest moment quan conclogueren definitivament les obres.⁸ De fet, sis anys més tard, una Reial Provisió del rei Martí ordenava que es destinessin certes sumes per a les despeses de l'obra de la Llotja. Aquest document, datat el 3 de desembre de 1398, és també interessant pel fet d'esmentar Pere Sabadia com a «operario Logie mercatorum Barchinone».⁹

2. Guillem FORTEZA, «El cicle arquitectònic de les nostres llotges medievals», a Miquel SEGUÍ AZNAR (ed.), *Estudis sobre arquitectura i urbanisme*, v. II, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 85.

3. J. M. MADURELL I MARIMON, «Pere el Cerimoniós i les obres públiques», *Analecta Sacra Tarraconensia*, v. XI, p. 371-393 [*Miscel·lània Finke d'Història i Cultura Catalana* (extracte), Barcelona, 1935, p. 377, n. 34]. El 26-X-1357, es féu una liquidació de comptes per «l'obra de la lotge nova qui és començada en la Ribera de la Mar de la dita ciutat». També [Esteve Gilabert] BRUNIQUER, *Rúbriques de... Ceremonial dels magnífichs consellers y regiment de la Ciutat de Barcelona*, 5 v. (ed. Francesc CARRERAS, Bartomeu GUANYALONS), Barcelona: Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona, 1912-1916 (Col·lecció de Documents Històrics Inèdits), v. IV, p. 6.

4. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Consell de Cent I-19, *Llibre del Consell, 1354-1359*, f. 115 (es prohibeix de fer foc dintre de les parets de la «Lotge nova de mar»).

5. CAPMANY (vegeu n. 1), v. II, p. 324-325, doc. núm. 217. BRUNIQUER (vegeu n. 3), v. IV, p. 6, apunta el 1383 com l'any d'edificació de la Llotja.

6. CAPMANY (vegeu n. 1), v. II, p. 314-316, doc. núm. 211.

7. E. SERRA I RAFOLS, «La Nau de la Seu de Girona», a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, Barcelona, 1947-1951, v. I, p. 198-204. Arxiu Històric de Girona (AHG), Pere PONT, *Notaria I*, sign. 229.

8. BRUNIQUER (vegeu n. 3), v. IV, p. 6. És probable que es tracti tan sols d'una liquidació de comptes amb motiu de la renovació dels dos mercaders nomenats per la Ciutat com a procuradors de l'obra.

9. CAPMANY (vegeu n. 1), v. II, p. 393-394, doc. núm. 267 (ACA, reg. 2.171, f. 43).

Els primers documents inèdits que presentem demostren que la construcció s'allargà encara alguns anys més, probablement fins a l'any 1403.¹⁰

Com hem comentat abans, el fons documental de l'Arxiu del Consolat de Mar es troba actualment molt dispers. Bàsicament està repartit entre la Biblioteca de Catalunya, la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès i l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. A part d'aquesta documentació institucional, hi ha també documentació relacionada amb la construcció de la Llotja a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

És precisament en aquest darrer arxiu on s'ha localitzat el document d'obra més antic.¹¹ Datat el 30 de març de 1398, recull el pagament al rajoler Demenci Sanxo per part de l'administrador de l'obra de la Llotja de Mar de Barcelona, Dalmaci Çacarrera, de «*centum et duos solidos barchinonensis [...] per mille lateribus, sive raioles, et viginti octo quinteris calcis [...] ad opus paymenti facti in parte completa cuperte inferioris et reparationis necessarie in aliis Lotgie superdicti*». Actuen com a testimonis del pagament els mercaders de Barcelona Guillem Pere de Costabella i Romeu de Gallines. La notícia és interessant per diferents motius: constata que el Saló de Contractacions no era en aquest moment encara acabat, potser ni tan sols cobert del tot, i es tracta de l'únic document localitzat que al·ludeix a la construcció de dos pisos superposats. De fet, no fou fins a l'any 1973 quan es va descobrir de nou el pis superior del gran Saló, anomenat Saló dels Còsols i que, pel que hem pogut entreveure en la posterior documentació analitzada, acomplí bàsicament la funció de golfes o magatzem.¹² Amb tota probabilitat, la conclusió del gran Saló hagué d'esperar encara alguns anys, perquè, tot i que l'any 1401 s'instal·là en el seu interior la Taula de Canvi de la Ciutat,¹³ veurem en els propers documents analitzats que aquell mateix any els còsols es reunien a l'hort de la Llotja.

10. Alexandre CIRICI, Jordi GUMÍ CARDONA, *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XIII i XIV*, Barcelona: Edicions 62, 1974, p. 80, apunta com a probable conclusió de les obres l'any 1404, bé que no queda clar que basi la seva afirmació en la documentació.

11. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Guillem DONADEU, *Liber notarum, 1398-1399*, f. 31v. i 32r.

12. Almenys en l'època que ens ocupa fou aquesta la seva funció. Alguns documents parlen de pujar les posts que s'han utilitzat per a bastides «*dalt de la Llotja*».

13. *Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona: Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona, 1892 (Col·lecció de Documents Històrics Inèdits), v. I (1390-1446), p. 87, 20 gener 1401. La Taula s'ubicà en la part del Saló més propera a l'hort, a la dreta del seu portal d'accés.

Com dèiem, de l'any 1401 daten diferents documents al·lusius al tancament de l'hort de la Llotja, per tal de poder celebrar en el seu interior les reunions dels cònsols defenedors, així com a diferent material per a la instal·lació de l'Escrivania del Consell en aquest indret.¹⁴ Suposem, per les dates en què es produeixen aquestes notícies –des del mes de juny al de setembre–, que la ubicació a l'hort devia ser provisional aprofitant que el temps els permetia de reunir-se en un lloc obert. El primer d'aquests documents és ben explícit quant a la intenció dels cònsols: «*Ítem, a XXIII de juny [1401], pagui a-n Pere Alamany, fuster, per I clau que féu a la porta de l'ort de la Lotge, la qual deu tenir en Pasqual de Torramutxa, porter dels defenedors, per obrir e tancar en lo dit ort en lo qual los dits defenedors han determenat de tenir lurs consells*».¹⁵ Uns altres dos documents parlen de la instal·lació, al mateix hort, del cancell, denominació del clos de reunió del Consell que posteriorment trobem a l'interior del Saló.¹⁶ Del mateix any data també el document de l'encàrrec del drap per cobrir la taula de l'Escrivania.¹⁷ La següent notícia sobre aquest cancell la trobem tres anys després, quan es decidí tancar el seu reixat per tal que no hi entressin els gats.¹⁸ Quant a les obres del Saló, aquestes devien acabar-se probable-

14. L'any 1399 el mestre de cases Pere de Talavera havia fet el portal que comunicava l'hort amb la plaça de l'Encant: «[...] *pro precio unius portalis versus plateam de l'Encant orti quod de novo fit ad latus Lotgie \predicte/ quodque portale per me fieri et operari facistis \ad opus/ dicti orti*» (AHPB, Tomàs de BELLMUNT, *Llibre comú*, 1399, f. 22v., 22 novembre 1399). Document esmentat per Josep Maria MADURELL I MARIMON, «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona* (Barcelona: Ayuntamiento), v. VII (1949), VIII (1950) i X (1952), p. 98, r. 45.

15. AHCBC, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 33r.

16. «*Ítem, a III d'agost [1401], pagui a-n Johan Barral, farrer, per fronçices e tanchadures e spigues de ferre que féu en lo cancell dels defenedors, qui és en l'ort de la Lotge*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 35v.) i «*Ítem pagui a-n Johan Janer, fuster, per avinença feta entre los honrats defenedors e ell per lo cancell que féu en l'ort de la Lotge ab lo taulell e àr/quibanch e banchs e porta a I finestra per servei de lur ofici e scrivania e de lur Consell*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 36v., 27 setembre 1401).

17. «*Ítem, a VI de juliol [1401], pagui a-n Pere Domènech, mestre de draps de senyal, per un drap que féu a la taula de la scrivania dels defenedors ab senyals del pariatge entorn del dit drap*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 33v.).

18. «*Ítem a XX del dit mes d'octubre [1404], pagui a-n Johan Janer, fuster, per cloure lo reixat del cancell de l'ort de la Lotge per gats que li entraven e hi feyen gutzures, en què entraren III posts de Solsona*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 18v.; nova foliació al final del llibre).

ment a l'entorn de l'estiu de l'any 1403, ja que el mes de febrer del 1405 trobem un pagament pel manteniment del Saló corresponent a un any i mig de feina.¹⁹

Deixarem ara momentàniament la construcció del gran Saló i ens centrarem en una altra part important del conjunt de la Casa Llotja de Mar. Els documents que analitzem a continuació parlen de la construcció del porxo o pòrtic de la Llotja, adossat al Saló per la banda de mar, del qual les dades documentals de què disposem són també parcials i confuses.²⁰ Com a exemple d'això, cal dir que ni tan sols podem assegurar que els documents que esmentarem parlin efectivament d'aquest pòrtic, ja que en tots ells s'al·ludeix al «*portici*» que es construeix «*prope Lotgia maris*», la qual cosa ens ha portat a sospitar que es pogués tractar de la construcció de l'edifici destinat a recaptar el dret de la bolla, posteriorment anomenat del General. No sabem si hi ha la possibilitat que el finançament d'aquesta obra hagués pogut recaure en la institució del Consolat de Mar en detriment de la Generalitat, però el fet que la seva construcció s'iniciï el 1414 –la concessió del privilegi de recaptar els impostos anomenats generalitats data del 1413– ens aventura a llançar aquesta hipòtesi. En qualsevol cas, parlem d'una nombrosa sèrie de documents, ja apuntats per Madurell (1948), datats entre els mesos de febrer i desembre del 1414, que recullen diverses èpoques sobre els materials aportats per a la realització d'aquest pòrtic.²¹

La primera d'aquestes èpoques, datada el 2 de juny de 1414 i que transcrivim íntegrament, es refereix a l'adquisició de cabassos i altres recipients per al transport del material de construcció a l'indret on s'està construint el pòrtic.²² El mateix dia, figura una altra època en la qual es parla del portal

19. «*Item, a VI de febrer del dit any [1405], per albarà de manament dels honorables cònsols, doni a-n Domingo de Torramutxa, misatge lur, per salari a ell degut de 1 any e mig per escombrar la Lotge e tenir en condret aquella e tancar e obrir les portes a raó de XX florins l'any*» (AHCB, Consolat de Mar IV-10, *Llibre de rebudes i dates, 1401-1407*, f. 21r.; nova foliació al final del llibre).

20. Com a restes conservades podem parlar tan sols d'un dels seus pilars i de les dues finestres que s'obrien al pòrtic des del Saló.

21. José María Madurell Marimón, «Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona: Colegio Notarial de Barcelona), I (1948), p. 141 i n. 43. Tan sols transcriu una frase d'un dels documents. Els data entre els mesos de juny a octubre de 1414.

22. «*Sit omnibus notum quod ego, Ferrerona, uxor Arnaldi Ça Illa, mercatoris, quondam, civis Barchinone, confiteor vobis, venerabili Nichalio Ferrer, defensori artis mercan-*

que es construeix de nou a la paret d'aquest pòrtic i que podria referir-se al portal que donaria accés al Saló de Contractacions.²³ Per altres èpoques podem saber que la pedra per a la construcció del pòrtic provenia de Montjuïc²⁴ i que aquest disposava almenys de dos portals.²⁵ També sabem que es construïren diverses finestres²⁶ i que s'hi col·locaren reixes de ferro.²⁷ La resta de documents es refereix als mateixos materials ja descrits i a d'altres,

*tibus receptorique et distributori peccuniarum iuris, quod colliger et levater in Lotgia maris dicte civitatis pro defensorem utilitat dicte artis mercantibus quod de licentia et mandato honorabilium Anthoni Bussot et Guillermi Calons, nunc Consulum maris dicte civitatis, solvistis in quatuor libras, sex solidos et sex denarios barchinonenses pro \causis in ferre...ers, videlicet/ novem dotzenes et media de cabaços emptis a me ad opus operis portici quod nunc cantavater et construi debet prope Lotgia maris civitatis predicta pro defensionem utilitate dicte artis mercantibus. Item,/ tres libras, duos solidos et quatuor denarios dicte monete pro duabus dotzenes et octo peciis de tonyelis octo solidos; item, una libras, quinque solidos; item, pro decem cabaços magins decem solidos. Et per una garbella, unum solidos dicte monete que omnia empta fuerunt a me pro necessitate dicti operis quorum predicta summa a tengu dictarum quatuor librarum, sex solidorum et sex dinariorum predictorum» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 2 juny 1414).*

23. «*Sit omnibus notum quod ego, Bernardus Maior, faber civis Barchinone..., solvisti michi... pro duobus golfis grandes ferri \de paredar/, cum eorum femellis per me fecis et emptis a me ad rationem decem denarium pro qualibet libra, que sunt ponderis centum quadraginta septem librarum ad pensium Barchinone, et servente debent in portali quod nunc de nove construit in pariete portici quod fieri et construi debet prope \dictam/ Lotgia maris dicte civitatis» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 2 juny 1414).*

24. «*Pro septem carretades lapidum quas analia mea traxerunt de Monte judaico ad latum ubi prope dictam Lotgia debet construi quonddam porticum ad utilitate dicte artis mercantilis ad opus portalis quod in eadem portiche fieri debet» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 9 juny 1414).*

25. «*Quequidem duadecim carretades lapidum servire debent in duabus portalibus fieri ordinatis in dicto portico in parietibus emptem» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 23 juny 1414), o «*Quequidem lapides servire debent in voltis duorum portalum construidorum in dicto portico» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 16 agost 1414).**

26. «*Pro triginta tribus saumetis lapidum somadalum emptis me, ad opus fenestrarum portici superdicti» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 18 agost 1414).*

27. «*Pro duabus rexis finestralibus ferri que servire debent in duabus fenestris que sunt de [...] fenestrarum que debent [...] in portico» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de**

com ara calç, sorra i diversos tipus de fusta per a la construcció de parets, voltes i portals.²⁸ La quasi totalitat de les èpoques estan signades per fusters, traginers, rajolers, molers, ferrers o pedrers. Tan sols una d'elles correspon a un mestre de cases, Berenguer Semunta, que apareix en altres èpoques com a «*fractor lapidum*» i que no sabem si pot tractar-se del mestre major de l'obra.²⁹

Quatre anys més tard, trobem la següent anotació, en aquest cas relacionada amb la que podia ser la teulada del pòrtic de mar: «*Ítem, a XXIII del dit mes de setembre de dit any MCCCXVIII done a-n Luch dez Pou, fuster, per una bigua que d'el comprí qui serví adobar la taulada qui és en la Lotge a la part de la mar [...]*».³⁰ També durant aquest any 1418 es féu una nova llinda de ferro per al portal de la Llotja;³¹ es reparà el rellotge, tot afegint-hi un quadrant nou,³² i es realitzà un encerat per a la finestra situada davant del cancell dels cònsols.³³ De poc després, del mes de juny del 1419, són dues notícies més sobre el pòrtic que ens parlen de tornar a obrir i acabar les portes dels seus dos portals i del material que en calgué.³⁴ Sens

contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415, 18 desembre 1414).

28. AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 23 i 25 juny; 17 juliol; 9 i 25 agost; 7, 18 i 22 setembre; 19 i 29 octubre; 4 novembre i 3, 15 i 24 desembre 1414.

29. «*Sit omnibus notum quod ego, Berengarius Semunta, magister domorum civis Barchinone [...], pro octaginta octo saumatis lapidum somadalum emptis a me, ad rationem duorum solidorum pro qualibet saumata ad opus portici quod fit et construit prope dictam Lotgia*» (AHPB, Guillem DONADEU, *Llibres de contractes dels defenedors de l'art mercantil de la ciutat de Barcelona, 1414-1415*, 23 juny 1414).

30. AHCB, Consolat de Mar IV-11, 24 setembre 1418.

31. AHCB, Consolat de Mar IV-11, f. 21r., 19 octubre 1418.

32. AHCB, Consolat de Mar IV-11, f. 21v., 20 octubre 1418. El rellotge es trobava a la façana del Saló que donava al pòrtic de mar. El 1434, Bernat Martorell pintà les taules dels senyals horaris. José María MADURELL MARIMÓN, «El Arte en la Comarca Alta de Urgel», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona* (Barcelona: Ayuntamiento), v. IV (1946), p. 59-61 i 75.

33. AHCB, Consolat de Mar IV-11, f. 21v. i 22r., 20 octubre 1418 i 15 novembre 1418. Pel que veurem més endavant, podia tractar-se de la finestra més oriental de la façana que donava al carrer del Consolat.

34. «*Ítem, done a-n Johan Gener, fuster, ab alberà dels honorables cònsols scrit en Barchinona, a III dies de juny de l'any MCCCXVIII, a ell degudes per reobrar e acabar les portes dels dos portals del porxo de la Lotge [...]*» i «*Ítem, done a-n Bernat Major, ferrer, ab alberà dels honorables cònsols scrit en Barchinona, a III de juny del dit any MCCCX-*

dubte, ara queda clar que s'està parlant del pòrtic adossat al gran Saló per la banda de mar i que, amb tota probabilitat, és el pòrtic construït el 1414, que també disposava com hem vist de dos portals.

Del 1421 data una altra sèrie de documents sobre diferents obres a la Llotja: es feren pedrissos al seu entorn i a l'hort i es tancà el pòrtic per la banda de l'hort, on es feren noves finestres amb finestrons i una porta.³⁵ Amb aquest tancament, el pòrtic perdé la seva naturalesa d'edificació oberta i fou anomenat a partir d'aquell moment «*la casa nova de la Llotja*», o «*casa que s'ha fet sota l'escala de l'hort*».³⁶ Les obres foren dirigides pel mestre major Antoni Acijols. L'any següent, el 1422, una altra sèrie de documents relaciona les obres de «*la coberta de la casa nova de la Lotge*» o «*de la botigua nova de la Lotge*».³⁷ Hi intervingueren el fuster Francesc Janer, com a mestre major de l'obra de fusta, i el mestre de cases Marc Safont, com a mestre major de l'obra de pedra. També apareixen treballant en la talla de capitells els imaginaires Pere Folguers, Antoni Tomàs i Antoni Claperós. Tanmateix es relacionen les tasques de provisió de pedra de Montjuïc per a fer els arcs i de taules de fusta i fulls de Solsona per als motlles d'aquests arcs. També trobem l' anotació de la substitució dels permòdols de l'escala.³⁸

Vers el mes de març d'aquest 1423 es donà per acabada l'obra pròpiament dita.³⁹ Continuaren, però, les tasques de decoració d'aquesta estança

VIII, a ell degudes per clavo que és intrada en les portes novement fetes en los portals de la casa o porxo qui és devant la Lotge [...] (AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 29v.).

35. «*Compte de les obres dels padrissos fets entorn de la Lotge, en l'ort e altres obres de la Lotge*»; «*Per XVIII quintars de guix, que'ls havia comprat obs de la obra de cloure lo porxo de l'ort*»; «*Per les finestres fetes de nou en lo porxo de l'ort*»; «*Per V jornals de I jove e per III taules [...] e per VI lates [...] qui havia lavorat [...] la dita fusta en les portes de les finestres del porxo de la casa qui és sots la scala de l'ort*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 21r. a 29v., 26 abril a 10 novembre 1421).

36. L'escala comunicava l'hort amb el pis superior del Saló. Amb motiu d'aquestes reformes s'hagué de modificar els seu traçat.

37. AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 30r. a 74r., 30 gener a 17 octubre 1422.

38. «*Ítem, pagui e-n March Ça Font, mestre de cases e mestre maior de la obra [de pedra], per III jorns e mig que'ls havie stat a Muntjuich per redresar pedrets dels archs*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 33v., 7 març 1422). «*Ítem, costants VI fullas de Solsona de què feren motlos obs dels pedrets dels archs*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 46r., 23 maig 1422). «*Ítem, pagui e-n Granel, moler, per III jorns que havia obrat en traure los permòdols de la scala*» (AHCBC, Consolat de Mar IV-11, f. 71v., 10 octubre 1422).

39. «*Ítem, més en data los quals per voluntat e ordinació dels honorables cònsols doni e-n Domingo, mistage de la Cort dels dits honorables cònsols, I flori que distribuís en I beu-*

contigua al gran Saló, entre les quals cal destacar el daurat de les reixes i la corona del rellotge, així com la pintura i també el daurat dels seus senyals, per part del batedor de fulla d'or Pere Carpy. A més, hi ha notícies sobre una gàrgola de coure per al peu de la nova escala, que s'encarregà de daurar el pintor Ponç Colomer, així com un àngel situat sobre el portal d'aquesta escala. Les finestres d'aquesta nova casa eren tancades amb encerades.⁴⁰ Per últim destaquem la venda a particulars i a l'encant públic de diferents materials que se substituïren en aquell moment: una porta reixada, una escala de pedra i permòdols de l'escala i de la trona del rellotge.⁴¹

Uns anys més tard (vers el 1445) aquesta estança fou destinada a Duana de la Llotja i una dècada més tard, durant els anys 1456-1459, es construï el seu pis superior.⁴² Del 1461 data un interessant document relatiu a la construcció per part de Marc Safont de vuit finestres a l'estança aixecada sobre la Duana.⁴³ La bellesa i sumptuositat d'aquestes finestres és reco-

ra de matt per los hobrants de la dita Lotga per dret a ells degut per la clauenda del darrer arch de la botigua nova» (AHCB, Consolat de Mar IV-11, 1422-1423, f. 37r.-v., març 1423).

40. AHCB, Consolat de Mar IV-11, 1422-1423, f. 1v. a 43v.

41. «Ítem, més, met en rebuda los quals aquí de VIII permòdols qui foren de la trona del relotga, los quals compre a madone Johane, muller de l'honorable en Romeu Lull, quondam, ha XXVI de febrer any MCCCCXXIII, per mà d'en Johan de Muntrós» (AHCB, Consolat de Mar IV-11, 1422-1423, f. 2 r.).

42. BC, *Llibre*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori*, f. 80r., 7 octubre 1456 a 7 abril 1459. F. CARRERAS CANDI, *Geografia General de Catalunya. Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1980, v. IV, p. 704, fa referència a un ban dels consellers, de 16 de novembre de 1445, pel qual els deutors insolvents eren posats en lo «quadro» o «pitafi» de la Llotja, tot manant que «dits abatuts, sien pintats en un gran pitafi, als peus dels quals, en lo dit pitafi, sien escrits, lo nom [...] e sien posats alt en les parets, dins la lòtia, sobre lo portal qui entre en la duana [...]» (*Ban de l'arxiu municipal de Barcelona, 1445-1458*, f. 12). També Rufet parla de les obres efectuades al terrat de la Duana durant el mateix any de 1445 (BC, *Llibre*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori*, f. 127v., 8 juny 1445).

43. «Los Cònsols de la mar de la Ciutat de Barchinona a l'honorable en Bernat Corcó, altre dels defenedors de la mercaderia e clavari del dret del periatge, dats e liurats a-n Johan Çafont, mestre de cases, com hereu universal d'en March Çafont, quondam, mestre de cases, pare seu, setanta lliures barchinonenses al dit Johan Çafont en lo dit nom, restants tan solament a pagar a compliment de maior quantitat la qual al dit March Çafont se devia pagar per rahó e per preu de VIII finestres, les quals lo dit March Çafont féu e obrà a obs de la obra feta sobre la Duana de la Lotga de la dita Ciutat segons serie e tenor de certs capítols per e entre los honorables lavors Cònsols predecessors nostres, de una part, e lo dit March Çafont, de la part altra, fets e fermats e cobrats lo present ab la àpocha scrit en Barchinona, a XXX de dehembre de l'any de la nativitat de nostre senyor MCCCCCLX dos»

neguda uns anys més tard, el 1477, en els documents que evocuen l'arribada del duc de Calàbria a la ciutat i la recepció que se li féu des de les finestres de la Duana.⁴⁴

Les darreres notícies del segle XV sobre aquesta estança són de l'any 1478 i parlen del tancament del portal de la Duana que donava a l'hort i de la reparació d'una de les finestres del pis superior a càrrec del mestre de cases Joan Safont, de Joan Mates i del mestre Diego.⁴⁵

Un altre dels aspectes de la primitiva Llotja que podem ampliar documentalment és el que es refereix a l'aspecte original de l'alçat dels murs del gran Saló, substituïts totalment amb la remodelació neoclàssica del segle XVIII. En l'estat actual de les recerques i amb l'ajuda de la documentació que ens parla de la sèrie de vidrieres que es col·locaren a les finestres de la sala, podem acceptar que els costats llargs del gran Saló disposaven de tres finestres coronelles a la part baixa i de tres rosasses a la part alta. Els documents no ens aporten documentació precisa de les grans finestres laterals, però coneixem les restes de dues d'aquestes finestres de la banda del pòrtic que sortosament han sobreviscut a les diferents reformes i s'han conservat encastades al mur. També s'hi conserva encara una de les finestres circulars, la primera a l'oest de la mateixa paret sud. Els costats

(Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès [BAB], Consolat de Mar M-29, *Claveria o rebudes*, 1460-62, 30 desembre 1461).

44. «Com a tot lo dit e present Consell era manifest com de jorn en jorn se esperave en la present ciutat lo il·lustrísimo duch de Calàbria, primogènit del serenísimo rey de Nàpols, lo qual venia per mar ab gran exèrcit de galeres e molt honradament per menar-le'n la il·lustríssima senyora dona Johana, filla de la magestat de nostre rey i senyor e transferir-la en Nàpols per causa del matrimoni [...], el nostre rey e senyor ha deslberat fer solepna e reyal festa e recepció, e entre les altres coses ha deslberat, atesa la bellesa e magnificència de la Casa de la Lotge, que devant aquella fora pertinent cosa lo dit duch desembarcàs e axí era ja stat principiat lo port, e que en la dita Casa de la Lotge, ço és en la sala de la Casa de la Duana, sobre la mar, hon són tan excel·lents e singulars finestres, la dita senyora reyna sigués preparada, e allí rebés lo dit duch, lo qual, après que ab la magestat del senyor rei e ab la dita senyora reyna, fos muntat en la dita sala e stants tots en una de les finestres dites, passassen davant les dites magestats tots los oficis de la dita ciutat ab lurs patrons, standarts e entremesos o facises, per solemnitzar e festivar la dita venguda e recepció» (BAB, Consolat de Mar M-30, *Registre de deliberacions*, 1477-1486, f. 14, 2 juny 1477).

45. BC, *Llibre*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge*, 1493-1496, 28 maig 1496. «Portal de la Duana de la Lonja qui exie a l'hort fos tancat a pedra y a calç» (BC, *Llibre*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori*, f. 137v., 27 agost 1478).

menors disposaven d'una gran porta central de perfil ogival amb clara boia, que gairebé arribava a la teulada, i de dues finestres també apuntades que la flanquejaven.

Però els documents i les dades que detallem tot seguit són interessants no només per allò que ens aporten sobre l'alçat dels murs de la gran Sala de Contractacions, sinó també per allò que ens diuen sobre la vidrieria civil i, sobretot, per la informació que ens donen sobre la temàtica utilitzada.⁴⁶

En el tombant de segle, els cònsols de la Mar decidiren realitzar tres rosasses per al gran Saló de la Llotja de Mar (26-XI-1494) que foren encarregades al mestre de vidrieres Gil Fontanet (30-X-1494).⁴⁷ Els pagaments pels materials i mans de la realització i la col·locació de les vidrieres es produïren entre el mes de gener i el d'abril del 1495.⁴⁸

L'any següent es discutí sobre la conveniència de fer una vidriera per a la finestra que donava llum a la Taula del dret del pariatge i se'n decidí la

46. Les transcripcions completes seran publicades al volum 5 del *Corpus Vitrearum Medii Aevi* de Catalunya. En relació amb la temàtica, podeu veure Carme DOMÍNGUEZ RODÉS, «La vidriera als edificis civils de Catalunya, s. XIV-XVI», a *Actes de les I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre (Barcelona-Sitges, juny-juliol 2000)*, Barcelona: Centre del Vidre, 2001 (en premsa).

47. La deliberació correspon a AHCB, Consolat de Mar I-3, *Registre de deliberacions, 1490-1496*, f. 162r. i 163r., i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, citat per Ernest MOLINÉ I BRASÉS, *Les costums marítimes de Barcelona universalment conegudes per Llibre del Consolat de Mar*, Barcelona: Estampa d'Henrich y C^a, 1914, p. 333. El document del pagament apareix datat el 30 d'octubre de 1494, malgrat que es troba a continuació del primer dels documents datat el 26 de novembre de 1494. El més probable és que hauria de dir «novembre» per «octubre», però també hi ha la possibilitat que s'hagués redactat el contracte prèviament a la deliberació del Consell. A l'albarà de 3 de febrer de 1495 es refereixen en aquest contracte datant-lo el 20-X-1494 (AHCB, Consolat de Mar I-3, *Registre de deliberacions, 1490-1496*, f. 163r.-v.).

48. El fil de llautó, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 2 gener 1495; els pagaments a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 3 febrer 1495, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 31 març 1495); materials diversos i feines de posar a lloc la primera (BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 4 febrer 1495); material metàl·lic per a les següents (BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 17 març 1495); materials i feines per posar a lloc les altres (BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 31 març 1495, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 6 abril 1495).

confecció (22-IV-1496). Immediatament es procedí a la preparació del buit (1-VI-1496) i a la redacció dels capítols que s'establiren de nou amb Gil Fontanet (14-VI-1496) i aquest mestre es posà a la feina.⁴⁹

Un any després (23-I-1497) s'iniciaven noves obres en vidre. En aquest cas havien de posar-se sobre el portal que donava entrada a l'hort de la Llotja i a la finestra que era al costat d'aquest portal. La deliberació sobre la realització es produí el mes de gener i d'un mes després és una anotació sobre el pagament realitzat a Gil Fontanet.⁵⁰

Les vidrieres del portal de llevant de la Llotja, que donaven a la plaça de la Casa del General, foren realitzades entre els anys 1498 i 1500. En la deliberació (5-XI-1498) es descriu la situació de les tres vidrieres fetes fins al moment per a la façana de ponent de la gran Sala. El mateix dia s'anotà la realització d'una vidriera en una finestra que donava a llevant. Efectivament, Gil Fontanet rebé, el mes de març del 1499, 30 lliures per a la confecció d'una vidriera sobre el portal de llevant de la Llotja, davant la plaça de la Casa del General. El mestre de cases preparava, el mes següent, la finestra i, un mes després, el ferrer cobrava per material per a la vidriera. El segon pagament al mestre de vidrieres es produïa el mes de març del 1500. El mes d'abril s'aixecaven les bastides per a la seva col·locació i es pagava al notari Bartomeu Sumes la meitat del salari acordat per a la firma dels capítols corresponents a l'esmentada vidriera. Dos mesos després, s'ado-

49. Les deliberacions es troben a AHCB, Consolat de Mar I-4, *Registre de deliberacions, 1496-1501*, f. 5r. i 6v., i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 161r., el darrer esmentat per MOLINÉ (vegeu n. 51), p. 333. La preparació del buit, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 1 juny 1496. El pagament al notari Bartomeu Sunnes pels capítols, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 14 juny 1496; el pagament de part del preu de la vidriera a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 14 juny 1496; el pagament al vidrier per vidre, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 1 juliol 1496, i al ferrer pel ferro que cal per aquesta vidriera, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 149, *Albarans del dret del pariatge, 1493-1496*, 27 juliol 1496.

50. La deliberació sobre la conveniència de realitzar aquesta obra, esmentada al *Repertori* del notari Rufet (BC, *Llibre de la Junta de Comerç*, núm. 195, f. 161r.), on només es fa referència a la vidriera ja feta a la finestra que dona llum a la Taula del dret del pariatge, surt més completa a AHCB, Consolat de Mar I-4, *Registre de deliberacions, 1496-1501*, f. 34r.-v., 23 gener de 1497; el pagament, per adobs, a Gil Fontanet, és del 3 de febrer de 1503 (BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes, 1502-1506*, 3 febrer 1503).

bava la bastida. El mes de juliol, el notari Bartomeu Sumes cobrava la meitat restant pel contracte; Gil Fontanet rebia, l'agost, les 60 lliures restants de les 120 corresponents a la realització de la vidriera sobre el portal de llevant i encara pel setembre es veien diversos pagaments per la retirada de les bastides.⁵¹

Les grans vidrieres de les parets laterals s'iniciaren ja l'any 1500. Aquestes foren obra del mateix taller Fontanet i els projectes, si no de totes, sí d'una part d'elles, els confeccionà el pintor cordovès Bartolomé Bermejo, que ja havia col·laborat anteriorment amb Gil Fontanet. De la col·laboració entre aquests dos mestres tan sols s'ha conservat una obra: la realitzada l'any 1495 per a la capella del Baptisteri de la Catedral de Barcelona, que ens mostra parcialment, ja que ha patit moltes intervencions posteriors, els resultats d'una col·laboració que portà un pas endavant la nostra vitralleria.⁵² Però és a partir de la documentació de Llotja que podem constatar que la relació entre Gil Fontanet i Bartolomé Cárdenas («Bermejo») no fou un contacte puntual, sinó una col·laboració que es continuà en aquest edifici i en unes obres d'una magnitud molt superior a la realitzada per a la Seu de Barcelona.

51. La deliberació, a AHCB, Consolat de Mar I-4, *Registre de deliberacions, 1496-1501*, f. 90r.-v. i 91r., i l'annotació sobre la vidriera de llevant, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 161r.; el pagament al ferrer Roca, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 15 maig 1499; l'època i l'albarà de Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 14 març 1499; el pagament al mestre de cases, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 16 abril 1499; la retirada de les bastides, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 21 agost 1500; l'època i l'albarà pel segon pagament a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 17 març 1500; els pagaments per l'obra de la bastida per a la vidriera del portal de la Llotja, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 22 abril 1500; el pagament al notari, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 29 abril 1500; el pagament al metre de cases Joan Safont per l'adob de la bastida, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 20 juny 1500; el pagament al notari, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 9 juliol 1500; el pagament a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 21 agost 1500; la retirada de les bastides, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 13-IX-1500, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 22 setembre 1500.

52. Vegeu Sílvia CAÑELLAS, «Els Fontanet: tradició i canvis en la vitralleria del darrer gòtic», *Lambard. Estudis d'art medieval* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans), v. IX-1996 (1997), p. 133-157 i 145-146.

El dia 20 d'abril de 1500, una primera anotació ens parla de la vidriera del primer revolt de la Llotja; un mes després (17-V), una àpoca ens documenta la bestreta feta al pintor Bartolomé Bermejo per la feina que féu per a les vidrieres de la Llotja i, encara un mes després, fou Gil Fontanet qui cobrà la primera paga. Les bastides no s'aixecaren fins al mes de març següent i dels mesos d'abril i maig hi ha anotacions de diversos materials, entre les quals destaca la despesa pel plom daurat que Gil utilitzava en la confecció de la vidriera del primer revolt i en la qual s'hi representà, segons l'anotació del segon pagament al mestre de vidrieres (27-IV-1501), la Virtut de la Fe.⁵³

La primera anotació sobre la vidriera del segon revolt és del 20 d'abril de 1500 i la deliberació sobre la conveniència de la seva elaboració es féu dos dies després. Un any més tard, Gil Fontanet rebé (18-V-1501) una lliura i quatre sous que havia de donar al pintor Bartolomé Bermejo per la realització del patró de la vidriera que representaria la Virtut de l'Esperança. Bartomeu Sumes fou, de nou, el notari encarregat de l'elaboració del contracte amb Gil Fontanet. El mestre de vidrieres cobrà un total de 84 lliures entre l'any 1502 i 1503 i, mentrestant, s'abonaren diversos pagaments per material. Les despeses per a la bastida s'iniciaren el gener del 1503 i dins aquest mateix mes es col·locà l'obra a lloc. Tota la feina era enllestida al principi del febrer del 1503.⁵⁴

53. BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 161r., 20 abril 1500, document esmentat per MOLINÉ (p. 333); Bermejo, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 17 maig 1500; Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 15 juny 1500; les bastides, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 1 març 1501, i altres materials, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 17 abril 1501; BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 4 maig 1501, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 18 setembre 1501, entre els quals hi ha plom daurat (BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 27 abril 1501); el segon pagament a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 27 abril 1501.

54. La vidriera del segon revolt, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 195, Luis RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 161r., document esmentat per MOLINÉ (p. 333); la deliberació, a AHCB, Consolat de Mar I-4, *Registre de deliberacions, 1496-1501*, f. 119v. i 120v., 22 abril 1500; el pagament a Gil Fontanet per Bermejo, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 18 maig 1501; el pagament al notari, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 2 juny 1501; les pagues a Gil Fontanet, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Èpoques, 1499-1502*, 27 abril 1502; BC,

De l'any 1503 és també una anotació que parla de l'adob de les finestres existents a la Duana que miren a mar, on es col·locà fil de llautó.⁵⁵

En la següent vidriera elaborada per al gran Saló es representà la Virtut de la Justícia i també fou realitzada pel mestre de vidrieres Gil Fontanet. El 22 d'abril de 1501 es feia la deliberació sobre la necessitat d'encarregar una vidriera per a la gran finestra situada davant del cancell del Consolat, a la Llotja. El notari Bartomeu Sumes fou, novament, l'encarregat del contracte entre els còsols de la Mar i el mestre de vidrieres Gil Fontanet. En els pagaments al mestre de vidrieres es parla de les feines en vidre i també de la mostra que ell havia fet fer, però aquest cop no es diu a qui l'encarregà, bé que podríem pensar en el mateix pintor Bartolomé Bermejo, que havia dissenyat les anteriors. La feina fou realitzada entre el 1501 i el 1504; en aquest últim any, s'aixecaren les bastides per col·locar a lloc la vidriera.⁵⁶

Llibres de la Junta de Comerç, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 29 juliol 1502; BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 2 gener 1503, i BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 7 gener 1503; els altres pagaments, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 175, *Llibre de comptes*, 1502, juliol 1502 a 13 gener 1503; el material i les feines per a la vidriera, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 2 maig 1502; BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 16 juny 1502; BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 15 juliol 1502, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 27 juliol 1502); es tapà amb estores, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 4 novembre 1502; el material i la col·locació, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 3 gener 1503; la bastida, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 2 gener 1503; la neteja final, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 3 febrer 1503.

55. BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 17 juliol 1503. Un document anterior, datat el 14 de juliol de 1503, parla de l'adob i l'enreixat per part de dos mestres de cases de les finestres de la Casa de la Duana, que és contigua a la de la Llotja.

56. La deliberació, a AHCB, Consolat de Mar I-4, *Registre de deliberacions*, 1496-1501, f. 131r., 132v. i 133r.; el pagament al notari, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 150, *Àpoques*, 1499-1502, 29 juliol 1502; els pagaments a Gil Fontanet, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 22 desembre 1503; BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 30 abril 1504, i BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 13 juny 1504; les altres feines, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 30 abril 1504, i BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 18 juny 1504; les bastides, a BAB, Consolat de Mar M-43, *Claveria o rebudes*, 1502-1506, 21 agost 1504.

La vidriera de Santa Eulàlia, patrona de la ciutat, que es situà a la part de tramuntana de la gran Sala de Contractacions, fou realitzada entre abril i maig del 1509 per Gil Fontanet.⁵⁷

La següent vidriera a col·locar-se a la Sala de Contractacions fou possiblement dedicada a la Virtut de la Fortalesa.⁵⁸ La decisió de la seva realització es prengué el març del 1515 i l'any següent es feren diverses despeses per material.⁵⁹

Les dades fins aquí exposades sobre els complements ornamentals i figuratius de les vidrieres ens poden donar una idea de l'aspecte decoratiu que degué oferir la gran sala de contractacions de la Llotja de mercaders de Barcelona. A la riquesa cromàtica d'unes obres avui desaparegudes, caldria afegir la importància de la temàtica representada, que faria referència a aquelles virtuts adients als bons mercaders i als bons ciutadans i que haurien de presidir tots els negocis que es fessin a la sala. Aquest magnífic conjunt d'obres s'ha de sumar al considerable volum de les que temin documentades com a realitzades pel taller dels Fontanet i ens recorden també la relació d'aquests mestres de vidrieres amb el món artístic del moment en general i amb el pictòric en concret.

Per acabar, podem encara esmentar unes poques referències més tardanes: de l'any 1524 (30-XII), tenim una anotació del pagament per una bastida que es féu per tal que Gil Fontanet reparés una vidriera del portal de la Llotja; dos anys després (27-II-1526), apareix una referència a la vidriera de sobre la porta principal d'aquest edifici i, l'any 1545 (20-XI), Jaume Fontanet adobà una vidriera rodona, la vidriera situada sobre el portal de

57. El contracte, esmentat i transcrit per Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, v. 2, Barcelona: Ed. Curial, 1973 (Documents de Cultura Catalana), p. 403-404 i n. 9, qui el localitza a AHCB, *Fons notarial, Contractes*, 27 abril 1509, no ha estat localitzat. Sí que es conserven, en canvi, els pagaments de la col·locació, a BAB, Consolat de Mar M-44, *Claveria i rebudes, 1506-1510*.

58. Cal suposar-ho així per l'anotació del pagament a l'oller Pere Mates per l'obra de mig relleu que es diu que fa al peu de la vidriera on hi ha representada la Virtut de la Fortalesa (BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 168, *Cèdules dels pagaments, 1516-1527*, 17 desembre 1516).

59. La decisió, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 159, Lluís RUFET, *Repertori, 1601-1639*, f. 161r., 14 juny 1515, document esmentat per MOLINÉ (p. 333); el material, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 168, *Cèdules dels pagaments, 1516-1527*, 14 juny 1516, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 168, *Cèdules dels pagaments, 1516-1527*, 19 novembre 1516.

l'hort, i un filat d'una finestra de la façana de Llotja que mirava a l'edifici del General.⁶⁰

Voldríem concloure, finalment, amb l'esperança que, davant la manca d'un estudi exhaustiu sobre el conjunt de l'edifici, amb aquestes dades i les reflexions fins aquí fetes, puguem ajudar a millorar la comprensió d'alguns dels aspectes del procés constructiu de la Casa Llotja de Mar de Barcelona i col·laborar a resituar-la en el lloc destacat que mereix dins el conjunt de les llotges mediterrànies medievals.

60. BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 159, *Àpoques i albarans, 1523-1525*, 30 desembre 1524; l'època del fuster Jaume Espelta, a BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 160, *Àpoques i albarans, 1525-1527*, 27-II-1526, i BC, *Llibres de la Junta de Comerç*, núm. 153, *Àpoques i albarans, 1543-1546*, 20 novembre 1545.

IL COMMERCIO DEL CORALLO E I CONTRATTI D'INGAGGIO DEI CORALLIERI AD ALGHERO NEL XV SECOLO

0

 CORRADO ZEDDA
UNIVERSITÀ DI CAGLIARI

Alghero, piazza commerciale nella Sardegna aragonese

Nel 1354, con la definitiva occupazione di Alghero e il controllo del suo porto, la Corona d'Aragona ottenne in Sardegna una conquista di grande valore strategico sia dal punto di vista militare che mercantile, un nuovo ridotto commerciale inserito in quella via dei traffici mediterranei che dalla Penisola Iberica conduceva fino ad Alessandria d'Egitto e agli empori levantini.¹ Alghero, inoltre, si rivelò adatta per esercitare nella Sardegna settentrionale, oltre alle transazioni mercantili, anche un ruolo importante nell'amministrazione del territorio, dato che la villa fu scelta come sede del governatore del Capo del Logudoro,² parificando la sua importanza a quella della capitale del «*regnum Sardiniae et Corsicae*», Cagliari.

L'Alghero catalano-aragonese, dunque, si pose da subito come una fondamentale piazza commerciale nell'isola, dalla quale trarre importanti materie prime, come il corallo e dove inviare prodotti della Penisola Iberica, per smerciarli sui mercati interni o smistarli lungo la rotta di Levante. In virtù

1. Per questi avvenimenti, si vedano Francesco MANCONI (ed.), *Libre Vell. I libri dei privilegi della città di Alghero*, Cagliari, 1997; Francesco Cesare CASULA, *La Sardegna aragonese*, Sassari, 1990, e Giuseppe MELONI, *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, v. I, Padova, 1971. Dopo la prima conquista del 1353, ai genovesi abitanti ad Alghero venne garantito il consueto trattamento rispettoso delle leggi e delle consuetudini dei nativi, come accadde per Villa di Chiesa e altri centri isolani. Nel 1354, invece, vista la grave ribellione della città e l'appoggio al giudicato d'Arborea, Pietro IV d'Aragona dispose la cacciata di tutti gli abitanti. Il ripopolamento con catalani e aragonesi assumerà un'importanza capitale per il decollo della città e della sua economia. Sull'Alghero ligure, si veda Francesco BERTINO, *Notizie e ipotesi su un borgo sardo-ligure del Basso Medioevo: L'Alghero dei Doria*, v. I, Alghero, 1989. Per un panorama completo della storia algherese, si veda il fondamentale Antonello MATTONE, Pasquale SANNA (ed.), *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo. Storia di una città e di una minoranza catalana in Italia (XIV - XX secolo)*, Sassari, 1994.

2. Arrigo SOLMI, *Studi storici sulle istituzioni della Sardegna nel Medio Evo*, Cagliari, 1917, p. 348 e s.

di questo suo ruolo la cittadina divenne una «base stabile di commerci fra il nord dell'isola e la Catalogna». ³

Purtroppo, in seguito alle guerre con il giudicato d'Arborea, con i Doria sardi e con la stessa Genova, i decenni successivi alla conquista si caratterizzarono per una forte instabilità politica dei territori intorno alla cittadina, con una conseguente incontrollabilità del suo entroterra; per questo i catalano-aragonesi si videro costretti «a ridimensionare i loro progetti e a configurare la città come una piazzaforte utile per incunearsi nei domini genovesi e arborensi dell'interno e per proteggere la lucrosa attività della pesca del corallo». ⁴ Un ruolo difficile, che Alghero riuscì tuttavia a svolgere efficacemente durante i lunghi anni della guerra, fino alla pacificazione dell'isola, fra il 1410 e il 1420. ⁵

Incominciò allora un lento ma costante e visibile risveglio economico dell'intera isola: artigianato, pastorizia e agricoltura trovavano nuovamente una richiesta dal mercato esterno, grazie al rinnovato sviluppo del commercio. Durante i difficili anni della guerra con l'Arborea i porti sardi non avevano interrotto del tutto la loro attività, ma la frequenza dei movimenti, così come la qualità dei traffici, era diminuita a tal punto che gli scambi si erano ridotti ad un livello decisamente modesto, quasi di necessità: erano gli effetti di un'economia di guerra, che andava ora faticosamente riconvertendosi in un'economia di pace. ⁶

Un ruolo fondamentale in questa «rinascita» dell'isola fu esercitato dai principali poli economici della Sardegna, Castel di Cagliari, Alghero e Sassari, studiati nel loro ruolo politico ed amministrativo, ⁷ ma poco inda-

3. *Libre Vell*, p. XV.

4. *Ibidem*.

5. Per i riferimenti storici, cfr. Francesco Cesare CASULA, *La Sardegna aragonese*.

6. Un primo approccio ai registri doganali di Castel di Cagliari non deve prescindere dalle preziose indicazioni di Ciro MANCA, *Fonti e orientamenti per la storia della Sardegna aragonese*, Padova, 1967 (r. 400). Più in generale, si veda Laura GALOPPINI, «I registri doganali di Cagliari. Prospettive e primi risultati di una ricerca», in *Atti del XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. II: Comunicazioni*, t. II, p. 481-492. Dalla lettura di tali registri si può osservare come ci furono dei periodi, anche lunghi, in cui il porto cagliaritano rimase chiuso. Si veda anche Marco TANGHERONI, «Aspetti economici», in *Atti del XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, Sassari-Alghero, 1993, v. I, p. 49-88, in particolare alle p. 72-79.

7. Tra le opere più recenti ricordiamo, su Sassari e Alghero, Angelo CASTELLACCIO, *L'amministrazione della giustizia nella Sardegna aragonese*, Sassari, 1983, e «Note sull'ufficio del veguer in Sardegna», in Luisa D'ARIENZO (ed.), *Sardegna, Mediterraneo e Atlantici*

gati, a parte alcune eccezioni, per gli aspetti del commercio e dell'economia.⁸

Dai dati emersi dallo spoglio dei protocolli notarili cagliaritari e barcellonesi, in particolare per i decenni centrali del XV secolo, il primato commerciale di Alghero tra le piazze sarde appare schiacciante, sia per il numero di assicurazioni (che fanno della città una delle piazze più frequentate della Corona d'Aragona), che per l'entità delle somme.⁹ In particolare, la forza economica di Alghero si dimostra nell'attività di numerose compagnie commerciali, operanti nella cittadina e dedite perlopiù al commercio del corallo. Tra queste, le più in vista erano sicuramente la compagnia di Guillem Guich e quella di Pere Augusti, che mantenevano grossi interessi a Cagliari e Barcellona, creando con questi centri un asse preferenziale per le loro attività.

Tra il 1453 ed il 1459, negli atti del solo notaio barcellonese Anthoni Villanova, sono 193 le assicurazioni marittime da e per Alghero contro le 28 da e per Castel di Cagliari e le 9 riguardanti Bosa, con una media di 12 assicurazioni annue per il centro catalano, di 4 per la capitale del Regno e appena una-due per il piccolo porto planargino, che dopo il 1458 non compare più negli atti assicurativi del Vilanova.¹⁰

co tra Medioevo ed Età Moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo, Roma, 1993, v. I, p. 221-226. Su Cagliari, Rafael CONDE DELGADO DE MOLINA, Anna Maria ARAGÓ CABANAS, *Castell de Càller. Cagliari catalano-aragonese*, Palermo, 1986; Maria BONARIA URBAN, «Da Bonaria a Castel di Cagliari: programma politico e scelte urbanistiche nel primo periodo del regno di Sardegna», *Medioevo. Saggi e rassegne*, 22 (1998), p. 93-148.

8. Sempre per le opere più recenti, si vedano su Cagliari Francesco ARTIZZU, *Gli ordinamenti pisani per il porto di Cagliari: Breve portus Kallaretani*, Roma, 1979; Gabriella OLLA REPETTO, «Cagliari crogiolo etnico: la componente mora», *Medioevo. Saggi e Rassegne*, 7 (1982), p. 159-172; «La società cagliaritana nel '400», in *Cultura quattro-cincentesca in Sardegna. Retabli restaurati e documenti*, Cagliari: Soprintendenza ai Beni Architettonici, Artistici e Storici di Cagliari, 1985, p. 19-24. Su Sassari, Laura GALOPPINI, *Ricchezza e potere nella Sassari aragonese*, Cagliari, 1989. Su Alghero, cfr. quanto detto nelle note precedenti.

9. Cfr. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Antonio VILANOVA, *Quartus liber securitatum, 1457-1460*, e Archivio di Stato di Cagliari (ASC), *Atti Notarili Sciolti* (ANS), Johan GARAU, Pere STEVE. Il movimento dei porti catalani nel Mediterraneo è stato magistralmente studiato da Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona Aragonese nel secolo XV*, Napoli, 1972, in particolar modo alle p. 159 e s., con le relative tabelle.

10. Per questi dati e per quelli successivi, faccio riferimento ai miei lavori *Navigazione, commercio e società nel Mediterraneo del Quattrocento: la piazza di Castel di Caglia-*

La media dei valori assicurativi da e per Alghero si assesta tra le 500-600 lire, per Castel di Cagliari è di 100-150 lire, mentre le assicurazioni riguardanti Bosa dipendono dal mercato algherese cui la cittadina planargina appare saldamente legata.

Negli anni 1460-1461 i valori cambiano notevolmente: Alghero copre 53 assicurazioni e Castel di Cagliari, 26; soprattutto la capitale arriva a coprire un traffico pari alla metà di Alghero e in particolare, nel 1461, quasi raggiunge la stessa intensità assicurativa del porto algherese: 32 a 23.

Si possono confrontare questi dati con quelli (parziali) delle assicurazioni marittime rogate dal notaio Pere Bastat pressappoco negli stessi anni documentati dal Vilanova (1454-1461), per vedere come i valori possano cambiare, anche in modo consistente da notaio a notaio. Le assicurazioni riguardanti la Sardegna sono effettivamente poche ma se raffrontiamo la situazione di Alghero e Cagliari, notiamo che nel registro di questo notaio il mercato di Alghero aveva uno spessore davvero poco consistente e una scarsa attrazione commerciale. Ovvio però che le cose non stavano in questo modo. Le percentuali variano di molto sviscerando i dati del manuale d'assicurazioni di Pere Bastat (ed è un peccato che non siano sopravvissuti altri registri di assicurazioni marittime rogati da questo notaio): qui è Cagliari a interessare la maggioranza dei (pochi) contratti assicurativi riguardanti l'isola; se paradossalmente si dovessero considerare questi soli dati, se ne dovrebbe dedurre che la piazza di Alghero si trovava in un periodo di flessione, mentre proprio negli stessi anni Cinquanta essa conosceva un momento di grande prosperità (come documentato dagli atti Vilanova). Proviamo ora a dare alcuni valori totali, sempre puramente indicativi.

Riassumendo i dati dedotti dalla documentazione da noi esaminata (ripetiamo, solamente parziale), tra il 1436 e il 1461 la piazza di Alghero produceva 252 assicurazioni, contro le 69 di Cagliari ma il risultato è ampiamente sproporzionato perché gli anni dal 1436 al 1454 sono documentati dal solo notaio Vilanova.

Dall'esame di questi dati si può osservare come il ruolo di Castel di Cagliari fosse andato crescendo di importanza a mano a mano che si entra

ri (1441-1461), tesi dottorale (Università degli Studi di Cagliari, anno accademico 1997-1998), Cagliari, 1998, 3 v., e *Cagliari. Un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento* (in corso di pubblicazione nella collana «Mediterranea», diretta da Franco Cardini, Marco Tangheroni, Francesco Castro, Claudio Lo Jacono, Mahmoud Salem Elsheikh).

negli anni compresi fra il rilancio della politica mediterranea della Corona d'Aragona proposto da Alfonso V sino al periodo immediatamente precedente la guerra civile, che è anche il termine della nostra indagine, è il caso di aggiungere che pure dopo il 1462 il volume d'affari della piazza cagliaritana registra una crescita, quanto a numero di assicurazioni e valori delle spedizioni.

La difficoltosa conquista di Napoli modificò le relazioni marittime tra Barcellona e il regno napoletano, inserendole, per la prima volta, nel grande itinerario catalano del Levante, le cui tappe erano così fissate: Barcellona, Maiorca, Alghero, Gaeta, Napoli, Palermo, Messina, Siracusa, Rodi e Alessandria, con la possibilità di scalo in altri porti della Corona. Altre rotte minori riguardavano i traffici fra i vari stati della «confederazione».

Durante il regno di Alfonso il Magnanimo, «*questi porti venivano sempre più nettamente a costituire gli scali essenziali di una stessa linea, che saldava i vecchi domini della Corona d'Aragona al suo più recente acquisto, Napoli, perno di un sistema di penetrazione politico-economica nel Mediterraneo, di cui l'isola di Rodi rappresentava l'estrema propaggine o punto terminale*»: ¹¹ era la struttura di quella sorta di Commonwealth cui si è accennato precedentemente. Alle considerazioni dello studioso napoletano si può aggiungere però che anche Cagliari, e non solo Alghero, costituiva un nodo importante di questo circuito, in particolar modo per i suoi legami con Napoli. ¹²

Il mercato del corallo e il lavoro dei corallieri

Il privilegio del 1384, dato da Pietro IV d'Aragona, impose il porto di Alghero quale scalo obbligato per tutte le imbarcazioni dedite alla pesca del corallo in Sardegna (la sua ricerca si era estesa col tempo lungo gli altri litorali dell'isola), di qualsiasi nazione esse fossero. ¹³

11. Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 547.

12. Cfr. quanto scritto in C. ZEDDA, «La piazza commerciale di Castel di Cagliari tra Barcellona e Napoli nel XV secolo», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 15 (1997), p. 77-92.

13. Si veda quanto recentemente presentato da Francesco Manconi al Congresso di Storia della Corona d'Aragona, tenutosi a Napoli nel settembre del 1997 e dei quali atti siamo in attesa della pubblicazione. Per il momento, si veda Francesco MANCONI, «La pesca

Da quel momento la città, che viveva un'epoca di crisi, per via delle guerre fra Arborea e Aragona, raggiunse un ruolo considerevole in rapporto alle grandi rotte commerciali mediterranee, non solo iberiche.

La documentazione degli archivi barcellonesi, in particolare, fornisce testimonianze numerose ed esplicite del decollo economico algherese, che si ebbe grazie alle iniziative di importanti compagnie commerciali barcellonesi, le quali impiantarono le loro filiali nella cittadina sarda. Le assicurazioni marittime rinvenute a Barcellona attestano un forte movimento di capitali e di interessi dalla capitale catalana alla piazza algherese, che costituiva il centro di raccolta di tutto il corallo pescato nell'isola.¹⁴

Quest'importanza di Alghero proseguì ininterrotta durante il XV secolo; la cittadina rivestirà un'importanza sempre crescente per l'economia della stessa Barcellona. «*Nella politica mediterranea di Alfonso il Magnanimo tendente allo spostamento degli equilibri verso l'Italia, Alghero, col suo corallo, trova una collocazione economica importante*». ¹⁵ Tale importanza era stata ribadita nel Parlamento di Alfonso, del 1421, dal privilegio del 1441, che accomunava Alghero a Cagliari, nel godimento dei privilegi di tipo barcellonese, e dai fatti successivi, quando a cavallo del Quattrocento Alghero si impose come il principale centro per la raccolta e il commercio del corallo di tutto il Mediterraneo occidentale. Questo nonostante la lavorazione del grezzo non avvenisse in loco ma a Barcellona.¹⁶

e il commercio del corallo sardo nei paesi della Corona d'Aragona nell'età di Alfonso il Magnanimo», in *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona*, p. 95-96. Per un allargamento della prospettiva dal mondo sardo e iberico al Mediterraneo, cfr. DAMIEN COULON, «Un élément clef de la puissance commerciale catalane: Le trafic du corail avec l'Égypte et Syrie (fin du XIVe-début du XVe s.)», *Al-Masaq. Studia Arabo - Islamica Mediterranea*, 9 (1996-1997), p. 99-149.

14. *Libre Vell*, p. XXIX-XXX, e Francesco MANCONI, «La pesca e il commercio del corallo...».

15. Francesco MANCONI, «La pesca e il commercio del corallo...», p. 95-96.

16. Sulla pesca del corallo, nel Mediterraneo e in Sardegna, si vedano l'ormai classico Gennaro TESCIONE, *Italiani alla pesca del corallo ed egemonie marittime nel Mediterraneo*, Napoli, 1940; Giovanni PARONA, *Il corallo in Sardegna*, Roma, 1883; Federico PODESTÀ, «I genovesi e le peschiere di corallo nei mari della Sardegna», in *Miscellanea di Storia Italiana*, Torino, 1901, p. 24 e s.; Ginevra ZANETTI, «Una caratteristica branca del diritto marittimo sardo al tempo dei re d'Aragona: la legislazione relativa alla pesca corallina», in *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1954, v. III, p. 287 e s.; Giuseppe DONEDDU, «La pesca del corallo tra alti profitti e progetti inattuati (sec. XVIII)», in *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo*, p. 515-526.

Occorre osservare, tuttavia, che alla grande vitalità economica della cittadina non corrispondeva altrettanta vitalità insediativa. Alghero nei periodi in cui la pesca del corallo era ferma pagava un deficit demografico non irrilevante, dando l'impressione di essere più che altro un importante «porto stagionale», nel quale, durante i periodi favorevoli accorrevano centinaia di mercanti e operatori, con le loro barche e gli equipaggi, artigiani, pescatori (come vedremo tra breve).

Secondo Manconi, quella dei catalani ad Alghero è una presenza «intermittente», anche se qualcuno finiva per risiedere in modo stabile: «*compagnie miste di barcellonesi e residenti di varia provenienza vi stabiliscono una base operativa, qualche artigiano vi apre bottega per una prima lavorazione del corallo "exint de mar", "patrons" marittimi e "botiguers" lucrano in settori economici complementari (nel settore alimentare, in quello delle attrezzature marittime, nei trasporti di cabotaggio)*».¹⁷

Possiamo spiegare il grande successo del commercio del corallo ad Alghero e il suo ruolo trainante nei commerci della cittadina se pensiamo che questa merce garantiva un buon guadagno non solo ai grandi imprenditori ma anche ai piccoli commercianti, che non raramente si cimentavano nel commercio e nello smercio della preziosa materia.

Fra gli imprenditori, vi erano sia le grandi compagnie, attraverso i loro fattori nell'isola, che operatori in proprio. Questi ultimi cedevano il materiale da loro pescato ai mercanti più grossi, che ne facevano incetta, per poi venderlo all'ingrosso sulla piazza barcellonese. Così accadeva con Bernat Pujol, coralliere di Alghero, che nel 1443, a nome proprio e non per conto di una compagnia, prometteva di vendere a Nicolao Viastrosa e Gaspar Muntmany, mercanti di Barcellona, in un periodo dal primo aprile a tutto il mese di settembre, per la festa di San Michele, tutto il corallo che avrebbe pescato con la sua barca nel territorio di Alghero. Vi era una distinzione relativa al tipo di corallo venduto; il prezzo stabilito, infatti, era di 28 lire algheresi per ogni libbra di corallo marino e 22 lire per ogni quintale di corallo di terra.¹⁸

17. *Libre Vell*, p. XXXI. Si veda anche Francesco MANCONI, «Traffici commerciali e integrazione culturale nel Mediterraneo occidentale fra Quattro e Cinquecento», *Studi Storici*, 4 (ottobre-dicembre 1995), p. 1.051-1.073, in particolare a p. 1.057.

18. AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale IX, 1442-1443*, f. non indicati, 1443 gennaio 12. Testimoni sono Pere Viastrosa, patrono di una baleniera, e Pere Congues (o Conques). Sul carico e il noleggiamento di una imbarcazione in generale, interessante il contratto fra Pere Agosti Alba, di Barcellona, e lo stesso Pere Viastrosa, probabilmente parente di Nicolao

Da questo punto di vista non solo gli algheresi ma anche i cagliaritani erano attivi, seppure in misura minore, nel commercio del corallo: Jaume Roger, macellaio della Lapola, per mezzo di atto notarile prometteva di vendere a Iohan Pedres, mercante di Cagliari, il corallo che possedeva o che avrebbe potuto reperire con due barche entro un tempo non precisato, senza venderlo ad altri. Successivamente, in un periodo non precisato, in un'aggiunta al documento, l'accordo era perfezionato con la consegna da parte di Jaume Roger del corallo promesso a Iohan Pedres.¹⁹

Doveva trattarsi in questo caso di operazioni di media o anche bassa importanza, lo stesso macellaio ha tutta l'aria di essere un piccolo speculatore che aveva deciso di investire una sua somma di denaro nel commercio del corallo, prodotto non deperibile, fonte di discreti guadagni.

I manuali di assicurazioni marittime barcellonesi ci consentono di avere un panorama, seppur parziale, della corrente di traffico del corallo fra la Sardegna e la Catalogna per l'epoca che stiamo esaminando, la metà del XV secolo.

Notiamo l'attività di diversi mercanti interessati a tale commercio, i quali avevano instaurato un attivo circuito di traffici, in particolare, come detto, fra Alghero e Barcellona. Nelle due città i mercanti, in proprio o attraverso compagnie, gestivano si può dire quotidianamente il traffico corallino, attraverso spedizioni che convogliavano la preziosa materia nella capitale catalana, da dove, una volta lavorato, ripartiva per le due rotte di Levante e di Fiandra per essere opportunamente smerciato.

Fra questi mercanti si segnalano le attività di Gaspar Muntmany, che si valeva della collaborazione di Marti Solzina e Pere Ruirà. Questo mercante, oltre a commerciare diversi altri prodotti e merci, riusciva a spedire in Catalogna ingenti quantità di corallo, anche in una volta sola, come fece per le 25 casse assicurate nel marzo 1446. Altri personaggi attivi in tale commercio erano sicuramente i fratelli Gabriel e Pere Ivern, cagliaritani, quindi Guillem Guich e il suo socio, Pere Augusti Alba, che spedivano a Barcellona quattro o cinque casse per viaggio), oppure Iohan Stela, che inviava carichi più modesti.²⁰ Allo stesso tempo vi erano anche personag-

(VILANOVA, IX, 21 gennaio 1443; cfr. anche VILANOVA, X, f. 6v.-7, 14 febbraio 1443, in cui il Vlastrosa va in Sicilia e a Gaeta).

19. ASC, ANS, GARAU, I, f. 43v.-44, 1442 ottobre 8.

20. Damien COULON, «Un élément clef...», propone tra l'altro utili indicazioni per lo studio di un'importante famiglia di mercanti cagliaritani dediti anche al commercio del corallo: i De Doni; si vedano, in particolare, le p. 117-18.

gi minori, come Francesch Ortal e Anthoni Tonyr, marinai di Barcellona, che approfittavano dei loro viaggi per dedicarsi al commercio del corallo, sebbene con quantitativi modesti (solitamente una cassa).

Ma vediamo meglio, a questo punto, cos'era la pesca del corallo, quali le sue caratteristiche e modi di conduzione, sostanzialmente simili a quelli che si praticano ancora oggi.

La pesca del corallo si è esercitata fin dall'antichità per mezzo di piccole imbarcazioni a vela, dotate di uno strumento chiamato «ingegno». Esso era composto di due sbarre di legno, disposte a croce, alle cui estremità erano agganciate delle reti. Al centro dell'ingegno, laddove le due sbarre si incrociavano era posta una pietra, di una certa pesantezza, che permetteva all'intero apparecchio di scendere a fondo, fino al banco corallino, rimanendo attaccato a una corda, a sua volta collegata a un argano per poter recuperarlo. Una volta arrivato sul banco, l'ingegno veniva sollevato e ricalato più volte, in modo che le reti «strappassero» la roccia con il corallo e riportassero in superficie il materiale così impigliato (o immagliato).

In Spagna e in Sardegna si usavano a volte (e ancora si usano anche oggi) degli uncini in ferro («gratte») attaccati all'ingegno. Questi spezzano si più facilmente i rami di corallo ma così facendo spezzano anche i corni del corallo, per cui molto materiale recuperato diventa inservibile o, addirittura, si perde sul fondo al momento del ripescaggio.

In casi particolari potevano adoperarsi dei palombari, la cui azione, però, risultava ancor più dannosa. Il palombaro, infatti, adoperando martello e scalpello stacca i corni corallini fino alla radice, impedendo la rigenerazione della preziosa materia.²¹

Tali modalità seguivano i corallieri medioevali che vediamo operare sui litorali sardi nel periodo preso da noi in esame, vale a dire la metà del XV secolo.

Alcuni atti notarili rogati fra il 1446 ed il 1447 ci permettono di osservare con maggiore attenzione la tipologia dei contratti di assunzione dei corallieri che avrebbero operato lungo i litorali algheresi e sardi in generale. In tali contratti non tutto è specificato adeguatamente (o meglio, in modo soddisfacente per le nostre esigenze di conoscenza): è evidente che certe particolarità del lavoro di questa manodopera dovevano essere tacite e ben

21. Non sarà ozioso ricordare che il corallo è a tutti gli effetti un animale, del tipo dei Cnidari, classe degli Antozoi, sottoclasse degli Octocoralli e ordine dei Gorgoniari, famiglia dei Corallidi, come unica specie del genere *Corallium*.

conosciute da chi operava nel settore, sia per quanto riguarda gli operatori e imprenditori, vale a dire i datori di lavoro, che per quanto riguardava i salariati che prestavano la loro opera.

Nel 1446 Pedro de Alcalá la Real, villa del regno di Castiglia, e Giovanni Pampa, della villa di San Matteo, nel regno di Valencia, avendo superato l'età di 20 anni, non avendo necessità e desiderio di un curatore, si accordavano con Gabriel Ivern e Pietro Ivern, mercanti di Castel di Cagliari per partire con loro nei luoghi dove si sarebbero recati, vale a dire in Sardegna, per pescare il corallo nei mari dell'isola e servire i due mercanti cagliaritari in tutto quello che sarebbe stato concertato. Ciò sarebbe avvenuto a partire dal giorno in cui il conte di Modica avrebbe iniziato il suo viaggio in Castel di Cagliari e da quella data ad un anno.²² I due promettevano inoltre ai mercanti che non avrebbero receduto dal loro servizio per tutto il tempo della loro assunzione, anzi in caso contrario i mercanti cagliaritari avrebbero avuto il potere di catturarli ovunque si sarebbero rifugiati e costringerli a pagare la penale di 10 lire barcellonesi. Riconoscendo di aver ricevuto come ingaggio iniziale 11 soldi Pedro de Alcalá e 3 soldi Giovanni Pampa, i due giovani si ponevano così a servizio. Dal canto loro Gabriel Ivern, a proprio nome e a nome di Pietro Ivern, suo fratello promettevano di provvedere ai suddetti serviziali per tutto il tempo dell'ingaggio, di assisterli se malati, secondo le consuetudini di Barcellona, di dare a Pedro de Alcalá, per un anno di lavoro, 48 fiorini d'oro d'Aragona o il valore corrispondente, e a Giovanni Pampa 25 fiorini.

Leggendo le clausole del contratto notiamo che è indicata una differenza di salario tra i due pescatori; essi dovevano avere compito differenti, forse uno di loro poteva effettuare delle immersioni, un aspetto del suo lavoro più faticoso, comunque adatto a una persona in giovane età.

Simili disposizioni ritroviamo anche in altri contratti di quegli stessi giorni. Giovanni de Serra de Nogro, vassallo di Antonio Cubello, marchese di Oristano, e Johan de Valencia, cittadino di Tortosa, accettavano che, dal giorno in cui si sarebbero presentati a Pere Ivern, mercante di Castel di Cagliari, al giorno della festa di San Michele, nel mese di settembre, si sarebbero messi a disposizione di Gabriel Ivern e Pere Ivern per andare con loro a pescare il corallo nei mari dell'isola; Giovanni de Serra e Johan

22. AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale XVII, 1446-1447*, f. 57v., 1446 dicembre 21. Per i particolari e l'esame del contratto, si veda il documento trascritto nell'appendice alla fine dell'articolo.

de Valencia promettevano altresì di servire i due mercanti cagliaritari per terra e per mare, in tutti gli obblighi fra loro concertati e di non abbandonare in alcun modo il loro servizio.²³

Qualche mese dopo, nel 1447 era invece Bartolomeo Senisii, della città di Gras, in Provenza, a promettere che, dal 14 febbraio e per un anno successivo, sarebbe stato alle dipendenze dei fratelli Ivern, per recarsi con loro a pescare il corallo nei mari dell'isola, tenendo fede alle clausole consuete.²⁴ In più conosciamo la penale per eventuali inadempienze, che era fissata in 10 lire di moneta barcellonese, mentre il salario sarebbe stato di 36 fiorini d'oro d'Aragona o, per il loro valore, 27 soldi di moneta cagliaritana per ogni fiorino. Si trattava probabilmente della stessa spedizione a cui si faceva riferimento precedentemente, visto anche il breve lasso di tempo fra un contratto e l'altro.

Un altro documento, invece, ci propone un caso diverso, quello della lavorazione del corallo a domicilio, non più della pesca. Nel gennaio 1447 un giovane coralliere algherese, Giovanni Conques, di 20 anni, accettava di mettersi al servizio di Simeon Sala, cittadino di Barcellona, per lavorare il corallo nell'abitazione di questi o in altro luogo che il Sala avrebbe voluto, questo per il periodo di un anno. Per ogni libbra di corallo lavorata il giovane avrebbe ricevuto 4 soldi barcellonesi.²⁵ Da questo documento ricaviamo che per la lavorazione del corallo si poteva far ricorso ad operai provenienti dal luogo di estrazione, esperti del mestiere, pronti a mettersi a disposizione degli imprenditori di terraferma.

Conclusioni

Alghero, dunque, aveva mantenuto negli anni tutte quelle potenzialità che ne avevano fatto un centro economico fondamentale per i commerci fra la Catalogna e il Mediterraneo. Va rilevato che esisteva una distinzione fra i ruoli esercitati dal porto di Alghero e quello di Cagliari. Il primo esple-

23. AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale XVII, 1446-1447*, f. 58-58v., 1446 dicembre 22.

24. AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale XVII, 1446-1447*, f. 82-82v., 1447 febbraio 7. Testimoni Giovanni Masso e Giovanni Godall.

25. AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale XVII, 1446-1447*, f. 73v.-74, 1447 gennaio

24. Testimoni erano Giacomo de Pano, messo, Pietro Banus, coralliere, e Giovanni Godall, tutti cittadini di Barcellona.

tava in un certo qual modo le funzioni di porto emporiale, con la grande attrattiva del corallo sardo; lo scalo cagliaritano, invece, non possedeva il richiamo del centro algherese e i suoi frequentatori appaiono più legati ad un tipo di contrattazioni dipendenti dai movimenti delle navi che percorrevano la rotta del Levante o quelle napoletane, queste ultime comunque piuttosto importanti per il processo di redistribuzione dei prodotti all'interno del «Commonwealth» catalano.

Alghero, tuttavia, e in misura maggiore rispetto all'altra «isola nell'isola», Cagliari, restava una rocca slegata dal territorio che la circondava, aperta verso il Mediterraneo ma poco interessata a quanto accadeva nell'isola, nonostante il suo legame con Sassari. Estremizzava in fondo quelle caratteristiche di isola nell'isola che, come detto, possedeva l'altro importante polo economico di Cagliari.

Col tempo questa caratteristica di estraneità di Alghero dal contesto sardo andò per così dire cristallizzandosi in un isolamento, anche culturale che la città ostenterà verso il resto dell'isola, tant'è che oggi gli algherese costituiscono quasi una comunità distinta dal resto della Sardegna; essi, infatti, continuano a coltivare la lingua e le antiche tradizioni catalane e in una certa misura si sentono «diversi» dal resto dei sardi. La città di Alghero è una vera e propria isoglossa catalana all'interno della Sardegna, proiettata nostalgicamente verso l'antica terra madre, ma capace di rinnovarsi, grazie alla sua recente vocazione turistica.

APPENDICE DOCUMENTARIA

1

Pere De Alcala, castigliano, e Iohan Pampa, della villa di San Matheu, nel regno di Valencia, si accordano con Gabriel e Pere Ivern, mercanti di Cagliari, per lavorare alle loro dipendenze per un anno nella raccolta del corallo sardo.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Manuale XVII, 1446-1447*, f. 57v., 1446 dicembre 21

Petrus D'Alcala la Reyal, regni Castelle, diocesis de Iahent, et Iohannes Pampa, ville Sancti Mathei, regni Valencie, asserentes nos habere velle, gratis etc. a dies qua navis dominis comitis de Modica velifficaverit sive velum in sa extensum fuerit pro faciendo suum viagium ad partes Castri Callaris ad unum annum primo et continue venturum promittimus stare vobiscum, Gabriel Ivern et Petro Ivern, mercatoribus Castri Callaris, regni Sardinie, causa piscandi corallia in mari dicti castri Callaris et seu in illa parte seu loco in quibus lo barqueres ibit ad piscandi dicta corallia et aliter pro serviendo vobis in omnibus mandatis vestris licitis etc. promittentes vobis quod infra dictum tempus²⁶ non recedimus a servicio vestro etc. quod si fecerimus damus vobis posse quod possitis nos ubique capere etc. et cogere etc. Promittimus eciam emendare die dies etc. Peccunia est decem libres barchinonenses tercium, curie etc. que totiens etc. qua soluta etc. nichilominus etc. missiones etc. damna etc. credatur etc. Confitentes nos habuisset, recepisset, scilicet aix dictus Petrus undecim solidos barchinonenses et dictus Iohannes tres solidos oboli nos personaliter, omnia bona nostra im et immo etc. renunciantes etc. iure etc. ad hec ego dictus Gabriel, nomine meo proprio et nomine eciam et pro parte domini Petri Serra, fratris mei absentes, de cuius rathiobicione teneri, promitto sub bonorum meorum obligacione, promitto vobis quod ego et seu dictus frater meus providebimus vos, predictum tempus in comestione et potu et colere vos sicuros et eqios ad usum et consuetudinis Barchinone et dare scilicet tibi dicto

26. Sic.

Petro pro solidata dicti anni quadraginta dictos florenos dicti auri aragonis seu valorem ipsorum, et tibi dicto Iohanni Pampa vigintiquinque florenos dicti auri aragonis seu valorem ipsorum sine etc. oboli bona nostris et ipsius fratris im mo et immo etc. Iurantes etc. hec igitur etc. Et pro majori tucione vestri facimus et prestamus nos dicti Petrus D'Alcala et Iohannes Pampa homagium ore et manibus venerabili Iohanni Moyo, capiti scribiarum, civi dicte civitatis Barchinone ipsum nomine domini regis recipienti volentes etc. de qua etc.

2

Iacme Ruvira assicura una cassa piena di corallo e altre merci che Iacme Covet caricherà ad Alghero, sul legno di Pere Ros, di Barcellona, per portare la merce nella detta città, con rischio a partire dal caricamento delle merci fino al loro scaricamento.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Primus Liber securitatum*, f. 71, 1443 luglio 5

Assicurano il carico:

Pere Fort, mercante

25 l.

Angelo de Narone, mercante di Firenze

25 l.

Pere Ferrer, mercante

25 l.

Guillem Martina, mercante

25 l.

Gabriel de Galliners, mercante

25 l.

3

Gaspar Muntmany, a nome suo e di Nicolao Viastroa, assicura 25 casse contenenti corallo de nombre [...] fins, quindi una cassa nella quale ha 37 l., 3 d. e 3 quintali di corallo boto nero e altre merci, caricate a Barcellona, sulla baleniera di Pere Viastroa con direzione Alessandria. Comincia il rischio dal momento in cui la baleniera si ancorerà nel porto di Castel di Cagliari, continuando dalla sosta in questo porto, alla partenza verso altri scali, fino all'arrivo ad Alessandria.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Primus Liber securitatum*, f. 125, 1446 marzo 3

Assicurano il carico:
Angelo de Narone, mercante
100 l.
Alarame de Grimaldi, mercante di Genova
200 l.
Iohan ça Coma, mercante
25 l.
Iohan Costo, mercante
50 l.
March dez Pon, mercante
25 l.
Nicolao Ferrer, mercante
25 l.
Raffael Iulia, mercante
25 l.

4

Marti Solzina, a nome di Gaspar Muntmany e Pere Ruir, assicura una partita di corallo che il Muntmany e il Ruir caricheranno in Alghero, sulla nave di Francesch Hospital, patronizzata da Bernat Oliver, per essere portata a Rodi, con rischio esteso ai 2 giorni successivi l'ancoraggio.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Secundum Liber securitatum*, f. 12, 1453 giugno 12

Assicurano il carico:
Raffael de Mur, mercante
100 l.
Arnau Porta, mercante
100 l.
Raffael Atrar, macellaio
50 l.
Il 17 giugno si aggiungono:
Nicolao Viastrosa, mercante
100 l.
Pere Viastrosa, mercante
50 l.

5

Marti Solzina, a nome di Gaspar Muntmany e Pere Ruirra, assicura una partita di corallo che il Muntmany e il Ruirra caricheranno in Alghero, sulla nave di Vicens Vilabella, per essere portata a Rodi. Dopo i 2 giorni di sosta in quel porto la nave si recherà ad Alessandria ma gli assicuratori declinano la loro responsabilità per le tappe successive a Rodi.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Secundum Liber securitatum*, 1453 giugno

Assicurano il carico:

Arnau Porta, mercante

100 l.

Andreu Crexells, mercante

100 l.

Il 18 giugno si aggiungono:

Nicolao Viastrosa, mercante

50 l.

Pere Viastrosa, mercante

50 l.

6

Feliu Roguer, mercante, procuratore di Guillem Guich, mercante di Alghero, assicura alcune casse di corallo per un viaggio Alghero-Alessandria, sulla nave di Francesch Hospital, patronizzata da Bernat Oliver. Gli assicuratori impongono però che la nave non entri in Alessandria se si avrà notizia di pirati sul litorale dove dovrà approdare.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Secundum Liber securitatum*, f. 13, 1453 giugno 21

Assicurano il carico:

Pere Pons, mercante

25 l.

Pere Mascaro, livrater

25 l.

Il 27 giugno si aggiungono:

Pere Pons, cambiatore

25 l.

Pere Mascaro, mercante

25 l.

Sulla nave di Francesch Hospital viene redatta un'altra assicurazione da parte di Feliu Roguer, procuratore di Guillem Guich sopra un carico di corallo da caricarsi in Alghero sulla nave di Vicens Vilabella, per portarle ad Alessandria. Assicurano questo carico:

Pere Pons, cambiatore

25 l.

Pere Mascaro, libraio

25 l.

7

Marti Solzina, a nome di Gaspar Muntmany e Pere Ruira, assicura una partita di corallo che il Muntmany e il Ruira caricheranno in Alghero, su un qualsiasi naviglio o fusta per essere portata a Barcellona.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Secundum Liber securitatum*, f. 13v., 1453 luglio 3

Assicurano il carico:

Andreu Crexells, mercante

100 l.

Pere Fort, mercante

25 l.

Guillem Baioles, mercante

50 l.

Arnau Porta, mercante

100 l.

Iohan Ferrer, cambiatore

50 l.

Bernat Sacrista, mercante

50 l.

Iohan Badia, mercante

25 l.

Francesch Font, mercante

25 l.

Gabriel Angles, mercante

25 l.

Ramon Garau, mercante

25 l.

Iohan ça Coma, mercante

25 l.

Pere de Casasage, mercante

25 l.

Pere Marquet,
50 l.
Marti Solzina, a proprio nome
25 l.

8

Iohan Stela, mercante di Barcellona, assicura alcune casse di corallo per un viaggio Alghero-Barcellona sulla caravella di Pere Boter, con rischio solito.

AHPB, Antonio VILANOVA, *Secundum Liber securitatum*, f. 54, 1454 luglio 1

Assicurano il carico:
Guillem Baioles, mercante
50 l.
Bernat de la Lala, mercante
25 l.
Iohan Ferrer, cambiatore
25 l.
Barthomeu Ferrer, cambiatore
25 l.
Bernat Tabasrida, mercante
25l.

Il corallo veniva portato a Tortosa e da qui spedito in Sicilia (Palermo), cfr. atto successivo (1454 luglio 9).

9

Gaspar Muntmany, mercante di Barcellona, a nome suo e del suo socio, Anthoni Folquer, assicura una partita di merci, fra le quali corallo, caricate o da caricarsi in Alghero ad opera del Folquer o altri per lui, su qualsiasi imbarcazione ad eccezione della galea, per la quale non pagherebbero il rischio per andare a Barcellona.²⁷

Ibid., f. 68v.-69, 1454 dicembre 4

27. Non c'era pericolo per un viaggio così breve su una nave tanto sicura.

Assicurano il carico:

Bernat Sacrista, mercante

100 l.

Andreu Crexells, mercante

100 l.

Ancora Bernat Sacrista

25 l.

Guillem Baioles, mercante procuratore di Arnau Porta

25 l.

Guillem Baioles, a suo nome

50 l.

Iohan Ferrer, cambiatore

50 l.

Iohan ça Coma, mercante

25 l.

L'11 dicembre si aggiunge ancora:

Andreu Crexells

50 l. fino all'arrivo in qualsiasi porto catalano

Il 10 febbraio 1455 il console del mare di Barcellona risolve una questione fra Gaspar Muntmany e gli assicuratori, per l'estensione del rischio alla caravella che ha compiuto il viaggio senza problemi.

10

Pere Augusti Alba, a nome di Guglielmo Guich, assicura 4 casse di corallo per un viaggio Alghero-Barcellona.

Ibid., f. 70v., 1454 dicembre 14

Andreu Crexells, mercante

100 l.

Bernat Oliver, mercante

100 l.

11

Pere Augusti Alba, a nome suo e di Guillem Guich, assicura 5 casse di corallo per un viaggio Alghero-Catalogna, sul legno di mossen Gibert, patronizzato da mossen Andreu Iuliol.

Ibid., f. 79, 1455 febbraio 14

12

Pere Augusti Alba assicura 1 cassa di corallo per un viaggio Alghero-Barcellona sulla caravella di Iohan Andreu per consegnarla a Gaspar Muntmany.

Ibid., f. 79v., 1455 febbraio 9

Assicura il carico:
Bernat Sacrista, mercante
50 l.

13

Francesch Ortal, marinaio di Barcellona, a nome suo e per parte di Anthoni Tonyir, marinaio di Barcellona, assicura una cassa di corallo da caricare ad Alghero su qualsiasi imbarcazione diretta a Barcellona.

Ibid., f. 107, 1455 ottobre 3

Totale valore assicurativo 60 l.

14

Francesch Ortal, marinaio di Barcellona, a nome suo e per parte di Anthoni Tonyir, marinaio di Barcellona, assicura una cassa di corallo da caricare ad Alghero su qualsiasi imbarcazione diretta a Barcellona.

Ibid., f. 113, 1455 novembre 28

Totale valore assicurativo 50 l.

Quindi altra assicurazione viene fatta dai due marinai per portare una cassa di merci varie da Barcellona ad Alghero.

Totale valore assicurativo 50 l.

15

Francesch Ortal, marinaio di Barcellona, a nome suo e per parte di Anthoni Tonyir, marinaio di Barcellona, assicura un'altra cassa di corallo da caricare ad Alghero su qualsiasi imbarcazione diretta a Barcellona.

Ibid., f. 117, 1456 gennaio 16

Totale valore assicurativo 50 l.

16

Anthoni Folquer assicura 1 cassa di corallo per un viaggio Alghero-Barcellona.

Ibid., f. 128v., 1456 giugno 28

Totale valore assicurativo 200 l.

17

Gaspar Muntmany assicura una partita di corallo e altre merci da caricare nei porti di Alghero e Bosa sul legno di Pere Steve, di Palamos con destinazione Barcellona.

Ibid., f. 137, 1456 ottobre 1

Totale valore assicurativo 400 l.

ASSICURAZIONI MARITTIME E COMMERCIO A BARCELLONA ATTRAVERSO
LO STUDIO DEL *MANUAL D'ASSEGURANCES MARÍTIMES (1428-1429)*
DI BARTOMEU MASONS

MARIA ELISA SOLDANI

UNIVERSITÀ DI PISA

Introduzione

Ai fini dell'elaborazione del nostro studio abbiamo analizzato il *Manual d'assegurances marítimes*, un insieme di 413 contratti d'assicurazione redatti dal notaio catalano Bartomeu Masons *major* che si conserva nell'*Arxiu Històric de Protocols* di Barcellona. Questo protocollo, il primo registro catalano di assicurazioni, contiene assicurazioni dal 2 luglio 1428 al 23 dicembre 1429. Dello stesso notaio si trovano in quest'archivio soltanto altri due *Llibres de vendes*: il primo copre il periodo dal 7 settembre 1425 al 4 febbraio 1427, mentre il secondo dal 4 febbraio 1427 al 5 luglio 1427.

I contratti di assicurazione marittima, che costituiscono l'oggetto del nostro lavoro, sono caratterizzati dalla rigidità della struttura e dalla ripetitività dei formulari, aspetti formali che lasciano spazio ad una lettura qualitativa piuttosto che quantitativa dei dati riferiti alle merci e agli scali toccati dalle imbarcazioni. Questa tipologia di documento attraverso gli elementi espliciti e impliciti offre dati relativi a operatori, merci, imbarcazioni e rotte e informazioni che è possibile evincere da un'analisi delle indicazioni di cittadinanza e di mestiere riferite ai soggetti coinvolti e talora dalla presenza di determinati testimoni. Il confronto bibliografico ha preso le mosse dall'esame degli studi compiuti precedentemente sul *Manual d'assegurances marítimes* di Masons, in primo luogo dell'articolo di Mario Del Treppo, *Assicurazioni e commercio internazionale a Barcellona nel 1428-1429*.¹ In questo lavoro Del Treppo ha inteso porre le premesse metodologiche per lo studio delle assicurazioni come fonte per la storia del commercio piuttosto che procedere ad un esame dettagliato del protocollo in quanto, questa raccolta di documenti, risulta non fornire un elemento fondamentale per una valutazione statistica dei dati, quale il premio assicura-

1. M. DEL TREPPO, «Assicurazioni e commercio internazionale a Barcellona nel 1428-29», *Rivista Storica Italiana*, a. LXIX (1957), f. IV, p. 508-541, e a. LXX (1958), f. I, p. 44-81.

tivo. Del Treppo infatti, proseguirà lo studio delle assicurazioni con l'analisi di protocolli prodotti nel periodo compreso tra la metà del secolo ed il termine della guerra civile catalana (1472).

Nostro scopo è mettere in luce l'identità e il ruolo degli operatori commerciali, il loro inserimento nel tessuto urbano e nel contesto mediterraneo, la loro gestione dell'andamento dei traffici relativi all'importazione e all'esportazione delle merci, nonché le peculiarità del tipo di contratto, per quanto si può evincere da un'analisi tanto formale, quanto contenutistica, dei contratti d'assicurazione raccolti nel *Manual* di Masons.

Le assicurazioni

L'assicurazione marittima è un contratto con il quale l'assicuratore, o gli assicuratori, si impegnano a indennizzare l'assicurato per possibili perdite derivate da un viaggio in mare, in cambio del pagamento di un premio.²

La sua prima caratteristica è quella di essere un contratto sinallagmatico e consensuale, nel quale le parti si accordano per fornire una prestazione reciproca, il premio nel caso dell'assicurato e il risarcimento nel caso dell'assicuratore.³ Nel protocollo di Masons purtroppo non sono riportati i premi assicurativi, anche se grazie a una riassicurazione ne abbiamo potuto individuare uno: in un documento dell'8/6/1429, Francesch de Prexana viene assicurato da Pere Demuntros, Guillem Torra, Bernat Serra e Raphael Arpa per un totale di 112¹/₂ *lliures* su un carico di qualsiasi mercanzia caricata nella zona dell'Italia del Sud, fra Sicilia, Calabria e Campania.⁴ Nel documento seguente, Guillem Torra e Bernat Serra riassicurano per 37¹/₂ *lliures* la totalità del rischio sulla merce assicurata da Francesch Prexana, rischio valutato 22 *unces*; nella clausola finale si specifica che Francesch viene riassicurato per tutto il valore della merce, in modo da essere escluso dall'assicurazione, e che il rischio rimane esclusivamente a carico degli

2. A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, vol. 2, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1983 (Textos i Documents, 11-12), p. 123.

3. Proseguiremo seguendo lo schema proposto da Maria Teresa Ferrer i Mallol nello studio *Assegurances i canvis...*, p. 123 e sgg.

4. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Bartomeu MASONS (major), *Manual de assegurances marítimes*, 8-VI-1429, f. 88v.-89r.

assicuratori che sottoscrivono la polizza.⁵ Inoltre talvolta troviamo a margine la nota «*solvit*», dalla quale si può evincere che sia già stato liquidato il pagamento del premio da parte dell'assicurato.⁶

L'assicurazione inoltre è un contratto aleatorio, in quanto un rischio potenziale ne costituisce l'oggetto.⁷ Il fatto che una delle parti, in malafede, cerchi di porre come oggetto potenziale di un contratto d'assicurazione un evento in realtà già avvenuto, pertanto certo, rende nullo il documento in quanto non più relativo a circostanze aleatorie. La legislazione catalana degli anni 1432, 1435, 1458 e 1484 formalizzerà e ribadirà il divieto di un simile comportamento.

L'assicurazione è un contratto d'indennizzo, nel quale l'uno si impegna a risarcire le perdite sofferte dall'altro negli oggetti assicurati, nei limiti di clausole concordate al momento della stipula dell'atto. In un documento del 6/7/1429, la merce di Pere Maries viene riassicurata da Johan de Lobera perché, recuperata dopo il naufragio della nave di Francesch Maries «*perduda prop Massina*», venga ricaricata da Guillem Sanxo sull'imbarcazione di Paolo Cicogna per raggiungere il porto di Rodi. Si precisa però che «*les persones dejús scrites*» promettono a Pere Maries che, nel caso in cui Paolo Cicogna e la sua compagnia si fermino o si appropriino del carico nel modo pattuito, essi paghino allo stesso Pere Maries tutto ciò che egli sarà tenuto a risarcire a Guillem Sanxo, a cui appartiene parte della merce, nell'arco di quattro/sei giorni dal sopraggiungere di «*certa nova*».⁸ Gli assicuratori si impegnano quindi a pagare non entro i convenzionali 2/6 mesi, ma entro pochi giorni dall'arrivo di «*certa nova*» sulla nave di Paolo Cicogna.

5. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 7-VI-1428, f. 88r.-v.: «*lo dit Francesch sia reassegurat en tota aquella manera que mils se puxa dir o entendra, per la qual el sia del tot quiti de la dita seguratat e que tot sia a càrrech dels asseguradors dejús scrites*».

6. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 15-X-1428, f. 29v.-30r., 33r.

7. A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis...*, p. 123.

8. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 6-VII-1429, f. 105r.-v.: «*les persones dejús scrites aonvenen e prometen al dit Pere Maries que, cars que lo dit Polo o la companya de la sua nau se hagen aturades o prese les ditas cosas segons sich diu ells pagaran al dit en Pere Maries tot ço e quant el per rahó de la dita seguratat ne hauria o deuria a pagar al dit Guillem Sanxo, ço és per açò que ni seria stat carragat en la dita nau de Polo Segonya e açò pagaran dins IIII o VI dies haprés que hic hage certa nova que lo dit Polo o la companya de la sua nau haguessen ho hagués feta la dita malesa*».

L'assicurazione è anche un contratto di prestazione continuativa, in quanto le prestazioni delle parti si sviluppano col passare del tempo, pur restando alcune, come il versamento del premio, simultanee alla celebrazione dell'atto.⁹ Anche in questo caso le deliberazioni del *Consolat de Mar* di Barcellona stabiliranno che il premio, elemento essenziale del contratto, dovrà essere saldato nel momento stesso della celebrazione dell'atto, per renderlo valido verrà quindi resa obbligatoriamente una prestazione simultanea.

Infine l'assicurazione è un contratto d'adesione, in cui una sola delle parti propone all'altra le clausole contrattuali alle quali aderire.¹⁰ In passato a differenza di oggi erano gli assicurati a proporre le condizioni del contratto a cui gli assicuratori non facevano altro che aderire in un secondo momento. Se analizziamo infatti i contratti del *Manual* di Masons troviamo indicati i nomi degli assicuratori in forma di lista alla fine dei documenti, mentre altri aderiscono in momenti successivi a quello della stesura vera e propria: «*les persones deiús scrites per pacte entre ells e lo honrat n'Ugo Daguilar*» si assumono il rischio di qualsiasi danno o «*cas fortuït de nostre senyor Déus*».¹¹

Gli assicuratori sono prevalentemente mercanti che si dedicano al commercio oltre che alle attività creditizie e alle speculazioni finanziarie. Abbiamo detto prevalentemente, ma non esclusivamente: fra gli assicuratori troviamo infatti anche funzionari municipali come i *cambiadors* e i *corredors d'orella*. Gli operatori più importanti in questi anni, in quanto dispongono di considerevoli capitali, sono i fiorentini. Talvolta gli assicuratori sono ancora sconosciuti al momento della celebrazione del contratto, come dimostra la formula generica «*les persones deiús scrites*» o si aggiungono agli altri in momenti successivi: in un documento del 13/8/1429 gli assicuratori sottoscrivono la polizza il 26/8, come dimostrato dalla firma dei testimoni.¹² Per quanto riguarda invece gli importi assicurati, essi sono variabili; in alcune occasioni si copre il rischio di parte del valore, in altre di tutto il valore e talvolta si impegna persino più del valore dell'oggetto assicurato. In un docu-

9. A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis...*, p. 123.

10. A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis...*, p. 123.

11. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-VIII-1429, f. 115r.: «*Les persones deiús scrites per pacte entre ells e lo honrat n'Ugo Daguilar convengunt e prenen en si e a lur càrrech lo risch e perill de qualsevol dan o cas fortuït de nostre senyor Déus*».

12. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-VIII-1428, f. 3v.

mento del 3/8/1428, il carico di lana di Miquel de Roda, del valore di 2.000 *lliures*, viene assicurato da 26 operatori che investono complessivamente 2.075 *lliures*.¹³ È opportuno sottolineare, però, che generalmente gli assicuratori coprono solo il rischio di una parte della merce, come dimostrano alcune clausole riguardanti viaggi con numerose tappe, in cui si sottolinea che nei porti precedenti a quello di destinazione si potrà scaricare una parte della merce a patto che sulla nave ne rimanga una quantità pari a quella assicurata: «*però si descarregaran pertida a València la seguratat roman salva en ço que restarà en nau mentra bast a la quantitat assegurada*».

Come abbiamo avuto modo di dire, i soggetti che intervengono nel contratto di assicurazione sono gli assicuratori, spesso più d'uno, l'assicurato, o gli assicurati, e talvolta i contrattatori. Nei documenti possiamo individuare due tipologie di contrattatore: da una parte colui che agisce da intermediario in nome proprio e di altre persone, e dall'altra chi interviene per conto di terzi, senza avere alcun interesse diretto nell'operazione. Per esempio Jous Ompis si fa promotore di un contratto «*en nom seu e d'en*» Guillem Sibil, mentre Francesch Valls ricopre il ruolo di intermediario «*en nom e per part de*» Ramon Jorda, «*mercader de Tortosa*».¹⁴

Un elemento fondamentale per la validità di un'assicurazione è il presupposto della «buona fede» dei contraenti, dato che diversamente la «mala fede» costituisce un vizio formale della volontà rendendo nullo il contratto.¹⁵ Per questo motivo, la legislazione assicurativa catalana si occuperà di vincolare ad un contenuto sempre più esaustivo la redazione della polizza e di dichiarare illegali le formule che possano dar adito a fraintendimenti. A tutela dell'assicurato che in «buona fede» stipuli una polizza su un carico ritenuto ancora integro, viene introdotta anche da Masons la formula «*perdut o no perdut*», di modo che gli assicuratori si impegnino a pagare qualora il carico risulti in qualche modo già compromesso e non ne sia giunta notizia. Inoltre nel caso che la nave sia arrivata già a destinazione, come dimostra un documento del 15/11/1428, l'assicurazione è da considerarsi nulla: viene infatti dichiarato che se il giorno della *ferma* del contratto tutte le galee, o una di quelle, siano giunte nel porto di Coulliure pri-

13. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 3-VIII-1428, f. 10v.

14. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VIII-1428, f. 13r., e 20-VII-1428, f. 5v.

15. A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis...*, p. 173-177.

ma di mezzo giorno «*ab bon salvament*», gli assicuratori dovranno restituire il premio senza alcun ritardo; qualora invece mezzogiorno non sia passato gli assicuratori non saranno tenuti a restituire niente.¹⁶

Un altro elemento importante dell'assicurazione è la stima del valore della merce. Nel *Manual* di Masons non sempre troviamo espressa a chiare lettere tale valutazione; laddove sia invece specificata viene accompagnata da una clausola di valore accettato come «*vulles vàlega més o menys*», posta allo scopo di evitare che gli assicuratori possano addurre il pretesto dell'errore di stima per non indennizzare l'assicurato. La formula «*vulles vàlega més o menys*», come la formula «*perdut o no perdut*», verrà severamente vietata dalle deliberazioni del *Consell de Mar* di Barcellona, che invece vincoleranno la stima della merce alla valutazione di appositi funzionari della *Llotja*. Talvolta nella stesura del contratto troviamo spazi bianchi in luogo della stima del carico o formule che lasciano libertà all'assicurato di far aggiungere in un momento successivo queste cifre: «*però lo dit Francesch*» possa indicare il valore dei sacchi e la stima «*tota hora que-s vulla*».¹⁷

Sono principalmente due i tipi di assicurazioni che riscontriamo nel protocollo di Masons: in entrambi ciò che varia è l'oggetto assicurato che può consistere nella merce o nell'imbarcazione.

Nel primo caso, quando si tratta cioè di assicurare la merce, generalmente si tende a specificarne la quantità e la qualità: «*VI bales de saffrà*»,¹⁸ più spesso viene indicato il tipo di merce, ma non la quantità: «*qualsevol quantitat de forment*»,¹⁹ talvolta invece si lascia completa libertà: «*qual-*

16. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 15-XI-1428, f. 41v.: «*però és entès e declarat que si lo dit jorn que los dits asseguradors fermaran en la present seguretat les dites galeas o una d'aquelles on fossen les dites robes era o eren juncte en lo port de Copliure ans de mig jorn ab bon salvament que aquells asseguradors hagen a tornar la seguretat que en haurien haguda sens neguna delació. E si mig jorn era passat con junyirà o junyirien en lo port de Copliure, que no són tenguts de tornar-ne res*».

17. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-IX-1429, f. 120r.: «*però lo dit Francesch puxa posar lo valeret de les saques e la stima tota hora que-s vulla*».

18. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 19-XI-1428, f. 43r.

19. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-VII-1428, f. 2r.

sevol robes o mercaderias de qualsevol sort o natura sian». ²⁰ Il tragitto viene espressamente dichiarato, pur col supporto di alcuni formulari che lasciano una sostanziale libertà d'azione al patrono: «*et dura fins faent qualsevol girades la dita nau*» caricando o scaricando o in altro modo secondo la volontà del patrono «*sia juncta en la plage del grau de València o de Barcelona o de Malorques*». ²¹ In alcuni documenti sono specificati il patrono e la nave capitana quando si tratta di galee che viaggiano «in conserva», ²² in altri si lascia maggiore libertà nella scelta del trasporto: «*sobre qualsevol fusta de qualsevol nació*» o «*sobre algun navilli*». ²³ Altrove viene data la possibilità di scegliere di caricare la merce su una di più imbarcazioni individuate nel contratto; per esempio, nel caso delle tre galee fiorentine o veneziane si lascia al mercante l'opzione di caricare su una, due o tutte e tre le galee, che possono partire «*a vela o a rems*». Se si tratta di un'assicurazione sul vascello, essa può essere su una o più *setzenas*, sull'*arbre maior* e *antenes*, ²⁴ o sui noli stessi dell'imbarcazione. ²⁵

Grazie alle clausole possiamo individuare i diversi tipi di rischio che gli assicuratori accettano o meno di correre. Alcune di esse sono particolarmente significative perché permettono agli assicuratori di sollevarsi dalle responsabilità di situazioni troppo rischiose dovute alla contingenza. La formula generale dell'assunzione del rischio è la seguente: «*lo qual risch e perill comensa*» nel momento in cui la suddetta nave farà vela per Aigües Mortes «*dura fins faent qualsevol girades*» caricando e scaricando o in altro modo, secondo la volontà del patrono, sia giunta a Tunisi e le cose

20. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-VII-1428, f. 2r.-v.

21. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-VII-1428, f. 2r.: «*et dura fins faent qualsevol girades la dita nau carregant o descarregant o en altra manera a voluntat d'aquell qui patroneg sia juncta en la plage del grau de València o de Barcelona o de Malorques*».

22. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-V-1429, f. 81r.

23. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 21-III-1429, f. 69v., e 31-I-1429, f. 60r.

24. «*Setzenas*»: parti in cui viene divisa la proprietà di un vascello; «*entens*»: pali dell'imbarcazione a cui viene assicurata la vela.

25. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-X-1428, f. 36r.: «*sobre dues setzenes e miga qua ha en la dita nau, ço és, tant com tota lo buch, arbre major e antenas d'aquell arbre*».

vengano «*descarregades en terra ab bon salvament*».²⁶ In alcuni documenti vengono inoltre elencati i diversi tipi di rischio coperti dall'assicurazione: «*de nostre senyor Déus, com de mar e de vent, de gents, incendi, rapina, naufrag*».

L'assicurazione generalmente copre il rischio dal momento in cui viene caricata a bordo la merce, oppure dal momento della partenza dell'imbarcazione dal porto. Non mancano però le eccezioni e fra queste possiamo includere quei contratti che si intendono attivi dal momento stesso della *ferma*: «*de la hora que los dits asseguradors hagen comensat de fermar*».²⁷ Ai fini del risarcimento del danno in caso di sinistro fanno fede la polizza di carico e il libro dello scrivano: «*però sta en veritat que lo dit Jous Ompis*» dopo che la nave era giunta nella «*plage de Barcelona*» ha fatto cambiare il carico «*en lo libre del scrivà de la nau*», così che sono caricate in nome e per parte di «*Pere Crestia alamaný*»,²⁸ questo perché queste tipologie di documenti costituiscono, di fronte al notaio, una prova determinante per l'indennizzo. La restituzione, parziale o totale, del valore assicurato avviene nell'arco di due/sei mesi. L'ultima parte della formula di accettazione del rischio può variare sul piano della durata nel tempo; possiamo trovare infatti molti contratti che durano dalla «*primera àncora hage stat per XXIII hores*», altri «*surta la primera àncora hage stat per quatre jorns primers e contínuament venidors*»; talvolta vengono inclusi lo scarico «*sian descarregades en terra ad bon salvament*» e il deposito della merce «*ab lo depòsit e segon és acostimat*»,²⁹ una curiosa eccezione è costituita dalle imbarcazioni dirette ad Alghero, che sono assicurate fino alla «*paliçada del Alguer*».³⁰

26. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 14-VII-1428, f. 3r.: «*Lo qual risch e perill comensa de continent que la dita nau feu vela a Aygües Mortes e dura fins faent qualsevol girades carregant e descarregant o en altra manera a voluntat del patró sie juncta a Tunis e les dites cosses sien descarregades en terra ab bon salvament*».

27. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 4-XI-1429, f. 128v.

28. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-X-1429, f. 125v.-126r.: «*però sta en veritat que lo dit Jous Ompis après que la dita nau fous juncta en la dita plage de Bcn ha fet mudar lo carragament en lo libre del scrivà de la nau que son carragades en nom e per part den Pere Crestia, alamaný*».

29. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-VIII-1428, f. 15v.-16r.

30. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 2-VIII-1428, f. 8v.-9r.

Tale tipo di documento prevede diverse categorie di clausole; alcune di esse sono introdotte per non coprire situazioni troppo rischiose come una particolare deperibilità della merce, un eventuale stato di conflitto o l'attraversamento di aree infestate dalla pirateria. Per esempio in un documento Johan de Colunya viene assicurato per un carico proveniente dallo Sluis; poiché la nave dopo cinque giorni di viaggio ha dovuto fare ritorno nel porto fiammingo «*per contrari de temps*», si precisa che se la nave dovesse ripartire senza aver ricaricato la merce «*que en tal cas la present seguratat fos haguda per no feta*». ³¹ In un altro documento Bartholomeu Babau copre il rischio della merce di Ugo Daguilar, che partita da Pisa deve giungere a Barcellona. Una clausola tuttavia specifica che Ugo, avendo scritto a Jacme Merti di assicurare per suo conto, la merce per 2.400 fiorini di Firenze, a Pisa o a Firenze, si impegna a mostrare tale carta al suo assicuratore non appena ne giungerà in possesso. ³²

Nel protocollo di Masons si possono riscontrare alcune clausole volte a non coprire l'inadempiente comportamento del patrono, come il ritardo «*tarda de temps*» oppure l'eventuale pagamento di dogane per un cambiamento di tragitto fuori programma «*ne de marques ne de leudes que fossen per fets propis del dit Benet*». ³³ In altre occasioni si tratta di formule che escludono dal pagamento casi di baratteria del patrono «*barataria de patró*» oppure di furto a bordo «*los asseguradors no són tenguts si la dita moneda o altre haver de caxa se furtaven en nau*». ³⁴ Altre clausole riguardano più da vicino la guerra e la pirateria; in un documento gli assi-

31. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 27-VIII-1429, f. 115v.-116r.: «*Emperò és entès per ço com sinch diu que la nau havia ja feta vela en lo dit port per fer lo dit viatge e per contrari de temps és tornade en lo dit port que si la nau descarragave les dites robes en lo dit port e se'n vania sens aquelles que en tal cas la present seguratat fos haguda per no feta*».

32. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-VIII-1429, f. 115r.: «*Emperò vol e declare lo dit Hugo que com ell hage scrit al dit Jacme Merti que li faés assegurar en Pisa o en Florença sobre les dites robes fins en dos mill quatre-cents florins de Florensa que si cas serà que lo dit Jacme hi hage fet o farà res assegurar que de tant com falria que no fos assegurat fins en la dita valent dos mill lliures sien tanguts los asseguradors qui en la present seguratat fermeran e [...] lo dit Ugo promet als dits asseguradors mostrar lus cascuna letre que lo dit Jacme Merti termetrà*».

33. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 22-III-1429, f. 70v.

34. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 25-VIII-1428, f. 20r.-v., e 5-VII-1429, f. 104v.-105r.

curatori non sono tenuti al risarcimento nel caso che la nave «*fos presa por enemichs o per altres males gentes*». ³⁵ Da queste formule si può evincere la situazione vissuta dalla Corona in questo dato momento storico al livello dei conflitti con le altre potenze; per esempio in un documento si legge che gli assicuratori non sono tenuti al risarcimento laddove si appuri la presa della nave «*per genovesos o per altre*». ³⁶ In particolare risulta interessante un'assicurazione sulla persona di Pere Johan Oliba stipulata dal fratello Francesch. Pere Johan Oliba sta per intraprendere un viaggio dalla Sicilia a Messina sulla nave di Johan Sorell; gli assicuratori si impegnano risarcire 300 *lliures* a Francesch, nel caso che ci sia da pagare un riscatto per la cattura di Pere Johan «*per moros o qualsevol anamichs del senyor o per qualsevol cossaris o altres persones*». ³⁷

Nel protocollo di Masons troviamo, infine, molte clausole associate alle diverse tipologie di merce trasportata; per esempio del vino e dell'olio non vengono coperti il «*dan de stiba*», il «*frantumament de gerra*» e il corrompersi del vino –«*vici de vi per via de si mateix*». Qualora si assicurino gli schiavi si precisa che gli assicuratori non sono tenuti al risarcimento in caso di morte e di malattia naturali –«*mort ne de meleltia natural*»– né di fuga –«*ne de fuita*». In un documento del 22/3/1429 viene coperto il rischio di una schiava nera di tredici anni chiamata Margarita, assicurata in caso di «*mort accidental*», ma non in caso di «*mort nateral*». ³⁸

35. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 25-VIII-1428, f. 20r.-v.

36. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 2-VII-1429, f. 103v.: «*los asseguradors no són tanguts posat que fos ver que la dita nau fos presa per genovesos o per altre segons sich diu*».

37. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 7-VI-1429, f. 88r. Trascritto da A. GARCIA I SANZ, M. T. FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis...*, p. 496: «*Les persones dejús scrites, per pacte entre ells e l'onrat en Francesch Oliba, mercader, ciutadà de Barcelona, convenen e prometen al dit Francesch que, en cars que Pere Johan Oliba, frare del dit Francesch, lo qual Pere Johan deu venir de les parts de Sicília en Barcelona ab la nau d'en Johan Sorell, vinent ab la dita nau fos o sia stat pres en qualsevol part en nau o fogint de nau, essén en mar o en terra, per moros o qualsevol anamichs del senyor o per qualsevol cossaris o altres persones, per la qual presó lo dit Pere Johan agués a pagar o hage pagat rescat o altres messions fetes, en tal cars les dites persones pagarien al dit Francesch les quantitas dejús scrites, vulles lo rescat o altres messions costassen o fossen de més o de menys*».

38. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-VII-1428, f. 2v.

Una clausola molto significativa è quella relativa al trasporto del grano, che non viene assicurato in caso di sequestro «*per universitat Reyal*»,³⁹ nel 1429, infatti, la Corona e soprattutto la città di Barcellona attraversano un momento di difficoltà per quanto riguarda l'approvvigionamento granario, tanto da indurre il Re ad intercettare carichi di questa merce e sequestrarli. Gli assicuratori non se la sentono quindi di coprire un'eventualità tanto rischiosa e prevedibile.

L'importanza dell'appartenenza ad una città e ad un *estament* emerge chiaramente dai documenti di assicurazione di Bartomeu Masons. Per ciascun mercante è specificata, attraverso alcune formule, la professione, la cittadinanza e talvolta la residenza all'interno del nucleo cittadino;⁴⁰ la qualifica più importante è quella di «*ciudadà de Barcelona*». Accanto a mercanti originari di Barcellona, come Bernat Sagrau, «*mercader, ciudadà de Barcelona*», troviamo alcuni stranieri naturalizzati, che hanno ottenuto la cittadinanza grazie a una lunga permanenza e il cui nome viene catalanizzato, come Pere Aytanti, «*mercader, ciudadà de Barcelona*».⁴¹

Il protocollo riporta altre diverse qualifiche, come per esempio quella di *habitor*. Francesco Tosinghi è un «*mercader florentí, habitator en Barcelona*»; egli conserva ancora la sua cittadinanza fiorentina, pur risiedendo a Barcellona. Alcuni mantengono il luogo d'origine specificato accanto alla cittadinanza: Guillem Pujol, «*natural de Montpellier, ciudadà de Barcelona*». Di altri operatori, invece, viene precisata l'origine più genericamente, come per Nicholau Figuera, «*mercader cathalà, habitator en Palerm*».

Oltre alla definizione di *habitor* un mercante che risiede in un luogo diverso da quello di origine, viene indicato da Masons con la formula «*ara stant*»: Bertran Leonard, «*ara stant en Càller*», e Anthoni Doria, «*mercader genovès, ara stant en Palerm*». La provenienza di altri mercanti è riportata con modalità più generiche indicando solo la città di provenienza, Johan de Manarello «*de Saragoza*», o talvolta solo il paese d'origine, Gonsalbo Lopis «*mercader de Castella*». Unitamente alla cittadinanza si trova spe-

39. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 16-IX-1429, f. 120v.-121r.

40. Su questo tema, rinviamo allo studio di G. ROSSETTI, *Introduzione*, in *Dentro la città. Stranieri e realtà urbane nell'Europa dei secoli XII-XVI*, a cura di G. ROSSETTI, GISEM, Napoli: Liguori Editore, 1989, p. XIII-XXXIII, e J. LALINDE ABADIA, *L'inserimento dello straniero nelle comunità politiche della Spagna: un profilo giuridico*, in *Dentro la città...*, p. 47-60.

41. Nel 1424, la città di Barcellona concede la cittadinanza a Pere Aytanti (Piero Aitanti).

cificata un'altra qualifica, il mestiere, che significa anche appartenenza ad un gruppo cittadino, ad un *estamento*. La maggior parte degli operatori del protocollo di Masons sono *mercaders*. Procedere all'analisi delle qualifiche utilizzate da Masons porta ad individuare professioni diverse tra loro. Alcune di esse sono legate al mare: Bernat Vines è «*patró de nau*»; Asteva Colom, «*patró de barcha*»; Johan Gordiola, «*mariner*»; Jacme Roma è lo «*scribà de la nau de Johan Sorell*» e tutti sono «*ciutadans de Barcelona*». D'altra parte vi sono anche mestieri legati all'artigianato: oltre ai *drapers*, troviamo *spaciers, forners, flaquers, coralers, bayners, vanovers, fustaniers* e *butiguers*. Infine oltre alle attività dei funzionari municipali legate alla *Llotja* e alla *Taula de Canvi*, come quelle dei *corredors d'orella* e dei *canbiadors*, troviamo la qualifica di *notaris, juriste, doctor en leys* e *canonge*.

E' interessante notare che, quando si parla di cittadini di Barcellona, si tendano a sottolineare le relative parentele, come per Nicholau Ferrer, «*fill de Galçeran*»; Francesch de Prexana, «*frare de Pere*», e la posizione all'interno del nucleo familiare Johan Lobera, «*menor de dies*»; Pere Marquet, «*mayor de dies*». Appare evidente dall'analisi di questi formulari che le qualifiche di cittadinanza, residenza, provenienza, ma anche del mestiere tracciano l'appartenenza di un uomo ad un nucleo cittadino e ad un gruppo sociale.

Per concludere, ci è sembrato particolarmente significativo il caso di Bernat Marti, «*mercader qui sta devat la Lotge, fill de Pere Marti*». Oltre alla consueta precisazione sulla parentela, il notaio Masons specifica la residenza all'interno del nucleo cittadino, che in questo caso è particolarmente qualificante perché Bernat Marti, abitando nel quartiere della *Ribera* davanti alla *Llotja*, viene associato immediatamente al gruppo mercantile.

Gli operatori commerciali

Nel *Manual* di Masons troviamo molti assicuratori catalani; ciò che li distingue dagli operatori stranieri è il metodo assicurativo. Generalmente infatti operano con minor spregiudicatezza investendo piccole somme in un maggior numero di contratti tanto da favorire il frazionamento dei rischi. Quelli che fra loro si impegnano per cifre più alte, cioè per 100 *lliures* piuttosto che 25 o 50, non raggiungono mai le quantità investite dagli operatori italiani.

Pere Maries, «*mercader, ciutadà de Barcelona*», compare in 81 occasioni come assicuratore ed in una soltanto come assicurato. Egli apporta un

capitale complessivo di 4.184 *lliures* e 10 *sous*, con una media di 50 *lliures* ad assicurazione. La maggior parte dei viaggi che assicura riguardano carichi di lana e di frumento diretti su rotte tirreniche e levantine. Soltanto raramente è coperto il rischio di viaggi sulla rotta di Ponente, preferita invece dagli italiani. Nel 1425 Pere Maries costituisce una società con Jaume Colom per la durata di tre anni.⁴² Il capitale iniziale ammonta a 2.700 *lliures* e guadagni e perdite sono ripartiti tra i due in proporzione all'apporto di capitale iniziale. Pere Maries ne è il responsabile e quindi colui che, passati i primi tre anni, deve rendere conto di entrate e uscite;⁴³ egli si fa carico delle operazioni sulle piazze di Perpignano, Montpellier, Avignone, Savona, Genova, Sicilia, Rodi, Sardegna, Maiorca, Valenza e località in prossimità di queste. Nel 1429 la società, che deriva da una precedente fra Pere Maries e Guillem Colom, padre di Jaume, viene rinnovata per altri tre anni. Possiamo quindi ipotizzare che anche nella stipula dei contratti del *Manual* di Masons Pere Maries non agisca solo in nome proprio, ma anche per conto della *companyia*. In una sola occasione Pere Maries ricopre il ruolo di assicurato;⁴⁴ in particolare si tratta di una «riassicurazione» di un carico di corallo che, recuperato dopo un naufragio ed affidato al patrono di una nuova imbarcazione, parte alla volta di Rodi. Essendo cambiate alcune delle condizioni del contratto, Pere Maries è costretto a stipularne uno nuovo con differenti condizioni. Per esempio si precisa che, nel caso di un nuovo imprevisto, gli assicuratori sono tenuti a risarcire la perdita del corallo in tempi brevissimi, nell'arco di 4/6 giorni. In questo caso la «riassicurazione» viene pattuita per il mutare di alcune condizioni previste dal documento precedente. Più spesso stipulando una «riassicurazione» si intendono frazionare maggiormente i rischi di un viaggio la cui buona riuscita viene messa in discussione dal sopraggiungere di «male nuove».

Fra gli assicuratori catalani non troviamo soltanto mercanti di profes-

42. A. GARCIA I SANZ, *Societats mercantils medievals a Barcelona*, Barcelona: Fundació Noguera, 1986, p. 194-195: «*És avengut e concordat entre lo honorable en Jacme Colom, ciutadà de Barchinona, de una part, e lo sènher en Pere Maries, mercader e ciutadà de la dita ciutat, de la part altra, que sia feta entre els dits una companyia [...]*».

43. A. GARCIA I SANZ, *Societats...*, p. 194-195: «*Ítem, és concordat entre els dits, que lo dit en Pere Maries regesqua e sia administrador de la dita companyia en Barchinona, en la casa on tindrà la sua habitació [...] e que puixe fer les feynes qui-s partanyeran a la dita companyia en los lochs següents: a Perpinyà, a Munt-Payller, Avinyó, a Sahona, a Gènova, en Cicília, en Rodes e-n Serdenya, en Mallorca, e en València, e en aquells lochs o vilas que a ell serà vista faedor, qui sien circumstants dels dessus nomenats*».

44. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 6-VII-1429, f. 105r.-v.

sione, ma anche artigiani (*drapers, forners, butiguers, bayners, vanovers, spacers*) e funzionari municipali (*cambiadors e corredors d'orella*). Pere Ferrer, *cambiator*, è un funzionario della Tavola dei Cambi di Barcellona, che opera come assicuratore nel protocollo di Masons per ben 54 volte, investendo una somma complessiva pari a 2.897 *lliures* e 10 *sous*, per una media di 50 *lliures* a contratto. Ci aspetteremmo da un *cambiator* che, avendo a disposizione le informazioni sulle monete e le piazze, assicuri principalmente cambi di moneta, invece Pere Ferrer, generalmente copre il rischio, insieme ad altri, di carichi di frumento e lana sulle rotte tirrenico-mediterranee. Solo in due occasioni vengono assicurati cambi di ducati da effettuare sulla piazza di Rodi e in Sicilia.⁴⁵

Mercanti di professione è invece Johan de Torralba, uno degli «uomini d'affari» catalani più attivi in questi anni.⁴⁶ Egli ricopre cariche pubbliche all'interno del sistema politico cittadino e intesse rapporti con i principali mercanti fiorentini. Torralba compare nel protocollo di Masons una volta come trattatore per se' e per altri, in quattro occasioni come assicurato e in quattro come assicuratore. Quando opera come assicuratore investe in ciascun contratto 100 *lliures*. Con questo intendiamo mettere in risalto il fatto che Johan de Torralba adotta un metodo assicurativo più simile a quello degli italiani che a quello dei catalani. Se, infatti, nella maggior parte dei casi un assicuratore catalano investe in media solo 50 *lliures* a contratto, moltiplicando la sua presenza in quanto a numero di assicurazioni, Johan de Torralba investe più risorse in meno contratti, seguendo il metodo degli operatori italiani. Nel 1428 il mercante catalano insieme a Johan Fexas e Johan Fortuny de Manarello costituisce una società della durata di due anni per il commercio della lana tra Catalogna, Aragona e Italia. In alcuni documenti il Torralba viene assicurato per carichi di lana di Tortosa, trasportati da *naus* catalane dirette a Pisa, Talamone e Venezia.⁴⁷ In una occasione contratta un'assicurazione in nome proprio e per conto dei soci Johan de Manarello di Saragozza, Domingo Pa de Trigo di Barcellona, Bartolomeu Manarello di Barcellona. In quest'ultimo contratto viene assicurata una quantità di drappi che deve raggiungere il porto di Cos-

45. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 16-VIII-1428, f. 14v., e 14-III-1429, f. 67r.

46. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, appendice V, p. 757-827.

47. AHPB, Bartomeu MASONs (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 3-VIII-1428, f. 10v.; 12-XI-1428, f. 40v., e 14-XII-1429, f. 135r.-v.

tantinopoli.⁴⁸ Johan de Torralba opera anche come assicuratore impegnandosi per tre volte su quattro con operatori toscani: una con Francesco Tosinghi e due con Galvano Salviati. I documenti si riferiscono a due carichi di seta assicurati sulla tratta compresa fra Valenza-Barcellona e Pisa: la materia prima in uscita da Valenza, il prodotto finito da Pisa.

Malgrado la vocazione commerciale i catalani sono generalmente portati verso una concezione individualistica del commercio. Anche se alcuni operatori barcellonesi danno vita a compagnie o società, esse sono sempre di piccolo stampo e non raggiungono la capillarità sul territorio e la grandezza delle italiane.⁴⁹ Sempre per quanto riguarda le piccole *companyies* catalane, il protocollo di Masons ci offre altri spunti interessanti. A Barcellona alcuni *drapers* si occupano in prima persona dei carichi di materie prime e dello smercio dei loro prodotti e, per svolgere questo compito, si avvalgono di commessi nelle città di destinazione. Una delle società più importanti di Barcellona nel XV sec. è la Junyent & co., costituita all'inizio del '400 e poi rinnovata più volte da Johan Junyent, Johan de Lobera ed altri.⁵⁰ Johan Junyent, «*draper, ciutadà de Barcelona*», e Johan Lobera, «*menor de dies*», si occupano principalmente del commercio dei drappi sia sulle rotte atlantiche che su quelle delle isole e coste tirreniche. Claude Carrère individua un rappresentante di questa società a Napoli nel 1423: Francesch Riard. Proprio Francesch Riard, che continuerà ad occuparsi del commercio dei panni catalani, il 29 luglio 1429 verrà assicurato per un carico di tale merce destinato a Palermo sulla *nau* di Anthoni Aloerga.⁵¹ I nostri documenti riportano il nome del referente della *companyia* Junyent nello Sluis. Un contratto vede Johan Junyent assicurato per un carico di spezie che, diretto nello Sluis, dovrà essere consegnato a Johan Saguers.⁵² In altri due documenti si assicura ogni sorta di merce sia stata caricata dallo stesso Johan Saguers nello Sluis alla volta dei porti catalani.⁵³ Ancora tre contratti riguardano carichi di spezie inviati nelle Fiandre e affidati sul posto

48. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VI-1429, f. 90r.

49. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 768-9.

50. A. GARCIA I SANZ, *Societats...*, p. 138-140, 156-158, 174-175, 179 e 181-184.

51. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 29-VII-1429, f. 109r.

52. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-II-1429, f. 61r.

53. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 23-VII-1429, f. 108r., e 31-VIII-1429, f. 117v.

allo stesso operatore. Possiamo dedurre che la Junyent & co. allestisce carichi di spezie giunti a Barcellona dai porti levantini, per essere spediti e venduti nello Sluis da Johan Saguers. Quest'ultimo con i proventi delle vendite acquista merce diffusa su questa piazza, soprattutto drappi fiamminghi o sostanze tintorie, merce che viene rispedita a Barcellona.

Johan Junyent non è l'unico *draper* ad occuparsi personalmente del recupero delle materie prime e dello smercio dei prodotti. Nel *Manual* infatti Johan Bosser e Francesch Moragues, «*drapers, ciutadans de Barcelona*», vengono assicurati sei volte per cinque viaggi dallo Sluis a Barcellona ed una dall'Inghilterra a Maiorca. Per quanto riguarda la merce, si tratta di panni di diverse qualità, da quelli provenienti dalla città belga di Malines, ai drappi inglesi. Nei contratti si specifica che gli operatori che si occupano di caricare le merci per i due *drapers* sono Johan Gregori nello Sluis e Johan Garro⁵⁴ in Inghilterra. Le galee utilizzate per il trasporto battono bandiera sia veneziana, che genovese e fiorentina. Lo stesso Johan de Junyent nel 1434 viene nominato console dei catalani a Costantinopoli, come testimonia una lettera spedita dalla città di Barcellona all'imperatore Giovanni Paleologo.⁵⁵

Questi documenti confermano dunque la tendenza degli investitori catalani ad impegnarsi su più fronti, ad investire cioè direttamente capitali nel commercio, nell'artigianato e in ambito armatoriale. Nel Quattrocento i ricchi commercianti barcellonesi diversificano così gli investimenti destinandoli non più soltanto al commercio, ma anche all'acquisto di beni immobili. Infine Bernat Serra, «*mercader de Barcelona*», può essere definito l'assicuratore più importante tra i catalani dal momento che investe un totale di 7.990 *lliures* in 90 contratti, con una media di 90 *lliures* ad assicurazione.

Le *assegurances* di Masons attestano una presenza importante di mer-

54. Johan Garro in Inghilterra lavorava anche come commesso per Francesch Pujada.

55. «*Excellentissimo et magnifico domino, domino Imperatori Constantinopolis. Excellentissime Imperator et magnifice domine, honorabilem et circumspectum virum Johannem de Junyent mercatorem civem nostrum, in consulem Cathalanorum et aliorum fidelium et naturalium serenissimi domini nostri regis Aragonum in vestra civitate Constantinopolis et ejus territorio et districtu, auctoritate privilegiorum per illustrissimos dominos reges Aragonum et comites Barchinone, vobis et dicte civitati Barchinone concessorum et confirmatorum, elegimus et constituimus, ut in carta nostra seu publico instrumento sigillo impendenti dicte civitatis munito, dato et acto Barchinone, die et anno infrascriptis, lacius continetur*», da A. DE CAPMANY Y MONTPALAU, *Memorias...*, v. II, p. 438.

canti italiani e soprattutto fiorentini, che in questi anni monopolizzano il mercato assicurativo.⁵⁶ Ad occuparsi degli affari e delle speculazioni finanziarie dei Medici a Barcellona, troviamo principalmente Fantino di Fantino, che è indicato nel protocollo come «*mercader florentí, habitator en Barcelona*». Fantino di Fantino de Medici, ha lavorato per la filiale della compagnia di Giovanni di Bicci a Napoli, prima che gli venga affidata la direzione della sede barcellonese della compagnia di Averardo di Francesco;⁵⁷ a Barcellona deve far parte degli operatori più importanti disponendo di un'ingente quantità di capitale. Nel *Manual de assurances* compare due volte come assicurato e 30 come assicuratore, con un investimento complessivo pari a ben 5.125 *lliures*. Per ciascuna volta investe cioè tra le 100 e le 200 *lliures*, confermando così la generale tendenza degli italiani ad impegnare somme più consistenti rispetto ai catalani. Nella maggior parte dei casi Fantino assicura carichi di frumento e di lana su *naus* catalane dirette verso le coste liguri (Savona, Genova) o tirreniche (Pisa, Talamone) e della Dalmazia (Ragusa). Testimonia il suo interesse per il traffico della lana, il fatto che lo troviamo come creditore della Tavola di Firenze per un carico di tale merce del valore di 1.500 fiorini.⁵⁸ Per il resto assicura alcune galee, comprese quelle della muda veneziana, dirette nello Sluis. Fantino viene assicurato da terzi soltanto in due occasioni.⁵⁹ In un caso è assicurato per lo scafo della nave di Leonardo Doni in viaggio verso la Sicilia; nell'altro caso egli è assicurato per una quantità indefinita di drappi pregiati d'oro e di seta che, caricati a Pisa da Andrea de Bardi, da Barcellona sono diretti a Cadice. L'attività della filiale barcellonese dei Medici si svolge in stretta connessione con quella avignonese. E' proprio Fantino che si occupa di smistare sulle principali rotte commerciali i carichi che arrivano via terra da Avignone.⁶⁰ I libri della contabilità della filiale francese testi-

56. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 469-470; G. NIGRO, «Gli operatori economici toscani nei paesi catalani a cavallo del '400. Alcuni casi esemplari», in *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X Anniversario della morte di Federigo Melis (Firenze-Pisa-Prato, 10-14 marzo 1984)*, Firenze: Università degli Studi di Firenze, 1985, p. 283-302.

57. R. DE ROOVER, *Il banco Medici. Dalle origini al declino (1397-1494)*, Firenze: la Nuova Italia, 1970, p. 58.

58. R. DE ROOVER, *Il banco Medici...*, p. 368.

59. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseurances marítimes*, 19-VIII-1428, f. 19r., e 17-X-1429, f. 128r.

moniano una corrente d'esportazione d'argento e d'oro verso le piazze di Barcellona e soprattutto verso Valenza, dove è stata recentemente arrendata una zecca. Inoltre l'oro arriva in Europa anche dall'Africa attraverso i porti del sud della Spagna, di modo che la filiale di Barcellona ricopre un'importante ruolo mediatore tra queste piazze nel commercio dei metalli preziosi. Grazie agli operatori fiorentini l'oro africano esce dalla Catalogna alla volta dell'Italia.

Per conto dei Medici opera a Barcellona presso la stessa filiale di Fantino anche Francesco di Giuliano d'Averardo.⁶¹ Nel *Manual* compare come assicuratore sette volte per viaggi da Barcellona alla Sardegna o dallo Sluis a Barcellona. Solo in un'occasione assicura un carico di tele, drappi, sai e pellicceria che, giunto dallo Sluis sulla galea di Filippo Guadagni, è destinato a Pisa. Sembra che proprio lo stesso Francesco nel 1442 si occuperà della prima filiale Medici in questa città.⁶²

Un'altra importante società fiorentina che opera sulla piazza catalana è quella costituita da Galvano Salviati e Giovanni Ventura, nei documenti «*Calvano de Salviati e Johan Ventura, mercaders florentins*». Nel *Manual* sono presenti nove volte come contrattatori, cinque come assicurati e 28 volte come assicuratori, investendo un totale di 2.400 *lliures*. Anche in questo caso la media di ciascun contratto è piuttosto consistente, perché ciascuna somma ammonta a un importo compreso tra le 100 e le 300 *lliures*. La maggior parte dei carichi assicurati proviene dallo Sluis; si tratta di merci tipiche come drappi, materiali tintori, pellicceria, metalli, trasportati sulle galee della muda fiorentina patroneggiate da Francesco Ventura e Priore di Mariotto e capitanate da Frosino da Verrazzano.⁶³ Queste galee, che viaggiano «in conserva», vengono citate più volte nel protocollo: in molti contratti si lascia la libertà di far viaggiare le proprie merci su una, due o tutte e tre le galee fiorentine o veneziane che si spostano periodicamente sulla tratta Sluis-Barcellona. Nei porti di partenza la società può avvalersi della collaborazione di altri fiorentini come Mariotto dei Bardi e Jacopo Ventura.

Altri piccoli carichi di seta viaggiano invece su *naus* tra Valenza e Bar-

60. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 292-293.

61. R. DE ROOVER, *Il banco Medici...*, p. 58.

62. R. DE ROOVER, *Il banco Medici...*, p. 395.

63. Fra gli altri patroni definiti *florentins* troviamo Antonio degli Albizi, Nicola Mari, Bernardo Carnesecchi e Antonio Serragli.

cellona o tra Maiorca e Savona. Anche Galvano Salviati e Giovanni Ventura hanno, come i Medici, interessi nel sud della Francia: troviamo infatti un documento riferito ad un carico d'argento che da Aigües Mortes parte in direzione di Tunisi.⁶⁴ Mario del Treppo individua una via ideale che attraversa Germania, Francia e Spagna come importante direttrice del commercio terrestre per l'importazione di prodotti tedeschi e francesi in Spagna e la loro redistribuzione nel Mediterraneo, ma anche per l'esportazione di prodotti iberici nel nord Europa. Questa via transpirenaica diviene monopolio delle compagnie fiorentine residenti in Catalogna, che ben comprendono il diverso ruolo di ciascuna delle piazze spagnole e approfittano della posizione di Barcellona per farne un centro logistico di smercio di prodotti italiani e stranieri.⁶⁵ In un documento, Galvano e Giovanni contrattano un'assicurazione in nome di Bernardo Ventura e Bernardo Carnesecchi, «*mercaders florentins en Montpellier*», per una quantità imprecisata d'argento che, da Aigües Mortes o Leocata, deve giungere a Pisa, a Tunisi o a Rodi.⁶⁶ In un'altra occasione mediano in nome di Vieri de' Medici e Marco Agliata per un carico d'argento che, caricato ad Aigües Mortes o a Leocata da Filippo Barruncelli, è destinata a Tunisi. Tali documenti mettono in luce ancora una volta la fitta rete di rapporti fra operatori fiorentini tra Barcellona e il sud della Francia nell'ambito del traffico dell'argento. Giovanni Ventura continuerà ad operare sul mercato catalano anche successivamente, fino almeno al 1447, data del fallimento della compagnia costituita con Riccardo Davanzati; il fallimento è dovuto anche al finanziamento dell'impresa napoletana di Alfonso il Magnanimo.⁶⁷

Tra i fiorentini troviamo anche Giovanni d'Andrea, presente due volte come assicurato e dieci come assicuratore per un ammontare totale di 1.640 *lliures*. Di queste dieci assicurazioni cinque sono disposte per procura da Jacopo di Tommaso (Jacobus de Thomas), una da Jacme de Toras e una da Francesco Cattani (Francesch Cathani).

Jacopo di Tommaso deve agire abitualmente in questi anni come pro-

64. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 15-XI-1429, f. 129v.

65. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 284-286.

66. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 325.

67. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 21-VI-1429, f. 97v.

curatore di Giovanni d'Andrea dato che lo ritroviamo come contrattatore anche in quei due soli documenti in cui Giovanni viene assicurato. Più precisamente viene assicurata in entrambi i casi la *setzena* di proprietà di Giovanni d'Andrea. Nel primo caso la nave, di cui è patrono Nicholau Mari, partita da Collioure deve dirigersi prima a Savona e poi a Pisa, ma non è specificato il carico. Nel secondo caso dell'imbarcazione è patrono Nicholau Julia, «*ciudadà de Barcelona*», che parte alla volta di Candia, Chio, Rodi, della costa Dalmata, di Cipro e verso le terre del Soldano di Babilonia. Anche in questo caso non viene specificata la merce trasportata, ma si fa cenno a un cambio di 600 ducati d'oro di Venezia, da effettuare su queste piazze, che va a rischio dello scafo della nave. Per quanto riguarda, invece, i viaggi di cui Giovanni d'Andrea si assume il rischio, si tratta soprattutto di viaggi dallo Sluis a Barcellona per trasportare drappi o metalli con la galea del genovese Pietro Bianco (Pere Blanco) o con quelle della muda fiorentina. Fra queste viene stipulata un'assicurazione a tempo, dal 23 novembre al 7 dicembre, che copre il rischio dei noli della «*galea de mecadaria*» di Francesco Ventura, sulla tratta Sluis-Barcellona. Lo stesso Jacopo di Tommaso procuratore di Giovanni d'Andrea, è rappresentante a Barcellona anche della compagnia di Battista Cattani e Filippo Baroncelli, residenti a Montpellier, e per costoro si occupa degli scambi con la Barberia,⁶⁸ sempre nell'ambito del traffico di monete e metalli preziosi.

Un altro importante esponente della comunità fiorentina a Barcellona, nonché assiduo assicuratore, è Francesco Tosinghi. Egli investe in ben 100 contratti per un ammontare di 22.850 *lliures* e con una media di quasi 230 *lliures* ad assicurazione. Francesco Tosinghi, «*mercader florentí, habitator en Barcelona*», è indubbiamente l'assicuratore più importante del protocollo, investe molto di più rispetto ai colleghi catalani e italiani, arrivando a rischiare anche 600 *lliures* in una sola volta. Questo significa certamente che ha a sua disposizione un capitale molto consistente. Nel 1438 viene attestata da una cambiale l'esistenza di una società a Barcellona tra Francesco Tosinghi e Vanni Ruccellai.⁶⁹ Non sappiamo però se già nel 1428-1429 Francesco Tosinghi agisca già per conto di questa compagnia o operi per conto proprio.⁷⁰ Nel protocollo per quattro volte viene assicu-

68. Cfr. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 26-II-1429, f. 65, e 11-VII-1429, f. 106r.-v. per quanto riguarda i viaggi verso la Barberia.

69. R. DE ROOVER, *Il banco Medici...*, p. 197: «Al nome di Dio, adì 5 maggio 1438 // Pagate per questa prima adì fatta, a Cosimo et Lorenzo de' Medici et compagni, fiorini tre-

rato da terzi per carichi di diverso tipo, trasportati sempre su imbarcazioni catalane. Un contratto lo vede assicurato per una quantità imprecisata di drappi preziosi, d'oro e di seta, che, caricati a Pisa da Jachine Marti, sono destinati a Barcellona. Oltre che con Pisa ha contatti con Venezia, documentati da un carico di lana partito da Tortosa e diretto verso quella città.⁷¹ Ci sembra invece particolarmente interessante un contratto in cui Francesco Tosinghi viene assicurato per lo scafo della *nau* di Johan Bruguera che da Genova parte alla volta della Sicilia. Questa assicurazione viene disposta per interesse di un cambio di 400 ducati che Francesco Tosinghi ha dato al patrono per coprire il rischio dello scafo e dei noli della nave, cambio che Johan Bruguera «*haurà da pagar*» a Francesco al suo ritorno a Barcellona. Questo cambio presumibilmente viene effettuato in Sicilia dove la nave è diretta. Proprio a Palermo qualche anno dopo è attestata da un documento del 1433, l'attività di Adolfo del Fornaio dedito a pagare cambi per conto di Francesco Tosinghi.⁷² Questo dimostra un certo interesse per la questione dei cambi sulla piazza siciliana dove, probabilmente, si possono effettuare in quegli anni a tassi piuttosto vantaggiosi.

Infine nel protocollo troviamo una settantina di volte nel ruolo di assicuratore Leonardo Frescobaldi, «*mercader florentí*», che investe un importo complessivo di 9.870 *lliures*; dal *Manual* emergono anche iniziative più sporadiche di altri operatori fiorentini fra i quali Bonsignore d'Andrea, Bernardo e Nicola del Barrino, Bernardo e Nicola del Beni, «*mercaders florentins, habitadores de València*».

Con questi esempi abbiamo inteso sottolineare l'importanza degli operatori fiorentini a Barcellona, la loro forza dal punto di vista della consistenza dei capitali e della capacità di rischiare. Il loro metodo è molto diverso da quello dei catalani i cui investimenti sono a volte più numerosi, tuttavia meno cospicui. Secondo Maria Teresa Ferrer è opportuno parlare di una diversa consapevolezza del frazionamento dei rischi, più sviluppata nei catalani, mentre secondo Mario del Treppo si tratta di una superiorità economica dei fiorentini non solo rispetto ai catalani, ma anche rispetto

cento, cioè f.300 per la valuta a s.14 d.9 da Filippo Borromei e compagni, et ponete per voi. Christo vi guardi. // Francesco Tosinghi e Vanni Ruccellai et compagni in Barzalona».

70. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-IX-1429, f. 120r. Francesco Tosinghi agisce in nome suo e della sua compagnia.

71. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-IX-1429, f. 120r.

72. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 344, n. 152.

agli altri italiani. Dal *Manual* emerge l'immagine di una presenza fiorentina forte, compatta e integrata nel giro d'affari catalano. Non solo è significativo l'apporto di capitali, ma anche il ruolo dei mercanti toscani che agiscono da smistatori delle merci sulle diverse direttrici terrestri, ma soprattutto mediterranee e atlantiche. Emerge per altro una predilezione per la rotta di Ponente, che permette di sfruttare i periodici viaggi della muda fiorentina e veneziana, ma anche di singole galee genovesi. Per quanto riguarda il Mediterraneo vero e proprio, il protocollo di Masons testimonia il particolare interesse dei friorentini per la costa ligure e toscana.

Sulla piazza barcellonese operano anche mercanti pisani e fra questi Francesco Pipinelli, Filippo Aldighieri e Piero Aitanti. Francesco Pipinelli, mercante pisano cittadino di Barcellona, compare nel Protocollo 32 volte come assicuratore, per un ammontare di 1.509 *lliures*, 10 *sous* a cui si devono aggiungere 50 fiorini d'oro d'Aragona. Dal 1423 al 1430 Francesco è procuratore e fattore di Francesch Pujada, «*mercader ciutadà de Barcelona*», e di Anthoni Pujada, «*patró de nau*». ⁷³ Infatti nel *Manual* Pipinelli agisce una volta per conto di Anthoni Pujada e ben 22 per conto di Francesch. In questi anni i Pujada si occupano di commercio con le Fiandre e con l'Inghilterra. A Valenza Matheu Corona organizza, per conto della famiglia catalana, l'allestimento di carichi di spezie da inviare poi nei porti ponentini. Viceversa a Southampton Thomas Pujada, figlio di Anthoni, e Johan Garró provvedono a caricare stagno e lana da spedire a Barcellona. Anche Francesco Pipinelli si sposterà a Bruges, forse, in un primo momento, per continuare ad occuparsi degli interessi della famiglia Pujada, in seguito mettendosi in affari con i Borromei. ⁷⁴ Solo nel 1453 Francesco tornerà a Barcellona dopo aver sposato per procura la vedova di Filippo Aldighieri.

Filippo Aldighieri, figlio del notaio pisano Ser Giovanni, si era trasferito stabilmente a Barcellona presso Piero Aitanti per intraprendere la carriera mercantile. ⁷⁵ In un contratto assicura per 50 *lliures* i noli della «*galea de mercaderia*» di Francesco Ventura per il periodo 23/11-7/12/1428, mentre in un altro assicura per la stessa somma i noli e lo scafo della *nau* di March Figueret che, proveniente dalla Sicilia carica di frumento, è in viaggio ver-

73. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 219-221.

74. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 220.

75. «*Filippo sta in Barcellona con Piero del Pattieri*», da *Il Catasto di Pisa del 1428*, a cura di B. CASINI, Pisa: Ed. Giardini, 1964, p. 151, n. 637.

so Barcellona.⁷⁶ Queste costituiscono le sue prime operazioni in campo assicurativo, tuttavia sappiamo che negli anni successivi continuerà ad investire in questo settore. Nel 1424 agisce in nome di Piero Aitanti nel protesto delle lettere notarili e probabilmente nel 1435 ha già acquisito la cittadinanza Barcellonaese.⁷⁷

Piero Aitanti, «*mercader, ciutadà de Barcelona*», compare nel *Manual di Masons* nove volte come trattatore, cinque come assicurato ed una come assicuratore per 50 *lliures*. Nelle vesti di trattatore opera come intermediario principalmente per alcuni mercanti italiani tra cui «*Guinaçone de Vanni, mercader de Siena*»; «*Jacme Bortar, mercader genovès*»; «*Guillem de Guarent, mercader de Verona*»; «*Johan Blundo, mercader de Palerm*», e «*Bonsenyor de Andrea, mercader de Florència*». Tanto i documenti nei quali ricopre il ruolo di trattatore, quanto quelli che lo riguardano come assicurato, si riferiscono al trasporto di lane o drappi dalla costa catalano-provenzale a quella ligure-tirrenica. Infatti su cinque contratti nei quali risulta assicurato da terzi tre riguardano carichi di lana che da Tortosa sono destinati a Genova o a Savona, mentre due documenti coprono il rischio di due carichi imprecisati di drappi, in viaggio l'uno da Barcellona a Maiorca e l'altro da Aigiès Mortes a Gaeta.⁷⁸ Appare singolare una circostanza che documenta il ruolo di Piero Aitanti (Pere Aytanti) come trattatore per conto di Bonsignore d'Andrea su alcuni libri di diritto civile e canonico, di proprietà di Pere Frexenet, che da Barcellona sono destinati a Valenza. Dal documento risulta un prestito di 120 ducati da parte di Bonsignore d'Andrea a beneficio di Pere Frexenet, «*doctor en leys*», operazione avvenuta tra Pisa e Firenze. Si precisa inoltre che il cambio del danaro sarà effettuato per coprire il costo dei noli dei libri ed altre spese eventuali, nel viaggio tra Pisa e Barcellona.⁷⁹ Questi libri di diritto, probabilmente sono stati acquistati proprio a Pisa in un momento in cui la città toscana rappresenta uno dei centri più prestigiosi per lo studio di questa materia e

76. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 23-XI-1428, f. 46r.-v., e 16-XII-1429, f. 136v.-137r.

77. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 133-135.

78. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 14-VII-1428, f. 3r.; 31-I-1429, f. 59r.; 9-VI-1429, f. 90v.; 7-IX-1428, f. 24v., e 8-III-1429, f. 66v.

79. Come si vede nel protocollo da noi studiato AHPB, Bartomeu MASONS, *Manual d'assegurances*, 29-VIII-1429, f. 116r.-v.: «*e aquesta seguratat pren lo dit Pere Aytanti per interès de micer Bonsenyor d'Andrea, mercader florentí, per cambi de CXX ducats venecians que ha dat entre Florença e Pisa al di Pere de Frexonat, lo qual cambi se deu complir en*

luogo di produzione e copiatura di testi importanti. Interessante è per altro il ruolo di mediatore di Piero Aitanti; egli costituisce un punto di riferimento valido per i compatrioti a Barcellona, in quanto titolare di una delle compagnie più attive in Catalogna e che dalla Catalogna hanno rapporti commerciali con tutto il Mediterraneo. Il pisano Piero di Giovanni del Pattiere all'inizio del '400 si era trasferito a Barcellona per lavorare al servizio della *companyia* di Jacopo Aitanti.⁸⁰ Questa *companyia* è attestata già alla fine del '300, epoca in cui Martino l'Umano concede un privilegio a Jacopo Aitanti, oriundo pisano, ed ai suoi compagni.⁸¹ Fra il 1411 e il 1420 la compagnia è dedita al commercio delle lane tortosane, attività questa che troverà seguito nell'operato di Piero. Proprio negli anni '20 Jacopo Aitanti nomina lo stesso Piero «*heredis universalis*», non solo del proprio patrimonio, ma anche del proprio cognome. Così nel 1424 la città di Barcellona concede a Petrus Aitanti, «*mercator olim cognominatus Petrus Johannis del Pattiere*», la «*carta de ciudadania*».⁸² Piero Aitanti, ormai divenuto «*mercader, ciudadà de Barcelona*», non fa più ritorno a Pisa,⁸³ ma della città natale continua ad interessarsi. Nel 1432 presso il notaio Bernat Pi si fa assicurare da Giovanni Cagnolli (Johan Canyonli), mercante lucchese residente a Barcellona, sul probabile mutamento del regime della città di Pisa.⁸⁴ Più che di un'assicurazione sembra trattarsi di una vera e propria scommessa ed infatti emerge il carattere segreto dell'affare: Giovanni Cagnolli rivolgendosi a Piero Aitanti gli assicura di non averlo mai nominato nei due contratti stipulati di fronte al notaio Bernat Pi, anche se

València e-n Miquell de les Valles e per messions fetas per los dits libres axí de nòlit de Pisa en Barcelona com en altre manere».

80. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 117-121.

81. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 118.

82. G. PETRALIA, *Banchieri...*, p. 119.

83. Per il catasto di Pisa del 1428 Piero Aitanti, pur abitante da vent'anni a Barcellona viene ancora considerato cittadino pisano: «*Piero Aitante di Giovanni del Pattiere, cittadino di Pisa [...]. Abita a Barcellona da 20 anni*», da B. CASINI, *Il catasto di Pisa...*, p. 135, n. 575.

84. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 462, n. 139: AHPB, B. Pi, *Manual* 39°, 2-VII-1432: «*Johannes Canyonli confiteor et recognosco vobis Petro Aytanti m. c. B. quod ille duce securitates quas ego feci super mutatione domini et regimini civitatis Pise cum duobus instrumentis inde receptis in posse Bernardi Pi not., uno videlicet VI a. mensis decembris 1431, et altero Xa. mensis marcii proxime lapsi, feci pro vobis et ad opus vestri et non mei, licet dicta instrumenta mihi totaliter dirigantur et de vobis in eis nulla mensio habeatur*».

i documenti sono stati redatti «*pro vobis et ad opus vestri et non mei*». Dal canto suo anche Giovanni Cagnolli, mercante lucchese, occupa un posto di rilievo nel *Manual* di Masons. Egli infatti, presente come assicuratore ben 33 volte, impegna un importo pari a 2.275 *lliures* con una media di 70 *lliures* per contratto. I carichi si riferiscono a beni di diversa natura fra i quali spezie dall'Oriente, drappi dallo Sluis e lane da Tortosa.

Infine abbiamo individuato un mercante pisano, Xiu de Caxano, «*pisà, habitator de Sàcer*», che risulta fra i proprietari di un carico di pelli, formaggio ed altre mercanzie, inviate dalla Sardegna a Pisa.⁸⁵ Xiu de Caxano, ovvero Ceo di Bonagiunta di Bindo da Cascina, è un orafo pisano segnalato nel catasto di Pisa del 1428-1429 come mercante in Pisa e fuori Pisa, che in quegli anni risiede in Sardegna.⁸⁶ Non sono soltanto toscani gli operatori italiani presenti nel protocollo di Masons. Troviamo infatti anche i genovesi, seppure presenza e investimenti risultino meno rilevanti rispetto a quelli dei fiorentini.

L'assicuratore genovese indubbiamente più importante è Raffaele (Raphael) Arpa, «*mercader genovès*», che per un totale di 59 contratti investe ben 9.510 *lliures*, una media di 160 *lliures* a contratto. Egli assicura viaggi e carichi di diversa natura, ma di costui come commerciante nel protocollo non si ha testimonianza se non per il fatto che viene definito *mercader*. Sappiamo qualcosa di più di Geronimo Grimaldi (Geronimo de Grimaud), «*mercader genovès*», che oltre ad essere assicuratore, compare quattro volte come trattatore e una come assicurato. Le quattro volte che fa da intermediario agisce sempre in nome di altri mercanti genovesi. In un documento Geronimo contratta un'assicurazione per Antonio Doria, «*mercader genovès, ara stant en Palerm*», su una quantità indefinita di drappi di *verni* che dallo Sluis deve essere portata a Valenza sulla *nau* di Francesco Vinaldo e Simone Grillo e che là deve essere consegnata a Luigi Cigala.⁸⁷ Il rischio del viaggio è coperto da Bernardo Centurio, «*genovès*», per 165 *lliures*. Vediamo come in questo caso ci si muova in un ambito prettamente genovese: il trattatore, l'assicurato, i patroni, il commesso e persino l'assicuratore sono tutti genovesi. Un altro contratto

85. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VIII-1428, f. 12r.-v.

86. B. CASINI, *Il Catasto di Pisa...*, p. 300, n. 1.213.

87. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-VII-1428, f. 3v.

vede Geronimo Grimaldi negoziare per se' e per altri un'assicurazione su di un carico di *pastell* probabilmente proveniente da Genova, che da Barcellona deve giungere a Valenza sulla *nau* del genovese Antonio Centurione e che a Valenza dovrà essere consegnato a Luigi Cigala, Francesco Italia e Giovanni Battista Pinelli. In questo caso però l'assicuratore è il fiorentino Francesco Tosinghi.⁸⁸ Il *pastell* è una sostanza tintoria che i genovesi dalla valle Padana, dov'è coltivata, trasportano nella loro città per rivenderla ai catalani, a cui è indispensabile per l'industria dei panni. Ci sembra che da questi due documenti emergano chiaramente due circostanze, che si ripetono per tutto il *Manual*: in questi anni i genovesi preferiscono la piazza valenzana a quella barcellonese e si occupano prevalentemente di attività armatoriale e di trasporti.⁸⁹ La scarsa testimonianza della loro presenza a Barcellona non trova apparente ragione nelle questioni politiche, che non sembrano pregiudicare gli scambi economici tra Genova e l'Aragona,⁹⁰ quanto piuttosto nella predilezione per Valenza come nuova posizione strategica, sia sul mare che verso l'interno.

In una occasione Geronimo contratta un'assicurazione per Lorenzo Revellino, genovese, in un'altra per conto Raffaele Giustiniani e Raffaele Salvatge, «*mercaders genoveses*», che assicurano un carico di drappi catalani inviato dallo stesso Grimaldi a Gaeta sulla galea di Francesco Ventura.⁹¹ Geronimo Grimaldi sembra quindi essere un punto di riferimento per molti dei suoi concittadini, che gli commissionano la redazione di documenti ed il carico di alcune merci. Egli però non opera solo come trattatore ma anche come assicuratore investendo un totale di 3.300 *lliures* in 18 contratti. Anche come assicuratore non agisce sempre a titolo individuale: in più occasioni il suo nome è associato a quello di Francesco Merlessi, Giovanni Grillo o Barnaba Centurio. Fatta eccezione per Francesco Merlessi che copre il rischio di 13 viaggi per una cifra complessiva di 2.350 *lliures*, gli interventi degli altri assicuratori liguri sono meno rilevanti e più sporadici. Fra questi

88. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 13-VIII-1428, f. 13v.

89. Fra i patroni deviniti *genoveses* abbiamo trovato Luchino Italia, Piero Bianco, Carlo Corso, Tommaso Squarciafico, Jacopo Monella («*genovès de Sahona*»), Simone Cattani, Galeotto Pinelli, Battista Cifero, Paolo Cicogna, Galvano Pinelli, Francesco Vinaldo, Simone Grillo, Antonio Centurione, *Bucha Ardiment*.

90. M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 387.

91. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 18-X-1428, f. 33v., e 11-II-1429, f. 61v.

troviamo Francesco Salvago, Tommaso Imperiale, Raffaele Giustiniani, Francesco Melosino, Antonio Grifiotis e Battista Cattani.

Per quanto riguarda i mercanti tedeschi, il *Manual* testimonia la presenza a Barcellona di Jous Ompis, Gaspar de Vat e Johan de Colunya. Fra questi Gaspar de Vat, «*mercader alamaný*», dei tre è l'unico che nel protocollo compare solo come assicuratore, investendo un totale di 2.202 *lliures* e 10 *sous* in 23 diverse occasioni, con una media di 95 *lliures* a contratto. Di costui non si fa menzione nel *Manual* di un eventuale ruolo come commerciante, ma lo ritroviamo qualche anno dopo nel libro dei conti della *Lleuda de Mediona* (1434) legato al commercio del cotone e dello zafferano.⁹² Johan de Colunya,⁹³ mercante tedesco residente a Barcellona, viene assicurato per cinque volte su merci provenienti dallo Sluis. I metalli, i cappelli e la merceria, contrassegnati dal suo *senyal* vengono caricati nelle Fiandre da Gallard de Ripa, «*natural de Aragó*», o da Paulo Stra, suoi collaboratori.

Jous Ompis, «*mercader alamaný*», compare nel protocollo tre volte come trattatore per se' e per Guillem Sibil ed altre sei come assicurato. Jous Ompis è titolare di una compagnia a Ratisbona e si occupa di smerciare i prodotti tedeschi e lombardi attraverso i porti di Liguria e sud della Francia. In un contratto vengono assicurati tele e fustagni caricati a Aigües Mortes da Andrea di Giovanni, «*mercader florentí, hoste de Aygües Mortes*», su un naviglio catalano e destinati a Collioure, a Barcellona o a Valenza.⁹⁴ Altrove viene coperto il rischio di tele tedesche e filo di ottone che da Savona sono destinati a Barcellona. Jous Ompis opera anche in un altro settore, quello del commercio dello zafferano di campo («*saffrà*» o «*saffrà d'orta*»), prodotto dell'entroterra catalano e aragonese. In una circostanza viene assicurato per un viaggio verso lo Sluis e in un'altra per un carico diretto al porto di Savona.⁹⁵ Anche negli anni successivi Jous Ompis continuerà ad interessarsi del commercio dello zafferano, come dimostra il libro di conti della *Lleuda de Mediona* (1434), in cui il suo nome ricorre più volte lega-

92. R. SALICRÚ I LLUCH, *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer 1434)*, Barcelona: CSIC, 1995, v. I, p. 256, 297, 366 e 377.

93. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, 1977, v. II, p. 56.

94. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 16-III-1429, f. 68r., e 8-VI-1429, f. 88v.-89r.

95. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 19-XI-1428, f. 43r., e 1-VII-1429, f. 103r.

to al traffico di questo prodotto e del cotone.⁹⁶ Infine contratta alcune assicurazioni per se' e per conto di Guillem Sibil, «*mercader de Besent, del Regne de Aragó*», su varie partite di lana che, caricate a Tortosa da Gabriel Almedas o da Pere Pedos, «*mercaders de Tortosa*», sono destinate a Genova o a Savona.⁹⁷ I carichi, giunti in questi porti, forse hanno come destinazione proprio l'azienda di Ompis a Ratisbona, dove la lana viene trasformata in panni tedeschi. Sappiamo infatti che alcune aziende di Ratisbona comunicano con l'Italia attraverso il S. Gottardo ed in particolare che Lionardo Franco (Lienhart Frei), fattore di Jous Ompis e della Grande Compagnia di Ratisbona, paga i pedaggi alla città di Como attraverso il Banco Medici di Milano.⁹⁸ Possiamo dunque ipotizzare che il viaggio delle lane verso Ratisbona inizi con l'invio della merce in un porto ligure e con l'attraversamento delle Alpi attraverso il S. Gottardo. Oltre ad Ompis, anche i veronesi Guarenti e Casal e il piemontese Giovanni Aimaro (Johan Aymar), «*mercader de Peumunt, habitator en València*», che agisce «*en nom de Testa, mercader de Peumunt*», ricoprono lo stesso ruolo di intermediari fra il nord Italia e la Catalogna, facendo transitare le merci, in questo caso la lana, dai porti di Genova e Savona.⁹⁹

Concludendo è opportuno menzionare alcuni mercanti castigliani. Il protocollo di Masons testimonia la presenza di mercanti sivigliani o loro intermediari commerciali sulla piazza di Barcellona. Costoro prevalentemente assicurano carichi di pelli bovine pelose che dal «*riu de Sibil*» devono raggiungere il porto di Barcellona su navi biscagline. Fra questi Guillem Bernat, che ha come referente a Barcellona Bernat Canet, Alfonso Garcia de Vargues, Diego Rodrigues, «*mercaders de Sibil*», e Gonsalbo Lopic, «*mercader de Castella*».

Le rotte e le imbarcazioni

96. R. SALICRÚ I LLUCH, *El tràfic...*, p. 284, 289, 290, 294, 342, 345 e 371.

97. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VIII-1428, f. 13r.; 10-XI-1428, f. 39r.; 8-I-1429, f. 56r.; 17-VIII-1429, f. 115v., e 10-X-1429, f. 125v.-126r.

98. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-XI-1428, f. 39r., e 20-VII-1428, f. 6r.; M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 290.

99. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-XI-1428, f. 39r., e 20-VII-1428, f. 6r.; M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 290.

Le imbarcazioni assicurate nel protocollo di Masons percorrono prevalentemente tre rotte: la rotta di Levante, la rotta verso le isole e il sud Italia e la rotta di Ponente. Optare per la rotta di Levante, la «*ruta de las espècias*», nonostante essa si intrecci con un'altra rotta, quella «*de las islas*», durante il viaggio verso Oriente, implica una diversa valutazione del mercato e della merce che si desidera acquistare. Se infatti, come vediamo da diversi contratti, la via orientale viene percorsa principalmente per l'acquisto di spezie, la rotta delle isole costituisce un tragitto frequente per l'acquisto di beni agricoli, come per esempio il grano siciliano, o preziosi, come il corallo sardo, e per lo smercio dei prodotti catalani come panni o lane. Tuttavia la conquista delle isole ha permesso un avvicinamento logistico e funzionale considerevole ai porti levantini non solo come sosta durante il lungo viaggio, ma anche per l'ulteriore acquisto di beni che possano essere scambiati in Oriente o per il cambio di denaro cui trarre un interesse da spendere per la copertura del pagamento dei noli o dell'assicurazione.

I porti mediterranei toccati principalmente nei viaggi testimoniati dal *Manual* sono Aigües-Mortes, Genova e Savona, Alghero e Cagliari, Pisa, Napoli e Gaeta, Palermo e Siracusa, Tunisi, Rodi, Alessandria e Costantinopoli. A questi si aggiungono Venezia e alcuni imprecisati scali della costa della Romania sull'Adriatico. Per queste rotte vengono generalmente impiegate *naus* o più sporadicamente cocche, imbarcazioni quindi di grande tonnellaggio, convenienti dal punto di vista dell'allestimento e dell'equipaggio. I viaggi sulla «*ruta de las espècias*» e sulla «*ruta de las islas*» vengono coperti sia da patroni catalani che da italiani, anche se, diversamente dalla rotta di Ponente, gli operatori che commerciano su queste piazze sono prevalentemente barcellonesi organizzati in piccole compagnie a gestione familiare.

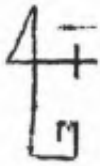
Nel protocollo di Masons le merci assicurate sulla rotta di Ponente sono dirette principalmente alla volta di Bruges e Londra, rispettivamente verso gli scali dello Sluis e di Southampton. Sono assicurati, così, 69 viaggi commerciali verso lo Sluis, di cui soltanto quattro riguardano anche l'Inghilterra; complessivamente il tragitto è coperto da 16 *naus* catalane e dieci genovesi, ma soprattutto da 37 *galeas* fiorentine e sei veneziane. Nonostante lo scafo basso poco adatto alle acque atlantiche, la galea risulta essere l'imbarcazione più impiegata sulla rotta di Ponente per la sua robustezza, nonché per il fatto che essa può essere armata e per i remi che possono affiancare la propulsione velica. I traffici catalani sulla rotta di Ponente non raggiungeranno mai l'intensità di quelli levantini principalmente per l'inadeguatezza delle *naus* ad affrontare tale percorso; su questa rotta negli anni

1428 e 1429, nonostante l'introduzione di misure volte a tutelare gli armatori catalani, possiamo ravvisare una netta supremazia delle galee della muda fiorentina, patroneggiate da Filippo Guadagni, Antonio Serragli, Antonio degli Albizi, Francesco Ventura, Priore de Mariotto e capitanate da Frosino da Terrazzano.

Nel *Manual* abbiamo riscontrato sporadicamente il passaggio di galee veneziane dal porto di Barcellona. La ragione di tale scarsa presenza è dovuta al fatto che lo scalo ufficiale della muda veneziana sulla rotta di Ponente è Maiorca. Peraltro i catalani sono soliti utilizzare imbarcazioni veneziane da Maiorca per i viaggi diretti in Inghilterra; probabilmente è questa la ragione per cui nel protocollo sono documentati soltanto quattro viaggi sulla tratta Barcellona-Southampton.

Infine il protocollo testimonia piccole correnti di traffico di cabotaggio lungo la costa del Rossiglione, della Catalogna e di Valenza, che vedono impiegate imbarcazioni di piccolo tonnello come *barques*, *lenys* o *lauths*. Tra i principali scali troviamo Agde, Collioure, Lloret de Mar, Sitges, Vilanova, Xàbia, Peníscola, Dénia e Gandia.

APPENDICE
Signa mercatorum

1. Johan de Colunya¹

2. Pere Aytanti²

3. Johan Aymar³

4. Anthoni Pujada⁴

5. Johan de Torralba⁵

6. Johan Mates⁶

1. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-VII-1428, f. 2r., 29-XII-1429, f. 54r.

2. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 14-VII-1428, f. 3r., 7-IX-1428, f. 24v., 17-VI-1429, f. 90r.

3. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 20-VII-1428, f. 6r.

4. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 2-VIII-1428, f. 9r.

5. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 3-VIII-1428, f. 10v.

6. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VIII-1428, f. 12r.

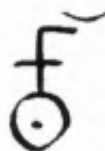
7. Jous Ompis⁷

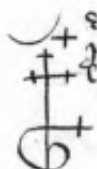
8. Jachine Dalos⁸

9. Macià Ferrer⁹

10. Francesch Oliba¹⁰

11. Ramon Jordà¹¹

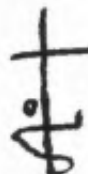
12. Gabriel de
Sant Gil¹²

13. Ugo Daguilar¹³

14. Guillem Pujol¹⁴

15. Pere Marti¹⁵

7. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 27-VI-1429, f. 101r., 17-VIII-1429, f. 115v., 10-X-1429, f. 125v.

8. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 13-VIII-1428, f. 13v.

9. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 14-VIII-1428, f. 14r.

10. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 31-VIII-1428, f. 21r., 19-XI-1428, f. 43v.

11. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 13-IX-1428, f. 26r., 8-I-1429, f. 55v., 29-I-1429, f. 58r., 5-VIII-1429, f. 112r., 6-IX-1429, f. 121v.

12. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 13-IX-1428, f. 26r.

13. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 13-IX-1428, f. 26v.

14. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 20-XII-1429, f. 138r.

15. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 29-X-1428, f. 35r.

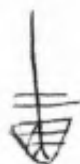
16. Miquel de Manresa¹⁶

17. Diego Rodrigues¹⁷

18. Alfonso Rodrigues¹⁸

19. Barthomeu Roig¹⁹

20. Pere Dalcello²⁰

21. Bernat Vila²¹

22. Johan de Junyent²²

23. Gujnaçone de Vanni²³

24. Francesch e Bernat Andreu²⁴

16. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 3-XI-1428, f. 37r.

17. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 3-XI-1428, f. 37r.

18. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 5-XI-1428, f. 37v.

19. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-XI-1428, f. 41r.

20. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 19-XI-1428, f. 43r.

21. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 20-XI-1428, f. 44r.

22. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 20-XI-1428, f. 44v., 15-VI-1429, f. 91v.

23. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 24-XII-1428, f. 52v.

24. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 11-II-1429, f. 61v.

25. Galcer de Candia²⁵

26. Ferrer e Ramon Bertran²⁶

27. Francesch de Cardona²⁷

28. Guillem Oliver²⁸

29. Pere Demuntrós²⁹

30. Gabriel Ses Oliveres³⁰

31. Miquel de Roda³¹

32. Johan Ferrer³²

33. Calvano Salviati³³
e Johan Ventura

25. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-I-1429, f. 57r., 12-II-1429, f. 62r.

26. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 28-IV-1429, f. 76v.

27. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 24-V-1429, f. 79v., 13-VI-1429, f. 91v., 15-VI-1429, f. 92r.

28. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 25-V-1429, f. 80r.

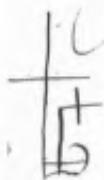
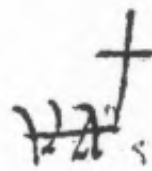
29. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-V-1429, f. 80v., 28-VII-1429, f. 108v.

30. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-V-1429, f. 81v.

31. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-V-1429, f. 82r., 21-VI-1429, f. 95v.

32. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 7-VI-1429, f. 88r.

33. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 10-VI-1429, f. 91r.

34. Jacme Amergós³⁴35. Johan dez Quer³⁵36. Pere Benet³⁶37. Bonanat Badia³⁷38. Pere e Bernat Gibert³⁸39. Pascal Millars³⁹40. Ramon Thomas⁴⁰41. Gabriel Simon⁴¹42. Anthoni Rava⁴²

34. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 30-V-1429, f. 82r.

35. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 15-VI-1429, f. 93r.

36. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 16-VI-1429, f. 93v.

37. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 17-VI-1429, f. 94r.

38. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 7-VII-1429, f. 107v.

39. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 7-VII-1429, f. 105v.

40. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 18-VIII-1429, f. 107v.

41. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 17-VIII-1429, f. 114r., 31-VIII-1429, f. 188r.

42. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'asseguracions marítimes*, 9-VIII-1429, f. 112v.

43. Bernardus Mert⁴³

44. Bonsenyor
d'Andrea⁴⁴

45. Guillem Mestra⁴⁵

46. Pere Canavelles⁴⁶

47. Barthomeu Merquès⁴⁷

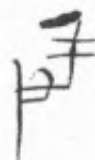
48. Fantino de
Medici⁴⁸

49. Johan Claris⁴⁹

50. Gabriel Ses
Oliveres⁵⁰

51. Pere Fiyol⁵¹

43. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 16-VII-1429, f. 113v., 12-IX-1429, f. 122v., 26-XI-1429, f. 130v.

44. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 27-VII-1429, f. 116r.

45. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 30-VIII-1429, f. 117r.

46. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 12-X-1429, f. 127v.

47. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-X-1429, f. 128r.

48. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 17-X-1429, f. 128r.

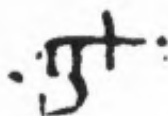
49. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 26-XI-1429, f. 131r.

50. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 29-XI-1429, f. 132r.

51. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 15-XII-1429, f. 135v.

52. Guillem Sibil⁵²

53. Guillem Bernat⁵³

52. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 9-VIII-1428, f. 13r.

53. AHPB, Bartomeu MASONS (major), *Manual d'assegurances marítimes*, 27-IX-1428, f. 29v.

CONTRIBUCIÓ A LA HISTÒRIA DEL LLIBRE CINCCENTISTA DEL BISBAT DE VIC

MIQUEL MIRAMBELL I ABANCÓ
ESCOLA SUPERIOR DE CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ
DE BÉNS CULTURALS DE CATALUNYA

El segle XVI fou cabdal per a l'evolució històrica del llibre. No tant per la consolidació de la impremta, sinó pel naixement d'una nova tipologia d'obres sota les directrius de l'humanisme renaixentista. Aquest fet suposà la progressiva liquidació del llibre gòtic i assentà les bases de l'actual.

Això no obstant, el procés d'implantació del nou llibre fou molt desigual a cada país i, malgrat la seva transcendència, sovint no ha aconseguit engrescar del tot els investigadors. En el cas concret de Catalunya l'èxit ha estat relatiu, com ha posat de manifest recentment l'estudi bibliogràfic d'Anna Gudayol sobre la història del llibre i de les biblioteques a Catalunya durant els darrers quinze anys. L'autora conclou que hi ha temes poc tractats, sobretot el desenvolupament de la impremta en algunes localitats.¹

L'objectiu d'aquest treball és, doncs, l'aproximació al llibre religiós d'aquest període a través de la publicació de noves dades extretes de la consulta de l'Arxiu Episcopal de Vic (AEV), concretament de l'Arxiu de la Cúria Fumada (ACF) i de l'Arxiu Capitular (AC). L'article s'estructura en quatre apartats referents a la tipografia, el suport escriptural, l'enquadració i els textos manuscrits. L'anàlisi d'aquests quatre aspectes confirmarà la persistència del llibre gòtic fins ben entrat el segle XVI.

La tipografia

La dada més antiga coneguda referent a la impressió de llibres a Vic correspon al 3 de juny de 1743, quan Pere Morera hi estampà un oratori dedicat als sants màrtirs Llucià i Marcià.

Fins aleshores, quan les autoritats eclesiàstiques vigatanes necessitaven publicar llibres, acudiren a impressors i llibreters de Barcelona, Tarra-

1. Vegeu Anna GUDAYOL, «Història del llibre i de les biblioteques a Catalunya: quinze anys d'estudis (1985-1999)», *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació* (Barcelona), 27 (2000), p. 4-64.

gona, Saragossa o Lió, fins i tot d'altres localitats del mateix bisbat, que s'avançaren a Vic a l'hora de comptar amb una impremta pròpia. Aquest és el cas de la vila de Moià, on l'adroguer Pere Abadal començà a imprimir entorn del 1652.²

Tanmateix, des de la fi del segle xv ja circularen amb fluïdesa llibres incunables per l'actual capital d'Osona. Gràcies a un document exhumat per Mn. Josep Gudiol i Cunill, se sap que el 3 de novembre de 1485 el capítol de la catedral de Vic acordà no admetre més llibres a l'hora de fer el dipòsit exigít als canonges per al pagament de la capa pluvial en el moment d'ingressar en aquesta corporació, ja que havien sortit «*uns artifexs pèrits en l'art d'imprimir lletres que amb formes metàl·liques omplien tres-centes o més fulles de pergami*».³ És a dir, el capítol continuà acceptant com a penyores objectes d'argenteria civil i religiosa, però es negà a acceptar llibres, a causa de la devaluació que havien experimentat per la impremta.

De tota manera, el principal centre proveïdor de llibres fou, indiscutiblement, Barcelona. De fet, durant el segle xvi, aquesta ciutat es va consolidar com el principal centre impressor i distribuïdor de llibres de tot Catalunya. El seu mercat no era local i la seva àrea d'influència incloïa Narbona, Perpinyà, Saragossa i les illes. Els llibreters barcelonins comptaven amb representants (normalment mercaders o estudiants) que venien a comissió i en exclusiva els exemplars que s'imprimien o arribaven a la ciutat. La seva ubicació geogràfica, a mig camí entre Lió i la resta de la Corona d'Aragó, entre Castella i Itàlia, contribuï a convertir-la en un centre distribuïdor de primera fila.⁴

Vic depenia, doncs, de Barcelona. Ja des del final del segle xv la demanda vigatana se satisféu amb tipògrafs barcelonins, com ara Joan Rosenbach, natural de Heidelberg, documentat del 1490 al 1530 i considerat l'impressor català més important de les acaballes del segle xv i el principi del segle xvi.

Provinent de València, on el trobem documentat l'any 1490, dos anys després es traslladà a Barcelona, ciutat on s'instal·là i morí, tot i que féu

2. Josep GUDIOL I CUNILL, «L'impremta a Vich», *Butlletí del Centre Excursionista de Vic* (Vic), V (gener-abril 1925), p. 1-5, 29-32, 57-59, 75-77 i 121-123.

3. J. CASSADOR, «Cambis introduhits per l'impremta», *La Veu del Montserrat* (1901), p. 353; o bé «Cambis introduhits per l'impremta», *Revista Catalana*, I (1918).

4. Vegeu el complet estudi de Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, Lleida: Milenio, 1996.

algunes estades a Tarragona (1498-1501), a Perpinyà (1500-1503 i 1512) i a Montserrat (1518-1524). Relacionat amb altres impressors alemanys, com ara Joan Rix i Nicolau Spindeler, a València, i Joan Luschner, a Barcelona, s'especialitzà en la impressió de llibres litúrgics.

Entre les nombroses obres estampades per Rosenbach destaquen *Lo càrrec de amor*, de Diego de San Pedro (Barcelona, 1493), el *Missale Tarracconense* (Tarragona, 1499), el *Missale benedictinum* (Montserrat, 1521) i el *Missale Dertusense* (Barcelona, 1524). De fet, un dels elements més rellevants de les seves obres són les il·lustracions impreses, per la qual cosa col·laborà amb diversos gravadors, com el piemontès Joan Gillo, o l'argenter barceloní Ferran de Lepe, així com un mestre Dionís i un mestre Joan. Aquests dos darrers, en el període montserratí, durant el qual s'imprimí el *Missale benedictinum*, considerat com una obra cabdal de la tipografia gòtica catalana per les esplèndides inicials, orles i estampes.⁵

Pel que fa a la relació de Rosenbach amb Vic cal ressenyar que, associat amb el seu compatriota Joan Luschner, el 18 de desembre de 1495 contractà amb el bisbe la impressió de quatre-cents exemplars d'un missal pel preu de 330 lliures barceloneses, que s'acabà estampanant a Barcelona l'any següent i del qual es conserven quatre exemplars a la Biblioteca Episcopal de Vic.⁶ Segons el contracte, els missals s'estamparen sobre paper «*justa forma de hunes mostres de missals que los dits mestres an donades al dit senyor bisbe*».⁷

5. Sobre aquest punt i, en general, sobre les relacions entre els tipògrafs i els gravadors d'aquest període, vegeu Rafael CORNUDELLA I CARRÉ, «La difusió del gravat en el Renaixement a Catalunya. Impremta i gravat entre el Gòtic i el Renaixement, ca. 1518-1550». *Actes del I, II i III Col·loqui sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó (Tortosa), (1996-1999)*, Tortosa, 2000, p. 221-260.

6. Vegeu Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, Alexandre OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg dels incunables de la Biblioteca Episcopal de Vic*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs - Museu i Biblioteca Episcopal de Vic, 2000, p. 63, núm. 133 a 136. D'altra banda, a la Biblioteca del Monestir de Montserrat es conserven setze fulls d'un altre exemplar recuperats d'una enquadernació (vegeu Antonio ODRIOZOLA, *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*, Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996, p. 143 i 486, núm. 89).

7. El contracte es publicà a Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona, 1474-1553*, Barcelona: Gremis d'Editors, Llibreters i Mestres impressors, 1955, p. 216-218, doc. 116. No obstant això, ja havia estat publicat parcialment amb anterioritat, si bé amb la data errònia de 16 de febrer de 1496 [Salvador SANPERE I MIQUEL, «De la introducción y establecimiento de la imprenta en las Coronas de Aragón y Castilla y de los impresores de incunables catalanes», *Revista de*

De tota manera, Rosenbach acabà cobrant més de les 330 lliures previstes en el contracte, ja que en un rebut emès a Barcelona el 10 de desembre de 1496 aquest impressor declarà que li havien pagat les esmentades 330 lliures per la impressió dels quatre-cents missals, 20 lliures més per la correcció d'aquests missals i 86 lliures, 2 sous i 6 diners pel plegat dels missals abans de ser enquadernats. La quantitat total fou cobrada mitjançant un mercader de Barcelona d'origen vigatà anomenat Jaume Pobra.⁸

Una dada a tenir en compte és que el bisbe que encarregà l'edició d'aquest missal fou Joan de Peralta, que, a més de regir la diòcesi de Vic, fou el darrer abat de Montserrat abans de la reforma del monestir per la congregació de Valladolid. Aquesta circumstància degué influir en l'elecció de Luschner i Rosenbach per a la fundació de la impremta montserratina l'any 1499.

Dos anys després de l'estampació dels missals, el bisbe i el capítol vigatans encomanaren una altra obra a Rosenbach: la nova edició del *Breviarium Vicense*, que havia imprès l'any 1482 Nicolau Spindeler a Barcelona. Dels quatre-cents exemplars publicats per Rosenbach (Barcelona, 1498), només se'n coneix un, que no ha estat trobat a la Biblioteca Episcopal de Vic des del desgavell provocat per la guerra civil.⁹ D'altra banda i per una anotació d'un manual datada el 25 de maig de 1498 se sap que els quatre-cents breviaris foren contractats per 230 lliures barceloneses.¹⁰

Bibliografia Catalana (Barcelona), IV-V (1904-1905), de la qual també existeix un tiratge a part, editat a Barcelona l'any 1909].

8. Vegeu Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 226, doc. 125.

9. Francesc Xavier ALTÉS i AGUILÓ, «Fragments del *Diurnale Vicense* de 1489 i la nova lletreria M26 de Joan Gherline», *Studia Vicensia* (Vic), 1 (1989), p. 175.

10. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 278, doc. 153.

Detall del Missale Vicense imprès per Joan Rosenbach i Joan Luschner l'any 1496 (Fotografia: M. Mirambell).

Si peccator possit peccare in dādo enā medicinam
pro alia: imponēdo tulerū ad ludendū ad tabillos,
in p̄cio imoderato medicinay. si veduat venenosa: sca
cerasam ad ornatum mulierum.

Si iusticus p̄t peccare in non soluēdo decimas ⁊ pri
micias in faciēdo malū iornale: ⁊ recipiendo totum sa
larium.

Opusculum hoc: cui parua sūnt confessiōnī: sine
lucerna interioris hominis titulus est: amicus d̄no
explicitū est: n̄q̄ imp̄ssum Barcinouē per magist̄m
Joannē Rosenbach germanū. x̄v̄. m̄. c̄. lxxv̄. S̄ptē
bus anno a virginis parui. M. D̄viii.

Colofó i marca tipogràfica del primer apèn
dix de l'Ordinariu Vicense imprès per
Joan Rosenbach l'any 1508 (Fotografia: M.
Mirambell).

En tot cas, els llibres ja s'havien acabat d'imprimir el 21 de juliol de 1498, quan Rosenbach reconegué haver cobrat 68 lliures barceloneses i 17 sous del mercader barceloní Jaume Pobla com a resta del preu dels breviaris, ja impresos. En aquest rebut, a més, Pobla declarà haver-se reservat 30 lliures, que serien pagades a l'impressor quan el bisbe de Vic es declarés satisfet per l'estampació dels llibres. Finalment, Rosenbach es comprometé aquest mateix dia a lliurar els quatre-cents breviaris al mercader Joan Sala, que havia cobrat 10 lliures per haver-se encarregat dels comptes entre l'editor i l'impressor i per les despeses fetes arran de la publicació. Aquestes 30 lliures en reserva, finalment, foren cobrades per Joan Rosenbach el 16 de gener de 1499.¹¹

Totes aquestes dades s'han de completar amb l'estampació de dues obres més, impreses ja en el segle XVI. La primera fou unes *Hores del bisbat de Vic*, contractades per Joan Rosenbach a Llorenç Torrent, clergue i beneficiat de la Seu de Vic, el 22 de novembre de 1507,¹² de la qual no s'ha pogut identificar cap exemplar. Rosenbach n'imprimí sis-cents sobre paper i a dues tintes (negre i vermelló), pel que sembla en català, segons un original facilitat pel mateix Llorenç Torrent.

Cal indicar que, si bé el contracte de la impressió de les *Hores del bisbat de Vic* era inèdit abans de la present investigació, aquesta feina no era del tot desconeguda, ja que es tenien notícies d'un rebut del 3 de març de 1508, signat a Barcelona, pel qual Rosenbach declarà haver cobrat 52 lliu-

11. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 281-282 i 290, doc. 156 i 164.

12. Vegeu el doc. 1 de l'Apèndix documental.

res barceloneses i 5 sous de Llorenç Torrent «*pro certis libris dictis les Ores del bisbat de Vich, que sunt sexcenti libri*». ¹³

Finalment, Rosenbach imprimí un ordinari per ordre del bisbe Joan d'enguera, del qual desconeixem el tiratge, el preu i la data exacta d'impressió, atès que no s'ha localitzat el contracte. No obstant això, a la Biblioteca Episcopal de Vic es conserva un exemplar incomplet i sense portada, que inclou una primera part (amb l'esmentat ordinari) i dos apèndixs. L'obra, estampada en quart amb tipus gòtics a una sola columna i a dues tintes, destaca per un discret calvari xilografiat que il·lustra el segon apèndix dedicat a la preparació de la missa i per la marca tipogràfica de l'impressor al final del primer annex. ¹⁴ Aquesta marca i el colofó informen que –almenys aquest primer apèndix– fou acabat d'imprimir a Barcelona l'any 1508.

L'activitat professional de Rosenbach relacionada amb Vic es concreta, doncs, en quatre obres: un missal (1496), un breviari (1498), un llibre d'hores (1507) i un ordinari (c. 1508). Dels dos primers es féu un tiratge de quatre-cents exemplars, mentre que del llibre d'hores se'n tiraren dos-cents més.

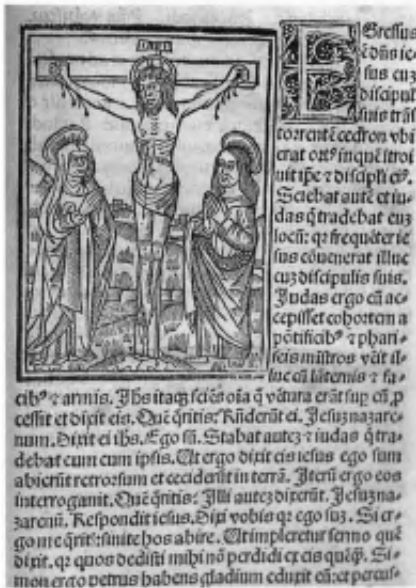
Els missals, breviaris i ordinaris foren els llibres litúrgics més habituals del segle XVI i entren en la categoria del que s'ha classificat com a «textos religiosos professionals». Pel que fa als llibres d'hores (conjunt d'oficis i pregàries destinats a la pietat laica per a tots els dies de l'any i les hores del dia) es tracta de «textos religiosos populars». ¹⁵

Els llibres d'hores, de tradició gòtica, són uns llibres no litúrgics molt exitosos durant la primera meitat del segle XVI. El seu ús adquirí proporcions de fenomen sociològic i, per això, comptaven amb imatges xilografades que permetien la seva difusió, fins i tot entre els il·letrats. D'altra banda –i precisament a causa del seu èxit–, sovint s'introduïren variants al marge de l'Església, fet que provocà la intervenció de les autoritats eclesiàstiques, promovent edicions «oficials». Aquest podria ser el cas de les sis-

13. Vegeu Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 459, i F. J. NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 41, núm. 98.

14. Rosenbach utilitzà quatre marques tipogràfiques diferents. Aquesta inclou les lletres IhR, les inicials de Iohannes i de Rosenbach (vegeu les quatre marques a Agustín MILLARES CARLO, «La imprenta en Barcelona en el siglo XVI», a *Historia de la imprenta hispana*, Madrid: Editora Nacional, 1982, p. 519-520).

15. Vegeu Manuel PEÑA DÍAZ, *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez - Editorial Pirámide, 1997, p. 389-395.

Calvari pertanyent al segon apèndix de l'Ordinarium Vicense imprès per Joan Rosenbach c. 1508 (Fotografia: M. Mirambell).

calvari pertanyent al segon apèndix de l'Ordinarium Vicense imprès per Joan Rosenbach c. 1508 (Fotografia: M. Mirambell).

Uns quants dies més tard, concretament el 10 de juliol de 1546, es concordà un nou contracte entre Joan Bages i Mn. Gabriel Busquets sobre la impressió a la ciutat de Lió dels missals i ordinaris de la diòcesi de Vic. En aquest segon contracte, Joan Bages «*per dar conclusió y obra ab acabament en dita stampa, aniria personalment en la ciutat de Alió, del regne de França, y allí stampar farà los dits Missal y Ordinaris, segons los horiginals y formes per dit Busquets donats al dit Bages, a persones àbills per fer dita stampa*». A més, l'esmentat Busquets declarà que havia de pagar 100 lliures al bisbe de Vic com a cànon pel dret de publicació dels llibres abans del 15 de juliol d'aquell any.¹⁷ Queda clar, doncs, que Mn. Busquets era un dels dos coeditors i probablement el soci capitalista, ja que dos dies després del

centes *Hores del bisbat de Vic* impreses per Rosenbach.

Prop de quaranta anys després, Gabriel Busquets, prevere i beneficiat de la seu de Vic, i Joan Bages, estamper i llibreter barceloní, contractaren a Vic el 17 de juny de 1546 l'estampació d'uns altres missals i uns ordinaris sobre paper a l'aleshores bisbe de Vic, Joan de Tormo. Aquest contracte donava facultat als esmentats Busquets i Bages d'estampar o fer estampar els missals i ordinaris, segons uns originals lliurats pel bisbe, de manera que es pensaven distribuir per tota la diòcesi a raó de 2 ducats per cada missal sense enquadernar, d'un ducat per cada ordinari enquadernat amb cobertes de pergamí i de 20 sous per cada ordinari sense enquadernar. A canvi, els citats Busquets i Bages es com-

16. Vegeu el doc. 4 de l'Apèndix documental.

17. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 853-855, doc. 489.

contracte pagà al bisbe de Vic, en nom propi i de Joan Bages, les 100 lliures barceloneses i es comprometé a pagar-li'n 50 més.¹⁸ També degué costejar el viatge que Joan Bages féu a Lió, on contactà amb l'impressor Corneli de Septgranges, que es féu càrrec finalment de la publicació dels missals i ordinaris.

A la Biblioteca Episcopal de Vic es conserven encara dos d'aquests ordinaris estampats a Lió per l'esmentat Septgranges l'any 1547, tal i com acredita el peu d'impremta. L'obra –sobre paper, a dues tintes i amb tipus gòtics a una sola columna– destaca per la presència de dues portades amb orles, un calvari, dues vinjetes i abundants caplletres decoratives. Tot plegat fa que la decoració sigui rellevant, malgrat la seva poca varietat.

Com és habitual en els llibres d'aquesta època, la repetició dels motius ornamentals és una constant no només en les caplletres de l'ordinari, sinó també en les dues portades (la principal i la de l'inici del text), on s'observa la representació de les mateixes imatges de Jeremies, Isaïes i les sibilles dèlfica i líbica.¹⁹

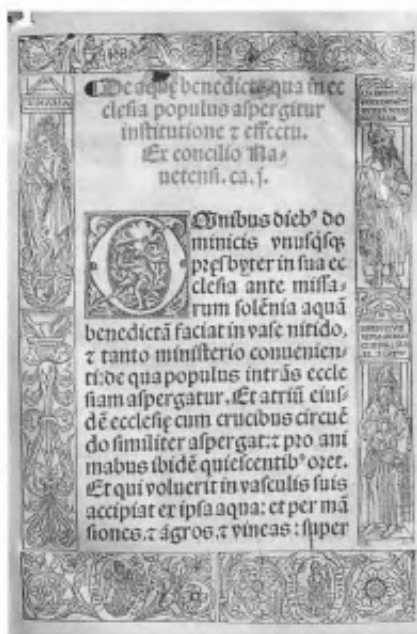
Pel que fa a Corneli de Septgranges, a més del missal i de l'ordinari vigatans, imprimí almenys cinc edicions litúrgiques més per a Catalunya:

Portada principal de l'Ordinarium Vicense imprès per Corneli de Septgranges l'any 1547 (Fotografia: M. Mirambell).

18. Vegeu el doc. 5 de l'Apèndix documental.

19. A més dels ordinaris de la Biblioteca Episcopal de Vic, es té coneixement de sis exemplars més: dos a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, un a la Biblioteca de Catalunya, un altre a la Biblioteca del Monestir de Montserrat, un altre a la Biblioteca de l'École Nationale des Beaux-Arts de París i un darrer a la biblioteca particular de Felip Capdevila (vegeu Antonio ODRIOZOLA, *Catálogo...*, p. 393 i 526, núm. 550). Quant als missals estampats per Septgranges, només se n'ha pogut identificar un exemplar, amb la portada mutilada i sense els últims nou folis, a l'Arxiu Diocesà de Solsona (vegeu Antonio ODRIOZOLA, *Catálogo...*, p. 143 i 486, núm. 90).

Segona portada de l'Ordinarium Vicense imprès per Corneli de Septgranges l'any 1547 (Fotografia: M. Mirambell).

el *Diurnale Urgellense* (1548), l'*Ordinarium Urgellinum* (1548), l'*Ordinarium Gerundense* (1550), el *Missale Tarraconense* (10 d'abril de 1550) i l'*Ordinarium Tarracoenense* (1550). La seva impremta devia ser força important, ja que continuà en funcionament després de la seva mort. Els seus hereus publicaren, entre altres llibres, les obres completes del jurista vigatà Jaume Callís l'any 1556.²⁰

Quant al llibreter Joan Bages, que contactà a Lió amb Septgranges, el tenim documentat a partir de 1525, d'ençà que es casà l'1 de juliol d'aquest any amb Francina, filla del corredor Gabriel Tarragona. Aquest llibreter, amb cognom de convers, s'establí a Barcelona el 20 de juny de 1526, després de llogar la casa i llibreria que el francès Nicolau

Mazan tenia a la ciutat per un termini de 5 anys i 16 lliures barceloneses anyals. Transcorreguts aquests anys, Bages acabà adquirint la botiga.²¹

Joan Bages actuà, doncs, d'editor i, a més de la impressió dels missals i ordinaris contractats al bisbe de Vic,²² s'encarregà també de la publicació d'obres del poeta barceloní Joan Boscà. Així, el 30 d'agost de 1533, conjuntament amb el també llibreter Francesc Labia, concordà l'edició de sis-cents exemplars d'*El cortesà* amb el cavaller Joan Almogàver i el mateix Joan Boscà, llibre que s'acabà d'imprimir el 2 d'abril de l'any següent.

20. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 76-77 i 875. Sobre aquest impressor i el seu fill Sebastià, vegeu Heri-Louis BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondeurs de lettres de Lyon, II*, Paris: Réimpression exacte de l'édition originale F. de Nobele, 1964, p. 371-382.

21. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 679-681 i 728-729, doc. 391 i 416.

22. Vegeu els doc. 4 i 5 de l'Apèndix documental.

Més endavant, el 23 de març de 1542 Bages contractà amb Joan Almogàver de Boscà –juntament amb les seves respectives esposes– la impressió de diverses obres inèdites del poeta, feina que el llibreter encomanà als impressors Carles i Joan Amorós quatre dies després.

Més endavant, entre altres edicions, cal destacar que el 25 de setembre de 1551 el marquès d'Aguilar i Joan Bages acordaren el privilegi per a la publicació i venda durant quatre anys del tractat *De constructione*, d'Erasme, traduït al castellà, i dels *Dialogi de sacris litteris*, de Sebastià Castalion o Castelio, un llibret de diàlegs per a aprendre llatí.²³

Finalment, una darrera dada destacable sobre Joan Bages té lloc el 21 d'agost de 1531 –poc després d'adquirir la botiga de Nicolau Mazan–, quan ell i la seva muller reconegueren deure certa quantitat per unes compres de llibres que s'havien de fer a la fira del març de l'any següent a Medina del Campo.²⁴ Aquesta ciutat castellana esdevingué un centre cabdal per al mercat peninsular a la segona meitat del segle XVI i, tot i que les relacions amb Barcelona no s'intensificaren fins a la fi de la centúria, la compra de llibres de Joan Bages demostra l'existència de contactes des de molt abans.

Deu anys després de la impressió de l'ordinari de Septgranges, un altre impressor establert a Lió –Teobald Paganus– estampà un breviari en vuitè per ordre del bisbe vigatà Acisclo Moya de Contreras. D'aquest breviari, imprès a dues tintes, cal ressenyar que l'escriptura ja és humanística. L'exemplar custodiat a la Biblioteca Episcopal de Vic permet corroborar una menor presència de motius decoratius respecte a l'ordinari de Septgranges. Això no obstant, destaquen algunes caplletres ornamentals i un requadre amb la representació del rei David orant.²⁵

Aquests exemplars executats a Lió mostren les fluides relacions editorials entre la ciutat francesa i Catalunya. De fet, ja des de les acaballes del segle XV, la Península Ibèrica esdevingué un dels principals clients de Lió, sobretot arran de la crisi de la tipografia hispana a mitjan segle XVI. És per això que molts llibreters barcelonins hi acudiren durant bona part del Cinc-

23. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 738-740, 810-817 i 888, doc. 426, 465, 466 i 504.

24. Vegeu Manuel PEÑA, *Cataluña en...*, p. 103.

25. A més de l'exemplar de la Biblioteca Episcopal de Vic, se n'han localitzat dos més: un a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona i l'altre a la Biblioteca de Sainte Geneviève de París (vegeu Antonio ODRIOZOLA, *Catálogo...*, p. 263, núm. 301). Pel que fa a Teobald Paganus se sap que es relacionà amb Septgranges, atès que va costejar-li dues edicions els anys 1550 i 1551 (vegeu Henri-Louis BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise...*, p. 377 i 379).

Detall del calvari pertanyent a l'Ordinariu Vicense imprès per Corneli de Septgranges l'any 1547 (Fotografia: M. Mirambell).

cents, llevat del període comprès entre 1567 i 1580, quan Lió decaigué a causa de les guerres de religió.²⁶

Segurament fou per aquest motiu que el bisbe vigatà Benedetto di Tocco féu imprimir un ordinari a Barcelona l'any 1568 a Claudi Bornat, un exemplar del qual també es conserva a la Biblioteca Episcopal de Vic. El text, en català, fou estampat en lletra humanística a dues tintes i a una sola columna. Pel que fa a la decoració, només són ressenyables algunes caplletres i un calvari d'estètica renaixentista.²⁷

El panorama es completa amb dues obres més, impreses en quart: un sinodal i un ordinari. El primer fou estampat per ordre del bisbe Pere Jaime l'any 1591 a Tarragona per Felip Robert, mentre que l'ordinari s'imprimí a Barcelona l'any 1596 a càrrec de Sebastià de Cormellas.²⁸

26. Per a més informació sobre la impremta lionesa, vegeu *Le siècle d'or de l'imprimerie lyonnaise*, Paris: Éditions du Chêne, 1972.

27. A més de l'exemplar esmentat, se'n coneixen tres més: dos a la Biblioteca del Monestir de Montserrat i l'altre a la Biblioteca de Catalunya (vegeu Antonio ODRIÓZOLA, *Catálogo...*, p. 395, núm. 551). Per a més informació sobre aquest prolífic impressor d'origen francès establert a Barcelona entre 1548 i 1581, vegeu Josep M. MADURELL i MARI-MON, *Claudi Bornat*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1973.

28. D'aquests dos exemplars es conserva un ordinari a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (vegeu Antonio ODRIÓZOLA, *Catálogo...*, p. 395, núm. 552). Pel que fa al sinodal, només es té constància d'un exemplar vist per Jaime de Villanueva al principi del segle XIX [vegeu Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, VII («Viage a la iglesia de Vique, año 1806»), València: Impremta de Oliveres, 1821, p. 101 i 107].

El suport escriptural

Gairebé tots els exemplars esmentats fins ara s'imprimiren sobre paper. De fet, l'expansió de la tipografia a Europa a la segona meitat del segle xv coincidí amb la consolidació definitiva del paper com a suport hegemònic, en detriment del pergami.

Pel que fa al segle xvi i dins l'àmbit vigatà, les notícies sobre la fabricació de paper són escasses. De fet, només es coneix la presència d'un paperer anomenat Joan Mitania, fill de Gilibert, paperer de París, que el 9 d'octubre de 1544 residia a la parròquia de Granollers de la Plana i que entre el 2 i el 4 de març de 1547 signà capítols matrimonials amb Joana Maians, de la parròquia de Santa Cecília de Voltregà.²⁹

No obstant això, aquest paperer, abans del seu establiment en terres del bisbat de Vic, consta com a resident a Girona. Almenys, així ho acredita un document datat a Barcelona el 29 de juny de 1539, pel qual el llibreter barceloní Jaume Manescal donà poders a Joan Mitania, paperer de la ciutat de Girona, perquè cobrés el preu d'uns llibres que havia venut a Francesc Clapers, estudiant en arts gironí.³⁰

L'enquadernació

El llibreter era un botiguer que començà venent pergami, paper i objectes d'escriptori i que, a la llarga, acabà venent manuscrits i impresos. De tota manera i almenys des del segle xiv, el llibreter era bàsicament un enquadernador, que amb l'arribada de la impremta esdevingué també editor. Tanmateix, no tots els llibreters foren editors, ni tots els editors foren llibreters, bé que no abandonaren la faceta d'enquadernadors. Per exemple, al contracte del 17 de juny de 1546 entre el bisbe de Vic i Gabriel Busquets i Joan Bages per a l'estampació d'uns missals i ordinaris, s'especifica que els missals es distribueixin sense enquadernar, a raó de 2 ducats cadascun, i que els ordinaris es reparteixin a dos preus (1 ducat si estan enquadernats amb cobertes de pergami i 20 sous si estan sense enquadernar).³¹ Aquesta clàusula contractual posa de manifest que l'enquadernació formava part

29. Vegeu els doc. 3 i 6 de l'Apèndix documental.

30. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 799-780, doc. 458.

31. Vegeu el doc. 4 de l'Apèndix documental.

Detall d'una caplletra de l'Ordinarium Vicense imprès per Corneli de Septgranges l'any 1547 (Fotografia: M. Mirambell).

d'un procés independent respecte de l'estampació del llibre, de manera que sovint la impressió i el relligat d'un llibre no s'executaven ni al mateix lloc ni al mateix temps, ja que l'enquadernació solia anar a càrrec del comprador, que acudia als llibreters.

D'altra banda, en el contracte del 10 de juliol de 1546 entre els esmentats Gabriel Busquets i Joan Bages sobre la impressió a Lió dels missals i ordinaris anteriorment citats, es detalla que «dit Busquets haja de fer ligar los dits Missal y ordinaris al dit Bages, y en sa casa y no fora de aquella»,³² fet que confirma de nou que els llibreters eren enquadernadors.

Els tipògrafs, en canvi, no s'encarregaven d'enquadernar, com

queda clar en la impressió dels quatre-cents exemplars del *Missale Vicense* estampats per Joan Rosenbach i Joan Luschner a Barcelona l'any 1496. Les 330 lliures barceloneses estipulades pel contracte inicial s'incrementaren fins assolir la xifra de 436. L'augment fou ocasionat per les tasques de correcció i plegat dels missals, però en cap cas per la relligadura.

Pel que fa al perfil professional dels enquadernadors, referent a l'àmbit vigatà i concretament al llibre manuscrit, Mn. Gudiol i Cunill considerà que les enquadernacions sovint les feien els mateixos que escrivien els llibres, normalment clergues.³³

32. Josep M. MADURELL, Jordi RUBIÓ, *Documentos...*, p. 853-855, doc. 489.

33. «Es en los inventarios de sacerdotes y de notarios, especialmente en los primeros donde se encuentran noticias de *torns de prempsar llibres, coltells de egolar libes, prempses de agolar*, existiendo documentos por los cuales se ve que de éstos instrumentos de encuadernación los había de diferentes dimensiones» [Josep GUDIOL I CUNILL, «Encuadernaciones de Vich», *Museum* (Barcelona), 7 (1913), p. 240-250].

Aquest podria ser el cas de Guerau Condomines, l'únic enquadernador cinccentista que hem pogut localitzar als arxius vigatans. Condomines no consta com a escrivà, però segurament era capellà. Se li coneixen dues feines per al capítol de la Seu de Vic, ambdues documentades només per rebuts.

Així, el 3 de gener de 1542 rebé 11 sous barcelonesos per relligar un missal «*de stampa de pergami ab post*»,³⁴ és a dir, un missal estampat sobre pergami i enquadernat amb tapes de fusta. Cal recordar que la impressió de missals sobre pergami es mantingué fins al final del segle XVI.

Quant a l'enquadernació, com que al rebut no s'especifica la presència de pell, podria tractar-se d'una mitja enquadernació, un tipus de relligat molt típic de la fi del segle XV i el principi del XVI, en què la pell cobreix només el lloc i la meitat de les tapes, deixant la resta de la fusta al descobert.

Posteriorment, el 17 de juny de 1550 Guerau Condomines cobrà 15 sous barcelonesos i mig per relligar «*el breviari del cantor*». El preu incloïa la feina manual, el cuir i els correigs o lligalls que subjectaven les cobertes del llibre per mantenir-lo tancat.³⁵ Com que el rebut no esmenta l'ús de fusta, podria tractar-se d'una enquadernació en forma de cartera, és a dir, amb una solapa que es plega sobre la tapa superior i es lliga amb correigs.

Aquest mateix tipus d'enquadernació es degué usar a l'hora de relligar els ordinaris contractats el 17 de juny de 1546 per Gabriel Busquets i Joan Bages al bisbe de Vic.³⁶

Bé que l'enquadernació de luxe dominant al segle XVI és la de pell, excepcionalment encara perviuen les enquadernacions d'argenteria en la més pura tradició medieval. En el cas de Vic, sabem que l'argenter barceloní Sebastià Roure, àlies Sitjar, documentat entre 1544 i 1572, s'encarregà de la restauració d'una relligadura d'argenteria trescentista per enquadernar un text del segle XVI.

Segons consta al testament que dictà a Vic el 19 de juliol de 1572,³⁷ aquest argenter, fill del cotoner barceloní Joan Sitjar, es casà amb Beneta Cors i tingué només una filla, anomenada Jerònima. Estigué molt vinculat amb la ciutat de Vic –on morí– i especialment amb l'argenter vigatà Pere Parés.

34. Vegeu el doc. 2 de l'Apèndix documental.

35. Vegeu el doc. 7 de l'Apèndix documental.

36. Vegeu el doc. 4 de l'Apèndix documental.

37. AEV, Acf-3584, Benet PUIG, *Aprisiae Testamentarum, 1574-1583*, núm. 87, o bé AEV, Acf-3583A, Benet PUIG, *Aprisiae Testamentarum, 1571-1583*, núm. 29.

Detall del *Breviarium Vicense* imprès per Teobald Paganus l'any 1557, amb una vinyeta amb la representació del rei David orant (Fotografia: M. Mirambell).

ció del «text petit» del capítol de la Seu de Vic, escrit per Antoni Vila-real, per la qual cosa cobrà 9 lliures barceloneses i 10 sous el 30 de març de 1558.⁴²

Aquest llibre, usat encara en determinats cerimonials litúrgics per prestar jurament, es conserva actualment al Museu Episcopal de Vic (núm. inv. 2.189). L'enquadernació està formada per dues plaques d'argent repussat i cisellat, sobredaurat parcialment, amb restes d'esmalt transparent en les lletres que voregen l'enquadernació i muntat damunt d'unes tapes de fusta. A l'anvers hi ha una representació del Calvari, envoltat per la inscripció «*In manus tuas [Domine] commendo Spiritum [meum]*», mentre que al

Tot i que apareix documentat a Vic des del 1544 –quan actuà de testimoni en un document datat el 5 de gener–,³⁸ no el retrobem als arxius vigatans fins al febrer de 1555, quan contractà l'execució de dos canelobres d'argent per a la catedral de Vic,³⁹ per a la qual féu uns altres candelers de plata l'any 1559.⁴⁰ També executà diverses creus d'argent, com la de la confraria del Sagrat Cor de la mateixa catedral, contractada el 19 de novembre de 1557 i enllestida dos anys després, o bé una creu per a l'església de Sarrià, que serví de model d'una altra creu per a l'església de Castellterçol, concordada per Pere Parés el 3 de desembre de 1560.⁴¹

En l'àmbit del món del llibre s'encarregà d'adobar l'enquadernació

38. AEV, Acf-1208, Salví BEULÓ, 1544, s. f.

39. AEV, Acf-3344, Salví BEULÓ, *Capítols matrimonials, 1553-1556*, s. f.

40. Josep GUDIOL I CUNILL, *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana, II*, Vic: Impremta Balmesiana, 1933, p. 720.

41. Josep GUDIOL I CUNILL, *Les creus d'argenteria a Catalunya*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1920, p. 101 i 114 (Anuari de l'IEC; VI).

42. Vegeu el doc. 8 de l'Apèndix documental.

revers figuren Jesús flanquejat per Sant Pere i Sant Pau, envoltats per la inscripció «*Tu es Petrus et super hanc [petram] edificabo ecclesiam meam*». Té bollons i tanques i fou executada a Vic, atès que presenta estampat set vegades el punxó d'aquesta ciutat a les tapes.

El primer a estudiar aquestes cobertes fou Enrique Leguina l'any 1894, que les atribuï a un argenter anònim del segle XIV.⁴³ Les cobertes, però, enquadernen un text del segle XVI, concretament el *Dominicale epistolarum ac evangeliorum totius anni secundum consuetudinem ecclesiae Sancti Petri*, copiat per Antoni Vila-real l'any 1557. Aquesta obra, coneguda com a «*text petit*», segons Mn. Gudiol⁴⁴ fou enquadrada per Sebastià Sitjar l'any 1558 i dos anys i mig després fou refeta per aquest mateix artífex.⁴⁵

Posteriorment, Núria de Dalmaes relacionà plàsticament les cobertes amb la creu processional major de la catedral de Vic obrada l'any 1394 per l'argenter vigatà Joan Carbonell i, bé que no gosà atribuir les cobertes de l'evangeliari a aquest argenter trescentista, confirmà la datació inicial del darrer quart del segle XIV.⁴⁶

43. Enrique LEGUINA, *La plata española*, Madrid: Librería de Fernando Fé, 1894, p. 36-37.

44. Josep GUDIOL I CUNILL, «A propósito del *Textus argenti* de la catedral de Vich», *Museum* (Barcelona), 12 (1912), p. 57-64, i també Josep GUDIOL I CUNILL, *Nocions d'Arqueologia...*, p. 478, fig. 468.

45. Aquest historiador considerà que els dos rebuts datats el 30 de març de 1558 (vegeu el doc. 8 de l'Apèndix documental) i l'1 d'octubre de 1561 (vegeu el doc. 10 de l'Apèndix documental) testimonien dues intervencions diferents sobre l'enquadrada. No obstant això, és improbable que l'enquadrada es reparés l'any 1558 i només dos anys i mig més tard es refés completament.

46. Núria de DALMASES, «Cobertes d'evangeliari», *Thesaurus: L'art als bisbats de Catalunya. 1000/1800*, Barcelona: Fundació Caixa de Pensions, 1985, p. 217, cat. 137.

Portada de l'Ordinari o Manual per als Curats imprès per Claudi Bornat l'any 1568 (Fotografia: M. Mirambell).

Calvari pertanyent a l'Ordinari o Manual per als Curats imprès per Claudi Bornat l'any 1568 (Fotografia: M. Mirambell).

Pel que fa a la denominació de «*text petit*», s'adoptà com a contraposició a la de «*text major*». En un inventari de la seu de Vic del segle xv, probablement de l'any 1468, es descriuen tres llibres escrits sobre pergami i amb enquadernacions d'argenteria:

«*Primo un libre scrit en pergamins e apellat lo test major, en lo qual se contenen solament evangelis, cubert ab fulle d'argent daurade, e ab quatre gaffets d'argent daurats, e en la una part és lo Crucifix cum Maria et Johanne, e sent Pere e sent Andreu, e en l'altre part és de Sede Magestatis, e los quatre evangelistes, e la Salutació de la Verge Maria.*

Ítem, altre libre scrit en pergamins apellat lo text mijà, cubert de ffulle d'argent daurat ab ymages hi ay un crucifix.

Ítem, altre libre scrit en pergamins de letra antigue apellat lo test antich e

major, cubert de ffulle d'argent blanch ab algunas ymages.»

Pel que sembla, a la fi del segle xvi, d'aquests tres llibres ja només en quedaven dos i totalment renovats. Un altre inventari de l'any 1604 cita:

«*Ítem, un text modern, y en la cuberta squerra hi ha un Christo en lo mig y Nostra Senyora ha mà dreta y sant Joan en la squerra, y en la cuberta dreta hi és lo Salvador y sant Pere y sant Pau, y un lleterero en cada cuberta.*

Ítem, altre text mayor y més vell, ab les cubertes de plata, lo simal de la cuberta squerra hi ha un Cristo en lo mig qui té un cap de mort als peus y Nostra Senyora a la mà dreta y sant Joan a la squerra ab quatre seraphins en la sumitat, y en la part més baxa sant Pere y sant Andreu y sant Pau y demunt del país quatre serafins y a cada país ses gravadures de sglésies y torretes y altres fulletges. En la part squerra també stà cubert de fusta de plata ab la figura Magestatis Domini y quatre evangelistes, y quatre seraphins a la part superior, y en la inferior la Salutació de Nostra Senyora de l'Archàngel Gabriel ab un gerro de flos en lo mig».⁴⁷

47. Josep GUDIOL I CUNILL, *A propósito...*, p. 57-64.

Enquadernació d'argenteria trescentista restaurada per Sebastià Roure, àlies Sitjar, l'any 1558 (Fotografia: Arxiu Mas).

D'aquests dos, el «*text modern*» és el que fou adobat per Sebastià Sitjar l'any 1558,⁴⁸ mentre que el «*text major i més vell*» fou relligat el 13 de gener de 1562.⁴⁹ En tot cas, l'argent d'aquest darrer fou reaprofitat el segle XVIII per fer unes sacres.

El llibre manuscrit

Com era de preveure, la impremta incorporà grans canvis en el món del llibre, però no acabà amb el llibre manuscrit. Així, el 17 de març de 1549 Jaume Bofill, prevere i beneficiat de la seu de Vic, contractà la realització d'un llibre de cant per a l'ermita de la Mare de Déu de Borgonyà. El llibre havia de constar de quaderns de pergamí de 8 fulls (per cada un dels quals cobrà 14 sous) i s'executà prenent com a model el quadern de la Passió que l'esmentat Jaume Bofill estava realitzant en el moment de la contractació del llibre.⁵⁰

48. Vegeu el doc. 8 de l'Apèndix documental.

49. Vegeu el doc. 11 de l'Apèndix documental.

50. Fortià SOLÀ, *Història de Torelló, II*, Torelló: Gráficas Marina, 1948, p. 249.

Un segon cas ens l'ofereix el capítol de la seu vigatana, quan pagà 12 lliures barceloneses entre el 6 i el 23 d'octubre de 1557 al prevere i escriptor Antoni Vila-real per la còpia del «*text petit*», o sigui el *Dominicale epistolarum ac evangeliorum totius anni secundum consuetudinem ecclesiae Sancti Petri*. Aquest text també s'escrigué sobre pergamí, de manera que el 27 de novembre de 1557 el capítol vigatà pagà una quantitat al fuster Antoni Micó per un motlle que havia realitzat perquè Antoni Vila-real pogués tallar els pergamins.⁵¹

Finalment, val a dir que aquest mateix escriptor realitzà altres encàrrecs per al capítol vigatà, ja que el 16 de desembre de 1557 cobrà 9 lliures barceloneses per la còpia d'un epistoler.⁵²

Conclusió

La substitució a Catalunya del llibre gòtic pel llibre humanista –impulsat des d'Itàlia per l'anomenada «revolució aldina»– no s'assolirà completament fins a mitjan segle XVI, després d'un període de transició.

Un bon exemple d'aquesta evolució el forneixen els cinc exemplars litúrgics custodiats a la Biblioteca Episcopal de Vic, als quals ens hem referit en aquest article. Així, mentre el missal (1496) i l'ordinari (c. 1508) de Joan Rosenbach són encara gòtics, l'ordinari estampat per Corneli de Septgranges (1547) presenta elements gòtics (l'escriptura i un calvari) i alhora renaixentistes (decoració de les caplletres amb amoretts i grotescos). En canvi, el breviari de Teobald Paganus (1557) i, sobretot, l'ordinari de Claudi Bornat (1568) confirmen ja l'eradicació del goticisme en el llibre religiós. En el cas de Bornat, s'optà per un format reduït (octau), per l'escriptura humanística i per unes estampes que es van allunyant de la tradició gòtica franco-flamenca, com s'evidencia en el calvari inclòs en l'apartat dedicat al sagrament del matrimoni.

51. Vegeu el doc. 8 de l'Apèndix documental. D'altra banda, per a més informació sobre Antoni Micó i la seva trajectòria professional vegeu Miquel MIRAMBELL I ABANCO, *El taller dels Gascó i la pintura de la primera meitat del segle XVI a Vic*, tesi de doctorat (Universitat de Barcelona, 1996), Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona (ed. en microfitxa, núm. 3.104), 1997, p. 70-73.

52. Vegeu el doc. 9 de l'Apèndix documental.

Els seixanta anys que separen els ordinaris de Rosenbach i de Bornat refermen, per tant, la gran transformació del llibre religiós promoguda per l'humanisme renaixentista, tot i la pervivència ocasional del goticisme en alguns aspectes de les obres, com ara l'enquadernació. Almenys així s'ha d'interpretar la reutilització d'unes cobertes d'argenteria trescentistes reaprofitades per enquadrar un text manuscrit de l'any 1557.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1507, novembre, 22 [Vic]

Joan Rosenbach, mestre d'estampar alemany, contracta la impressió de sis-cents exemplars de les Hores del bisbat de Vic a Llorenç Torrent, clergue i beneficiat de la seu de Vic.

AEV, Acf-3332A, Bernat PRAT, *Capítols matrimonials i concòrdies, 1484-1503*, f. 468

Sobre lo stempar de les hores faedor entre mestre Joan Rosenbach, alamaný, mestre d'estampar, de una part, e en Lorens Torrent, clergue e beneficiat en la Seu de Vich, de part altre.

Són estats, fets, inhihs, concordats y fermats, e jurats los capítols qui's seguexen:

E primerament, lo dit mestre Joan Rosembach promet e jura stampar al dit Lorens Torrent sis-centes pessés de hores de bon paper y de bona tinta, e capletrades los psalms, versos, antífonas, responsos y altres necessaris a metre vermelló, y de bon vermelló, e de tal forma e en la manera que per lo dit Lorens Torrent lli serà dat lo original, y de bona letra, e tal com per lo dit mestre Joan serà dada forma al dit Lorens Torrent, les quals lo dit mestre Joan promet metre mà en començar-les tantost com serà mes en orde en la ciutat de Barchinona, e la primera obra que farà e que non levarà mà fins sien acabades, e acabades ell lliurarà aquelles al dit Lorens Torrent.

Ítem, lo dit mestre Joan Rosenbach promet e jura que ell, ni per altre qualsevol interposada persona, directament o indirecta, o per altre qualsevol atquisita manera, no stamparà ne stampar farà altres hores semblants a persona alguna, ans acabades dites hores tornarà al dit Lorens Torrent lo dit original, e altre no se n'aturarà devers si per lo qual après se'n puguessen stampar altres, sots la pena devall escrita cometedora e gonyadora axí com devall se conte.

Ítem, que lo dit Lorens Torrent hage e sia tengut e promet e jura pagar al dit

mestre Joan Rosembach per stampar les dites sis-centes pesses de hores, tant per paper, tincta, vermelló, com per treballs de stampar aquelles, hun diner e pugesa per quascun full de paper, qui seran XVI cartes de les dites hores de paper comú.

Ítem, és concordat que lo dit Lorens Torrent hage e stà tengut e promet e jura pagar al dit mestre Joan Rosembach lo stampar e fer de les dites sis-centes hores entre tres pagues, ço és: quant lo dit mestre Joan haurà començat de stampar aquelles, la terça part; e l'altre terça part quant per lo dit mestre Joan seran stampada la meytat de les dites hores, ço és CCC pessess; e l'altre terça part quant la dita obra serà acabada de stampar.

E les dites coses, totes e sengles, prometen e juren les dites parts la una a l'altre, e endessemps attendre e complir, tenir e observar, sots pena de cinquante lliures barchinoneses, la qual pena, en cars que fos comesa e que sia tantes voltes comesa com seria contrafet, sia gonyada la meytat a la part obedient, e los presents capítols servir volent e per l'altre meytat a la Cort a on se hagués haver recors per execució de aquella. E la qual pena comesa o no pagada o graciosament remesa, volen les dites parts ésser tengudes e obligades en complir e servir les coses per elles demunt promeses, obligants-ne tots e sengles béns e drets llurs, mobles e immobles, haguts e havedors, ab totes clàusules e renunciacions necessàries, e ab jurament.

E volen les dites parts que dels presents capítols y de quascun de aquells, sien fetes e liurades a dites parts tantes cartes com per ells en seran demenades per lo notari de aquells, substància en res no mudada.

Ffuerunt firmata et iurata predicta capitula et omnia et singula in eis contenta per dictos magistrum Joannem Rosenbach et Laurentium Torrent.

Die lune, XXII mensis novembris, anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo septimo.

Presentibus testibus: discreto Sagismundo Torrent, presbitero benefficiato Sedis, Bernardo Costa et Gabriele Prat, paratoribus Vicensibus.

2

1542, gener, 3 [Vic]

El capítol de la seu de Vic paga a Guerau Condomines 11 sous barcelonesos per relligar un missal imprès.

AEV, Ac, armari 34/2, *Llibre de les capes II*, s. f.

Ítem, posam en despesa que a III de janer 1542 pagàrem a mossèn Garau Condamines per religar hun missal de stampa de pregamí ab post, y per tot honze sous, dich XI sous.

E rebuts jo, Garau Condaminas, los dits XI sous per la dita raó.

3

[1544, octubre,] 9 [Vic]

Joan Mitania, paperer, habitant de la parròquia de Granollers de la Plana, reconeix a Joan d'Ancontra, botiguer de la ciutat de Vic, que li deu 8 lliures i 17 sous barcelonesos.

AEV, Acf-1087, Salvi BEULÓ, *1544-1545*, s. f.

Die jovis, VIII predictorum mensis et anni.

Ego, Joannes Mittinia, papererius, comorans in molendino de mossèn Malarç, parrochie de Granullariis, Vicensis diocesis, gratis *et cetera*, confiteor et recognosco me debere vobis Joanni de Ancontra, botiguerio civi Vicensi, presenti, octo libras et decem septem solidos barchinonenses ratione mutui per vos michi de eisdem graciose et bono amore facti. Et ideo renuncians, promitto ipsas vobis solvere intra unum mensem primo venientis sine questione *et cetera*, sub pena tercii *et cetera*. Ad requisicionem decem diebus *et cetera*, salarium procuratoris pro die III solidos *et cetera*, ultra quod *et cetera*, super quibus *et cetera*. Et pro his obligavit *et cetera*, renunciavit omnibus spaciis *et cetera*, et omnibus feriis *et cetera*, et omni firme iuris *et cetera*, et proprio foro *et cetera*, et submitto *et cetera*.

Item, fecit apocam de dictis VIII libris XVII solidis.

Testes: venerabilis Petrus Paludell, presbiter beneficiatus ecclesie Vicensis, et Joannes Prat, clericus Vicensis.

4

1546, juny, 17 [Vic]

Gabriel Busquets, prevere beneficiat de la seu de Vic, i Joan Bages, estamper i llibreter de la ciutat de Barcelona, contracten la impressió de missals i ordinaris a Joan de Tormo, bisbe de Vic.

AEV, Acf-3342, Salvi BEULÓ, *Capítols matrimonials i concòrdies, 1546-1548*, f. 60

En nom de Déu.

Sobre lo estampar dels missals y ordinaris en lo bisbat de Vich entre lo Reverendíssim Don Joan de Tormo, per la gràcia de Déu bisbe de Vich, de una part, e los venerables mossèn Gabriel Busquets, prevere beneficiat en la sglésia de Vich, e mestre Joan Bages, stamper y libreter, ciutedà de Barcelone, de part altre.

És stada, feta, inhida, pactada, concordada, fermada e jurada la capitulació següent:

E primerament, lo dit Reverendíssim Senor dóna facultat als dits mossèn Gabriel Busquets y Joan Bages de estampar o fer estampar los dits missals y ordinari del dit bisbat de Vich, segons los originals ffo Reverendíssima Senyoria a ells lliurats, y aquells metre y posar y fer metre y posar per tot lo bisbat de Vich a rahó de dos ducats per quiscun missall sens ligar, y los ordinari a rahó de hun ducat ligats ab cobertes de pregamí, y sens ligar a rahó de vint sous, y assò tot a cost y a despeses dels dits mossèn Busquets y Joan Bages. E axí mateix, los promet que compel·lera a qualsevol esglésies parroquials de son bisbat de fer pendre a quascuna de elles hun missal y hun ordinari dins temps de hun mes après de haver donada la licència de vendre dits missals y ordinari. E per assò, los donerà totes les forces y compulcions en assò necessaris. E durant aquestos missals y ordinari no permetrà, no donarà licència de estempar en son bisbat altres missals ni ordinari, ni permetrà altres en puguen fer-ne stampar altre, sinó los dits mossèn Busquets y Joan Bages.

Ítem, los dits mossèn Gabriel Busquets y Joan Bages per les despeses de fer o a donar los originals de dits missals y ordinari, y a els per la gràcia e facultat demunt dits, convenen e prometen donar e pagar al dit Reverendíssim Senor Bisbe dos-centes lliures barceloneses y deu missals y deu ordinari, ço és: C lliures stat lo present mes de juny, e les altres C lliures en continent que los missals y ordinari seran acabats de stampar ab tot compliment. E los dits deu missals y ordinari tostemps que la Reverendíssima Senyoria los volrà. E per assò ne obliguen tots llurs béns aguts y per haver, la hu a caball y per lo tot, ab totes clàusules necessàries e oportunes.

Ítem, és concordat entre les dites parts que los dits mossèn Gabriel Busquets y Joan Bages hagen a posar bon paper y fer bona estampa en dits missals y ordinari, y tot assò, tot a càrrech llur, axí de despeses com altres.

Die XVII mensis iunii MDXXXVI.

Presentibus testibus: venerabili Petro Coma, presbitero civi Vicensi beneficiato, e Joanne de Puncte, familiare dicti Reverendissimi Domini Episcopi Vicensi.

Ffuerunt firmata et iurata predicta capitula et omnia et singula in eisdem contenta per dictos Reverendissimum Dominum^a Vicensem Episcopum, ex una, et dictos Gabrielem Busquets et Joannem Bages, parte ex altera. Et promiserunt *et cetera*, obligaverunt *et cetera*, tempus.

a. Segueix *Dominum* repetit.

5

[1546,] juliol, 12 [Vic]

Gabriel Busquets, prevere beneficiat de la seu de Vic, en nom propi i de Joan Bages, estamper i llibreter de la ciutat de Barcelona, promet donar a Joan de Tormo, bisbe de Vic, 50 lliures barceloneses més, a part de les 200 estipulades pel contracte d'uns missals i ordinari.^b D'altra banda, Joan de Tormo firma època de 100 lliures per la primera paga.

AEV, Acf-3342, Salvi BEULÓ, *Capítols matrimonials i concòrdies, 1546-1548*, s. f.

Die XII mensis iulii anno predicto.

Ítem, lo dit mossèn Gabriel Busquets en nom seu propi y del dit Joan Bages, llibreter, promet donar a sa Reverendíssima Senyoria, ultra les demunt dites dos-centes lliures, sinquanta lliures en lo temps que posaran los missals, ab les penes y obligacions demunt dites.

Dicta die.

Lo Reverendíssimo Senyor Bisbe ferma època al dit mossèn Gabriel Busquets de cent lliures per la primera paga de la demunt dita capitulació, les quals ha rebudes de comptans, salvat dret en la reste.

Testes: Gaspar Mija et Ludovicus Alzinelles, clerici familiares Reverendissimi Domini Vicensi Episcopi.

6

[1547, març, entre el 2 i el 4, Vic]

Joan Mitania, paperer, fill de Gilibert Mitania, paperer de la ciutat de París, signa capítols matrimonials amb Joana, filla del difunt Bernat Maians i d'Anna, de la parròquia de Santa Cecília de Voltregà.

AEV, Acf-1226, Salvador JUNYENT, *1546-1547*, s. f.

En nom de Déu sia. Amén.

Sobre lo matrimoni migensant la Divina Clemència fahedor per y entre mestre Joan Matania, paperer, fill de mestre Gilibert Matania, paperer, y de madona T.,

b. Vegeu el document 4 d'aquest apèndix.

ça muller, de la ciutat de París, regne de Franca, de una part, y de la donzella na Joanna, filla de Bernat Mayans, quondam, y de madona Anna, ça muller, vivent, de parròquia de Sancta Sílvia de Voltregà del bisbat de Vich, de part altre.

Són stats, fets, fermats e jurats los capítols següents.

E primerament, la dita madona Anna Mayans, tenint e possehint la heretat y béns del dit son marit per son dot e spoli, juxta la Consuetut y Constitució General de Cathalunya, fahent estes coses de consell y paré de sos parents e amichs, dóna la dita Joanna, filla sua, en muller al dit Joan Matenia, y dóna-li per son spoli y a la dita Joanna en dot y en nom de dot sua y per tota part de heretat e legítima sua paternal e maternal e suplement de aquelles e per totes e qualsevol drets a ella pertanyents e pertànyer devents ni podents en la heretat y béns seus, axí per dret de natura com en altra manera, vint lliures barceloneses, ab tal emperò pacte, vincle e condició que lo dit a dot e spoli hagen, tinguen e posseesquen ells abdosos tots los dies de la vida llur, segons pertany de marit a muller e orde de matrimoni demana, vol e requer, après emperò obté llur a infants de ells abdosos engendradós, sie tornat. E si la dita Joanna, filla sua, morir se convidrà quant que quant, ab infants o sens infants, idest liberis, hu o molts algú dels quals a edat perfeta no vingués, que les dites vint liures tornen e tornar hagen a ella dita donadora si viurà, e si no viurà a qui ella volrà e ordenarà, e si non ordenara ab testament o ab intestat, vol e consent que les dites lliures tinguen a ses voluntats. Promet *et cetera*.

Ítem, lo dit mestre Joan Matenia, acceptant la dita Joanna en muller sua e confessant de ella o pus verament de la dita ça mare les dites vint lliures barceloneses, e per ço, renunciant la cosa axí no ésser salva e assegura a ella e als seus aquelles de e sobre totes e sengles béns e drets seus, e les quals retre e restituhir, promet haje e sie tingut ell e los seus en tot cas e aveniment de restitució de dita dot y en continent fos loc a restitució de aquella. E promet attendre e complir, en obligue tots sos béns.

Ítem, la dita madona Anna Mayans e Francesch Mayans e Joan Mayans, sos fills, de la parròquia de Sancta Sícile de Voltregà, germans de la dita Joanna, confessen e regonexen deure al dit mestre Joan Matenia les dites vint lliures per rahó de dita dot. E jatsia de dalt li haja feta confessió de rebuda, stà emperò en veritat que encara li són degudes. E per ço, renunciants a la cosa axí no ésser, prometen-li aquelles donar e pagar de ací a Sancta Maria d'egost prop vinent, sens alguna qüestió.

Ítem, lo dit mestre Joan Matania, de una part, e Joanna Mayans, de part altre, convenen e prometen la una part a l'altre e endessemps e sots pena o arres de doscentes lliures que de bon grat se impossen, que ells seran marit e muller e faran sposalles per paraules de present, après e sufficients per a fer e contractar matrimoni de ací a diumenge prop vinents.

[...]º sunt Ludovicus de Granollers et Petrus Quintana, parator.

c. El document ha estat tallat per a ser enquadernat en el còdex, de manera que és impossible llegir-ne la data, tot i que el document que el precedeix és del 2 de març de 1547 i el que el segueix és del 4 de març de 1547.

7

1550, juny, 17 [Vic]

Esteve Torrallebreta, prevere i procurador del capítol de la seu de Vic, paga a Guerau Condomines 15 sous barcelonesos i mig per relligar un breviari.

AEV, Ac, calaix 3/14, *Comptes, 1518-1581*, calaix 3, s. f.

Compta de la despesa feta per mi, Steva Torralebreta, prevera, procurador de dita fàbrica en lo segon any de dit bienni 1550.

[...]d

Ítem, a XVII de juny de 1550 e pagats quinsa sous y mig a mossèn Garau Condominas per religuar lo breviari del cantor, per mans y cuyro y corexs y tot lo qui estat mester an albarà: XV sous, VI.

8

1557, octubre, 6 [Vic] - 1558, març, 30 [Vic]

Entre el 6 i el 23 d'octubre de 1557, el capítol de la seu de Vic paga 12 lliures barceloneses a Antoni Vila-real, prevere i escriptor, com a principi de paga del «text petit». El 27 de novembre de 1557, es paguen 10 sous a Antoni Micó per un motlle per a tallar pergamins i altres feines. Finalment, el 30 de març de 1558, el capítol paga 1 lliura i mitja pel relligat i per les fustes del «text petit», i 9 lliures i mitja pel material i la feina d'adobar «el text petit» a Sebastià Sitjar, argenter.

AEV, Ac, armari 34/3, *Tresoreria, Llibre de les capes III, 1546-1657*, s. f.

Cit. Josep GUDIOL I CUNILL, *A propòsito...*, p. 57-64.

Cit. Núria de DALMASES, *Cobertes d'evangeliari...*, p. 217.

Dit die, de VI de octubre 1557, donàrem al scriptor del test petit II lliures, X sous.

Més, a VIII° de dit, li donàrem a dit scriptor dos ducats per dita obra, dich II lliures, VIII sous.

Més, a XXIII de octubre, donàrem al dit scriptor VII lliures, II sous per dit test petit: VII lliures, II sous.

Jo, Antoni Vila-real, prevere e scriptor, atorgue aver rebut dels senyors canonges per principi de paga del test dotze lliures, dich XII lliures.

d. Document transcrit fragmentadament, atès que es tracta d'un llibre de comptes.

Més, a 27 de novembre 1557, donàrem al brodador per la altra capa verda dels caps, per lo fres de dita capa, sinc liures: V lliures.

Jo, Johan Ferrer, he rebut dites V lliures.

Ítem, posam en despesa deu sous donàrem a mestre Anthoni Micó per un mollo ha fet per lo dit scriptor per tellar los pregamins, e per adobar les crosses a la costòdia major, e per lo adob ha fet en la sivira per portar los màrtris, per tot: X sous.

Verum est Michel Navarro, sagristà menor.

[...]e

A XXX de març 1558 foren trets vint-y-sis sous, serviren per religar lo test petit de argent y per les pots, dich: I lliura, VI sous.

Més, dit die, a 30 de març, foren tretes del dit sach nou liures, deu sous, serviren per pagar mossèn Sebastià Sitgar, argenter, per adobar lo dit test petit, per VIII onzes de argent y ha posades, y per les mans, per tot, dites VIII lliures, X sous.

E rebut jo, Sabastià Sitgar, argenter, ditas nou liuras y miga per dita raó, dit dia y any demunt dit.

9

1557, desembre, 16 [Vic]

El capítol de la seu de Vic paga 8 lliures barceloneses a Antoni Vila-real, prevere i escriptor, per la còpia d'un epistoler.

AEV, Ac, armari 34/3, Tresoreria, *Llibre de les capes III, 1546-1657*, s. f.

Cit. Josep GUDIOL I CUNILL, *A propòsito...*, p. 57-64.

A XVI de desembre 1557 foren tretes del sac de les capes VIII lliures, les quals donàrem al scriptor per lo epistoler en paga y porrata de dit epistoler.

Jo, Antoni Vila-real, prevere, confese aver rebut les dites sobre huit lliures per dita rahó: VIII lliures.

10

1561, octubre, 1 [Vic]

El capítol de la seu de Vic paga 42 lliures barceloneses i 9 sous a Sebastià Sitjar, argenter, pel material i la feina del «text nou».

e. Document transcrit fragmentadament, atès que es tracta d'un llibre de comptes.

AEV, Ac, armari 34/3, Tresoreria, *Llibre de les capes III, 1546-1657*, s. f.
Ed. Josep GUDIOL I CUNILL, *A propósito...*, p. 57-64.

A I de octubre 1561 foren tretes del dit sac trenta liures, nou sous per las mans de set marcs y dues unzes a raó quatre liures, quatre sous per marc, e més dotze liures a compliment de la valor de l'argent per un marc, sinc unses y tretze argensos a compliment de set marchs, dues unses pesa lo test nou que aven donat de argent vel a mosèn Cigar, argenter, dit dia: XXXXII lliures, VIII sous.

Jo, Sabastià Sitgar, argenter, tinc rebut quoranta y dos liuras y nou sous, dic XXXXII lliures, VIII sous, y són per las mans y argent de dit test, per mans dels seios^f a vós.

Vuy, 1 de octubra 1561.

11

1562, gener, 13 [Vic]

El capítol de la seu de Vic paga 30 sous barcelonesos per relligar el «text major».

AEV, Ac, armari 34/3, Tresoreria, *Llibre de les capes III, 1546-1657*, s. f.
Cit. Josep GUDIOL I CUNILL, *A propósito...*, p. 57-64.

A XIII de gener 1562 foren trets trenta sous, dich I lliura, X sous per religar lo test major ha donats hal senyor canonge Codolosa, tesorer, lo any present: I lliura, X sous.

Tinc rebut jo, dit Codolosa, en dit nom y per dita rahó dits quinse reals de mà pròpria.

Die y any demunt dit.

f. [seios] *lectura probable.*

L'ARMARI ARXIU DE L'OFICI I CONFRARIA DELS ARGENTERS DE BARCELONA. HISTÒRIA D'UN FONS INÈDIT

○

 ISABEL DE LA FUENTE I CASTELLÓ
UNIVERSITÉ DE PAU ET DES PAYS DE L'ADOUR

Introducció

L'estudi de les organitzacions gremials durant el període preindustrial s'ha vist dificultat, tostemps, per la gran dispersió dels seus fons documentals. En efecte, a mitjan segle XIX, moment de la dissolució de la major part de les estructures corporatives de la ciutat comtal,¹ la documentació conservada als seus arxius no sempre fou cedida o venuda a organismes públics. És per això que, a més de les pròpies llacunes cronològiques atribuïbles als incidents històrics de cada conjunt documental, s'han d'afegir els obstacles per preservar un patrimoni eminentment de caràcter privat.

Bé que l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona conserva en el seu fons de *Gremis* prop de mil quatre-cents registres provinents de diferents arxius corporatius, aquests només aporten un coneixement minso de l'abast real que la seva activitat comercial i gremial arribà a tenir.² A més, la fragmentarietat de les sèries, constituïdes bàsicament per una documentació de caire jurídic i econòmic, impedeix reconstruir cronològicament els canvis experimentats pels oficis i les confraries barcelonines des del moment de la seva creació, en el segle XIV, fins a la seva total extinció al final del segle XIX.³

1. A mitjan segle XVIII, la decadència dels oficis i confraries barcelonines era una realitat manifesta. No obstant això, aquests es mantingueren vigents fins a mitjan segle XIX, quan l'edicte promulgat pel regent Baldomero Espartero, el 9 de març de 1842, va accelerar la seva total extinció en anul·lar jurídicament la validesa de les ordinacions que els havien legislat històricament. Sobre aquesta qüestió, vegeu l'estudi de P. MOLAS, *Los Gremios barceloneses del siglo XVIII*, Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1970.

2. Concretament, pel que fa al gremi dels argenters de Barcelona, hi ha un total de dotze llibres, alguns dels quals haurien format part originàriament del nostre armari-arxiu, i diverses carpetes amb documentació dels segles XIX i XX. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), *Gremis*, «Argenters», de 41-1 a 41-13.

3. Serà únicament a partir del buidat sistemàtic dels protocols notariaus que podrà estudiar-se l'activitat econòmica dels oficis barcelonins d'una manera efectiva. Els treballs

Sortosament, però, l'atzar ha volgut conservar fins a l'actualitat un d'aquests arxius corporatius sense pràcticament modificacions. Es tracta de l'antic armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona, que forma part, des del 1998, de l'arxiu de l'abadia de Montserrat. L'excepcionalitat d'aquest fons, tanmateix, no radica únicament en el fet que hagi arribat quasi intacte fins als nostres dies, sinó perquè permet realitzar una evolució del gremi dels argenters de Barcelona des dels orígens d'aquesta institució corporativa, al principi del segle XIV, fins al moment de la seva dissolució, al final del segle XIX, sense pràcticament interrupcions.⁴ A més, cal remarcar el caràcter exclusivament privat de la documentació, ja que ens aporta els elements propis d'un ens associatiu, especialment els referits a la seva vessant social i econòmica.

Format per un total de dos-cents set pergamins i quaranta-vuit llibres, tots ells en un perfecte estat de conservació, el que més sorprèn d'aquest conjunt és la seva gran varietat. Testaments, capítols matrimonials, vendes, censos i establiments emfitèutics, censals morts i violaris, còpies dels privilegis reials concedits a l'Ofici, llistats de drets d'exàmens, actes de juntes gremials o processos judicials són algunes de les tipologies que configuren aquest ampli ventall documental, el qual indica, significativament, el poder socioeconòmic assolit per la Confraria de Sant Eloi dels argenters de Barcelona al llarg de la seva història. Així, hi trobem les actes de reunions dels membres de la junta de l'Ofici, apunts i registres comptables relatius a la seva gestió econòmica, reculls legislatius i escriptures de les propietats llegades o adquirides a través dels segles. Un conjunt complex i divers que haurà de permetre, en l'avenir, complementar el coneixement de l'estructura corporativa dels argenters barcelonins, el qual s'havia limi-

publicats pel doctor Josep HERNANDO I DELGADO, professor del Departament d'Història Medieval i Paleografia de la Universitat de Barcelona, són un clar exemple de les possibilitats que ofereix l'anàlisi històrica d'aquesta documentació. En concret, destaquem: «L'alimentació làctia dels nadons durant el segle XIV. Les nodrisses o dides a Barcelona, 1295-1400, segons els documents dels protocols notariais», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols (EHDAP, Barcelona)*, 14 (1996), p. 39-158; «Els contractes de treball d'agricultors segons els protocols notariais del segle XIV», *EHDAP (Barcelona)*, 16 (1998), p. 123-210.

4. No obstant això, el gruix més important de la documentació correspon a l'època moderna, des del segle XVI fins a mitjan segle XVIII.

tat, forçosament, als textos d'àmbit legal dels privilegis reials i les ordinations municipals.⁵

El contingut dels dos-cents set pergamins fou regestat i ordenat en l'únic índex realitzat fins a l'actualitat i conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. L'índex, elaborat a la fi del segle XVII, pretenia ressenyar totes les escriptures que legitimaven els drets i les propietats que la Confraria i l'Ofici dels Argenters posseïa a través de les deixes dels seus confreres.⁶ L'interès per demostrar jurídicament els seus béns sorgeix de la necessitat de recuperar la memòria històrica corporativa per tal d'obtenir la categoria de Col·legi, en substitució de la de Gremi. Aquest és el motiu que explica la manca de referència als llibres guardats a la part inferior d'aquest moble, ja que configuraven la documentació generada per la pròpia organització corporativa al llarg de la seva existència i, per tant, sense cap validesa jurídica. En conjunt, quaranta-vuit volums de contingut força heterogeni entre els quals cal destacar, especialment, els reculls cronològics dels privilegis reials i les ordinations del Consell de Cent barceloní, que regularen la pràctica de l'argenteria des de l'època medieval, i el

5. Sovint, l'únic vestigi de la pràctica dels oficis a l'època preindustrial és la reglamentació oficial que els regulava. En efecte, els textos jurídics promulgats pel poder reial a través dels privilegis, conservats als *Registres de Cancelleria Reial* de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) i, per al poder municipal, recopilats als *Registres d'Ordinacions del Consell de Cent* de l'AHCB, descriuen les característiques i les incidències més habituals de l'organització corporativa. És per aquest motiu que els compendis documentals d'aquests protocols han esdevingut un punt de referència ineludible per als historiadors del món del treball en èpoques medieval i moderna. Així, per exemple, els clàssics estudis d'A. DE CAMP-MANY, *Memorias históricas sobre la Marina, el Comercio y las Artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961, 3 v.; de P. DE BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v. 40 i 41 (*Gremios y cofradías de la Antigua Corona de Aragón*), Barcelona: Imprenta del Archivo, 1876 i 1910, respectivament, i de M. GONZÁLEZ I SUGRANYES, *Contribución a la història dels Antichs Gremis dels Arts i Oficis de la ciutat de Barcelona*, v. I (*Agullers, apotecaris i argenters*), Barcelona: Impremta d'Henrich y Companyia, 1915.

6. AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-7, *Llibre ahon estan arxivats los actes de la cofradia de St. Eloi dels argenters de Barcelona (1698-1831)*. A la portada del volum es llegeix: «Índice general dels actes i altres escrits públics continguts en lo present llibre major del any 1698, i altrás escripturas i actes amunt dits novamén».

Llibre de Marques,⁷ on es registraven les marques o cunys dels mestres en exercici de les comarques barcelonines durant el segle XVIII.⁸

L'objectiu principal del present article és donar a conèixer el contingut i les característiques d'aquests quaranta-vuit volums, els quals vam tenir ocasió d'inventariar, conjuntament amb els dos-cents set pergamins, abans de ser traslladats al monestir de Montserrat. La nostra tasca ha estat la de transcriure els títols originals de la portada, l'ordenació cronològica i, finalment, la de mesurar i quantificar el nombre de planes de cadascun dels exemplars. És a dir, realitzar una primera catalogació d'un fons totalment inèdit que esperem que, gràcies a aquesta primera aproximació, serà motiu d'interès per part dels historiadors especialitzats en el món del treball de les èpoques medieval i moderna.⁹

D'altra banda, no podem negligir les causes que han fet que aquest conjunt documental hagi arribat quasi intacte fins als nostres dies. Per aquest motiu hem investigat la història de l'armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona i les diverses incidències que ha hagut de patir fins arribar a l'Arxiu del Monestir de Montserrat, on es conserva en l'actualitat.

7. 1735, juliol, 8: *Libro del Colegio, Congregación y Arte de Plateros de Sant Eloy, titular patrón de dicho Colegio de la Ciudad de Barcelona, en donde van registradas y continuadas las marcas o señales que ponen en las alajas de plata que se fabricarán de hoy en adelante. Cada uno de los plateros del Prinsipado de Catalunya por Orden de su Magestad que Dios guarda hoy a los 8 de julio año 1735*, 24 x 17 cm, 100 f., inventariat en aquest fons.

8. Des del punt de vista de la història de l'art, aquest és, sens dubte, un dels volums més valuosos, car permet identificar els artífexs de les obres d'argenteria a través del símbol estampat sobre la peça en el moment de la seva finalització, com a distintiu específic i garantia de la seva qualitat metàl·lica. Núria DE DALMASES descriu el contingut d'aquest volum a *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona: Destino, 1985, p. 31-32. Segons l'antiga propietària, la Sra. Dolors Segarra, l'armari contenia també el *Llibre de Marques dels argenters de la ciutat de Barcelona*, però aquest va desaparèixer cap als anys seixanta sense que s'hagi trobat encara avui. Respecte els llibres de marques conservats, l'AHCB té el *Registro de señales de plateros de Vich*, dels segles XVIII i XIX, *Gremis*, «Argenters», 41-11, i el Museu Municipal de Reus posseeix el *Llibre de Marques de la vila de Reus*, també dels segles XVIII i XIX.

9. Pel que fa a l'època medieval, la nostra tesi de llicenciatura va analitzar l'únic volum d'aquest període, l'estudi del qual fou publicat als articles «El proveïment d'un argenter barceloní a mitjan segle XV», *EHDAP* (Barcelona), 15 (1997), p. 93-125, i «La producció d'un argenter barceloní a través del seu llibre de comptabilitat: Miquel Bofill (1450-1460)», *D'Art. Revista del Departament d'Història de l'Art* (Barcelona: UB), 23 (1999), p. 207-

Història de l'armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona

L'any 1682 fou construït un armari destinat a guardar i custodiar la documentació relativa a la història corporativa de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona. Aquesta és la data que fou gravada, juntament amb el logotip de la Confraria de Sant Eloi, a les portes d'aquest moble. Realitzat en fusta i amb unes dimensions de 285x44,5 cm, l'armari no difereix d'altres exemples coetanis construïts amb la mateixa finalitat, com per exemple el del Gremi dels Serrallers de Barcelona del 1733, conservat a l'Arxiu Capítular de la Seu de Barcelona i pràcticament idèntic al nostre exemplar. Des de l'exterior, es pot apreciar un moble eminentment pràctic amb portes de doble batent i doble pany, les quals presenten com a única decoració el logotip de la Confraria de Sant Eloi, una copa coberta i una setra, escolpides a esquerra i dreta, respectivament, a més de la data, anteriorment al·ludida, a la part central i dividida de manera equitativa entre les dues meitats.¹⁰ A l'interior, igualment, l'espai es distribueix en dues parts separades: una de superior, formada per sis calaixos, els quals conservaven els pergamins a partir d'una ordenació cronològica bimestral, i una d'inferior, on es dipositaren els llibres, tant manuscrits com impresos, de manera irregular i sense cap ordre aparent.¹¹

No hem trobat cap dada concreta que expliqui les causes que motivaren la construcció de l'armari i si aquest substituïa o no algun altre moble anterior. Resulta evident, tanmateix, que, al principi del segle XVII i durant tot el segle XVIII, sorgí una preocupació per recuperar el coneixement històric de l'administració i la reglamentació de l'Ofici al llarg de la seva

229. En aquests moments estem treballant en la publicació de l'estudi d'alguns pergamins i volums, tant d'època medieval com moderna, que s'hi conserven, així com en l'edició crítica del *Llibre de Miquel Bofill*.

10. Desconeixem la significació i l'origen del logotip de l'ofici, però aquest era ja utilitzat durant el segle XV, car la mateixa setra apareix dibuixada a la portada del *Llibre de Consells de l'Ofici i Confraria de Sant Eloi* (1446-1495), AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-4.

11. M. GONZÁLEZ I SUGRANYES coneixia l'existència d'aquest armari, del qual aportà una fotografia i una breu descripció, encara que no va estudiar en profunditat el seu fons: *Contribució a la història...*, p. 225-226. Les diferències entre la descripció d'aquest autor i l'estat actual de la documentació de l'armari són notables, ja que els pergamins estan distribuïts de forma desordenada entre els sis calaixos esmentats –que l'autor descriu erròniament com a dotze– i la part inferior, on s'apleguen tots els llibres sense cap ordre apreciable.

existència, ja que és en aquest moment quan apareixen les primeres compilacions documentals referides als oficis de la ciutat.¹² Així, per exemple, el *Llibre dels advertiments y modo del que se ha de fer y observar los senyors majordoms de la confradia*, realitzat entre 1606 i 1609, on es llisten les normes i el cerimonial necessari per a l'elecció dels càrrecs corporatius;¹³ l'anomenat *Llibre Consular de l'ofici*, de l'any 1664, on es copiaren les ordinacions municipals i els privilegis reials atorgats a l'Ofici des del moment de la seva creació¹⁴ i, finalment, el *Llibre Major de 1698*, on s'indexaren, per primera i única vegada, els pergamins conservats a l'armari- arxiu dels argenters, al qual hem fet referència anteriorment.¹⁵

La importància conferida a la documentació de l'armari sembla més que evident quan observem les característiques de les seves portes, amb dos panys independents, un a la part central i l'altre a la part superior, en aplicació del costum de guardar separadament les dues claus de la caixa de l'ofici, una per a cadascun dels dos cònsols, perquè només poguessin obrir-la quan s'hi trobessin plegats a petició i presència dels seus confreres.¹⁶

12. Segons l'historiador P. MOLAS, cap a la fi del segle XVII sorgí un interès de renovació entre les institucions corporatives barcelonines que cal atribuir a l'auge econòmic del període vuitcentista i que es veié reforçat pel suport de la nova dinastia borbònica a les organitzacions gremials: *Los Gremios barceloneses...*, p. 15. Hem de considerar la preocupació per conservar la documentació corporativa dins un receptacle adient com la manifestació d'aquesta recuperació institucional.

13. Ens referim al *Llibre dels advertiments y modo del que se ha de fer y observar los senyors majordoms de la confradia* (1606-1609), conservat a l'AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-2. El contingut d'aquest volum fou utilitzat per N. DE DALMASES en l'elaboració de la seva tesi de llicenciatura, publicada parcialment a «La orfebreria barcelonesa del siglo XVI a través de los "Llibres de Passanties"», *D'Art. Revista del Departament d'Història de l'Art* (Barcelona: UB), 3-4 (1977), p. 5-30. L'elecció dels càrrecs corporatius és un dels aspectes que comportà un major nombre de discòrdies entre els confreres i membres de l'Ofici dels argenters de Barcelona durant els segles XVII i XVIII. Sobre els contenciosos i plets judicials que se'n derivaren, fan un especial esment M. GONZÀLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 262-286, i A. GOU I VERNET, *La joieria i l'orfebreria barcelonines (1600-1850)*, tesi doctoral inèdita dirigida pel Dr. Santiago Alcolea i Gil i defensada a la Universitat de Barcelona el juny del 1986. Entre la documentació conservada a l'armari arxiu es conserva també la còpia de diversos plets i contenciosos d'aquest període.

14. *Llibre de Ordinacions de la Confraria de Sant Eloi dels argenters de la present ciutat de Barcelona renovat en l'any 1664 essén cònsol [...]*, inventariat en aquest fons.

15. *Llibre ahon estan arxivats [...]* (1698-1831), al·ludit en parlar sobre els pergamins, conservat també a l'AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-7.

16. «Ítem, que encontinent que los dits cònsols hagen jurat en poder del dit Veguer los sia liurada la caxa, en lo qual deia estar carta dels presents capítols, e los marchs e los

Lògicament, quan hi ha la necessitat de copiar i recuperar els textos institucionals s'ha d'entendre que aquests no eren prou presents en la vida corporativa del segle XVII i que el seu contingut s'havia oblidat. En efecte, tal com reflecteixen les ordinacions i els privilegis d'aquest període, la legitimitat de les competències dels òrgans de govern de l'Ofici era freqüentment qüestionada, fet que generava nombrosos plets judicials.¹⁷ El contingut d'aquests processos descriu l'enfrontament de dues concepcions contraposades sobre les funcions que havia de desenvolupar el gremi. Així, el conflicte s'estableix entre una minoria elitista que utilitza les estructures corporatives per monopolitzar el mercat i controlar la producció, amb l'única legitimitat de la tradició i l'herència parental, i una majoria d'oficials que lluitaven contra l'encarcament i les limitacions per obtenir la categoria de mestres i, en conseqüència, la possibilitat de tenir un obrador propi a la ciutat de Barcelona per poder exercir la seva professió sense cap trava burocràtica.¹⁸

Fou també en aquest període quan el municipi de Barcelona encarregà a Esteve Gilabert de Bruniquer l'elaboració d'un compendi de les ordinacions i privilegis que regulaven el seu funcionament intern, a fi de facilitar

borins e la toca la qual caxa ha dues claus e que cascun cònsol tenga una clau e la dita caxa no-s puxa obrir sinó per ab dosos ensemps. E si per ventura lo un cònsols no porà ésser al marchar que-n puscha pendre l'altre cònsol un argenter per companyó o dos qual o quals se volrà qui sien hòmens de bé e que-l companyó li puscha dar la clau en aquell cas.» Extret de l'ordinació promulgada pel Consell de Cent barceloní l'11 de maig de 1402, transcrita íntegrament per M. GONZÀLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 353.

17. «Ítem, per quant se experimenta molt ordinàriament que alguns confreres de la dita Confraria voluntàriament pledèjan ab lo Comú de dita Confraria en gran dany de aquella que perçò sie estatuhit y ordenat que de assí al devant qualsevol argenter, o confrare de dita Confraria sobre matèrias tocants a Privilegis y ordinacions de aquella, o, contrafarà a ningun dels sobredits capítols sie ipso iure inhàbil per a obtenir y exercir ningun càrrech ni offici de la dita Confraria [...]»: 1700, febrer, 22. A les ordinacions del 30 de gener de 1705, els capítols 28, 29 i 30 tornen a insistir sobre la mateixa qüestió, la qual cosa ens confirma la preocupació per recuperar el coneixement de les ordinacions que regulaven l'ofici des del segle XV i la duresa amb què es volien evitar els greus problemes de funcionament intern. M. GONZÀLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 312 i 399-400, respectivament.

18. És el clàssic problema iniciat al final del segle XV sobre la lluita entre el conservadorisme corporatiu i l'individualisme del capitalisme incipient, plantejat per P. BONNASIE, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Departamento de Estudios Medievales, 1975, p. 166-168.

i alleugerir els conflictes que es donaven al Consell de Cent a causa del seu gran desconeixement.¹⁹ Els paral·lelismes entre les necessitats d'ambdues institucions són més que evidents, hipòtesi que, ben segur, serà confirmada a partir de l'estudi d'altres realitats corporatives coetànies.

Un altre aspecte a tenir en compte és la reclamació d'alguns oficis del seu reconeixement com a art o categoria superior i diferenciada de la resta de treballadors manuals. Aquesta fou una de les reivindicacions comunes de la majoria dels oficis que tenien un caràcter fonamentalment artístic, com ara els pintors i els escultors, que aconseguiren la categoria de Col·legi el 1682 i el 1688, respectivament.²⁰ No obstant això, els argenters de Barcelona no assoliren aquesta fita fins a l'any 1732, quan obtingueren la categoria de Congregació, Col·legi i Art, en substitució de la de Gremi, Comú i Confraria, a través del privilegi concedit pel monarca Felip V, del qual es conserven nombroses còpies entre la documentació de l'armari-arxiu. Per arribar a aquest ennobliment públic, però, calia justificar l'antiguitat de l'organització corporativa i aportar proves jurídiques de la seva legitimitat institucional, especialment pel que feia als edictes i privilegis reials. És per això que la Reial Cèdula de 1732 no afegeix res de nou, sinó que compendia les ordinacions i els privilegis concedits a l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona des de l'any 1401. D'aquesta manera, en

19. «En acabar lo segle XVI, era una necessitat, per a les autoritats municipals de Barcelona, tenir recopilades en forma que fossen fàcilment consultades, totes les disposicions y Privilegis que constituïen son dret administratiu y llurs pràctiques usuals. Convençuts d'aquesta necessitat, en 1586, intentaren portar a terme lo treball, encomanant-lo al notari Francesch Gamis, ajudant d'escrivà major, mort al poch temps sense haver pogut complimentar la comanda. Passaren alguns anys més y contínuament se patentava la dificultat de tenir a la vista, en un moment donat, tots los antecedents y disposicions pertocants a privilegis y a ceremonials, en los contínuus debats que's vèyan obligats a sostenir ab les altes autoritats, per lo manteniment dels privilegis i pràctiques, sovint vulnerades y en algunes ocasions trepitjades. Així donchs, en 1608, los Consellers tornaren a pendre l'acort de fer confeccionar les desitjades Rúbriques, encarregant-les al notari Esteve Gilabert Bruniquer, llavors Síndich de la Ciutat [...]»: *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona: Imprempta d'Henrich y Companyia, 1912, v. I, p. 5-6.

20. El següent pas seria l'academicisme vuitcentista de l'Escola de Nobles Arts de la Junta de Comerç de Barcelona de 1735, que seguia els models de l'*Académie Royale de Peinture et de Sculpture* (París, 1646), la *Royal Academy of Arts* (Londres, 1768) o l'*Academia de Bellas Artes de San Fernando* (Madrid, 1752). Sobre aquesta qüestió, vegeu l'estudi de P. MOLAS, *Los Gremios barceloneses...*, p. 42-45.

tornar-se a promulgar, recuperaven la seva vigència i renovaven l'obligatorietat del seu seguiment i l'acceptació tàcita per part de tots els nous col·legiats. Aquest punt esdevé primordial, ja que posava fi al qüestionament de l'autoritat dels cònsols i a la validesa del seu reglament. D'aquesta forma, es revitalitzen les estructures gremials i es perpetuen les prerrogatives d'una elit que torna a consolidar-se en el poder i el control de la producció. Així, per exemple, els cònsols recuperen la potestat de verificar les peces obrades i la necessitat de la seva certificació per considerar-les vàlides; s'imposa novament un període d'aprenentatge ineludible de sis anys; es fixen els termes de l'examen de *Passanties*, imprescindible per assolir la categoria de mestre;²¹ s'institucionalitza la cerimònia del jurament dels textos oficials davant els òrgans de govern corporatius²² i, finalment, s'obliga tots els argenters en actiu a registrar una marca personal, custodiada pels cònsols, per tal de reconèixer i garantir l'autoria i qualitat de les peces realitzades a la ciutat de Barcelona.

21. Les proves que havia de superar l'examinand eren bàsicament dues. En la primera, li calia demostrar la seva habilitat en el dibuix, amb la realització d'una peça d'argenteria que, posteriorment, amb el vistiplau dels cònsols, havia de reproduir en metall seguint aquell model. La segona consistia a respondre correctament diverses preguntes relatives a les tècniques i el valor dels materials més utilitzats en l'argenteria: M. GONZÁLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 339. L'AHCB conserva a la seva biblioteca els volums que recopilaven aquests dibuixos des de l'any 1500 al 1833, coneguts com a *Llibres de Passanties*, actualment microfilmats (rotlles 108 A – 110 A) i que foren estudiats per N. DE DALMASES a la seva tesi de llicenciatura, *La orfebreria barcelonesa...*

22. Pel que fa als actes de jurament dels nous argenters, aquests han quedat testimoniats als *Llibres de Consells i Promanies de l'Ofici*, inventariats al present catàleg. L'acte de jurament més antic del qual tenim constància, tanmateix, és el que s'ha conservat al *Llibre de Consells* del segle XV, del 18 de juny de 1449, on Bernat Pla i Pere Estalric, argenters i cònsols de l'ofici, juntament amb Joan Ubac i Bartomeu Costa, notaris públics de Barcelona, Bernat ça Pila i Gabriel ça Ulnia, ciutadans de la dita ciutat, testimonis convocats especialment, i Pere de Coromines, conseller tercer de la ciutat de Barcelona, es reuneixen a la casa d'aquest darrer, ubicada al carrer dels Mercaders d'aquesta ciutat, davant la presència d'altres mestres argenters i oripellers, llistats curosament, per tal de jurar i respectar el Privilegi Reial de 1401 i les Ordinacions municipals de 1402 concedides a l'Ofici i Confraria de Sant Eloi dels Argenters de Barcelona, el contingut de les quals apareix transcrit, a fi d'evitar els nombrosos fraus que s'havien detectat en els darrers temps: AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-4, f. 12v.-18r. Sobre la importància de l'acte de jurament dels nous confrares, vegeu P. BONNASSIE, *La organización del trabajo...*, p. 38-39.

El nou edicte, però, no va pal·liar el procés de decadència iniciat en el segle XVII,²³ que va concloure amb l'extinció del Col·legi el 10 de gener de 1879.²⁴ A partir de la desaparició del marc institucional, sorgí una divisió interna entre els partidaris de liquidar i suprimir qualsevol lligam corporatiu i els que volien continuar la tradició del Col·legi. Aquests darrers constituïren, el 8 de desembre de 1881, la *Asociación General de Artífices en Joyería y Platería de Barcelona*, organització que plantejava entre els seus objectius mantenir la funció assistencial de les confraries medievals²⁵ i impedir, per tots els mitjans a l'abast, la venda de la casa gremial de l'Ofici.²⁶ A tal efecte iniciaren un plet judicial contra la Comissió Liquidado-

23. «*Pero estas disposiciones que favorecieron, ya antes de la llegada de los Borbones, la promoción económica del país, al engendrar nuevos impulsos iban a producir la revitalización solamente aparente de los gremios ya que, a la larga, conducirían a su destrucción*»: P. MOLAS, *Los Gremios barceloneses...*, p. 15.

24. Aquesta és la data que ens proporciona l'article de Francesc de Paula Febrer i Tomàs, president de la Asociación de Artífices de Joyería y Platería. Tot i així, com ell mateix explica, el Col·legi d'Argenters de Barcelona va intentar recuperar-se de l'oblit i la decadència en què havia caigut, especialment després dels fets revolucionaris del 1868, i convocà una comissió perquè es concretessin les normes que havien d'aconseguir revifar la institució corporativa el primer de desembre del 1869, data que alguns autors assenyalen com la de l'acabament del Col·legi, ja que posteriorment a aquesta data no tingué cap activitat remarcable. Així, l'únic acte públic organitzat per aquesta comissió no se celebrà fins a època molt tardana, el 29 de desembre de 1877, dos anys abans de la comunicació oficial del Governador Civil de la Província, D. Leandro Pérez Cosío, per la qual dissolia definitivament el Col·legi d'Argenters de Barcelona per la inadaptació de la seva reglamentació a la legislació vigent: F. de P. FEBRER I TOMÀS, *Asociación General de Artífices en Joyería y Platería de Barcelona. Fundada el día 8 de diciembre del año 1881 e instalada en 25 de enero de 1882. Acta de la Reunión extraordinaria celebrada el 18 de marzo de 1884, para inaugurar el Fomento del Arte de Platería y Joyería*, Barcelona: Imprenta de Victor Berdós, 1884, p. 10-12, a AHCB, *Gremis, General*, «Argenters», A.

25. La preocupació assistencial va perdurar en una mutualitat sostinguda per la Sociedad Artística de Joyería y Platería i fundada l'any 1898, després de la dissolució l'any 1893 de l'Asociación General de Artífices en Joyería y Platería de Barcelona, a causa de les disputes i els problemes econòmics derivats del contenciós contra la Comissió Liquidadora. Aquesta entitat va ubicar la seva seu social al carrer de la Bòria, número 17, lloc on es va mantenir fins a la seva dissolució l'any 1919. Sobre aquesta qüestió, vegeu l'article de F. MASRIERA I MANOVENS, «Apuntes sobre el Colegio-cofradía de San Eloy de los plateros de Barcelona, su fin, y evolución del oficio en esta ciudad hasta nuestros días», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* (Barcelona), 16 (1926), p. 549-564.

26. La casa gremial dels argenters estava ubicada al carrer de la Fenosa, número 10, que anava des del carrer de l'Argenteria fins a la plaça dels Argenters. Segons F. Carreras i Can-

ra del Col·legi,²⁷ que el 1896 avaluava els deutes en un total de quatre mil pessetes, quantitat a la qual intentaren fer front els hereus dels antics col·legiats i que comportà l'embargament de tots els seus béns mobles,²⁸ entre els quals es trobava l'armari arxiu, l'any 1903.

Després d'aquesta data, en un moment indeterminat,²⁹ l'advocat Estanislau Segarra, bon coneixedor dels gremis i la seva història i interessat per la documentació de l'armari arxiu dels argenters, l'adquirí amb el propòsit d'estudiar-ne el contingut, objectiu que no va poder aconseguir a causa del seu precari estat de salut i la seva prematura mort el 1925.³⁰

L'any 1929, Agustí Duran i Sanpere, director de l'Arxiu Històric de la

di, hi hagué una casa gremial anterior a aquesta que fou convertida en casa de veïns en el segle XVII, situada al carrer Bassea, número 9. Ambdós edificis foren enderrocats amb motiu de l'obertura de la Via Laietana els anys 1908-1909. F. CARRERAS I CANDI, *La Via Laietana*, Barcelona: Imprenta Atlas Geogràfic d'Albert Martín, 1913, p. 48, 78 i 88, respectivament; DA, *La construcció de la gran Barcelona: l'obertura de la Via Laietana, 1908-1958*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2001, p. 104. Sobre els problemes derivats de la seva venda, vegeu l'article de Francesc de Paula FEBRER I TOMÀS, *Asociación General de Artífices...*, p. 17-19.

27. Els membres d'aquesta comissió liquidadora foren Pere Soler Perich, Gaietà Carreras Aragó, Antoni Carreras Bassas, Felicià Ferran, Francesc de Paula Febrer, Francesc Cabot i Josep Masriera Vidal: P. VÉLEZ, *Joies Masriera. 200 anys d'història*, Barcelona: Àmbit Serveis Editorials, 1999, p. 18.

28. L'AHCB conserva tota la documentació relativa al contenciós mantingut entre l'Asociación General de Artífices en Joyería y Platería i la Comissió Liquidadora dels Béns del Col·legi dels Argenters, la qual està constituïda per dues llibretes i diversos plecs notariais. Entre aquests destaquem l'escriptura notarial de 15 d'abril de 1903, on consten les despeses pel trasllat de l'arxiu, constituït per dos armaris, caixes, llibres, papers, pergamins i escriptures de tercers, del carrer de la Fenosa, número 10, al carrer de Pelai, número 2-3, casa de Joaquim Alió, dipositari dels objectes: AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-9. En el moment en què es plantejà la venda de la casa gremial, s'hi trobaven entre d'altres l'armari-arxiu, els *Llibres de Passanties* i les taules del retaule sobre la vida de Sant Eloi. Un cop venuts els *Llibres de Passanties* i el Retaule a la Diputació Provincial de Barcelona, gràcies a la intervenció de Frederic Masriera i Manovens, la màxima preocupació de l'Asociación General de Artífices de Platería y Joyería era precisament mantenir, a més de l'immoble, la propietat de l'armari-arxiu, car la seva documentació certificava i legitimava les antigues possessions de l'ofici. Sobre la participació de Josep Masriera i Manovens en la compra dels *Llibres de Passanties*, vegeu P. VÉLEZ, *Joies Masriera...*, p. 18-19.

29. El moment de la compra s'ha de situar entre l'any 1911, any de la publicació de l'única obra d'E. SEGARRA, *Los gremios*, Barcelona, 1911, on no hi ha cap referència a la documentació de l'armari arxiu, i el 1925, any de la seva mort.

30. El greu problema de salut d'E. Segarra foren en gran part un dels motius del seu interès pels llibres antics i les organitzacions corporatives, ja que havia de reposar i roman-

Ciutat de Barcelona, demanà el moble al seu fill, Josep Maria Segarra, per a l'Exposició Internacional de Montjuïc, on fou exposat al pavelló Ciutat de Barcelona, conjuntament amb altres fons gremials.³¹ L'armari fou retornat al seu propietari el 15 de setembre de 1932 i ha restat al domicili particular de la seva vídua, la Sra. Dolors Segarra i Soler, fins al 1998, moment en què aquesta decidí fer-ne donació a l'Arxiu del Monestir de Montserrat.

Ha estat gràcies al valor sentimental que l'armari arxiu va tenir per a Josep Maria Segarra i la seva vídua que aquest fons documental ha arribat quasi intacte fins als nostres dies. Les facilitats que la Sra. Dolors Segarra ens ha proporcionat al llarg de la nostra recerca són una mostra de l'interès que sempre ha manifestat per la preservació del patrimoni cultural català. És per això que volem agrair-li públicament la confiança i la dedicació que ens ha ofert generosament des del primer moment en què vam proposar-li la catalogació i l'estudi de l'armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona. Sense el seu ajut incondicional tot aquest treball no s'hauria pogut portar a terme ni hauria estat possible el seu trasllat definitiu a l'abadia de Montserrat.

dre durant llargues temporades al seu domicili. Malauradament, el procés degeneratiu de la seva malaltia li impedí realitzar un estudi sobre aquest armari, ja que moriria poc després de la seva compra. Tampoc podem explicar la raó per la qual l'AHCB conserva una sèrie de llibres que creiem que havien de formar part de l'armari arxiu (AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-1 a 41-13), encara que possiblement foren adquirits per A. Duran i Sanpere, director d'aquesta entitat.

31. Agustí Duran i Sanpere va demanar l'armari, segons una carta del 23 de setembre de 1929, per a l'Exposició Internacional dels anys 1929-30. El pavelló dedicat a la Ciutat de Barcelona aplegava un interessant recull sobre diversos fons gremials que s'organitzaven seguint la composició al·legòrica de l'arbre del treball realitzada per Joan Vila i conservada actualment al Museu d'Història de la Ciutat. En el primer compartiment s'hi aplegaven els oficis de la confraria dels Julians (corretgers, cinters, bossers, barreters, guanters, mercers, naipers, pintors i tireters); en el segon, els Elois (argenters, ballesters, calderers, daguers, estanyers i ferrers) i, en el tercer i darrer, el dels Esteves (arnessers, batifullers, broquerers, cervellerers, freners, oripellers, pintors i sellers). L'any 1932 es publicà un breu resum de la divisió de les confraries juntament amb la reproducció del dit arbre: *Els Antichs gremis de Barcelona. Nota històrica amb una làmina en color*, Barcelona: Salvat editors, 1932.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Llibres de l'armari arxiu de l'Ofici i Confraria dels Argenters de Barcelona

1401, novembre, 24

Ordinacions concedidas pels Consellers de Barchinona ab inserta del Privilegi del Rei D. Martí als argentés de la mateixa.

29 x 21,5 cm, 12 f.³²

1451, setembre, 5 - 1459, març, 15

Llibre de deu e deg de Miquel Bofill.

30 x 20,5 cm, 171 f.³³

1546, desembre, 2 - 1607, setembre, 7

Llibre de Consells de la confraria de St. Eloi dels argenters de Barcelona.

31 x 25 cm, 358 f.³⁴

32. Es tracta de la còpia d'aquestes ordinacions municipals fetes en diversos pergamins i relligats en forma de llibre.

33. Vegeu n. 9.

34. El *Llibre de Consells* comença pròpiament al f. 38r. de la següent manera: «*En nom de Nostre Senyor Déu Jesucrist i della Gloriosa Verge Maria y del Beneventurat Sant Aloy así aparen tots los consels, conclusions y determinacions, començant lo dia de Sant Pau de l'any MDLV [4 de juny], estant còsolls los honorables en Johan Martí y Johan Soler, y magordòmens lo senyor en Johan Aranal y Johan Dolmau y lo Miquel Jumes novament elegit clavari per a tres anys y fonch ples inventari della caixa y està continuat en lo libre de las entrades y axides dels diners dello caxó*». Prèviament, es fa un llistat dels confreres i comptes de la confraria: 1546, desembre, 2, «*En nom de Déu sia e de madona Santa Maria e del Benaventurat San Aloy así aparen los confreres de dita confraria que-s troben en dit [...] comensat a 2 de desembre de 1546*», f. 1r.-1v.; 1546, desembre, 2, «*Comença lo libre dels capbreus de la Confraria dels argentés a 2 de dezembre de 1546*», f. 24-27v.; «*Isí aparen tots los confreres que-s trobaren vius en el temps que-s comença lo present llibre, que era l'any 1546*»; 1546, desembre, 2, «*Así aparen tots los confreres que-s trobaven vius en*

1578, juliol, 1 - 1612, gener, 1

Libre de albarans de la fosina dels argentés comensant al primer de juliol 1578 esent fosinés Jaume Bussot y Joan Miquel Avella.

22 x 17 cm, 87 f.

1582, juny, 29 - 1590, abril, 3

1582. Así aparen les rebudes y les despeses del temps de la administració de la fosina esent fosinés mossèn Pere Oler y mossèn Gabriel Fumés, comensant la administració a Sant Pere del any 1582 y finirà a dita festa de 1583. En lo clavariat de Pau Escardó.

31 x 12 cm, 109 f.

1595, agost, 29 - 1706, setembre, 17

Llibre de Ordinacions de la Confraria de Sant Eloi dels argenters de la present ciutat de Barcelona renovat en l'any 1664 esent cònsol lo molt Illustre Jaume Vilarasa, conseller sisè de la present ciutat i cònsol major; Isidre Costa, cònsol menor i clavari de dita; Hierònim Ratera i, majordoms, Pere Vives i Bonaventura Mora, corregides a 29 d'agost 1595.

28 x 19,5 cm, 200 f.³⁵

1607 - 1622

*Llibre de Consells i promanies.*³⁶

34,5 x 25 cm, 364 f.

lo temps que-s comensa lo present libre, que era l'any 1546, esent còsolls en dit any de la confraria de Sant Aloy dels argentés, los honorables mossèn Joan Moragues y mossèn Pau Escardó, y tots los que après se són fets continuat per mí, Pau Escardó, argenter, clavari de la confraria de Sant Aloy dels argentés fet lo present catàlogo en l'any 1590, en lo vuytè any de mon claveriat», f. 28r.-37v.

35. El llibre destaca de la resta per la seva aparença externa consistent en quatre petites peces metàl·liques col·locades sobre els quatre vèrtexs de la portada i de la contraportada. En el seu interior, el copista, a fi de facilitar la seva consulta, féu una rúbrica preliminar i precedí el text de cadascuna de les ordinacions d'un títol subratllat on s'especificava el caràcter del seu contingut. A. DE CAMPANY hi féu referència en parlar del gremi dels argenters de Barcelona, resumint alguna de les ordinacions més antigues, com la de 22 d'octubre de 1395: *Memorias históricas sobre la Marina...*, v. I, p. 512-516. També fou utilitzat a la ressenya històrica de Francesc de Paula FEBRER, president de l'Associació General dels Artífexs en Joieria i Argenteria: *Asociación General de Artífices...*, p. 5. I la seva portada fou fotografiada per M. GONZÀLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 267, el qual al·ludí al contingut d'algunes de les seves ordinacions, però sense arribar a transcriure-les.

36. Una bona part dels 264 folis que el componen, del 26r. al 38v. i del 60r. al 189v., són en blanc.

1610

Capbreu dels censals i altres rendes que la confraria de Sant Eloi dels Argenters de la present ciutat e los honorables còsols de dita confraria com administradors de diverses causes pies han i reben cascun any tret dels actes autèntichs que de dits censals y rendas se troben vuy dins la casa de dita confraria lo qual capbreu fonch fet en l'any 1610 sent còsols de dita confraria los honorables mossèn Gabriel Ramon y mossèn Francesc Vidal y, clavari, Onofre Fornés.
35,5 x 25 cm, 143 f.

1621, gener, 23 - 1627, octubre, 12

Llibre de deliberacions i conclusions dels consells de la confraria del Benaventurat Sant Eloi dels honorables argenters de la present ciutat de Barcelona, comensant a XXIII del mes de janer de l'any M^oDC^oXXI^o, en poder de Galcerà Sever Pedralbes, notari públic de Barcelona, escribà dels negocis de dita confraria.
31,5 x 24 cm, 49 f.

1622, desembre, 19 - 1639, setembre, 20

Así comensan los exsàmens esent còsols, so és, per mayor, mossèn Gabriel Ramon y Guillem Covas, cònsol menor, en lo clavariat de Bernat Camps.
35 x 25 cm, 377 f.³⁷

1624, juliol, 11

*Censal de preu y propietat de Trescentes y vint liures y pensió setse liures pagadores cascun any de quinze del mes de juliol venut y originalment creat per Maria Anna Macip, viuda de Joan Macip, quondam, boter, ciutedà de Barçhinona, als còsols de la confraria de Sant Aloy dels Argenters de Barcelona com administradors de la Causa Pia de Miquel Bofill, ab acte rebut en poder de Antoni Joan Fità, notari de Barcelona a onze de mes de Juliol any M^oDC^oXXIII^o.*³⁸
30,5 x 23 cm, 11 f.

1639, octubre, 4 - 1654

Llibre el Clavari, lo qual comensa a 4 de octubre del any 1639 essent clavari Francesc Vilar, en lo qual llibre se assentan tots los consells³⁹ Generals y Pro-

37. El llibre està precedit per un índex alfabètic, com el d'altres llibres d'aquest catàleg.

38. Es tracta de diversos pergamins relligats en forma de llibre. Al final de la portada hi ha una nota referent a l'índex de 1698: «Vide llibre Major del any 1698, f. 49».

39. Al ms. consensells.

menias los cònsols estan insiquats en la cassa de la Ciutat y la Electió se fa tots anys en la Casa de la Pressent Ciutat y los Oficiais se fan tots anys en la Cassa de la Confraria del Nostre Pare St. Aloy y los noms dels confreres se fan après del dia del Gloriós St. Bernabé y també los juraments dels fadrins que an acabat de ser aprenents los quals se asentan los majordoms en son llibre del que paga cada un fadrí seguint lo estil del llibre derrer acabat consseva-timent. Francesc Vilar, clavari.⁴⁰

35,5 x 27 cm, 281 f.

1654, octubre, 29 - 1671

Llibre de consells y Promania comensant en lo any 1654 fins a 1671.⁴¹

35 x 26 cm, 205 f.

1674, juliol, 12 - 1681, desembre, 10

Llibre de las rebudas de que se à pagat y cobrat l'any 1674, esén majordoms Joseph Vilarúbia i Joseph Bajer.

20 x 16 cm, 48 f.

1678, setembre, 4 - 1682, setembre, 4

Llibre de consells, senecals i promenias tingudas de 4 de setembre de 1678 fins al 4 de setembre de 1682 en el clavariat de Josep Pla.

36 x 26,5 cm, 96 f.⁴²

1683, setembre, 4 - 1694, setembre, 4

Llibre de caixa en lo clavariat de Joan Arnó.

31 x 21,5 cm, 197 f.

1686, octubre, 4 - 1699, gener, 10

Llibre aont estaran continuadas todas las rebudas de tot el que's pagarà per comp-

40. En aquest llibre apareixen els diversos juraments dels fadrins examinats durant tot aquest període i que han pagat les taxes corresponents a la nova categoria de mestres.

41. «Así aparen los confreres són anomenats comensant en lo principi del libre als 29 de octubre 1654, sent cònsols mossèn Antoni Mercader y Mossèn Francesc Burch y, major-dom, mossèn Ramon Nadal y mossèn Rafel Serra, continuat per mi, Sebastià Macip, argenter, clavari de la confraria de Sant Aloy dels argenters en lo principi de son clavariat».

42. Al final del llibre hi ha una sèrie de fulls solts corresponents a diversos comptes de la confraria: 1687, setembre, 18, 1 f.; 1687, desembre, 19, *Llibreta haont se asentaran los gastos se faran de la causa aperta a la confraria dels argenters contra Jaume Rollant, argenter*, 22 x 15 cm, 8 f.; 1688, gener, 12, època de la reparació de la teulada de la casa gremial dels argenters, 1 f., i dos papers trencats sense més importància, probablement utilitzats com a paper en brut per als comptes anteriors.

ta de la confraria de Sant Aloy dels argenters des de 4 de octubre de l'any 1686 en avant, essent clavari Josep Ros.
20,5 x 17 cm, 190 f.

1689, gener, 15 - 1691, novembre, 20
*Llibre de Consells i Promanies començant en l'any 1690, essent clavari Josep Ros, 1689, fins a 20 de novembre de 1691.*⁴³
36 x 25 cm, 44 f.

1693 - 1696
Llibre de Consells Generals.
31 x 23 cm, 46 f.⁴⁴

1700, febrer, 22
Ordinacions concedidas per lo Rey D. Carlos, rey de Castilla, Compte de Barchinona, Roselló y Cerdaña, al Colegi de Argenters de dita ciutat.
33,5 x 24,5 cm, 8 f.⁴⁵

1700, setembre, 5 - 1756, gener, 9
Llibre per asentar los consells i promanias tingut en la confraria de Sant Eloi dels argenters esent clavari Joan Nadal i Senserer, argenter, comensat als 5 de setembre de 1700.
34,5 x 25 cm, 64 f.⁴⁶

1705, agost, 11
Ordinacions fetas a favor de la confraria de Sant Aloy dels Argenters.
32 x 22,5 cm, 21 f.⁴⁷

43. Malgrat que la data del títol indica l'any 1690, el llibre es començà el 15 de gener de 1689.

44. Al mateix volum apareixen relligats a l'inrevés 17 folis corresponents a diversos consells generals mantinguts els anys 1608, 1656, 1673, 1677 i 1683, els quals van precedits pels diversos comptes i l'inventari dels béns de la fusina realitzats l'any 1598.

45. Hi ha una anotació amb el següent: «Vide Llibre Major del any 1698, a fol. 139 vuelta, señalada de n°23». Estan fetes en pergamí i relligades en forma de llibre.

46. Al final d'aquest llibre hi ha un lligall solt amb el següent títol: *Promenias convocadas al Col·legi de argentés ab aniversari de Aguasil, anivarsiadadas per Anton Riera y Matas, com ha clavari de dit Col·legi, 29,7 x 21 cm, 10 f.*

47. Estan escrites sobre paper.

1728, desembre, 15

Privilegi que concedí el Rey nostre Señor, que Déu guarde, als 15 de desembre de 1728 a la Argenteria de Barcelona.

31 x 21 cm, 6 f.⁴⁸

1732, agost, 8 - 1733, juliol, 17

Reales Cédulas y Ordenanzas de su Magestad, que Dios Guarde, y su Real Junta de Comercio y Moneda, que se ha servido dar a la Congregación, Colegio y Arte de Plateros de la ciudad de Barcelona y demás Platerías del Principado de Cataluña y Declaración del cómo se deve observar el Capítulo 39.

Real Cédula en declaración de cómo se deve practicar lo mandado en el capítulo 39 de las Ordenanzas de la Congregación, Colegio y Arte de Plateros de la ciudad de Barcelona, que trata de las Ternas, para la elección de cónsules marcadores.

31,5 x 21,5 cm, 110 f.⁴⁹

1732, agost, 8 - 1733, juliol, 17

Real Cédula con las ordenanzas que su Magestad (que Dios guarde) y su Real Junta General de Comercio y de Moneda da a la Congregación, Colegio y Arte de plateros de la ciudad de Barcelona para su buen régimen y Gobierno, en vista de varias pretensiones y ordenanzas que ha tenido presentes, concedidas a dicho Arte desde el año 1401 hasta el de 1705. Dado en Sevilla a 8 de agosto de 1732.

Real Cédula con los veinte y cinco capítulos de las Ordenanzas que su Magestad (que Dios guarde) y su Real Junta General de Comercio y de moneda manda observar a todas las platerías y plateros de todas las ciudades, villas y lugares del Principado de Cathaluña para su buen Régimen y Gobierno en vista de las Ordenanzas concedidas a la Congregación, Colegio y Arte de Plateros de la ciudad de Barcelona, su fecha en Sevilla a 8 de agosto de 1732, y declaraciones sobre las dudas expuestas por la Real Audiencia del Principado de Cathaluña y ciudad de Barcelona sobre el capítulo sexto y octavo. Dada en San Ildefonso a 17 de julio de 1733.

29,5 x 20,5 cm, 76 f.⁵⁰

48. S'hi conserva en el darrer full el segell reial en cera vermella. Al *Llibre ahon estan arxivats los actes...*, AHCB, *Gremis*, «Argenters», 41-7, hi ha referències a aquest plec al f. 139v.

49. Ambdues apareixen enquadrades de forma conjunta en el mateix volum.

50. Ambdues apareixen enquadrades de forma conjunta en el mateix volum i amb sengles segells de cera vermella que certifiquen la seva autenticitat. El volum està imprès

1735, juliol, 8 – 1834, desembre, 12

Libro del Colegio, Congregación y Arte de Plateros de Sant Eloy, titular patrón de dicho Colegio de la ciudad de Barcelona, en donde van registradas y continuadas las marcas o señales que ponen en las alajas de plata que se fabricarán de hoy en adelante. Cada uno de los plateros del Prinsipado de Catalunya por Orden de su Magestad que Dios guarda hoy a los 8 de julio año 1735.
24 x 17 cm, 100 f.

1735, juliol, 8

*Libro del Colegio, Congregación y Arte de Plateros de Sant Eloy, titular patrón de dicho Colegio de la Ciudad de Barcelona, en donde van registradas y continuadas las marcas o señales que ponen en las alajas de plata que se fabricarán de hoy en adelante. Cada uno de los plateros del Prinsipado de Catalunya por Orden de su Magestad que Dios guarda hoy a los 8 de julio año 1735.*⁵¹
24 x 17 cm, 100 f.⁵²

1737, novembre, 12

Llibre en lo qual consten vàries deliberacions preses pel Col·legi de Argenters i Decrets de la Reial Audiència que comensa en lo any 1737.
41 x 30 cm, 191 f.⁵³

sobre paper i amb notes marginals manuscrites que aclareixen els continguts dels articles de les ordenacions.

51. L'obligació de recopilar les diferents marques utilitzades pels argenters del Principat de Catalunya en un llibre específic per a aquesta finalitat fou instituïda al Privilegi concedit per Felip V el 8 d'agost de 1732, transcrit per M. GONZÁLEZ I SUGRANYES, *Contribució a la història...*, p. 315-316. «Les marques són variades: hi ha una paraula, una o diverses lletres, algun motiu simbòlic, com una bèstia, una flor, un estel, una columna, una mà o bé un signe religiós, com el monograma de Jesús, una mitra..., i van cosides al marge de la fórmula signada per l'argenter»: N. DE DALMASES, D. GIRALT MIRACLE, *Argenters i joiers...*, p. 31-32.

52. Al final del volum hi ha quatre fulls solts, dos dels quals corresponen als certificats de reconeixement d'aprenents, una època de reconeixement de la rebuda del punxó característic i, el darrer, un llistat dels argenters de Barcelona, sense data. 1763, desembre, 4, Barcelona: «Homar Teixenés, argenter de Barcelona, reconeix haver rebut dels cònsols del Col·legi dels Argenters el punxó i senyal distintiu»; 1787, febrer, 28, Lleida: «Anton Seuret, argenter de Lleida, certifica que Francesc Begons ha passat l'aprenentatge i ha estat fadrí seu durant un període de vuit anys»; 1795, març, 20, Vilafranca del Penedès: «Anton Noguera, argenter, certifica que Anton Rius i Bertran, natural de Vila-seca, ha estat aprenent seu durant un període de sis anys».

53. *Llibre en lo qual se escriuran totes les deliberacions pendrà lo Col·legi de Argenters en Consell General, les definicions de comptes que-s faran del cobrat i pagat de diners del Col·legi, los decrets obtindrà lo Col·legi de S. Excel·lentíssima Reial Audiència i los*

1738 - 1755

Llibre de rebuts de clavari.

31,5 x 20,5 cm, 97 f.⁵⁴

1751, juliol, 18 - 1767, juliol, 20

Llibre aporten los fusiners a ont s'anota tot lo que col·lectaran del dret tocant al Col·legi començant a 18 de juliol de 1751 hasta 1767.

30 x 21 cm, 117 f.⁵⁵

1752 - 1790, novembre, 18

Llibre aporten los almoners de les taxes que se repartiran entre los individuos comensant lo any 1752.

29,5 x 22 cm, 117 f.⁵⁶

1753, juliol, 8 - 1766, setembre, 7

Llibre haont van notades totas las entradas i eixidas de diners del Colegi de Argenters de la present ciutat de Barcelona, comensant el dia 8 de juliol de 1753, cent clavari de dit Col·legi Josep Remendol, i Candancer Armanter Lluch, elegits en dits càrrechs pel termini de dos anys pel Consell general tingut lo dia 11 de juny de l'any 1753.⁵⁷

30 x 21 cm, 65 f.

censos i censals fa lo Col·legi, format en virtut de deliberació presa per dit Col·legi en lo consell general tingut lo dia 12 de novembre de 1737, essent notari i escrivà dels negocis de dit Col·legi, Miquel Cabrer, notari públic de Barcelona.

54. Al final del volum hi ha una sèrie de papers solts corresponents a la liquidació de diversos comptes deguts pel Col·legi dels Argenters de Barcelona al seu notari, Joan Prats, concernents a diverses gestions fetes per ell entre 1744 i el 24 de desembre de 1781, any de la seva mort: *Documents de la marmessoria de Joan Prats i Cabrer, notari del Col·legi dels Argenters de Barcelona, hereu de Miquel Cabrer i Sebastià Prats, notaris, oncle i pare seus, respectivament. Original, Rafael Solà i Joan Serra, comisionats del Col·legi dels Argenters per la liquidació de comptes.*

55. Al final hi ha un foli imprès sense relligar amb el títol: *Sentencia definitiva promulgada en el Tribunal de la Junta de Comercio y Moneda de este Principado, siendo Juez delegado por su Magestad el Ilustre y noble señor D. Pedro de Hontalba y Arze, oidor meritisimo en esta Real Audiencia de Cataluña en el pleito de los cónsules marcadores y el Colegio de Plateros de la ciudad de Barcelona y los gremios de Plateros de las ciudades de Gerona y Vique que coadyuva el Ilustre Ayuntamiento de la de Gerona.* Barcelona: Por Juan Jolis, impresor, a los algodoneros, 1 de junio de 1735.

56. En el lloc del llibre hi ha la següent nota: *Llibre de los repartiments entre los colegiados (1752-1790).*

57. Aquest llibre té el clàssic format d'un llibre de comptabilitat on els fulls de l'esquerra van encapçalats pel títol de crèdit i els de la dreta pel de debit, on s'anoten el passiu i l'actiu, respectivament.

1755, juny, 25 - 1816, desembre, 6

Llibre de entradas i exidas dels clavaris del Col·legi de Argenters de Barcelona comensant a 25 juny de 1755 essent clavari Anton Riera y Matas, argenter, y familiar del Sant Tribunal de Inquisició del Principat de Catalunya per son vienni que finirà als 25 juny 1757.

31 x 20,5 cm, 358 f.⁵⁸

1755 - 1819

Llibre del clavari del Col·legi de Argenter de Barcelona per notar lo dia entran los apranents, lo dia prestan lo jurament de fadrí y los fadrins forasters, fet y renovat essent cònsols los senyors Rafel Esteva, Francisco Trias, clavari, Anton Riera y Matas y, majordoms, Anastasi Lleopart y Carlos Sanpere en any 1755.

30,5 x 20,5 cm, 342 f.⁵⁹

1759 - 1793

Individuos veladors de les «Reales Ordenanzas», comunament dit de la Junta de dotze.⁶⁰

35,5 x 25 cm, 386 f.⁶¹

1762, febrer - 1797

Llibre per continuar los depòsits deuran fer los cònsuls del Col·legi Argenters de Barcelona y en dit nom adiministradors de diferents Causes Pies del que a la fi de son consulat se tròvan tenir cobrat de les prenas de ellas i així mateix del que se soltarà per los repartiments que deurà fer aquell cònsul que trovarà depositat les vendes corresponents a aquell any que se dega fer lo repartiment, comensant a fer-se los depòsits en lo fi del consulàs de Anton Riera i Matas i Josep Cuyàs en⁶² de febrer any del senyor 1762.

29 x 23 cm, 185 f.

58. El llibre està precedit d'un índex alfabètic.

59. El llibre té una portada, feta a plomí i tinta negra, amb dibuixos al·lusius a l'ofici d'argenter –com són encluses, martells, motllos, manxes, compassos– i diverses peces d'argenteria –una cullera i una forquilla, copes, ànaps i setres–, que apareixen desordenats al costat d'un àngel escrivent i el logotip de l'ofici, que consisteix en aquesta època en dues setres de diferent grandària. La portada va precedida d'un índex alfabètic –molt semblant al de les agendes telefòniques actuals– que ordenava els noms dels nous argenters, a fi de facilitar la seva consulta posterior.

60. La Junta de dotze era el nom que rebien els representants de l'ofici –dos cònsols, un clavari, dos majordoms, quatre fusiners i quatre almoiners– que tenien com a funció primordial vetllar per al compliment de les reials ordinacions promulgades al Privilegi de 8 d'agost de 1732 per Felip V.

61. *Al final hi ha un paperet solt on es pot llegir:* parla de l'altar de St. Eloi.

62. *Al ms segueix l'espai en blanc per a col·locar-hi el dia de la data.*

1764 - 1825, agost, 6

*Llibre de càrrec i descàrrec de les Causes Pies eclesials.*⁶³

31 x 24 cm, 226 f.

1766 - 1785

*Llibre de credenses a on van continuadas las partidas de entradas i exidas del Col·legi dels argenters de la ciutat de Barcelona, fet en lo any 1767.*⁶⁴

30 x 21 cm, 152 f.

1768 - 1850, febrer, 11

Llibre de la Administració de la causa Pia fundada pels marmessors de Elisabet Joana de Sant Climent i Boca, disposat i recopilat per Francesc Pons i Arenas i Pere Bartomeu, cònsols actuals del Col·legi de Argenters de la present ciutat de Barcelona i en dit nom administradors de la present causa pia fundada per dits marmessors de Elisabet Joana de Sant Climent i antes Boscà amb intervenció de Anton Riera i Matas, argenter, en l'any 1768.

30,5 x 21,5 cm, 77 f.⁶⁵

1773, juliol, 24 - 1831

Llibre principiat a on se deu notar totes les entrades que té lo Col·legi que pàssan per mans dels oïdors de comptes començant lo dia 24 de juliol de 1773.

30 x 21 cm, 200 f.⁶⁶

63. *Llibre en lo qual es trobarà continuat per major intel·ligència de la administració de las Causas Pias, la recopilació de todas las vendas que foren donadas segons se ha Col·legi que se li presa en lo llibre de recopilació se féu en lo any 1698, en lo qual se tròban continuats en suficient individuació, tots los censos, censals i demás concernent a les causas pias, com tamvé altres intel·ligències concernents al Col·legi, en ell són llargament de veure-s, de les quals per disposició testamentària dels fundadors de ellas, són administradors los cònsols del Col·legi de Argenters de la present ciutat de Barcelona tant quant són los cònsols actuals i no altrament, axí mateix de todas las obligacions se deuen cumplir i lo modo se deu repartir-se cada una de per si, seguint lo disposat per dits fundadors y recuparà'l ssent cònsols en dit nom, administradors de ellas, Anton Riera i Matas, Jacinto Armengol, en los anys del senyor 1764. La portada ve precedida d'un índex alfabètic que ordenava les quatre causes pies eclesiàtiques de l'ofici.*

64. *Al llom consta l'anotació: Llibre de comptes de 1766 a 1785. Hay nota al final, de fecha 1818.*

65. *Al final del llibre hi ha una mena de carpeta en la part interior de la contraportada on es dipositaren diversos documents que feien referència a la creació i pagament de censos d'aquesta causa pia.*

66. *Només hi ha escrits els 22 folis primers, la resta està en blanc.*

1781

Corpus Iuris civilis Romani in quo Institutiones, Digesta ad Codicem Florentinum Emendata Codex Item et Novellae, v. I, Tournes: Colonia Munatianae sump-tibus Fratrum de Tournes, 1781.
37 x 26 cm, 1.028 p.

1786

*Manual ahon va notat totes las rendas que tenen las quatre Causas Pias ceculars y las Quatre Causas Ecleciàsticas y las obligacions de quiscuna de ellas los deutes que al present se tròban a fi que los cònsols que vuy són y per temps seran púgan governar-se ab sas cobransas essent cònsols administradors los senyors Pau Cot y Matas y Joan Altet, fet en lo any 1786.*⁶⁷
21 x 15,5 cm, 43 f.

1786, gener, 30

Llibre per continuar los depòsits deuran fer los cònsuls del Col·legi de argenters de Barcelona y en dit nom administradors de les quatre Causas Pias Ceculars de Miquel Bofill, Joan Campmajor, Rafel Comas i Joan Talesa, del que a la fi de son consulat se tròban tenir cobrat de las rendas de ellas y així mateix del que se soltarà per los repartiments que deurà fer aquell cònsul que trobarà depositat de les rendes corresponents a aquell any que se dega fer lo repartiment com se ha practicat del repartiment tant de les pensionàries de llinatge com de las fillas de argenters, trobant-se cònsols Geroni Pasqual i Jaume Cens en 30 de gener de 1786.
30 x 21 cm, 35 f.

1787, juny, 2 - 1828, juliol, 6

Llibre de càrreg i descàrreg de les causes pies seculars.
31 x 21,5 cm, 110 f.⁶⁸

1791

Actes i demés papers pertanyents a Francesc Renart i Closas, argenter, en i sobre lo terreno i casas que té i poseheix en los carrers de Sant Pau i Margarida de Barcelona en any 1791.
36 x 28 cm⁶⁹

67. Al final de la portada hi ha escrita la nota: Sis llibres i lo present són al calaix de la taula del cuarto de la Marca del col·legi.

68. El llibre està precedit per un índex alfabètic.

69. Encara que exteriorment té l'aparença d'un llibre, aconpleix les funcions de carpeta, ja que en el seu interior s'apleguen diversos fulls corresponents a escriptures, àpoques, censos i contractes de compravenda d'aquest immoble, sense relligar.

1793, març, 25 - 1795, juliol, 22

*Llibre que conté algunes curiositats i serveis que féu lo Col·legi de argenters de la present ciutat de Barcelona en la guerra entre Espanya i França que començà a 25 de març de 1793.*⁷⁰

32,5 x 23 cm⁷¹

1794, novembre, 27 - 1826, desembre

Llibre del Col·legi de Argenters del novembre de 1794 fins lo desembre de 1826.

36 x 25 cm, 349 f.⁷²

1816

*Llibre a on nosaltres, Francesc Pintó i Vicens Sors, cònsols en lo corrent any 1816 del Col·legi de Argenters, i en lo venider nostres successors, faran continuar en son destino senyalat per cada una de les vuit causes pies seculars i eclesials los recibos als qui rebran quantitats de diner de pertinències de aquelles, de quals recibos continuats extensament en est llibre, se haurà raó breument en lo llibre alfabètic de càrrec i data de les seculars i eclesials al fòleo que en elles se nómbría.*⁷³

31 x 22 cm, 219 f.

1834, octubre, 16 - desembre, 13

Llibre de càrrech y descàrrech del tesoré encarregat de la olla dels pobres del Col·legi de Argenters de la present ciutat segons resolució del Consell celebrat per est fi lo dia 16 de octubre de 1834 y comensà a repartir-se la olla en lo matex Col·legi lo dia 21 del matex octubre.

30,5 x 21 cm, 47 f.⁷⁴

70. Llibre imprès. Vegeu Llibre major 1698, f. 140, calaix gener.

71. Les característiques d'aquest volum, constituït per diversos documents, tant manuscrits com impresos i de diversa grandària, no permeten la seva paginació.

72. *Hi apareix la* «Llista dels col·legials veladors de las Reales Ordenanzas comunament dits de la Junta de dotze». Al final del volum hi ha dos plec solts que són: 1826, Junta del Col·legi dels Argenters, 4 f.; 1838, març, 27, «Discusió sobre la plaça de majordom de Francesc Xavier Fradera i la seva validesa», 2 f.

73. *El foli esmentat indica els noms de les següent causes pies:* «Miquel Bofill, Rafael Comas, Joan Campmajor, Joan Talesa, Llorenç Mallol, Elionor Mallol, Joan Franch, Francesca Biure, filles de argenters».

74. Només estan escrits els vuit folis primers, del 9r. al 39r. són en blanc.

LA HISTÒRIA DES DEL SUBJECTE. INVENTARIS *POST MORTEM*:
CONSUM, MICROHISTÒRIA I CULTURA MATERIAL
A LA BARCELONA MODERNA

XAVIER LENCINA PÉREZ

BARCELONA

«Fer un diari o escriure, a una certa edat, les nostres memòries hauria de ser un deure “imposat per l'estat”. Per molt que hagin estat escrites per persones insignificants, no hi ha memòries que no encloguin valors socials i pintorescos de primer ordre.»

G. T. DI LAMPEDUSA

Els llibres de memòries, dietaris i altres escrits privats suposen una font de gran valor per al coneixement de la realitat dels subjectes i dels períodes en els quals van viure, des de la perspectiva dels mateixos actors, amb les corresponents ponderacions que exigeixen unes fonts tan subjectives. Presenten, però, l'inconvenient de l'escassa quantitat que n'ha arribat fins als nostres dies, cosa lògica si tenim en compte que era una pràctica limitada a un reduït percentatge de població i, en general, eren manuscrits de còpia única. En concret, per a la Catalunya del segle XVII, s'han registrat un total de 29 documents amb la següent distribució socioprofessional:¹

Nobles	2	Prof. mercantils	2
Clergues	8	Prof. manuals	1
Funcionaris	1	Camperols	8
Prof. liberals	7	TOTAL	29

Pot sorprendre a primer cop d'ull que, atesos els documents conservats, un dels grups amb major producció escrita sigui el dels camperols. Hem de recordar, però, que sota aquesta denominació es pot incloure una

1. La taula ha estat extreta de Manuel PEÑA DÍAZ, Antoni SIMÓN TARRÉS, «La escritura privada en la Catalunya Moderna», a *Historia a debate*, Santiago de Compostela: Historia a debate, 1995, v. II, p. 274. Per no confondre el lector d'aquest article, cal dir que la divisió en grups socioprofessionals que utilitzen Peña Díaz i Simón Tarrés en aquesta taula no es correspon amb l'emprada a les taules d'elaboració pròpia incloses al nostre treball.

varietat molt gran de subjectes, tant pel que fa a formació cultural com a riquesa (des del jornalier més humil fins a l'hisendat més poderós, ric i culte).² Òbviament, la quantitat de material escrit havia de ser força superior al que s'ha conservat o descobert fins ara. Una de les possibles aproximacions als hàbits d'escriptura dels individus és la recerca de referències d'escriptors personals als inventaris *post mortem*.³

Són precisament aquests inventaris una font documental que ens permet també l'estudi de la història des de la perspectiva del mateix individu. Ha estat emprada a bastament en estudis de caire cultural (especialment, per a tots aquells aspectes que es poden incloure en l'àmbit de la cultura material: història de l'alimentació, del vestit, etc.; i aquells que es refereixen a aspectes centrats en temes més tradicionalment vinculats a la investigació de la història de la cultura: possessió de llibres i composició de biblioteques, temàtica d'obres pictòriques, etc.)⁴ i econòmic (nivells

2. Belén MORENO CLAVERÍAS, «La diferenciación social pagesa a partir dels inventaris *post mortem*. El Penedès, 1708-1815», *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), VII (1996), p. 41-54. Tal com assenyala l'autora, «és pagès tot aquell qui viu al camp i del camp, però hi ha moltes maneres de viure-hi i de sobreviure-hi» (p. 45).

3. Per a una aproximació a la metodologia i als resultats de la recerca d'aquesta mena de pràctiques als inventaris *post mortem* a la Catalunya moderna, constitueix una bona introducció el citat treball de PEÑA DÍAZ, SIMÓN TARRÉS, «La escritura privada...».

4. És impossible llistar en aquest article totes les referències a treballs basats en aquesta mena d'enfocaments que tenen com a font principal o parcial els inventaris *post mortem*. En citem tot seguit només alguns, en ordre alfabètic d'autors, en els quals es posa també a l'abast bibliografia relacionada amb el tema. Hem intentat oferir una varietat d'àmbits d'estudi i d'enfocaments (podeu apreciar també que hi ha força diferències en la datació dels treballs), dintre de les limitacions d'espai, conscients que són moltes les absències. Jaume CODINA, *Els pagesos de Provençana (904-1807). Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987-1988 (Biblioteca Abat Oliva; 53, 55 i 60); A. EIRAS ROEL (ed.), *La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1981; Xavier LENCINA PÉREZ, «Activitat laboral i espai familiar en els gremis barcelonins de l'època moderna», *Pedralbes* (Barcelona), 13 (1993), v. I, p. 335-339, i «Estils de vida de l'èlit barcelonina del segle XVII», a *Actes del IV Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, Barcelona: L'Avenç, 1999, p. 195-202; Paolo MALANIMA, *Il lusso dei contadini*, Bologna: Il Mulino, 1990; Belén MORENO CLAVERÍAS, «La diferenciación social pagesa...», p. 41-42; Annik PARDAILHÉ-GALABRUN, *La naissance de l'intime*, Paris: Presses Universitaires de France, 1988; Daniel ROCHE, *La Culture des apparences: Une histoire du vêtement, XVIIe-XVIIIe siècle*, Paris: Fayard, 1989.

de riquesa i, principalment, consum: pautes, mercat, expansió i distribució de productes, etc.).⁵

De fet, la riquesa documental dels inventaris és tan gran que permet abordar un gran nombre d'aspectes d'interès històric, un ventall molt ampli que fa força complexa una investigació *global* d'aquesta font, és a dir, un aprofitament al més exhaustiu possible. Aquí, però, proposarem un seguit de reflexions, sustentades en una base documental prou sòlida, sobre les possibilitats dels inventaris *post mortem* com a font per a l'estudi històric. La naturalesa de la pròpia font, les dificultats que presenta el seu estudi i els resultats que n'hem obtingut. Tot això enfocat principalment a establir, per a l'època moderna, i centrant-nos especialment, encara que no exclusiva, en el segle XVII barceloní, les pautes de consum, les condicions de vida i la identitat social dels individus de la mostra estudiada.

Pel que fa a la identitat social dels subjectes, el nostre treball pretén donar llum sobre aspectes de caire global des de la perspectiva del subjecte particular. Quan, al final dels anys vuitanta, concretament el 1989, Francis Fukuyama va polemitzar sobre «*la fi de la història*» amb la publicació del seu publicitat treball,⁶ es va produir una reacció en el col·lectiu d'historiadors, tradicionalment acusat d'estàtic i que, en aquesta ocasió, va respondre a l'estímul.⁷ Dins d'aquest ambient de reacció, es va celebrar a San-

5. Citem aquí, també, només alguns dels treballs que han tractat aquests aspectes, importants per la seva rellevància i la bibliografia que aporten, seguint els mateixos criteris que a la n. 4. Luis CASTAÑEDA PEIRÓN, «Ensayo metodológico sobre los *inventarios post-mortem* en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794», a *Primer Congreso d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 757-769; Máximo GARCÍA, *Herencia y patrimonio familiar en la Castilla del Antiguo Régimen (1650-1834)*, Valladolid: Universidad de Valladolid, 1994; Carole SHAMMAS, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford: Clarendon Press, 1990; Jaume TORRAS, Bartolomé YUN (dir.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura, 1999; VAN DER WOUDE, SCHUURMAN (ed.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, Utrecht: Hes Publishers, 1980; Lorna WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture in Britain. 1660-1760*, London, New York: Routledge, 1988; Bartolomé YUN, «Inventarios post-mortem, consumo y niveles de vida del campesinado del Antiguo Régimen (Problemas metodológicos a la luz de la investigación internacional)», a *VIII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca: Universidad de Salamanca, 1997, p. 45-55.

6. Francis FUKUYAMA, *El fin de la historia*, Barcelona: Planeta, 1992.

7. Una de les conseqüències mésafortunades va ser el llibre de Josep FONTANA, *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents*

tiago de Compostel·la un congrés per tal de debatre sobre l'estat de la qüestió⁸ i la renovació d'enfocaments, temàtiques i metodologies que va compartir amb la participació de bona part dels més prestigiosos historiadors del panorama internacional.⁹ Un dels apartats del congrés duia per nom *El retorno del sujeto*: es tractava, en paraules del mateix coordinador, de debatre sobre «*aquellos campos historiográficos que han emergido, en la última década, de la cenizas del viejo paradigma objetivista, economicista y estructuralista, ampliando considerablemente el territorio del historiador: la historia de las mentalidades –la madre de muchas de estas innovaciones–, la nueva historia cultural, la historia de las mujeres, la microhistoria, etc.*».¹⁰ De fet, el títol de l'apartat palesa un «retorn» a aquesta mena de recerques que, des d'aleshores, no ha parat de progressar i d'ampliar-se amb noves aportacions.

Els inventaris *post mortem*, des d'aquesta perspectiva, aporten un gran cabal de possibilitats que justifiquen la reflexió sobre aquesta documentació en particular. De fet, el nostre treball proposa una panoràmica des de l'apreciació de la naturalesa de la font documental i els problemes que planteja a l'obtenció de resultats prou manejables per a una interpretació, la qual cosa implica, de manera gairebé imprescindible, la sistematització i reducció en dades de la documentació per tal de concloure sobre aspectes econòmics i socials (pautes i nivells de consum, actituds socials i culturals, etc.). Això comporta el perill d'oblidar la individualitat dels subjectes representats per la mostra estudiada. Perdríem així una de les més valuoses riqueses d'aquesta documentació: els aspectes que ens permeten copsar els elements que podríem considerar més íntims, aquella abundància de matisos que permeten enriquir extraordinàriament la nostra percepció d'un període. Així, les possibilitats de contribuir amb estudis de microhistòria a completar perspectives més generals i els detalls més quotidians i íntims de la

actuais, Vic: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives - Universitat Pompeu Fabra i Eumo Editorial, 1992 (Jaume Caresmar; 2).

8. El congrés internacional *A historia a debate* es va celebrar a Santiago de Compostela del 7 a l'11 de juliol de 1993.

9. La resposta a la convocatòria va ser realment impressionant; per citar només alguns dels assistents: James S. Amelang, Perry Anderson, Julio Arostegui, Peter Burke, Roger Chartier, John H. Elliott, Jacques Le Goff, Joseph Pérez i Lawrence Stone.

10. Carlos BARROS, «Historia a debate. Presentación», a *Historia a debate*, Santiago de Compostela: Historia a debate, 1995, v. I, p. 7.

vida de les persones que podem entreveure des dels inventaris acabaran de compondre aquesta panoràmica.

L'aspecte sobre el qual voldríem incidir amb més força és el dels inventaris *post mortem* com a documents que ens deixen entreveure una part de la realitat quotidiana de les persones, unes memòries de la seva manera de viure, inquietuds professionals, socials i culturals que es desprenen dels espais que van habitar i dels objectes dels quals es van envoltar. Amb l'important valor afegit de la gran quantitat de documents que es conserven, pertanyents a un molt ampli espectre socioprofessional. Una documentació ideal, pensem, per a fornir una història des de la perspectiva del subjecte, de les mateixes persones que conformen una realitat històrica.

Naturalesa i funció dels inventaris *post mortem*¹¹

Per tal de centrar en el seu context el nostre treball, caldrà explicar breument què són els inventaris *post mortem* i el perquè de la seva realització.¹² Un inventari *post mortem* és una relació completa i detallada de tots els béns d'una persona, realitzat públicament davant notari pels administradors designats en el testament. Aquests podien ser «*tutors*», responsables tant dels béns com de les persones, atès que tenien cura també dels menors d'edat, o bé «*curadors*», quan es feien càrrec de l'administració dels béns en el cas d'incapacitat dels hereus, tant legal, en els casos ja esmentats de minoria d'edat, com per deficiències físiques, com ara sordmuts, o psíquiques, espectre que podia incloure casos de deficiència mental fins a demències greus. També podia ordenar inventaris la vídua, que havia de fer-lo per tal de conservar els dos drets bàsics que li emparava la

11. Em cal agrair l'ajut desinteressat de Laureà Pagarolas, de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, que m'ha facilitat la informació i les referències necessàries per a establir el context del document en el seu marc legal.

12. Per a una explicació més completa i detallada sobre la qüestió, podeu consultar els següents articles i la bibliografia que s'hi recull: Xavier LENCINA PÉREZ, «Los inventarios *post-mortem* en el estudio de la cultura material y el consumo. Propuesta metodológica. Barcelona, siglo XVII», a Jaume TORRAS, Bartolomé YUN (dir.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura, 1999, p. 41-59, i «Espais i objectes quotidians. Els inventaris *post mortem* catalans en el context europeu», *Pedralbes* (Barcelona), 18-I (1998), p. 303-310.

lleï: l'«*any de plor*», el dret a ser alimentada i vestida a càrrec dels béns que hagués deixat l'espòs durant el primer any de viduïtat, i la «*tenuta*», el gaudi de l'usdefruit i de la possessió civil de tots els béns del marit fins a cobrar l'import íntegre del dot i acomplir-se els acords establerts en el contracte matrimonial. En cas de no disposar de recursos, es podia beneficiar també de la «*quarta marital*», la quarta part o una altra participació menor dels béns de marit.¹³ O bé podia ordenar-lo l'hereu universal,¹⁴ que en fer inventari s'assegurava de protegir el seu patrimoni personal davant les obligacions hereditàries i testamentàries; l'inventari deixava establerta la separació de patrimonis, perquè, en cas que els deutes del difunt o les legítimes de la resta dels hereus¹⁵ excedissin el valor de l'herència, no hagués de fer front a aquestes despeses amb el seu patrimoni personal. En els casos de la vídua i de l'hereu, la lleï establia clarament els terminis per a la realització de l'inventari; en el cas de la primera, calia que la redacció del document s'iniciés abans de dos mesos de produït l'òbit i, en el de l'hereu, l'inventari s'havia de començar abans de transcorregut un mes des de la data del traspàs, i havia d'estar enllestit abans de passats tres mesos. Quant als administradors, no podien fer-se càrrec dels béns fins que no hagués estat realitzat l'inventari, per la qual cosa s'havia de redactar al més aviat possible. Com podem apreciar, la redacció de l'inventari *post mortem* era una obligació legal que convenia i beneficiava a qui tenia interessos en l'herència i que podia perjudicar-lo greument en cas de no acomplir-la: els administradors, en cas de no fer inventari, podien ser sospitosos d'apropiació de béns de l'heretat, amb el risc de veure's sancionats amb la pèrdua del llegat que els hagués deixat el testador, i l'hereu també s'arriscava a ser sospitós de robatori o d'ocultació de béns. L'existència d'aquesta obligatorie-

13. En el cas de no tenir mitjans econòmics, la vídua també podia exercir l'ofici de l'espòs, quan tenia fills menors, i només fins que aquests assolissin la majoria d'edat legal, amb els mateixos drets i deures que qualsevol mestre agremiat o col·legiat, incloent-hi el pagament de les corresponents taxes. Sobre aquest tema, podeu consultar l'article de Marta VICENTE, «Treball i gremis a la Barcelona Moderna», *L'Avenç* (Barcelona), 142 (1990), p. 36-39.

14. En general, el fill mascle primogènit, encara que podia ser desheretat per causa greu d'ingratitude, com ara entrar en religió contra la voluntat del pare, casar-se sense el seu consentiment o haver causat dany físic a algun ascendent.

15. L'import de la legítima es va unificar a tot el territori català a les Corts del 1585, on es va establir en la quarta part del valor total dels béns de l'herència, una vegada descomptats els deutes.

tat, si més no sobre el paper, de realitzar l'inventari a la mort de la persona és la que ens permet de disposar d'un fons documental extraordinàriament ric i d'una gran varietat en la composició social.

Una part important de la riquesa dels inventaris ve donada per la mateixa estructura del document, que com a instrument legal mostra una disposició rígida que ens proporciona sistemàticament una sèrie de dades de gran valor. L'inventari comença amb la capçalera o introducció, on se'ns indica quin notari el realitza, qui el fa i en qualitat de què (els esmentats administrador, vídua o hereu), la data (de vegades, fins i tot l'hora) en què s'inicià, el lloc, el nom del difunt i la seva professió o categoria social. En cas de tractar-se d'un personatge d'especial rellevància social, acostuma a aparèixer també una relació dels seus títols i mèrits. Aquests aspectes formularis del document són redactats en llatí.

Després de la introducció, el cos central del document està format per la relació de tots els béns del difunt. Comença amb les dades relatives a la casa, com ara el carrer, el nombre de portals, si l'habitatge era de propietat, de lloguer o si hi habitava com a hoste d'algun parent o amic. Hem de recordar que els inventaris que hem estudiat pertanyen a la ciutat de Barcelona. En altres indrets, principalment rurals, el tema de la ubicació mostra òbviament diferències. Per a una millor situació de la casa, sovint se citen altres carrers propers o cases o fites concretes. Podem citar el cas del mercader Francesc Estaper,¹⁶ en l'inventari del qual se'ns indica que vivia «*en totes aquelles cases ab tres portals en la carrera pública obrints ab entrades y eixides drets y pertinències sues en les quals lo dit difunt qo. com vivia a lloguer habitava situades en la prt. ciutat de Barna. davant lo portal de l'església parroquial de Sta. Ma. del Mar y a la cantonada del carrer dels banys*», o el del donzell Francesc Xammar,¹⁷ del qual s'especifica molt detalladament que habitava una casa situada al carrer que va de la plaça Nova a la plaça de Santa Anna, davant les cases que foren de Lluís de Rajadell, darrere la font de Santa Anna. Tal com podem observar al darrer exemple, no sempre es dona el nom del carrer, atès que la nomenclatura ciutadana no estava establerta tal com la coneixem ara; així, un mateix carrer es podia conèixer per distints noms, o bé no tenir una denominació prou general com per a ésser prou coneguda per tothom. Per això, no és infreqüent que als

16. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Esteve VALLALTA, *Manual de inventarios y almonedas, 1582-1599*, 1597, s. n.

17. AHPB, Jaume RONDÓ, *Llibre de inventaris, 1651-1656*, 1653, f. 209r.-217v.

inventaris s'indiqui, no el nom, sinó la situació del carrer, com en el cas del doctor i canonge Joaquim Palau,¹⁸ que vivia al carrer que va de la Seu a Sant Jaume, o el del fuster Jeroni Garriga,¹⁹ la casa del qual era al carrer que va de Sant Agustí a la plaça de la Blanqueria.

Una vegada establerta la ubicació de la casa a la ciutat, l'inventari ens ofereix un recorregut per cada un dels espais de l'habitatge, començant per l'entrada i, normalment, seguint la lògica successió de cambres en l'espai. Ens detalla cambra per cambra tots els objectes que hi ha a la casa i, la majoria de vegades, el material del qual són fets, el seu estat (nou, vell, usat, bo, dolent...), el guarniment que puguin presentar i el seu color (en el cas de la roba, alguns mobles, etc.). Tota aquesta informació és d'una gran riquesa descriptiva²⁰ i ens pot donar una idea força precisa de l'entorn quotidià de les persones en un període concret.

Els béns immobles es ressenyen al final del document: si la persona posseïa diners (en metàl·lic o en comptes), censos, censals, violaris, deutes (per cobrar i per pagar), préstecs, terres, altres cases, etc. L'inventari es clou amb la clàusula final: les fórmules, la data cronològica de finalització del document, les subscripcions i les validacions del notari i dels testimonis.

Els inventaris *post mortem* com a font per a l'estudi històric

En qualsevol treball de recerca històrica cal fer una crítica de les fonts emprades. Això sembla encara més obligat en els treballs que tenen com a base documental els inventaris *post mortem*. Aquesta documentació, per a força historiadors, presenta unes dificultats i problemes que en fan extremar les precaucions.²¹ Cal tenir present, abans de tot, què volem obtenir de l'estudi de la documentació, quin és el nostre enfocament. Per a segons quines finalitats, els inventaris, com tot document per al coneixement històric, són els més adients i fiables o, per contra, els més problemàtics.

18. AHPB, Antoni ROURE, *Libro de inventarios, 1603-1615*, 1604, f. 433v.-441r.

19. AHPB, Rafael Joan CELLARÉS, *Libro de inventarios y almonedas, 1654-1660*, 1654, f. 36v.-47r.

20. Precisament, la naturalesa descriptiva del document implica un component de subjectivitat que fa especialment important l'estudi del col·lectiu encarregat de realitzar-lo. Podeu consultar Xavier LENCINA PÉREZ, «Los inventarios *post-mortem*...».

21. Sobre aquest aspecte, és exemplar el treball de Bartolomé YUN, «Inventarios *post-mortem*, consumo y niveles de vida...», p. 43-44.

Un dels camps en què l'ús dels inventaris és més discutit és en el de l'establiment dels nivells de riquesa dels individus.²² Una de les mancances que trobem als inventaris catalans és, a diferència dels documents equivalents en altres territoris europeus,²³ l'absència de taxacions econòmiques dels objectes que es registren. La seva descripció acostuma a ser força acurada, però no hi ha una valoració econòmica que l'acompanyi.²⁴ Això impedeix de fer l'escalafó de grups socials i professionals segons el valor monetari adjudicat a les possessions registrades, una classificació que, si bé és força útil com a punt de partida de l'estudi, no es pot considerar en cap cas definitiva. La resta de paràmetres que ens proporciona la font, tant quantitatius (nombre d'objectes, varietat, etc.) com qualitatius, és més definitòria i, en darrer terme, omple de contingut la primera aproximació que es podria fer en base a les valoracions econòmiques dels béns.

Per a l'estudi, també de caire econòmic, del consum, s'ha manifestat l'inconvenient que aquesta mena de document ens palesa els productes que es posseeixen en un moment donat, en un període concret, però que no ens informa sobre l'evolució del flux de circulació d'aquests béns.²⁵ Això quedaria exemplificat en el cas dels productes tèxtils: l'inventari reflectiria l'estoc d'aquesta mena de productes, però no el consum real, ja que són productes que s'han d'anar renovant. Cal treballar amb sèries extenses d'inventaris (tant cronològiques com de composició socioprofessional) per poder apreciar, per exemple, el moment d'implantació i l'extensió del consum d'un producte, des de la seva aparició en un instant i un grup social concret fins a la seva generalització.

22. Luis CASTAÑEDA PEIRÓN, «Ensayo metodológico...».

23. Xavier LENCINA PÉREZ, «Espais i objectes quotidians...».

24. Això es pot resoldre en part amb els *encants*. L'encant consistia en la venda pública dels béns mobles del difunt. En general, es realitzava a requeriment dels marmessors quan mancaven diners per a cobrir els deutes derivats de l'herència. Així, doncs, el seu nombre és molt inferior al dels inventaris *post mortem*. Aquesta no és l'única limitació que presenta aquesta font, sobretot en el vessant de l'establiment dels nivells de riquesa, perquè a les vendes públiques d'aquesta mena el preu que es paga pels articles, generalment, no s'ajusta al preu de mercat convencional. També s'ha emprat l'encant per a mirar d'esbrinar possibles ocultacions de béns, apreciables en la manca de concordança entre inventari i encant. Sobre aquest tema, es pot consultar l'article de Mercedes SANTIVERI, «Clases sociales y niveles de vida material en la Lleida del siglo XVII (1644-1700)», *Manuscrits* (Bellaterra), 3 (1986), p. 129-150.

25. Bartolomé YUN, «Inventarios post-mortem, consumo y niveles de vida...», p. 50.

També se sol insistir en el fet que aquest document, en realitzar-se a la mort del subjecte, reflecteix el seu moment econòmic i vital de més decrepitud, atès que són persones ja grans amb una activitat laboral o productiva mínima i que viuen en un entorn material decadent respecte dels seus anys d'auge vital, argument aquest molt discutible en una societat d'antic règim i que un estudi d'un nombre una mica considerable d'inventaris ens desmenteix tot seguit, tal i com podrem apreciar més endavant. Les edats i circumstàncies de la mort són d'allò més variades, encara que hem de reconèixer que és una mancança important el fet que als inventaris no s'indiqui l'edat del difunt.

Altres mancances dels inventaris que s'han suggerit serien les possibles omissions (a càrrec dels beneficiaris de l'herència, per tal d'ocultar béns en benefici propi), la possibilitat que no es ressenyin els deutes per pagar i com de confusa acostuma a ser la relació dels béns immobles.²⁶

Malgrat tots els problemes que presenta la font, que naturalment no es poden obviar, al nostre entendre els inventaris *post mortem* tindran més o menys validesa com a font per a l'estudi històric segons la informació que en vulguem extreure. Així doncs és, creiem, una documentació fonamental interrogada des de la perspectiva de l'entorn material que evidencien, tant des del punt de vista econòmic com social i cultural: per intentar copsar els estils i la qualitat de vida i les preferències de consum aproximant-nos a com vivien els individus i de quines coses s'envoltaven, de quina qualitat eren aquestes coses i com les distribuïen en l'espai domèstic i professional.

És possible que l'obligació de fer inventari en la pràctica no fos complida per aquells sectors de població amb menys recursos i béns materials, esbiaixant així els resultats de les mostres; però, tenint sempre en compte aquest punt, podem aprofitar tota la informació referida als estils de vida, la cultura material i els canvis en les pautes de consum. A més, tal com hem assenyalat, l'específica naturalesa de l'inventari en el Dret català el fa una eina de comprensió del passat molt més adient que en d'altres territoris. Si prescindim de la problemàtica dels nivells de riquesa dels subjectes estudiats, els seus inventaris *post mortem* ens il·lustren sobre les seves condicions i nivell de vida i sobre els seus usos i costums des del vessant material.

26. Respecte d'aquest darrer punt, en el present article obviarem l'anàlisi i el comentari dels béns immobles presents als documents, atesa la seva especial problemàtica, que mereix un estudi a part.

Inventaris *post mortem* barcelonins del segle XVII. Consum i cultura material

Les dades que es presenten aquí estan basades en l'estudi d'una mostra, pensem que prou significativa, d'inventaris *post mortem* barcelonins del segle XVII.²⁷ Els inventaris, un total de 285, pertanyen a tres períodes prou separats cronològicament per tal de poder apreciar els canvis i evolucions en els objectes registrats. El primer període agafaria el tombant del segle XVI al XVII (1597-1604), el segon dels talls cronològics l'hem situat cap a la meitat del segle XVII (1653-1660) i el tercer a la part final del mateix segle (1683-1690). En aquesta tria cronològica, s'ha procurat de defugir al màxim possible dels períodes més convulsos socialment i militar, encara que en el segle XVII català en general i barceloní en particular això sigui en la pràctica impossible. Per a aquests períodes, s'han triat una sèrie d'inventaris seleccionats entre tots aquells que hem localitzat pertanyents a grups socioprofessionals que cobrissin, de la manera més adient segons els criteris de l'estudi, unes tipologies d'espectre i amplitud al més extenses i diverses possible. L'univers de la mostra, és a dir, la documentació conservada dels períodes triats, és el que ha determinat els grups escollits. El total de documents que hem localitzat en condicions de ser estudiats és de 1.484:²⁸ 215 per al primer tall cronològic, 556 per al segon i 713 per al tercer. Donades les possibilitats dels inventaris a l'abast, els grups socioprofessionals que han estat analitzats són els següents (entre

27. Exposem aquí, de manera molt sumària i per a la correcta interpretació del lector, un resum de la metodologia emprada a l'estudi de llargues sèries d'inventaris *post mortem*. Per a una més detallada relació dels aspectes metodològics, podeu consultar Xavier LENCINA PÉREZ, «Los inventarios *post-mortem* en el estudio...», p. 48-55.

28. En el cas dels inventaris catalans de l'època moderna, no es poden menystenir les limitacions físiques de la font. Afegit al problema de la mala conservació, estrips, etc., trobem el dels relligats erronis, la poca cura i la mala classificació dels volums (manca d'índex i de numeració de les pàgines) i el de l'acidesa de les tintes, que crema literalment el paper. Aquestes deficiències es constaten principalment en els segles XVI i XVII, quan els manuals notariais perden bellesa externa i l'ús de tintes ferruginoses, d'un negre més intens, crearà els problemes d'acidesa ja indicats. Ja amb el segle XVII avançat, els registres i manuals van prenent, sempre amb diferències segons els llocs, una presència més acurada, amb un aspecte formal més regular, índexs més freqüents, numeració més correcta i, en general, una millor qualitat dels materials. Laureà PAGAROLAS, «Notariat i cultura: els registres notariais», a *Actes del Primer Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 334.

parèntesis indiquem les professions o condició social que hem inclòs en l'estudi de cada grup): agricultors (hortolans i pagesos),²⁹ menestrals (assaonadors, esparters, fusters, paraires, sabaters i sastres), artistes (adroguers i notaris),³⁰ comerciants (botiguers de teles, mercaders i negociants),³¹ gaudints³² (doctors en Dret), nobles (donzells i ciutadans honrats) i religiosos (preveres).

Una vegada establert l'univers de la mostra i feta la tria, podem fer un recull exhaustiu dels objectes que es consignen als inventaris i, una vegada analitzats els resultats, tenir una aproximació per a cada grup de les seves necessitats, models de vida i comportaments, perquè tant les qualitats físiques dels objectes com els usos pràctics als quals estan destinats, i fins i tot la seva situació a l'espai, ens perfilen el seu entorn material privat i professional: les seves pautes i nivells de consum, les seves actituds referides

29. Posar etiquetes de grup pot resultar distorsionador a l'hora de fer estudis d'aquesta mena; per exemple, sota l'epígraf d'agricultor o camperol, es poden englobar realitats gens uniformes, des de rics propietaris de terres a jornalers amb molt pocs recursos econòmics, tal com hem assenyalat (vegeu n. 2). De tota manera, en el cas concret de la Barcelona de l'època, la gent dedicada al treball de la terra sembla formar un grup de nivell força homogeni, i hem mirat d'excloure de la mostra tots aquells inventaris que, per excés o per defecte, poguessin esbiaixar-ne els resultats (no cal dir que aquesta precaució l'hem presa amb tots els grups estudiats). Fins i tot, hem diferenciat dins del grup dels agricultors entre hortolans i pagesos, quan no està clar que la diferent nomenclatura designi activitats laborals diferents (teòricament, els hortolans es cuidarien del conreu d'horts, mentre que els pagesos conrearien la terra més en general). El fet que als inventaris es facin servir totes dues nomenclatures ens ha fet separar-los en dos grups dins del mateix àmbit socioprofessional, per així poder apreciar possibles diferències o variants en els seus *modus vivendi* i les seves possessions.

30. Els artistes es dedicaven a les arts liberals, diferents del treball mecànic dels menestrals. Tant els adroguers com els notaris tenien un important ascendent social. Dins del grup socioprofessional dels artistes, hem inclòs a la mostra els adroguers, la importància econòmica i social dels quals ha estat destacada per Pere MOLAS, *La burguesia mercantil en la España del Antiguo Régimen*, Madrid: Cátedra, 1985, p. 71-73, i els notaris, estudiats pel mateix autor a Pere MOLAS, «La condició social dels notaris de Barcelona a l'edat moderna», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 713-726.

31. Els botiguers de teles es dedicaven a la venda de teixits a la menuda, els mercaders comerciaven a l'engròs amb tota mena de productes i els negociants combinaven la venda a la menuda amb el comerç a l'engròs de tota mena de productes. Cobrim, així, tot l'espectre comercial a la mostra.

32. S'anomenaven «*gaudints*» aquells col·lectius que, com ara els doctors en Dret, gaudien de privilegis encara que no pertanyien a la noblesa.

a l'ostentació (definida per la possessió d'uns béns específics), les seves condicions de vida i els aspectes referits a la sociabilitat, és dir, la identitat peculiar dels diferents grups socials i professionals, les seves interrelacions i els seus estils de vida (en paràmetres d'actitud dins el seu propi estrat social i enfront dels altres i de qualitat pel que fa a condicions de l'habitatge i el seu parament, possessió només de béns imprescindibles o també d'aquells que els donarien un plus qualitatiu).

En general, els inventaris *post mortem* s'han utilitzat en estudis parcials, és a dir, referits a algun aspecte concret centrat en la possessió d'objectes (béns culturals, moda, alimentació, etc.).³³ El problema de cercar uns béns concrets als documents, sobretot si es volen extreure conclusions sobre consum o nivells de vida, és que ens cal pressuposar quins són els béns que determinen aquests paràmetres. Això comporta el desavantatge afegit que podem perdre una gran quantitat de matisos que qualifiquen, ponderen i enriqueixen les nostres conclusions. També ens poden passar desapercibuts alguns dels béns que a priori no semblarien tenir una importància per al nostre estudi, però que, si els comptabilitzéssim i en seguíssim l'evolució en el temps, ens indicarien tendències i transformacions importants. Per això, ens hem proposat fer un buidatge dels inventaris seleccionats objecte per objecte; és a dir, realitzar una fitxa per a cada un dels objectes que se citen al document, fent-hi constar totes les seves característiques, des del material del qual està fet o el seu color (si és el cas) al seu estat de conservació, espai de la casa on es troba o altres detalls importants (si l'objecte en qüestió està deixat o empenyorat; en el cas de quadres, la seva temàtica; els títols dels llibres, etc.). Aquest enfocament metodològic presenta també els seus inconvenients, principalment per la gran quantitat de dades que cal manipular. Cal tenir una cura especial en la selecció dels documents, perquè una tria basada únicament en la quantitat ens podria donar un volum de dades immanejable i, de fet, la tendència sobre l'estil de vida que ens reflectiran els documents no variarà.

33. Vegeu les n. 3 i 4.

TAULA I

QUANTITAT D'INVENTARIS BUIDATS, FITXES RESULTANTS
I VARIETAT D'OBJECTES PER PERÍODE

	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Inventaris	83	98	104
Fitxes	13.887	19.666	25.256
Objectes diferents	1.144	1.736	2.096

Un dels problemes que ens presenta aquesta metodologia, i en general el treball amb aquesta font, és el de l'homogeneïtzació i quantificació de les dades. Hi ha ítems que no es poden quantificar, atès que són registrats als documents amb termes vagues o poc detallats. Això afecta sobretot les peces de molt poca vàlua, que no mereixien un recompte o descripció amb més detall perquè hauria significat una pèrdua en temps i un encariment del treball notarial poc justificable. Així, són freqüents entrades com ara «*roba de criatura, sort de roba blanca*»,³⁴ «*un cabàs ple de ferro vell*»,³⁵ «*tres caps de quinquilleries de les minyones*»,³⁶ etc. De tota manera, els documents són molt complets i ressenyen amb força detall la gran majoria dels objectes.

En la tasca d'aconseguir unes dades homogènies, la feina és força complicada donades la varietat de denominacions per a un mateix objecte, les vacil·lacions ortogràfiques,³⁷ la desaparició o caiguda en desús d'objectes i materials, que obliguen a una difícil recerca bibliogràfica i etimològica, i l'abundància de barbarismes.³⁸

34. Com els gambuixos, bolquers, bragues, etc., citats a l'inventari de l'adroguer Joan Lledó: Josep BOLEDA, *Libri inventariorum et encantum, 1648-1661*, 1654, f. 344v.-349v.

35. També a l'inventari de Joan Lledó, Josep BOLEDA, *Libri inventariorum...*

36. Inventari del notari Josep Prats: Joan Baptista VIDAL, *Libro de inventarios y almo-nedas, 1654-1660*, 1655, s. n.

37. En omplir les fitxes de buidatge en una base de dades informatitzada, és molt difícil entrar-hi els objectes sempre amb la mateixa grafia, per la qual cosa cal fer una tasca de repàs i depuració per a evitar distorsions en els resultats.

38. Un exemple, el tenim en el cas del color burell, com veurem més endavant, un dels més presents a les peces de vestir i a altres elements tèxtils de l'època. Se'l designa indistintament amb el seu nom català i amb el castellà «pardo», encara que aquesta darrera denominació és molt més freqüent i, al llarg del segle, guanya terreny fins a convertir-se en quasi exclusiva. Així, en el període 1597-1604, un 23% de les unitats de vestuari de color gris fosc són ressenyades amb el terme burell i un 77%, amb la denominació «pardo». Aquesta

Per a un aprofitament al més gran possible de la informació, hem optat, per motius pràctics i de maneig de les dades, per agrupar els objectes registrats en base al seu ús funcional. Però la cultura dels objectes en l'època, força diferent a l'actual, fa que no sigui fàcil de vegades fer aquesta classificació en grups estancs clarament delimitats.

Per poder apreciar els resultats en el marc econòmic i social estudiat –el relatiu a la Barcelona del segle XVII– cal fer, encara que sigui de manera resumida, un dibuix del context per a situar el nostre treball. En el període que va del 1550 fins al 1640, la ciutat experimenta un seguit de canvis que afecten la seva estructura econòmica. Així, passa de ser una ciutat eminentment industrial a potenciar aquells aspectes més comercials. Això s'aprecia en una davallada del nombre i integrants dels oficis de caire més industrial, especialment els relacionats amb el tèxtil i el cuir. En el seu conjunt, els oficis industrials queden reduïts fins a una tercera part al llarg d'aquest cicle. Al seu torn, aquest descens es veu compensat per un augment d'aquells oficis que tenen un caire més comercial, o bé que s'encarreguen dels darrers processos de la producció, com ara sabaters o sastres. Aquests oficis multipliquen el seu nombre per 2,5. També experimenten un fort augment tots aquells oficis relacionats amb el transport, sigui per terra o per mar (traginers, carreters, estibadors, etc.). Tots aquests indicadors ens dibuixen un panorama de canvi del sector productiu cap a la comercialització de productes acabats. Així, Barcelona s'anirà transformant en l'ordenadora del territori català; les ciutats del seu entorn s'especialitzen en la producció industrial, mentre que la capital acaba i comercialitza els productes.³⁹

A l'hora de realitzar la nostra anàlisi, cal deixar un marge prudencial a la flexibilitat en la interpretació. Una vegada reduïts els documents a dades manejables, podem extreure conclusions respecte de les condicions de vida i pautes de consum dels grups estudiats. Així, el primer que podem apreciar, tal com hem vist al quadre anterior (Taula I), és un important salt quantitatiu en la varietat d'objectes a partir del segon període estudiat. Aquesta major varietat d'objectes implica noves demandes i un augment en els béns de consum, amb les implicacions que es deriven respecte del mercat. Implica certament uns nous hàbits i costums. Apareixen o es consoliden nous tipus

diferència encara s'accentua més en els períodes 1653-1660 i 1683-1690, que presenten ambdós els mateixos percentatges: 2%, burell, i 98%, pardo.

39. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo. Barcelona i Catalunya, 1550-1640*, Madrid: Alianza Editorial, 1998 (Ensayo; 11).

de béns, aquells que en el primer període estudiat no es registren als inventaris, o la seva aparició és molt minoritària, com ara els miralls (Taula II). Aquests es consoliden com un objecte present en un percentatge molt important dels inventaris analitzats en el tercer període, mentre que en el primer tall cronològic la seva presència era força escassa. Aquest cas ens permet exemplificar la imposició a les llars d'un bé no imprescindible i la seva implantació en diferents graus i a distints ritmes en els grups integrants de l'espectre social estudiat, així com constatar que l'augment en el consum de determinats béns és palès a mitjan segle.

TAULA II

PERCENTATGE DE POSSEÏDORS DE MIRALLS (%)

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	25	18
Menestrals	17	33	65
Artistes	0	55	86
Comerciants	14	50	68
Gaudints	17	67	78
Nobles	0	45	62
Religiosos	14	43	71

TAULA III

VARIETAT DE COLORS DELS TEIXITS (en nombre de denominacions)

COLORS	1597-1604	1653-1660	1683-1690	TOTAL
Blancs	1	3	4	5
Grocs	4	6	10	10
Vermells	6	3	7	9
Morats	1	2	4	4
Blaus	3	4	5	6
Verds	4	3	3	7
Marrons	1	1	3	3
Negres	3	2	3	4
Grisos	3	6	6	7
Rosats	2	4	4	5
Altres	3	4	5	10

La nostra anàlisi global dels objectes inventariats, amb les seves característiques, ens permet apreciar també una major varietat en els colors de les peces de vestir i dels teixits en general (Taula III). Aquesta varietat de colors és un indicador interessant de les evolucions i novetats tant en el camp de la moda com en l'industrial, amb millores en l'obtenció de tints de colors més variats i més durables.

Aquestes dades exposades en quantitat són força més reveladores quan apreciem el detall dels matisos que s'inclouen en cada una de les denominacions generals. En el grup dels blancs, predomina d'una manera molt clara la denominació genèrica «blanc». Les altres denominacions serien «blanquinós», que només apareix en el tercer període, i «perla», ressenyat en el segon i en el tercer períodes. Atès que no hi ha especificacions addicionals, considerem el color «perla» igual que el «nacre», encara que els colors de la perla poden anar del nacre al gris i al rosat. Finalment, i amb una aparició molt escassa, hi ha les nomenclatures «nacre» (escrita amb el barbarisme «nàcar») i «blanecatxo» (apareix en un sol cas, i referit a teixit per elaborar).

Dins del grup dels grocs, hem agrupat tant els grocs com els ataronjats. Les denominacions registrades són «groc» (present en els tres períodes), «sofre» (en el segon i tercer talls cronològics), «rovell d'ou» (en el tercer període), «groc d'or» (en els dos darrers períodes), «daurat» (que seria assimilable a l'anterior i que es registra només en el primer període; aquí podríem potser apreciar un canvi en les nomenclatures), «or» (és present en tots tres períodes, però sempre en combinació amb altres colors, per la qual cosa és possible que en alguns casos es puguin donar confusions amb guarniments d'or o de metalls daurats), «palla» (es dona en el tercer període), «ros» (també en el tercer període), «lleonat» (és citat en tots tres talls cronològics i és la denominació de les incloses al grup dels grocs amb més presència), «aurora» (apareix només en el tercer període i, en algun cas, el trobem ressenyat com «auror» o «groc color d'aurora») i «ataronjat» (present en els tres períodes i amb diferents noms: «norenjat», «naronjat»).

En el grup dels vermells, hem inclòs les tonalitats que van des del vermell fins als tons grana. La denominació «vermell» és força present en tots tres talls cronològics, encara que, com el verd i el blau, és força més present en cortines i roba de llit que en peces de vestir. També apareix en tots els períodes el «roig», equivalent a l'anterior, encara que també pot ser entès com un vermell tirant a groc. Altres colors pertanyents a aquest grup serien el «fetge» (present només en el primer període), el «canyellat» (color

terros vermellenc), el «*canyella*» (assimilable a l'anterior i present en els períodes segon i tercer), «*carmesí*» (present en totes tres etapes), «*grana*» (registrarat només en el primer període), «*escarlátí*» ('escarlata'; curiosament, citat en el primer i el tercer períodes, però no en el segon. Això pot venir donat tant per l'atzar de la mostra com per una davallada en el seu ús per raons comercials, industrials o de moda), «*foc*» (només citat en el tercer període) i «*rovellat*» (en el primer tall cronològic se cita només en combinació amb altres colors).

El grup dels morats té un pes específic força minso. Inclou el «*morat*» (en els tres períodes), el «*violat*» (en el segon període i només en combinació amb altres colors en el tercer) i el «*musco*» («*musc*», 'morat fosc'; només apareix en el tercer període i en els grups socioprofessionals més privilegiats, juntament amb la seva variant «*musco clar*»).

Tal com hem indicat anteriorment, el conjunt dels blaus té poca presència a les peces de vestir, sobretot si comparem les seves cites referides a la roba de llit i a les cortines. Les tres denominacions que l'integren són «*blau*» (present en els tres períodes), la variant «*blau cel*» (citada en el segon període i també en el tercer, encara que només en combinació amb altres colors) i «*turquesa*» (també anomenat «*turquesat*»; en qualsevol de les dues denominacions apareix només en el primer període).

El cas dels verds és similar al dels blaus pel que fa a la seva escassa presència en la roba de vestir. Les denominacions que componen el grup són: «*verd*» (citat en els tres períodes), «*verd herba*» (se cita en el segon tall cronològic), «*verd gayo*» (del castellà «*verdegay*»;⁴⁰ se cita també en el segon període), «*verdós*» (en els tres períodes) i «*oliva*» (només en el tercer).

Els colors inclosos en el grup dels marrons són una novetat del tercer període i hi trobem dues denominacions: «*almesc*» (color de xocolata)⁴¹ i «*tabac*». És important constatar que apareixen com a novetats aquests colors, directament relacionats amb dues de les novetats més destacades de l'època: el tabac i la xocolata.

El negre és un dels colors predominants en tots tres períodes estudiats. Cal recordar que la moda de la cort espanyola, que era la que marcava la

40. Color verd clar, segons el *Diccionario de la Lengua Española*, Madrid: Espasa Calpe, 1995 (ed. electrònica, versió 21.1.0).

41. Segons descriu el diccionari Fabra, a la veu «mesc», a la qual remet des de l'entrada «almesc». Pompeu FABRA, *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona: Edhasa, 1981.

pauta aleshores, imposava l'ús del negre o dels colors foscos en el vestit.⁴² Altres nomenclatures, més minoritàries, que podem incloure en aquest grup són «*negrillo*» i «*fosc*» o «*obscur*».

Dins dels grisos, el «*burell*» (gris fosc, sovint ressenyat amb el barbarisme «*pardo*»)⁴³ és, amb diferència, el color predominant, i també un dels més citats pel que fa al vestuari en els tres períodes. Es registra també en el segon tall cronològic la curiosa variant «*pardo blanquínos*». També es ressenya el més genèric «*gris*» (en el segon i tercer períodes), el «*noguerat*» (del castellà «*noguerado*», 'burell fosc'; present en el segon i tercer període), el «*pèl de rata*» (definit de vegades com a «*pardo pèl de rata*»; en el segon i tercer períodes), el «*plom*» (només en el tercer període) i el «*platajeat*» (en totes tres etapes).

En el grup dels rosats, trobem els colors «*encarnat*», «*rosa*» i «*rosa seca*» en tots tres períodes i, en el segon i tercer, el «*carn*» i el «*carn de donzella*».⁴⁴

Hi ha un seguit de denominacions de colors que es fa difícil de classificar en un grup concret amb seguretat. Seria el cas dels colors anomenats «*Montserrat*» (ressenyat en el primer període), «*Índia*» (ressenyat en el primer període; podria ser una variant de blau, en el cas que el nom derivés de l'indi, tint d'aquest color), «*ull de perdiu*» (registrat també en el primer tall cronològic), «*penya*» (també citat en el primer període), «*coll d'ànet*» (registrat en el primer període), «*cabellat*» (apareix en el segon i tercer períodes, amb diferents grafies), «*mosca*» (només apareix en el segon període), «*servo*» (en el tercer període; pot fer referència a 'cérvol', de tal manera que seria un color vermellós), «*pebret*» (apareix en el primer període; podria ser verd, pel color predominant en el plomatge de l'ocell d'aquest nom), «*amello*» (potser 'ametlló', cas en el qual podria anar del to cru al verd; el trobem en els dos primers talls cronològics), «*ametlla*» (present en el primer i el tercer període; podria anar del cru al marró), «*camosat*» (apareix com a novetat en el segon tall cronològic i s'imposa amb força en el segon; podria ser «camussat», de 'camussa', cas en el qual seria un groc pàl·lid) i, finalment, «*canya*» (present en el segon i tercer períodes, pot anar del groc al marró, o també verd).

42. James LAVER, *Breve historia del traje y la moda*, Madrid: Cátedra, 1992.

43. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo*. Barcelona...

44. Segons la Real Academia Española, aquest era el «nombre que en el siglo XVII se daba al color rosado de algunas telas finas», *Diccionario de la Lengua Española*.

També cal constatar que hi ha colors que només apareixen ressenyats en combinació amb d'altres, mai en solitari. Això presenta una problemàtica afegida a l'hora de donar unitat a les dades: decidir si cal considerar els colors dels guarniments dels vestits (galons, puntes, ribets, etc.) com a colors integrats del vestit o la peça.

Ultra la riquesa de matisos que ens manifesta aquest estudi en detall dels colors dels teixits, podem apreciar en la majoria de casos una més gran varietat de denominacions segons va avançant el segle. L'augment de colors, sobretot aquells que es refereixen a peces de vestir, ens permet concloure una obertura a partir de mitjan segle XVII cap a un consum més diversificat respecte de la moda, a remolc, com apreciem per la quantitat de noves denominacions en llengua castellana, de les vies marcades en aquest camí pels costums de la cort. Aquesta, focus difusor de costums a emular, principalment pels grups socials més actius i en ascens social, deixa sentir la seva influència, no tan sols en les pautes de consum dels ciutadans barcelonins, sinó també en la producció, incidint, com ja hem explicat, en la reorientació de l'àmbit productiu i, àdhuc, en l'ordenació del territori català en base a factors de producció i comercialització de productes.⁴⁵

Un exemple clar d'aquesta influència, el trobem també en les peces de vestuari. Algunes presents en el primer tall cronològic en uns nivells força alts, pràcticament desapareixen en els següents, com l'«*arruelo*», adaptació del castellà «*herreruelo*» (Taula IV), que era una capa curta amb coll i sense caputxa, mentre que, a l'inrevés, apareixen a partir del segon període noves peces que s'aniran imposant amb força, com ara l'*armilla* (Taula V).

TAULA IV

PERCENTATGE DE POSSEÏDORS D'ARRUELOS (%)

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	33	17	0
Menestrals	50	0	0
Artistes	86	0	7
Comerciants	52	0	0
Gaudints	67	0	0
Nobles	67	0	0
Religiosos	29	14	0

45. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo. Barcelona...*

TAULA V**PERCENTATGE DE POSSEÏDORS D'ARMILLES (%)**

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	0	0
Menestrals	0	19	13
Artistes	0	45	21
Comerciants	0	17	26
Gaudints	0	33	33
Nobles	0	18	38
Religiosos	0	29	57

Seguint amb la qüestió de l'expansió de les modes i costums, és força significatiu i aclaridor el cas del tabac (Taula VI) i de la xocolata (Taula VII), influència que s'aprecia fins i tot, com hem vist, en el color de les peces tèxtils. Tot i que en ambdós casos els nivells de possessió són modestos, podem apreciar amb claredat la seva aparició a la franja de 1653-1660 (encara que en el cas de la xocolata, la seva presència és gairebé testimonial), per tal d'establir-se amb més presència al tall de 1683-1690.

TAULA VI**PERCENTATGE DE POSSEÏDORS D'OBJECTES RELACIONATS
AMB EL TABAC (%)**

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	0	9
Menestrals	0	0	13
Artistes	0	9	14
Comerciants	0	0	13
Gaudints	0	0	0
Nobles	0	27	8
Religiosos	0	14	43

D'altres objectes, de possessió en general força comuna (Taula VIII), poden esdevenir un important indicador d'usos i actituds socials segons en quina quantitat es posseïxin. Seria aquest el cas de les cadires, que a diferència d'altra mena de seients, com ara escambells, escons o bancs,

tenen unes connotacions de sociabilitat molt més clares, atesa la seva major mobilitat, facilitat de desplaçament i distribució. Cal tenir present, també, que és força interessant d'avaluar la diversitat dins el mateix objecte. Així, dintre del grup de les cadires, hem registrat fins a 27 variants o denominacions diferents. Un estudi posterior sobre els paràmetres de la varietat d'un mateix objecte en possessió dels diferents grups socioprofessionals ens podria donar un punt de vista qualitatiu que matisaria força els resultats.

TAULA VII

NOMBRE D'INDIVIDUS EN POSSESIÓ DE CACAU, XOCOLATA O ELEMENTS RELACIONATS

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690	SECULAR
Agricultors	0	0	0	0
Menestrals	0	0	1	1
Artistes	0	0	5	5
Comerciants	0	1	6	7
Gaudints	0	0	3	3
Nobles	0	0	5	5
Religiosos	0	0	1	1
TOTAL	0	1	21	22

TAULA VIII

PERCENTATGE DE POSSEÏDORS DE CADIRES (%)

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	67	83	100
Menestrals	80	93	100
Artistes	86	100	93
Comerciants	95	96	100
Gaudints	100	100	100
Nobles	100	100	100
Religiosos	100	71	100

Des de l'òptica quantitativa, també es poden apreciar aspectes relatius al que podríem anomenar «qualitat de vida». Per exemple, es poden constatar les diferències de possessió d'objectes en els diferents grups en temes

tan importants com els estris de calor o calefacció. Encara que el foc de la cuina era el lloc on es cuinaven els aliments i el lloc de recer en els temps més freds per als habitants de les cases (especialment en els grups socials que no organitzaven el seu espai vital segons el model «noble»),⁴⁶ sembla inqüestionable que la possessió d'aquests objectes podien permetre un major confort als seus posseïdors, per no mencionar altres aspectes, com la possible influència en la seva salut. Tot i que, en general, la seva aparició és més freqüent com més avancem en el segle, encara que els grups d'artistes i comerciants mantenen pràcticament els percentatges, amb una regularitat que denota uns hàbits assentats en aquest camp (Taula IX), podem apreciar una major presència en aquells grups millor situats socialment i econòmica. En aquest punt, l'estil de vida pot tenir molt a veure.

TAULA IX

PERCENTATGE DE POSSEÏDORS D'OBJECTES DE CALEFACCIÓ (%)

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	33	58	64
Menestrals	47	81	81
Artistes	86	91	93
Comerciants	86	83	84
Gaudints	83	100	100
Nobles	78	91	92
Religiosos	57	71	100

Els objectes més presents són els brasers (amb alguna variant, com les escalfetes, braserets portàtils), els escalfadors i els maridets. Amb menor presència i només ressenyades a partir del segon període estudiat, tenim les capsas d'escalfar roba, element de confort la possessió del qual era encara força minoritària (Taula X).

46. Albert GARCIA ESPUCHE, Manuel GUÀRDIA BASSOLS, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Barcelona: Edicions de la Magrana/Institut Municipal d'Història, 1986 (Curs d'Història de Catalunya; 9), p. 53; Antònia Maria PERELLÓ FERRER, *L'arquitectura civil del segle XVII a Barcelona*, Barcelona: Edicions de l'Abadia de Montserrat, 1996 (Biblioteca Abat Oliva; 178), p. 359 i s.

TAULA X**PERCENTATGE DE POSSEÏDORS DE CAPSES D'ESCALFAR ROBA (%)**

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	0	0
Menestrals	0	30	26
Artistes	0	45	43
Comerciants	0	38	32
Gaudints	0	50	67
Nobles	0	45	69
Religiosos	0	14	57

A la vista dels resultats, podem concloure que els col·lectius més dinàmics en la incorporació de novetats són els dels artistes, els dels mercaders i els dels gaudints. Podem apreciar-ho clarament en el consum de nous productes, com ara el tabac (Taula V) o el cacau (Taula VI). En canvi, veiem que els grups de més rellevància social, els nobles, s'incorporen relativament als nous hàbits de consum, però mantenen l'estatus social amb la possessió d'una mena de béns molt específics, com ara els cotxes (Taula XI) o les armes, clarament significatius de la seva posició social.

TAULA XI**PERCENTATGE DE POSSEÏDORS DE VEHICLES (%)**

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	0	0
Menestrals	0	0	0
Artistes	0	0	7
Comerciants	0	13	0
Gaudints	0	17	11
Nobles	33	18	46
Religiosos	0	0	0

Els grups que es mostren menys dinàmics són els religiosos, encara que amb certs matisos (la seva mateixa condició hauria d'influir en el seu estil de vida), i els agricultors, que en són sens dubte el grup menys actiu, juntament amb els menestrals. De fet, la millora dels oficis més comercials que comporta aquesta activació del mercat no sembla afectar el seu estil de vida.

En síntesi, pel que fa a la mostra analitzada, apreciem en l'evolució secular una tendència cap a un major consum i un canvi en la demanda, manifestat en l'augment de possessió de diferents béns. En tots els grups funcionals d'objectes que hem emprat per a sistematitzar el maneig de les dades obtingudes, la varietat d'objectes s'incrementa en cada un dels períodes de la mostra, segons avancem en el segle. Aquesta major diversitat queda reflectida tant en la multiplicitat d'objectes com en les variacions i novetats que assenyalen la introducció de nous usos i costums.

Els resultats generals indiquen un major dinamisme (pel que fa a la possessió de nous objectes i l'adopció de nous hàbits) dels grups dels artistes, els comerciants i els gaudints, que sovint es mostren més precoços a incorporar les novetats que els integrants de la noblesa. Pels resultats de la mostra, sembla força clara la resistència a incorporar novetats d'agricultors i menestrals, conservadorisme general deslligat de cada situació econòmica específica. Concretament, el col·lectiu dels menestrals, malgrat la seva implicació cada vegada major en el sistema comercial, en clara expansió, en detriment de les activitats més purament productives, no reflecteix en els seus inventaris un canvi significatiu en l'estil de vida. De fet, els hàbits, tant de consum com de comportament i de mode de vida, semblen reflectir-se de manera tardana en alguns grups socioprofessionals, amb un comportament vinculat al seu estatus social i deslligat en bona mesura de la situació econòmica, i afecten més el camp de les mentalitats de grup que de les possibilitats materials.

Microhistòria, si us plau

Hem manllevat el títol d'aquest apartat d'un article de Jaume Codina,⁴⁷ en el qual exemplifica, a partir de l'inventari *post mortem* i l'encant, redactats l'any 1583, del pagès d'origen francès Joan Llisó, que habitava una barraca situada al terme de Sant Boi de Llobregat, la importància d'aquesta font documental i la seva validesa per a sistematitzar les conclusions que un estudi microhistòric (conjunció de l'anàlisi i la història local o comarcal) pot aportar a la història general. Els estudis d'àmbit local poden anar bastint un coneixement del territori que, des d'una perspectiva global, ompli els buits i matisi els estudis d'enfocament més generalista.

47. Jaume CODINA, «Microhistòria, si us plau», *Plecs d'Història Local* (Barcelona), 30 (1990), p. 36-40.

Tal com ja hem vist, els inventaris *post mortem* són potser els documents que millor reflecteixen els canvis i les evolucions en el temps, i això es pot aplicar a estudis de conjunts socioprofessionals amplis, com hem fet en l'anterior apartat o, com ara veurem, en aquelles investigacions centrades en uns grups d'individus concrets reduïts (nissagues familiars). Podem exemplificar aquest darrer enfocament en el cas de la important família dels Gualbes, que a més ens permet apreciar una evolució d'abast cronològic, comparant els inventaris *post mortem* de dos individus de la mateixa família, domiciliats al mateix lloc, però pertanyents a distintes generacions. Aquests individus són Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona, l'inventari del qual es va redactar l'any 1423,⁴⁸ i Miquel de Gualbes, militar, amb inventari datat l'any 1489.⁴⁹ La diferència temporal entre ambdós documents és, doncs, de 66 anys.

La importància de la família Gualbes en l'estudi històric resideix principalment en el seu caire exemplar d'evolució de família de mercaders a nobles, des del període medieval⁵⁰ a l'època moderna.⁵¹ En aquesta mena de recerca, els inventaris *post mortem* ens permeten copsar una altra dimensió dels protagonistes dels esdeveniments socials i polítics. Així succeeix si fem una comparació entre els inventaris dels personatges indicats.

En el cas de la Barcelona moderna, l'elit és un grup que, a partir de les reformes de Ferran el Catòlic, es va anar integrant al llarg dels segles XVI i XVII⁵² i que fusionà els ciutadans honrats, oligarquia rendista que controlava el govern de la ciutat, i l'estament noble tradicional, d'orígens majoritàriament rurals. La cohesió d'ambdós grups s'afavorí per la coincidència

48. Teresa GARCÍA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 4 (1983), p. 149-204.

49. L'inventari de Miquel de Gualbes es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), *Arxiu Notarial*, I, 16.

50. Teresa GARCÍA PANADÉS, *Una familia de Ciudadanos Honrados de Barcelona: los Gualbes*, Barcelona, 1977 (tesi de llicenciatura inèdita). D'aquest treball, hem extret la majoria de les informacions sobre l'etapa medieval de la família.

51. Eva SERRA, «Els Gualbes ciutadans de Barcelona: de la fallida bancària del segle XV a l'enllaç nobiliari del segle XVII», a *Primer Congrés d'història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 479-494. Per a l'estudi de la família als segles XVI i XVII, hem comptat amb l'ajut de la doctora Eva Serra, a qui hem d'agrair les seves aportacions desinteressades de material inèdit.

52. James S. AMELANG, *La formación de una clase dirigente. Barcelona 1490-1714*, Barcelona: Ariel, 1986.

d'interessos: els petits nobles urbans, pressionats per la inflació i l'estancament dels ingressos senyorials, cobejaven participar en els càrrecs del govern local; al seu torn, els ciutadans honrats desitjaven formar part de la noblesa. El resultat d'aquestes condicions va materialitzar-se en l'admissió de nobles al govern municipal i l'acceptació dels ciutadans com a membres de ple dret de la noblesa. La base social d'aquesta elit s'amplià amb la posterior agregació de doctors (en Medicina o en Dret), els denominats «*gaudints*», perquè *gaudien* dels mateixos privilegis que els ciutadans honrats. La seva ascensió social, principalment dels doctors en Dret, es reforçà també pel fet que moltes famílies ja nobles es reorientaren cap a l'exercici del Dret, pels importants ingressos econòmics que reportava, afegit a la influència política i al prestigi intel·lectual. Aquesta cohesió de grup implica un estil de vida compartit. En aquest sentit, la tendència del segle XVII fou una creixent filtració cap al patriciat dels models culturals de la noblesa castellana, a través dels nobles catalans titulats establerts a la cort.

Els personatges dels quals compararem els inventaris són, tal com hem dit, Ferrer de Gualbes i Miquel de Gualbes. De Ferrer, en tenim moltes referències documentals, gràcies a les investigacions de Teresa García Panadés,⁵³ mentre que de Miquel, que es pot considerar un membre menor, ja que tot i ser el primogènit no fou l'hereu dels béns del pare, en coneixem moltes menys coses.

Ferrer fou fill de Ponç, mercader, i de Caterina. Es calcula el seu naixement vers el 1350 i morí l'any 1423. Va pertànyer a la quarta generació dels Gualbes barcelonins. Es va casar tres vegades. Les primeres noces foren amb Violant Dusai, durant pocs anys (1370-1374), i d'aquesta unió nasqueren Nicolau, canviador (com ja hem indicat, el darrer de la família que es dedicà als negocis), i Pau, canonge de la Seu de Barcelona. Es va casar per segona vegada l'any 1376 amb Elionor Dirga, de la qual va tenir quatre fills: Ferrer Nicolau, Jaumeta, Joan Nicolau i Brígida. El tercer matrimoni es va dur a terme l'any 1422 i, de la seva tercera muller, Francina Terrassa, no va tenir descendència.

Ferrer es va iniciar en el món dels negocis amb la guia del seu pare Ponç, qui li facilità experiència i capital, així com l'ajut necessari per a dur a terme els seus dos primers matrimonis. Però, a banda del món dels negocis, Ferrer destacà per la seva participació en la vida política de la ciutat. Va

53. Teresa GARCÍA PANADÉS, *Una familia de Ciudadanos...*; «Los bienes de Ferrer de Gualbes...».

ser escollit prohomo del Consell de Cent en tres ocasions (1375, 1395 i 1397). L'atzar va fer que fos batlle de la ciutat l'any 1391, durant el sagnant atac al call jueu. En aquests esdeveniments va destacar en el compliment de les seves obligacions, aconseguint reunir un grup format per parents i criats que, sota el seu comandament, va patricular per la ciutat per tal de restablir l'ordre, la qual cosa li va valer el reconeixement reial, rebent en recompensa al seu zel 5.000 florins d'or d'Aragó. Els seus progressos dins la carrera pública el van portar a ser conseller cinquè l'any 1385, segon el 1395 i el 1399 i primer el 1402, 1406, 1409 i 1412.

L'antiurgellisme de la família Gualbes ha estat assenyalat per diversos historiadors, com ara P. Vilar i F. Soldevila.⁵⁴ Sobre aquesta qüestió, es destaca el paper de Ferrer de Gualbes durant l'agonia del rei Martí, encara que l'episodi més destacat dins d'aquesta problemàtica va ser el protagonitzat per Bernat de Gualbes, l'únic compromissari català que va donar suport a Ferran d'Antequera a Casp, el vot del qual va ser determinant en l'elecció.

Al final de la seva vida, les seves activitats comercials li havien permès atresorar una important fortuna, de la que formaven part les cases del carrer de Basea, la del Portal del Regomir (de la qual es parlarà més endavant) i una torre amb vinyes. Després de la fallida de la banca familiar, i seguint la conjuntura del període, va invertir diners en la compra de vint censals i dos violaris, que li reportaven uns ingressos inferiors als del comerç, però més segurs.

Pel que fa a Miquel de Gualbes, militar, en sabem moltes menys coses. Era fill de Nicolau, fill al seu torn del primer matrimoni de Ferrer de Gualbes. En conseqüència, Miquel era nét de Ferrer i formava part de la sisena generació dels Gualbes de Barcelona. Malgrat tot, Miquel no va rebre el patrimoni familiar, perquè Ferrer va nomenar com a hereu universal Ferrer Nicolau, fill del seu segon matrimoni. A Nicolau, el primogènit, li va confirmar un llegat de 1.000 lliures, les quals li havia promès amb motiu del seu matrimoni amb Isabel Serra, mare de Miquel. En el moment de redactar-se el testament, d'aquesta quantitat s'havien pagat ja 600 lliures. A les 400 restants calia afegir 100 lliures més en concepte de legítima.

Miquel de Gualbes forma ja part de l'etapa en què la família ha abandonat parcialment els negocis i es va integrant progressivament dins la

54. Pierre VILAR, «Le monde urbain dans la Catalogne des temps modernes», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 421-434; Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, 1963.

noblesa. Miquel és un dels Gualbes que es dedicà a l'activitat militar, amb la consegüent aportació de prestigi i honorabilitat a la família. Miquel no desenvolupà, pel que sabem, cap càrrec municipal.

Ignorem sobre quina data devia néixer Miquel de Gualbes. El que sabem és que es va casar amb Isabel Beneta Sesavaces i que els capítols matrimonials es van signar el 12 de novembre de 1459. D'aquest matrimoni van néixer Miquel Benet, Joan (donzell, regent de la Cancelleria), Frederic Honorat (vicecanceller de Catalunya), Beneta i Constança. Miquel va morir l'any 1489 i la redacció del seu testament és del tres de març del mateix any.

De la seva activitat militar, només tenim notícia d'un episodi⁵⁵ que, alhora, ens il·lustra sobre l'orientació de la família, ja en aquests anys cap al cobrament de rendes reials. En el transcurs de l'any 1461, la reina Joana va voler valer-se d'una nau de Miquel de Gualbes que estava ancorada a Sant Feliu de Guíxols. La reina estava preparant-se per fugir de la ciutat de Girona, que en aquells moments patia una situació força inestable. Sembla ser que, finalment, la reina no va utilitzar la nau per fugir, però sí que es va valer del seu abundós armament. A les corts de l'any 1474, Miquel de Gualbes explica tot aquest afer, i com el rei el va premiar amb una renda de 4.000 sous anuals, i es queixa d'haver deixat de cobrar aquesta quantitat des de l'any 1470. Aquest episodi, entre d'altres, demostra les relacions que ja d'antic havien mantingut els Gualbes amb la monarquia, la qual cosa explica en gran manera la seva capacitat econòmica i d'obtenir crèdit.

La casa patrimonial dels Gualbes estava situada prop del portal del Regomir. Tant Ferrer de Gualbes com Miquel de Gualbes hi visqueren, encara que en espais físics diferents, atesa la curiosa circumstància de successió familiar, que va fer que la casa es dividís en dues parts. Ponç de Gualbes, el pare de Ferrer, va ser qui va comprar la casa del portal del Regomir. A la seva mort, va deixar establert que fos dividida: una part, la que corresponia a la porta principal, va esdevenir propietat de Ferrer, mentre que la resta, amb l'entrada pel pati, va correspondre al primogènit de Ferrer, Nicolau. La divisió de la casa es va fer efectiva el dia cinc de juny de 1398. Miquel de Gualbes va heretar del seu pare Nicolau la seva meitat de la casa. Miquel va llegar en el seu testament la casa al seu nét Joan Bonaventura, fill del donzell Joan de Gualbes, el qual ja posseïa, per via d'herència, l'altra

55. Santiago SOBREQÜÉS, Jaume SOBREQÜÉS, *La guerra civil catalana del segle XV*, Barcelona, 1973, v. I, p. 174 i 175.

part de l'habitatge. Així, la casa restà de nou unificada. Però aquesta unitat duraria poc perquè, a la mort de Joan Bonaventura, la casa patiria una nova divisió. Aquesta darrera partició es pot considerar definitiva, ja que al segle XVII, quan l'economia de la família ja no era gaire reeixida, una part dels ingressos familiars, concretament 150 lliures, provenien del lloguer de part de la casa del Regomir.⁵⁶

En el període en què Ponç de Gualbes comprà la casa de la plaça del Regomir, la zona en la qual estava situada era una de les més dignes i senyoriales de la ciutat de Barcelona. La noblesa estava ubicada en la zona compresa en el radi de les esglésies de Sant Jaume i dels sants Just i Pastor. En aquest nucli noble de la ciutat, destacava el carrer de Lledó, amb el palau Fivaller, casa de la reina Lionor. També trobem en aquest entorn edificis importants, com el palau de la comtessa de Palamós i el palau Reial Menor. Que els Gualbes s'instal·lessin en aquesta zona indica, d'una banda, que disposaven dels recursos per a establir-se junt als poderosos i, de l'altra, que els Gualbes tenien un interès en la consolidació de la seva posició social. Sobre aquest darrer punt, no deixa de tenir una gran importància la situació de la casa de la família en una de les zones més prestigioses de la ciutat.

A partir del segle XV, la situació dels nobles i poderosos dins la ciutat va variar una mica i es van imposar nous emplaçaments, com ara el carrer Ample o el carrer de Montcada. L'antiga zona nobiliària de la ciutat, però, seguí mantenint el seu prestigi, i en ella va continuar situada la casa familiar dels Gualbes, que va mantenir-s'hi fins a la seva pràctica dissolució dins la noblesa, al segle XVII.

Tal com ja s'ha explicat, la casa del Regomir estava dividida en dues parts. Això no ens permetrà de comparar l'evolució de l'habitatge entre els anys que van d'un inventari a l'altre. El que podem obtenir, si més no, és una visió aproximada del que era la casa en la seva totalitat i de com es va repartir l'espai dels habitatges.

Pel que fa a les diferents cambres, en el cas de Ferrer de Gualbes estaven distribuïdes en dos nivells: la planta baixa i el pis superior. A l'entrada, hi havia l'escala que conduïa al pis de dalt, sota de la qual es trobava el celler. En aquesta planta baixa hi havia també un dormitori per als criats, un estable i un hort amb graner. En el pis superior, la part noble de la casa, hi havia quatre cambres que feien les funcions de dormitori dels homes de la família i una recambra on s'aplegaven totes les dones. A part dels dormi-

56. Eva SERRA, «Els Gualbes ciutadans de Barcelona...».

toris, hi havia també un estudi, un menjador, la cuina, el rebost i una sala.

La casa de Miquel de Gualbes tenia l'entrada pel pati, on hi havia plantats tarongers, aspecte que és present també en d'altres cases importants, tant privades com públiques. Del pati es passava a la casa pròpiament dita a través d'un passatge. A diferència de la part de la casa habitada per Ferrer, la part en què va viure Miquel només constava d'una planta. Seguint el recorregut que va fer el notari en redactar l'inventari, es consigna en primer lloc un dormitori al cap del passatge. En el mateix passatge es trobava també l'escriptori, on destaca entre d'altres coses més comunes una carta de navegar i un compàs de llautó, signe de les activitats militars de Miquel. Després de la cambra de l'escriptori, apareix un altre dormitori, que està connectat directament amb el menjador, on dóna també un altre dormitori més petit. A diferència de l'inventari de Ferrer de Gualbes, en el de Miquel no s'indiquen els ocupants dels diferents dormitoris. Tot i que no podem saber, doncs, si les dones dormien també totes juntes, és significatiu el fet que, mentre que tots els dormitoris estan indicats com a «cambres», el darrer que trobem consigna en l'inventari és anomenat «recambra», igual que el dormitori de les dones en l'inventari de Ferrer. És possible, doncs, que aquesta recambra fos el dormitori de les dones. L'inventari de Miquel acaba inventariant la cuina i l'estable.

Ignorem si el pati i l'estable eren compartits pels ocupants dels dos habitatges de la casa, encara que pel que s'indica als inventaris sembla ser que els dos habitatges estaven totalment separats. La part de la casa que va habitar Ferrer de Gualbes tenia la dignitat de tenir dues plantes, la qual cosa permetia jerarquitzar més l'espai i mantenir les distàncies socials. En el cas de Miquel de Gualbes, nét de Ferrer, la part de la casa que va habitar no presentava aquest avantatge i, en línies generals, sembla més modesta, encara que aquesta diferència es podria veure compensada pel gaudi del pati dels tarongers.

Espais de l'habitatge de Ferrer de Gualbes: Entrada (amb l'escala per a accedir al pis superior), Celler, Dormitori dels criats, Estable (també feia les funcions de dormitori dels esclaus), Hort (amb un graner al darrere). *Planta noble:* Cambra del difunt, Cambra pintada, Cambra del mestre del Canonge, Cambra d'en Joan de Gualbes, Recambra de les dones, Estudi, Menjador, Cuina, Rebost, Sala.

Espais de l'habitatge de Miquel de Gualbes: Pati amb tarongers, Cambra gran al cap del passatge, Escriptori, Cambra que ix al menjador, Recambra, Cambra petita que ix al menjador, Menjador, Cuina, Estable.

La diferència d'espais és significativa: 16 a l'habitatge de Ferrer i 9 al de Miquel. Sembla manifest que, en dividir-se la casa de Ponç de Gualbes, el seu hereu Ferrer es va quedar la millor part, o almenys la més gran, incloent-hi la planta noble.

Pel que fa a la decoració de la casa, a propòsit dels elements que contenia i que no es poden considerar imprescindibles en un habitatge, sinó que formen part d'aquella mena d'elements que anomenaríem sumptuaris, comprovarem quines n'eren les diferències entre tots dos habitatges. En el cas de Ferrer de Gualbes, destaquen els cortinatges, tant de llit com de paret, que apareixen als dormitoris (també al de les dones) i a l'estudi. En alguns casos, aquests cortinatges apareixen decorats, com en el cas del cortinatge del llit de Ferrer o les cortines de l'estudi, que presenten pintures al·legòriques: en el cas del dormitori, es representa en cada una de les peces «*una donzella qui té una cadena en la mà e en aquella sta ligat un leó al peu de la donzella e ab un títol qui és scrit ab letres d'aur qui diu "veritat"*» i, pel que fa a l'estudi, en cada una de les peces de la cortina es representa «*una donzella ab alles blaves e IIII letons qui tenen cascú un títol en les mans, sembrades de brots de rosses*».

A la recambra de les dones, apareix el senyal dels Gualbes a les cortines, així com a les de la cambra de Joan de Gualbes, on a més hi ha també els de la família materna, els Dirga.

Dins d'aquest aspecte relatiu a la decoració de la casa, destaca la presència de tapissos. N'hi ha un a la cambra del mateix Ferrer (vermell pintat de diferents colors), un altre al menjador (a l'estil de Flandes, en el qual hi ha representades figures humanes) i a l'estudi n'hi ha quatre (un amb una escena de caça, un segon amb la passió de Crist, un altre amb una escena de la Verge, Jesús i els apòstols Pere i Pau i un darrer que no està descrit).

Pel que fa als retaules, n'apareix un de la Verge a la cambra pintada, un altre al menjador representant Sant Cristòfor i tres taules pintades a l'estudi, que ens apareix sempre com la cambra més ben guarnida.

Sembla ser que les armes, sobretot l'armadura (situada al menjador, com la majoria de la resta de l'armament) i els arnesos (que es troben a l'estudi), tenen també una certa funció decorativa. En diferents d'aquestes armes apareix també el senyal de la família.

Finalment, cal indicar que és precisament a l'estudi on es troben també els objectes més valuosos de la casa. Hi destaca un calze de plata amb esmalts al peu que representen escenes religioses. També es ressenya en aquesta cambra la majoria de les pells més valuoses que hi ha a la casa, nou de les tretze que hi havia en total, així com quinze dels trenta-vuit draps importats de l'estranger.

És també a l'estudi on es trobava la important biblioteca de Ferrer de Gualbes, que constava de cinquanta-dos volums, escrits en llatí, català i francès i que tractaven de diverses temàtiques, com ara teologia, mística, filosofia, poesia, política i escacs. Alguns dels autors d'aquests volums són Sant Tomàs d'Aquino, Sant Agustí, Aristòtil, Ciceró, Eiximenis, Arnau de Vilanova, Boeci, Petrarca...

A l'habitatge de Miquel de Gualbes, també s'aprecia un interès per la decoració de la llar, encara que, tal com podrem apreciar, aquesta decoració no és tan exuberant ni rica com en el cas de Ferrer. Pel que fa a les cortines, en trobem a la cambra gran al final del passatge, on n'apareixen unes de paret de cinc peces, de tela verda, a més d'un cortinatge de llit de quatre peces. Al mateix llit es ressenya també un pavelló de drap, encara que s'indica que està apedaçat. A la cambra que ix al menjador hi havia unes altres cortines de paret, de cinc peces, i quatre peces de cortinatge de llit. En tots dos casos, les cortines són de tela negra i el seu estat no devia ser gaire bo, perquè s'indica que són velles. Les darreres cortines que es ressenyen a l'inventari apareixen a la recambra, que, tal com s'ha dit abans, era possiblement la cambra de les dones. Això és interessant, perquè a les cortines d'aquesta peça, igual que passava en el cas de l'inventari de Ferrer de Gualbes, apareix el senyal de la família Gualbes. Són cinc peces de tela negra. Com es pot apreciar ja a primera vista, la decoració en matèria de cortines és molt més pobra en el cas de Miquel de Gualbes. No solament n'hi ha menys quantitat, sinó que les que apareixen són d'una qualitat molt pobra, o si més no estan molt degradades, si ens hem de refiar de les indicacions de l'inventari. Només en el cas de la recambra les cortines estan decorades, i tan sols amb el senyal de la família; no apareixen aquelles decoracions al·legòriques tan sumptuoses que es descriuen a l'inventari de Ferrer.

Quant a la presència de tapissos i quadres, aquests són també molt menys nombrosos que en el cas de l'inventari de Ferrer. A la cambra que ix al menjador hi ha constància de la presència d'un drap de paret burell amb les armes dels Gualbes i, també, d'un oratori on estan representades moltes imatges (que no s'indiquen en concret). Finalment, a la recambra hi havia un drap de pinzell que representa la Passió. Pel que fa a les armes, enteses com a element decoratiu, per bé que estan situades, com en el cas de Ferrer, al menjador, són molt més escasses (tot i tractar-se de la casa d'un militar) i a més estan rovellades. Fins i tot, s'utilitzen les astes de dues llances per a tancar les finestres.

No trobem, a l'inventari de Miquel de Gualbes, pells ni teixits sumptuosos, ni molt menys llibres. L'únic element mínimament comparable és

la carta de navegar situada a l'escriptori. Potser és interessant de destacar la presència, a la recambra, de quatre ventalls de ploma de voltor, element que pot considerar-se luxós, per bé que a l'inventari s'indica que aquests ventalls estan ja usats.

En definitiva, podem concloure, en aquesta comparació, que els elements que donen més prestigi i que reflecteixen el nivell de luxe d'una casa són molt més presents en el cas de l'inventari de Ferrer que en el de Miquel i que, a més, les diferències són també qualitatives; a l'inventari de Miquel de Gualbes sembla que tots aquests elements sumptuaris són vells o usats i, en conjunt, fa una sensació de precarietat i de decadència.

Pel que fa als propis resultats de la comparació, no queda altre remei que destacar, en primer lloc, el nivell de riquesa molt superior de Ferrer de Gualbes en comparació amb el del seu nét Miquel. Ferrer té més varietat d'objectes, en té més dels que es poden considerar valuosos o de luxe, té objectes de plata, una important biblioteca i, a més, una torre i rendes provinents dels censals que posseïa. En el cas de Miquel de Gualbes, no hi ha res de gran valor registrat: ni objectes de plata, ni censals ni altres propietats. I, per bé que podem considerar que la casa estava bastant ben equipada pel que eren els nivells del període, molts dels elements que conté presenten un estat de conservació força dolent, la qual cosa fa la impressió d'una casa descuidada, plena de coses velles i trencades. Crida l'atenció, entre d'altres coses, que les armes exposades al menjador estiguin rovellades, o que s'utilitzin els pals de les llances per tal de tancar les finestres. Qualificatius com «vell, trencat, apedaçat» apareixen sovint al document. Això pot tenir la seva explicació en el fet que Ferrer de Gualbes, tot i ser un dels protagonistes del pas de la família del món dels negocis al de les rendes, és un personatge influent i, sens dubte, ric. Per contra, Miquel de Gualbes és fill de Nicolau, el darrer Gualbes negociant. Nicolau, tot i ser el primogènit de Ferrer, no va ser el seu hereu. Això, afegit a la conjuntura desfavorable per als negocis que representa el segle XV, poden explicar la qualitat de vida inferior de Miquel.

Seria incorrecte afirmar que Miquel de Gualbes se situa en una etapa que marca ja la decadència de la família, i més si considerem que no figura en la línia de successió principal dels béns. El fet que deixés la seva part de la casa al parent que en tenia la resta, en comptes d'alguns dels seus fills, demostra el sentit d'unitat de patrimoni d'aquestes famílies i la tendència secular a la seva concentració.

La cultura material des de la perspectiva del subjecte

Després d'haver exemplificat l'ús dels inventaris *post mortem* en un estudi de caire quantitatiu i qualitatiu i de resseguir en un estudi de microhistòria els béns i espai vital de dos individus de la mateixa família, volem destacar els aspectes més íntims i quotidians que es desprenen de la documentació. Els inventaris *post mortem*, a desgrat de la fredor i la impersonalitat que acostumen a denotar els documents i redactats oficials, ens permeten copsar un seguit de detalls humans, del devenir quotidià. La fredor mecànica de la descripció de l'habitatge i dels béns del difunt es trenca sovint per les mateixes circumstàncies en què es redacta el document. Així, la presència dels hereus o, molt més freqüentment, de la vídua a l'hora de prendre inventari, derivada de la pròpia naturalesa legal de la font, pot esquitxar amb freqüència, amb acotacions referides a la propietat personal de determinats objectes, la successió d'ítems de l'inventari. Peces de vestuari o d'aixovar, aportades per la núvia al matrimoni, són el que amb més freqüència s'insisteix a reclamar com a pròpies. És el cas de la vídua de l'assaonador Francesc Mulet:⁵⁷ a més de les peces de roba que «*diu eren de ses caixes aportà*», consta al document un brial de cotonina blanc «*diu li donà sa mare*».

A part dels béns propis de la vídua aportats al matrimoni, també hi ha objectes que pot reclamar com a seus, ja sigui perquè els ha comprat, com en el cas de la vídua del donzell Francesc Ubach,⁵⁸ on se cita «*un cotxe ab tots sos arreus cubert de vaqueta negra, la qual vaqueta diu la sra. Ubach ha comprat ab sos diners*», o perquè li van ser donats pel marit. És el cas del diamant que, diu la vídua del notari Diego Cortell,⁵⁹ «*li donà quan eren promesos*», o de la safata de plata i diferents joies també regalats en el prometatge pel botiguer de teles Josep Sió:⁶⁰ «*la donà a sa muller quan eren promesos*», s'especifica.

També ens trobem amb circumstàncies més atípiques, potser relacionades amb la continuïtat de la feina del marit per part de la dona fins a la

57. AHPB, Antoni BATLLE, *Liber secundus inventariorum et encantum*, 1596-1601, 1599, f. 61v.-63r.

58. AHPB, Antoni ROURE, *Libro de inventarios*, 1592-1621, 1602, f. 361v.-375r.

59. AHPB, Jaume BAS, *Libro de inventarios*, 1638-1676, 1657, f. 244v.-250v.

60. AHPB, Josep FERRAN, *Primus liber inventariorum et encantum*, 1680-1687, 1686, f. 42v.-47r.

majoria d'edat dels fills,⁶¹ com en la vídua del sabater Miquel Almirall,⁶² on es registra «*un taulell de sabater diu ser de la vídua ab vint parells de sabates entre grans i xiques*».

De vegades, les acotacions de la vídua fan referència a qüestions de repartiment de béns, com en el cas de l'inventari del sastre Rainer Leuger,⁶³ on es fa referència a «*uns cortinatges de llit de drap diu la vídua que s'ha de repartir entre la dita heretat y lo germà del difunt, Antoni Leuger, doncs cada u participava en la meitat*».

Les referències a béns que no són de l'heretat, a part dels propis de la vídua, també es palesen en els altres habitants de la casa. A l'inventari del sabater Pere Mas,⁶⁴ es descriuen tot un seguit de peces de roba que estaven en dues caixes de noguera «*ab pany y clau*», que se'ns diu que són de la criada.

Malgrat el daltabaix que representa la mort d'un membre de la casa, i generalment els inventaris són de caps de família, la vida ha de continuar a la casa. Així, alguns dels béns de primera necessitat o perennes han d'usar-se, malgrat que no s'hagi realitzat encara l'inventari. Aquestes alteracions del patrimoni, per minses que siguin, també les trobem reflectides als documents. En el del fuster Pau Casalins,⁶⁵ es ressenyen «*sis camises usades que han donat a l'hereu per son servei*». També en el de l'adroguer Josep Margarit⁶⁶ s'especifica que la cansalada «*se va gastant per a los de la casa*».

Per deixar clares les responsabilitats de l'hereu, l'inventari *post mortem* ha d'especificar quines coses són del patrimoni del difunt i quines no. Això ens permet percebre, d'una banda, el costum d'adquirir coses a compte o d'empenyorar determinats béns en cas de necessitat i, de l'altra, copsar els casos particulars de cada subjecte, que en el context de la descripció i l'habitatge, ens acaben de perfilar la seva realitat. Els objectes poden estar a la

61. Marta VICENTE, «Trellall i gremis...».

62. AHPB, Antoni BATLLE, *Liber quartus inventariorum et encantum, 1598-1604*, 1602, s. n.

63. AHPB, Esteve Gelabert BRUNIQUER, *Inventariorum et encantum, 1601-1609*, 1602, s. n.

64. AHPB, Josep QUATRECASES SALA, *Libro primero de inventarios y almonedas, 1652-1670*, 1654, s. n.

65. AHPB, Pere Màrtir LLUNELL, *Secundus liber inventariorum et encantum, 1655-1660*, 1655, s. n.

66. AHPB, Josep FERRAN, *Primus liber inventariorum et encantum, 1680-1697*, 1688, f. 106v.-83v.

casa empenyorats per un altre individu, com en el cas de Gaspar Torres,⁶⁷ assaonador, el qual gaudia, encara que no fossin de la seva propietat, de la possessió d'«*uns agnos d'or ab uns vidres los quals te penyora m. Mauri assaonador per trenta reals*». El cas del donzell Joan Planes⁶⁸ és el contrari. Disposava de dues mules de pèl negre, un animal de possessió relativament freqüent en els membres de l'elit social, però el document concreta que «*una de les quals encara es deu*». A més, la situació econòmica demostra la seva precarietat en el fet que «*diu Isabel Planes que en casa d'un botiguier de draps té en penyora un cortinatge de llit de tafetà foraster de vuit peces, una portalera de tres peces i unes caigudes per vint lliures, quan ja estava malalt. Dues vànoves de seda a un candeler de cera que se li deuen de la sepultura del Sr. Planas*». També a la part final de l'inventari de la vídua d'un doctor en Dret, Mariana Rodes i Caldes,⁶⁹ es ressenya «*una sucrera de plata la qual falta en l'inventari que es prengué quan dit Sr. Rodes morí*» i «*un anell d'or de poca vàlua empenyorat per un ducat; no lo quitarà perquè no val tant*».

El tema dels objectes en penyora és, doncs, força freqüent i afecta lògicament els objectes de cert valor. Així, comprovem que els objectes més empenyorats són les joies i els teixits. Tots dos casos es donen a l'inventari de Gaspar Torres,⁷⁰ assaonador, que tenia empenyorades diferents joies d'or (unes escarcelles, un anell amb una maragda i uns agnus) i 10 pams d'estamena negra. Ell mateix es preocupà de deixar-ne constància: «*estes penyores digué lo difunt estant dolent en lo llit*».

En els grups dedicats als negocis o que tracten amb mercaderies o matèries primeres o manufacturades, és freqüent que la mort els sorprengui amb tractes engegats (l'adroguer Joan Pla⁷¹ emmagatzema a la seva botiga 6 quintars, 1 roba i 5 lliures d'arròs, del qual es deuen 32 lliures), serrells de negocis engegats (com en el cas del negociant Francesc Arús,⁷² que tenia

67. AHPB, Francesc Galceran DEVESA, *Pliego de inventarios sueltos, 1591-1598*, 1601, s. n.

68. AHPB, Jaume BAS, *Libro de inventarios, 1638-1676*, f. 180v.-187v.

69. AHCB, *Arxiu Notarial*, I, 47, 1601-1607, 1601, s. n.

70. AHPB, Francesc Galceran DEVESA, *Pliego de inventarios sueltos, 1591-1598*, 1601, s. n.

71. AHPB, Jaume SAYÓS (major), *Liber primus inventariorum et encantum, 1647-1654*, 1654, f. 99v.-106r.

72. AHPB, Joan SOLER FERRAN, *Liber inventariorum et encantum, 1599-1607*, 1601, s. n.

«un matxo gris clos que es troba en Sevilla y rebut lo lloguer d'ell fins a 23 del present») o amb problemes legals (com els de l'adrogar Jaume Vendrell,⁷³ amb diferents productes, com ara arròs llombard i de l'Empordà o sabó de llosa de Gènova, a instància del negociant Josep Maris «en la Cort del veguer feta segrestat»).

Com ja hem vist en un cas anterior, la malaltia pot ocasionar importants despeses que trenquen l'equilibri econòmic de la família, a les quals s'ha d'afegir la interrupció de l'activitat productiva del subjecte. Els inventaris reflecteixen aquests problemes, que es barregen amb els altres de negocis o, també, de llegats. Un cas paradigmàtic seria el de Joan Capdevila,⁷⁴ sastre:

«Dos soguilles d'or de dos fils cada una pesa tot junt cinc unces manco un argens, y estan empenyades en setanta-cinc lliures, ço és les cinquanta per pagar un llegat a una filla de Joan Masclans, pagès, y les restants foren per gastos de sa malaltia. [...] Una partida d'oli que s'ha trobat en la casa de dit difunt fora de la casa lo qual se ha de partir en tres parts iguals la part tocant a dit difunt són vuit-cents cortans, y del dit oli se n'ha de posar set-centes cinquanta lliures al banc o taula de la ciutat, així ho ordenà lo dit difunt ab son testament.»

La desgràcia d'una mort recent es palesa als inventaris, no tan sols en els deutes que la malaltia i la mort causen (en el cas del paraire Jeroni Jau-mar,⁷⁵ on consta un drap en peça blau venut per pagar les despeses de l'enterrament, o del ciutadà honorat Miquel Salvador,⁷⁶ del patrimoni del qual es gastaren part de 12 dobles en or en la sepultura), sinó en detalls quotidians que es descriuen, com la pràctica d'airejar els llits, al terrat, com en el cas del sastre Montserrat Jover,⁷⁷ on es troba «un llit desperat de pilars de noguer que lo dit difunt morí», i també hi ha dos matalassos, dues flassades blanques i una vànova usada, o en algun dels porxos, com es descriu a l'inventari d'Agnès Monclar,⁷⁸ vídua de negociant: «un matalàs bo y tres dolents y una fillola. Eren del llit de la difunta». També hi ha tres coixins

73. AHPB, Jaume SAYÓS (major), *Liber secundus inventariorum et encantuum*, 1655-1659, 1656, f. 32v.-59v.

74. AHPB, Jaume SAYÓS (major), *Liber tercius inventariorum et encantuum*, 1658-1664, 1659, f. 20v.-23v.

75. AHPB, Esteve COLS, *Libro de inventarios y almonedas*, 1678-1684, s. n.

76. AHPB, Gaspar SAYÓS, *Libro primero de inventarios y almonedas*, 1681-1694, 1686, f. 142v.-156r.

77. AHPB, Antoni ROURE, *Libro de inventarios*, 1603-1615, 1603, f. 388v.-391r.

78. AHPB, Bernat PUIGVERT, *Manual de inventarios*, 1593-1603, 1601, f. 217v.-222v.

amb les seves coixineres blanques i una flassada blanca. També apareixen als documents senyals de les passades malalties, alguns objectes indicadors com les taules per a donar menjar als malalts al llit, presents en alguns inventaris, com ara el de Paula Alba,⁷⁹ dona de mercader, o el del ciutadà honrat Emanuel de Guiamet.⁸⁰

Les manufactures a mig fer que trobem als tallers i botigues dels menestrals ens palesen el trencament sobtat que es produeix en la dinàmica regular de la unitat familiar. Casos paradigmàtics com el de l'esperter Josep Bonpà,⁸¹ a l'entrada de la casa del qual es troben 216 caps de garrafons de suro sense acabar, sàrries d'espert de diferent mena, així com productes ja acabats i matèries primeres (el mestre esperter Vicenç Riera dona la seva valoració d'aquests articles «*a comuna estimació*»), o el del fuster Pere Iglésias,⁸² al taller del qual trobem diferents peces sense acabar (una «camilla» de noguera, cadires de noguera sense braços «*ques van fent*», etc.).

Hi ha registrat també algun cas de mort violenta, on una peça de vestir pot ser testimoni de la tragèdia: a l'inventari de Jaume Joan Aramon,⁸³ notari i clergue, trobem descrit «*un vestit de drap contrai negre, el portava dit difunt quant fouch nafrat ab tir d'arma de foc del qual morí, y així està foradat*».

Un cas força curiós i del qual creiem que val la pena fer una transcripció més completa és el del negociant Francesc Massaguer, resident a lloguer a la plaça de l'Oli, l'inventari *post mortem* del qual és de l'any 1660.⁸⁴ Els tutors i curadors, Pere Fises, Antoni Prats i Joan Planes, no troben a la casa, tal com el difunt

«ab son últim testament declara i féu expressa [...] que tenia en casa sua, sinó tansolament dos-centes quatre dobles de quatre dobles de or d'España y una dobla de dos dobles de or italià y dos-cent vint y set reals de vuyt i mitg».

79. AHPB, Pere Màrtir FERRER, *Llibre segon de inventaris y encants, 1656-1663*, 1657, f. 30v.-40r.

80. AHPB, Pere Pau VIVES, *Inventaris y encants, 1658-1674*, 1660, f. 181v.-192r.

81. AHPB, Francesc LLAUDER, *Libro segundo de inventarios y almonedas, 1675-1688*, 1688, f. 186v.-190v.

82. AHPB, Isidre FAMADES, *Libro primero de inventarios, 1674-1689*, 1686, s. n.

83. AHPB, Francesc PASTOR, *Pliego de inventarios y almonedas, 1640-1656*, 1653, s. n.

84. AHPB, Bernat LENTISCLÀ, *Inventaris y encants, 1653-1663*, 1660, f. 94v.-100r.

Donada aquesta mancança, cerquen la vídua, a la qual «*personalment trobada dins la cuyna de las sobreditas casas que morí dit Fran. Massaguer la han requirida y interpellada que en continent y sense ni tardanssa alguna los entregue de una part cent trenta dobles de or y de altre part los Reals de vuyt*» que el marit havia fet expressa menció de tenir a casa per «*fer-ho continuar com lo demás en lo pnt. Inventari y acomplir la obligació*» que tant ella com els tutors i curadors tenen. La vídua respon que «*de doblas ella non sap més que las que són continuades en lo inventari però que de Reals de vuyt ne té un saquet que creu n'i ha dos cents los quals ella demà matí los entregará per a que-s púgan continuar-se en lo pnt. Inventari*». Els tutors i curadors requereixen acte d'aquest fet al notari, Bernat Lentisclà. Aquesta discrepància entre el que consta al testament i el que es troba a la casa compromet, com es desprèn del document, la posició de la vídua.

No és aquest, però, l'únic tret que fa fixar-nos en aquest inventari en concret. Al document se'ns descriu tot el procés que se segueix respecte de

«vint-y-tres caps de bestiar, com són de matxos y mulas part, per a llitera, part per a sella y part per bast, los quals són propis de dit qo. Franch. Massaguer y de Gaspar Giralt, traginer, son company. Los quals vint-y-tres entre matxos y mulas ells dits tutors y curadors y dit fr. Emanuel Galindo [religiós], com a procurador general premit de dita Massaguer, han fet aportar en los stables de las casa y hostal de Ramon Pedro, hostaler, sits devant del dormidor del convent de Sant Francesc de la pnt. ciutat, a fi y afecte de fer allí la partissió y divisió de dits matxos y mulas entre los dits tutors y curadors y dit Gaspar Giralt, conforme la dispositió y última voluntat de dit qo. Franch. Massaguer. Y axí tots personalment constituïts en lo sobre dit lloc, volent fer dita divisió, cridaren allí moltes persones pràctigas y expertas de matxos y mulas, com són alguns mestres ferrers, manescals, llogaters de mulas y altres foren fetas duas parts del dit bestiar, posant a una part de dits stables dotse caps de dit bestiar, entre matxos y mulas, y en l'altra part dels mateixos stables los restants onse caps de bestiar, entre matxos y mulas, per quant los dits onse eren de igual valor y preu dels dotse de l'altra part, dient ditas personas expertas que tant valían los onse com los dotse.»

Tots els interessats accepten que tots dos lots són d'igual valor i

«per a que ningú restàs mal content y satisfet, fossen fets dos rodolins, posant ço és al hu lo nom de tutors y curadors del fill de Franc. Massaguer y en lo altre lo nom de Gaspar Giralt. Y dits dos rodolins posar-los dins de un sombrero y posats dins aquell ben plegats y iguals, fossen trets de dit sombrero per la primera persona que-l trobaria més cerca la qual anàs a posar en cada una de ditas dos parts de hont era lo bestiar hu de dits rodolins. Y així, en continent, fou per mi dit not. fets dits dos rodolins, ab los noms sobredits y posats dins de un barret, y

aquells foren trets per una persona que estava més cerca de dit y baix scrit not., la qual, après de aver-los trets de dit barret, tenint aquells ab la mà ben closa, ne dexà y posà hu de dits dos rodolins a la part del stable ha hont éran los dotse matxos y mulas y l'altre rodolí dexà y posà en l'altra part del stable ha hont éran los restants onse matxos y mulas. Y après, axí daxats y posats dits rodolins en dits llochs com és dit, jo, lo dit y avall scrit not. mirí, llegí y regoneguí dits dos rodolins y trobí que, en la part ha hont éran los dotse matxos y mulas, y era lo rodolí que deya tutors y curadors del fill de Franch. Messaguer y, en l'altra part ha hont eran los onse matxos y mulas, y era lo rodolí que deya Gaspar Giralt. Y axí vists y regoneguts dits rodolins, jo, dit not., ab alta y intellegible veu, publicuí lo demunt dit y, ab aquesta conformitat, quedaren molts satisfets tant dits tutors y curadors, fr. Emanuel Galindo, com dit Gaspar Giralt».

Els testimonis són l'hostaler Ramon Pedro (propietari dels estables on es fa el sorteig) i el mestre de cases Salvador Mas. Dos dies més tard, es repeteix el procés amb quatre matxos més que també pertanyien a tots dos socis. El procediment de divisió és idèntic i l'inventari torna a descriure'l acuradament per a deixar-ne constància.

Els llegats, encara que especificats als testaments, també són moltes vegades indicats als inventaris, com en el del notari Antoni Piera,⁸⁵ que té un record en agraïment al seu metge: *«una tassa de plata daurada al peu a modo de campanilla, que el difunt digué era pel doctor Ortoneda, que mai se li havia donat cap diner de tot lo temps lo visità en ses malalties»*. El fet de la professió socialment molt influent del difunt, i de la seva posició benestant (palesa tant en els seus béns com en la casa que habitava, situada a la plaça de Santa Anna), ens suggereix una relació bé d'amistat, bé de solidaritat de grup o de conreu de relacions socials. Altres llegats es refereixen a membres de la pròpia família. El mateix Antoni Piera posseïa: *«un censal de preu cinc-centes ll. I pensió 25 ll. Sobre la universitat de Torrelles de Foix, el qual ha llegat a sor Hipòlita Piera, monja de Pedralbes, filla sua»*.

De vegades, la mort del propietari de l'habitatge el pot sorprendre en plenes reformes de la casa. És la circumstància que es reflecteix a l'inventari de Josep Prats,⁸⁶ notari, on trobem *«pedres obrades per un balcó»*. Ha estat ben estudiada la proliferació, al segle XVII, de balcons a les cases de

85. AHPB, Antoni BATLLE, *Liber secundus inventariorum et encantuum*, 1596-1601, 1597, f. 30v.41r.

86. AHPB, Joan Baptista VIDAL, *libro de inventarios y almonedas*, 1654-1660, 1655, s. n.

l'elit ciutadana, amb les implicacions socials i culturals que es desprenen d'aquest fet.⁸⁷ També sembla que s'havien fet reformes a la casa del prevere de Santa Maria del Mar Montserrat Tellada,⁸⁸ al carrer Mitjà de la Blanqueria. Apareixen a l'entrada de la casa «*moltes rajoles valencianes usades*», i s'estima que n'hi pot haver quatre-centes o cinc-centes.

Centrant-nos en el tema de l'habitatge, moltes petites referències als documents ens remeten a detalls íntims de la vida a les llars. Des de les condicions del servei a la casa, com en el cas del mercader Josep Monclar,⁸⁹ on se'ns indica que les criades dormien en un dels rebostos, en «*dos bancs d'alba*», fins a cites concretes de persones impossibles de copsar fora del cercle familiar, com la referència a la cambra amb finestra a l'entrada «*on dormia Joanillo*», a l'inventari del donzell i membre del Consell Reial Francesc Ubach.⁹⁰

La presència d'infants a la llar es palesa als inventaris d'aquelles famílies que els comptaven entre els seus membres. Així, a part de la diferent roba de nadó (bolquers, benes per al llombrígol, etc.), també apareixen els atuells per a donar el menjar als més petits, sobretot les culleretes. Més interessant pel seu valor testimonial, encara que molt menys freqüent, és la descripció d'algunes joguines, fet que es dona a l'inventari del notari Miquel Pau Agustí,⁹¹ a la casa del qual hi ha «*una cistella de verga dins la qual y ha fira de terra per ha jugar les criatures*». En tot cas, el que potser sigui més representatiu d'aquesta presència infantil a les llars siguin els bressols (Taula XII). Els percentatges de possessió de llits per a infants semblen desmentir aquells que defensen que la gran majoria d'inventaris *post mortem* es realitzen a la fi de la vida productiva (en tots els aspectes) dels subjectes. Encara que cal considerar la possibilitat que es conservés el bressol molts anys després que se'n fes ús, també hem de comptar amb el fet que hi hauria infants que no tindrien aquest llit específic per a ells i que dormirien amb els pares o arranjant un jaç provisional del qual no en quedi constància documental.

87. Podeu consultar, de James S. AMELANG, *La formación...*, p. 187-198, l'apartat titulat «Retirada al balcón», cap. VIII.

88. AHPB, Bernat PUIGVERT, *Manual de inventarios, 1593-1603*, 1603, f. 265v.-270v.

89. AHPB, Lluís FONTANA, *Llibre primer de inventaris y encants, 1670-1688*, 1686, s. n.

90. AHPB, Antoni ROURE, *Libro de inventarios, 1592-1621*, 1602, f. 361v.-375r.

91. AHCB, *Arxiu notarial*, I, 46, 1598-1600, 1599.

TAULA XII

PERCENTATGE DE POSSESIÓ DE BRESSOLS (%)

GRUPS	1597-1604	1653-1660	1683-1690
Agricultors	0	42	18
Menestrals	17	22	42
Artistes	14	18	36
Comerciants	29	25	11
Gaudints	33	17	56
Nobles	44	18	23
Religiosos	0	0	0

Els elements culturals sempre han atret els estudis de cultura material, en aspectes concrets com ara la possessió de llibres o de quadres. No farem en aquest apartat una estadística general de la possessió d'aquests béns, però sí que és interessant destacar la presència, en el tercer període, i en els membres dels grups destacats socialment, de quadres dels monarques de l'època. Sembla força curiós el cas del ciutadà honorat Lluís Romeu,⁹² que posseïa quadres del «*siti de Barcelona*» i de la «*pelea*» (el terme pot estar deliberadament escollit) de Montjuïc, així com del rei de França (no ens diu de quin monarca es tracta) i de Felip IV «*i sa muller*». Els que més abunden són els retrats de Carles II, citats en casos com els del notari Francesc Daguí,⁹³ en el qual s'afegeix un respectuós «*que Déu guarde*», el del també notari Francesc Lentisclà⁹⁴ o el del mercader Josep Monclar.⁹⁵ Sembla quedar palesa la seva major presència en els grups amb millor actitud d'ascens social.

Hi ha molts petits detalls que ens matisen i donen la nota quotidiana de la vida a la Barcelona del XVII. Des del quadre en poder d'un negociant, Lluís Busquets,⁹⁶ que representa «*un pícaro ab un rètol baix que diu: "Afuera, gorreros"*», en advertència potser als visitants del seu negoci, fins a la realitat dels esclaus, que si bé no se citen discretament als inventaris de

92. AHPB, Lluís FONTANA, *Liber secundus inventariorum et encantium, 1688-1706, 1690*, s. n.

93. AHPB, Maties MARSAL, *Pliego de inventarios y almonedas, 1663-1706*, 1686, s. n.

94. AHPB, Esteve COLS, *Libro de inventarios y almonedas, 1689-1693, 1689*, s. n.

95. AHPB, Lluís FONTANA, *Llibre primer de inventaris y encants, 1670-1688, 1686*, s. n.

96. AHPB, Pere Màrtir FERRER, *Llibre primer de inventaris y encants, 1647-1655, 1655*, f. 103v.-105v.

la mostra que hem analitzat, sí que es ressenyen restes de la seva presència, com ara a l'inventari de la vídua de donzell Clara Fivaller i Argensola,⁹⁷ «*un grilló i argolla de ferro per un esclau*», o en el del mercader Jaume Frontera,⁹⁸ on es ressenya una caixeta amb pany i clau «*per tenir la roba de Madalena, esclava de dit Sr. Frontera*».

El passat important de determinades persones es palesa encara amb algunes de les seves possessions, com ara la «*roba de quan era conseller de la ciutat*» que encara conserva el ciutadà honrat Miquel Salvador.⁹⁹

També es reflecteix de la mateixa manera la manca de mitjans o de cura de la casa, o simplement el reflex de la vida amb animals de companyia, com en el cas del doctor en Dret Joan de Carbonell,¹⁰⁰ posseïdor de diferents cortines «*pixades de gats i gossos*».

Tant en els grups socials més rics com en els més modestos, l'existència d'aquesta documentació ens permet fer una ullada a la vida quotidiana del període. El fet de traslladar en paper una relació exhaustiva de tots els béns continguts en una casa, no deixa d'exposar a la vista pública la intimitat que denoten les pertinences, l'ús que se'n feia i tots aquells aspectes que es desprenen de les qualitats i de les utilitats dels objectes. Sigui en els treballs basats en sèries llargues de documents, sigui en estudis de microhistòria, caldria no obviar aquest valor afegit dels inventaris *post mortem*, que ens aproximem a la vida quotidiana de les persones. Aproximem-nos a la història des de la perspectiva més quotidiana dels seus protagonistes.

97. AHPB, Rafael Joan CELLARÈS, *Libro de inventarios y almonedas, 1654-1660*, 1658, f. 174v.-181r.

98. AHPB, Jacint SESCASES, *Secundus liber inventariorum, 1681-1694*, f. 26v.-48r.

99. AHPB, Gaspar SAYÓS, *Libro primero de inventarios y almonedas, 1681-1694*, 1686, f. 142v.-156r.

100. AHPB, Pau PI, *Libro segundo de inventarios y almonedas, 1676-1687*, 1684, s. n.

LA ESCRIBANÍA MUNICIPAL DE SANTANDER EN EL SIGLO XVII

○ ROSA M.ª BLASCO MARTÍNEZ, VIRGINIA M.ª CUÑAT CISCAR
UNIVERSIDAD DE CANTABRIA

«Siendo escribano de Cavildo, debe, a costa de los propios del lugar, formar libro cada año enquadernado y de pliegos de quarto de sello, donde se escrivan los acuerdos que se hicieron en los ayuntamientos, los privilegios y otros actos capitulares que le tocaren, pena de cinco mil maravedís y otras.»

MELGAREJO MARTÍNEZ¹

Si partimos de la legislación² y de la literatura notarial utilizada o producida en época moderna, de autores de hasta el siglo XVII como Díaz de Valdepeñas (1543), Huerta (1551), Monterroso y Alvarado (1563), Ribera (1586), González de Tornero (1587), López (1582), Argüello (1630), Sigüenza (1627), González de Villarroel (1631) y Melgarejo Martínez (1652),³ autores que son continuamente editados y comentados, tenemos el marco teórico que regula la actividad de los escribanos de concejo en Castilla; sin embargo, en este trabajo lo que nos interesa mostrar es la práctica real de estos escribanos a partir de los propios documentos elaborados en su quehacer habitual como escribanos del concejo.

La presente aportación, en la que confluyen el interés hacia la diplomática municipal y el desarrollo de la institución notarial en Cantabria, se inserta dentro de un proyecto más amplio de recuperación y difusión de fuentes documentales de Cantabria en el que trabaja desde hace años el área de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad de Cantabria, en concreto los libros de actas municipales de Santander; habiéndose publi-

1. Pedro MELGAREJO MARTÍNEZ, *Compendio de contratos públicos. Autos de particiones y executivos, prácticas y notas necesarias para ello, y papel sellado que a cada cosa pertenece*, Granada, 1652.

2. Nueva Recopilación. Libro IV, título XXV: De los escribanos de concejo y públicos. Novísima Recopilación. Libro VII, título XV: De los escribanos públicos y del número de los pueblos, notarios de los reyes y sus visitas.

3. La influencia de estos textos jurídicos es comentada en Rosa M.ª BLASCO MARTÍNEZ, *Una aproximación a la institución notarial en Cantabria. Desde sus orígenes a la ley del notariado*, Santander: Universidad de Cantabria, Asamblea Regional de Cantabria, 1990, p. 23-27.

cado ya el volumen que contiene los acuerdos del siglo XVI,⁴ se encuentran en prensa los correspondientes al siglo XVII.

En estas publicaciones, junto a la edición de las regestas de los acuerdos municipales (con sus índices), hemos realizado el estudio de los códices diplomáticos, tarea que nos ha permitido identificar quiénes eran los escribanos de concejo y cuáles eran sus funciones dentro de la organización concejil (análisis de las regestas) y además las características de su trabajo material (análisis codicológico).

Los escribanos de concejo o de ayuntamiento

Podemos distinguir entre los autores jurídicos de las actas (los miembros del concejo) y los autores materiales, que son los escribanos del concejo, bien de su propia mano o bien porque delegan la tarea gráfica a escribientes de su oficina.

Generalmente el concejo nombra a sus escribanos de concejo entre los escribanos del número, que a su vez deben ser previamente escribanos reales.⁵ Lo curioso es que en varias ocasiones, ante la escasez de titulados y la necesidad de este oficio, solicitan al monarca que los examine y conceda los títulos de escribanos reales⁶ para que el concejo pueda hacer el nombramiento. Tal es la necesidad que el concejo tiene, llegando incluso a nombrar un escribano de concejo antes de que haya recibido el título de escribano real.⁷

A continuación enumeramos los veinticuatro escribanos de concejo de Santander durante el siglo XVII, indicando con un asterisco aquellos de quienes se conservan protocolos notariales en el Archivo Histórico Provincial de Cantabria:

4. Rosa M.ª BLASCO MARTÍNEZ (ed.), *Los acuerdos municipales de Santander. Siglo XVI*, Santander: Ayuntamiento de Santander, 1998.

5. En 1623 la villa suplica al rey examine y nombre a un escribano para que pueda ejercer el oficio de escribano que ha nombrado la villa. Archivo Municipal de Santander (AMS), Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 240r.-v.

6. En el mes de junio de 1627. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 397.

7. Como ocurre con Celedonio de las Cavadas en 1627 (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 399), que además de escribir en la audiencia y juzgado de la villa tiene que elaborar el libro del ayuntamiento y hacer los autos y escrituras que deba hacer como tal escribano. Aunque después no tenemos constancia de su trabajo para el concejo.

- CAVADAS, Juan de las: sólo tenemos la noticia de su nombramiento en 11 de diciembre de 1601 para ejercer en el siguiente año de 1602.⁸ Había sido elegido para este cargo en los años últimos del siglo XVI (1589 y 1599).
- CAMARGO VELASCO, Pedro de:* 1638, 1639, 1640, 1646, 1648, 1650, 1651, 1658, 1659, 1661, 1662, 1665, 1666, 1678, 1679, 1680, 1683.
- CAÑO, Manuel del:* 1664.
- CARRERA CALDERÓN, Diego de la: 1617-1633.
- CARRERA CALDERÓN, Pedro de la: 1665, 1668, 1676.
- CACHO PAMANES, Antonio de:* 1690, 1691, 1692, 1693, 1695, 1696, 1697, 1698, 1699.
- DIEGO, Antonio:* 1668.
- DIEGO, Sebastián: 1664.
- IBÁÑEZ DE LA CONCHA, Diego:* 1629, 1630, 1632, 1634, 1638, 1640, 1645, 1648, 1649, 1651, 1652.
- IBÁÑEZ Y CONCHA, Antonio de:* 1662, 1664, 1676, 1677, 1678, 1686, 1687, 1688.
- NOZALEDA, Antonio de la:* 1679, 1680, 1681, 1682, 1684, 1685, 1686.
- OREÑA BARREDA, Juan de:* 1616, 1617, 1619, 1620, 1622, 1623.
- POLANCO SETIÉN, Hernando: 1601.
- PORTILLA, Miguel de la:* 1631, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1652, 1653, 1654, 1658, 1659, 1660, 1661, 1662, 1663, 1668.
- REVILLA, Francisco de:* 1639, 1641, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646.
- REVILLA, Gonzalo: 1603-1608 a 1612-1613.
- REVILLA, Germán de:* 1607-1608 a 1612-1613, 1614-1617, 1617-1633.
- RÍO, Gonzalo del: 1609, 1610-1616, 1624, 1626.
- RUIZ, Domingo:* 1633-1637.
- SALCEDO, Diego de: 1607-1608 a 1612-1613.
- SANDOVAL, Francisco de: 1603.
- SALMÓN ALVEAR, Juan:* 1615, 1625, 1627.
- VERA Y SOTO, Francisco de:* 1645, 1647, 1649, 1654, 1655, 1656, 1657.
- VERDAD, Rodrigo de:* 1682, 1689, 1690, 1691, 1693, 1694, 1695, 1696, 1697, 1698, 1699, 1700.

En esta enumeración podemos comprobar fácilmente el incumplimiento de la normativa respecto a la anualidad y sucesión en años alternos,⁹ o

8. AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 322v.

9. A consecuencia de la orden real de consumición del segundo oficio de escribano de la villa en 2 de abril de 1593. En Rosa M.ª BLASCO MARTÍNEZ, *Los acuerdos municipales...*, p. 165 y 188.

incluso el ejercicio de más de dos escribanos en un mismo año.¹⁰ De tal manera que sólo se cumple el mandato de designar a un escribano de concejo por año y ejercer efectivamente dicho mandato en los años 1644 (Francisco de Revilla), 1647 (Francisco de Vera y Soto), 1650 (Pedro de Camargo Velasco), 1653 (Miguel de la Portilla), 1655 (Francisco de Vera y Soto), 1656 (Francisco de Vera y Soto), 1657 (Pedro de Camargo Velasco), 1660 y 1663 (Miguel de la Portilla), 1666 (Pedro de Camargo Velasco), 1677 (Antonio Ibáñez Concha), 1679 (Pedro de Camargo Velasco), 1681, 1684 y 1685 (Antonio de la Nozaleda), 1688 (Antonio Ibáñez y Concha), 1689 (Rodrigo de Verdad), 1692 (Antonio de Cacho), 1694 y 1700 (Rodrigo de Verdad). Tampoco se cumple la disposición que imposibilita la prolongación del oficio de escribano en años contiguos, más bien la tónica general durante todo el siglo es la combinación variable de grupos de escribanos que se alternan en los sucesivos años. Como ejemplo, la secuencia entre 1650 y 1653 que presentamos:

1650: Pedro de Camargo Velasco

1651: Pedro de Camargo Velasco y Diego Ibáñez Concha

1652: Diego Ibáñez Concha y Miguel de la Portilla

1653: Miguel de la Portilla

Redundando en dicho incumplimiento, a través de nuestro análisis paleográfico¹¹ hemos encontrado más de 80 intervenciones de manos diferentes a las de los escribanos del concejo, bien de forma puntual, por ejemplo copiando una carta,¹² o materializando toda el acta de la sesión en la que el escribano titular sólo realiza la suscripción.¹³ Para esta práctica no existe ninguna norma fija ni se puede justificar legalmente, ya que es obligación

10. Los años en los que intervienen más número de escribanos son: con cuatro escribanos, 1665, que son Miguel del Campo, Pedro de Camargo Velasco, Felipe de la Carrera Calderón y Antonio Diego, más tres escribientes; los años en los que intervienen tres escribanos son 1662, cuando se alternan Miguel de la Portilla, Pedro de Camargo Velasco y Antonio Ibáñez Concha, además con dos escribientes; 1668, que son Miguel de la Portilla, Pedro de la Carrera Calderón, Antonio de Diego y tres escribientes, y 1682, que son Antonio de la Nozaleda, Rodrigo de Verdad, Diego Ibáñez Concha y tres escribientes.

11. Virginia M.ª CUÑAT CISCAR, «Los códices diplomáticos del siglo XVII», en Rosa M.ª BLASCO MARTÍNEZ (ed.), *Los libros de acuerdos municipales de Santander. Siglo XVII*, Santander: Ayuntamiento, en prensa.

12. Como ocurre en el año 1642, cuando se copian las cartas reales que se insertan.

13. Como en el año 1665, cuando se alternan Manuel del Campo, Pedro de Camargo Velasco y Felipe de la Carrera Calderón, que reciben la ayuda de seis escribientes.

de los escribanos públicos dar fe de su propia mano, sin embargo hasta 1691 no encontramos la unificación entre la mano que escribe las actas y la que las suscribe. Antes de esta fecha, durante todo el siglo, aparecen desde dos hasta seis escribientes trabajando en un mismo año.

Además de la anualidad, que ya hemos visto que no se cumple, otra de las características de este oficio municipal es la gratuidad, que aceptan expresamente los escribanos en su nombramiento.¹⁴ Sin embargo, si la villa posee dinero figura su salario en los libros de cuentas, e incluso en los acuerdos del concejo constan indicaciones sobre pagos puntuales realizados por tramitar algún asunto del concejo o por elaborar documentos. Es más, cuando se nombran dos escribanos, deben comprometerse a repartir las cantidades que perciban por su oficio.¹⁵

La elaboración de los documentos

Puesto que los libros de actas son producto directo del trabajo del escribano de concejo nos serviremos del análisis codicológico para señalar las características de la elaboración del texto.¹⁶

Libros de acuerdos

A nivel general, el análisis de los libros de acuerdos del siglo XVII¹⁷ nos permite observar que existe gran variedad en cuanto a su presentación, tan-

14. 1619: «[...] nombraron por escribano de ayuntamiento a mí, Juan de Oreña Barreda, por el presente año, el qual tengo que servir sin salario, y así lo acepté yo, el dicho escribano», AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 77v.

15. 1659: «[...] para que ambos los suso dichos y cada uno de ellos sirvan y asistan en el dicho oficio, cada uno de por sí, y en cualquier enfermedad o otro impedimento e ausencia, sustituya el uno al otro, y el otro al otro; los emolumentos que por dicho año tocaren los partan entre sí igualmente», AMS, Pleno 8, nº 1, Libro 2.158, f. 3v.

16. El estudio detallado se encuentra Virginia M.ª CUÑAT CISCAR, «Los códices diplomáticos...».

17. El estudio ha sido realizado sobre los diez códices diplomáticos que incluyen los acuerdos del concejo de Santander durante el siglo XVII, que son:

1. AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150 1594 a 1607
2. AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151 1607 a 1613
3. AMS, Pleno 4, nº 2, Libro 2.152 1614 a 1617

to en la parte interna del códex (formación de los cuadernos) como en la externa (encuadernación), lo que enriquece el análisis y nos permite, al mismo tiempo, constatar la falta de normalización y cuidado a la hora de confeccionar estos volúmenes. Creemos que esta diversidad es consecuencia de la escasa profesionalidad del oficial encargado de esta documentación (el escribano del concejo) y de la carencia de una oficina propia a la hora de elaborar y conservar estos documentos.

Los libros destinados a contener las actas se compraban en el periodo previo a la disposición real del papel sellado, y con posterioridad a esa fecha (1637) se iban elaborando poco a poco, uniendo las carpetas de años sucesivos, formadas a su vez por la unión de papeles timbrados del mismo año, que se cosían entre si. Pero la característica general de los libros de actas de esta centuria sería la irregularidad, el descuido con el que se aborda su elaboración.

Este descuido general también se aprecia en los elementos que ordenan el texto, su distribución en la página o su numeración. En ningún periodo de ejercicio del oficio concejil se advierte un cuidado especial en la confección de los escritos o una preparación de la página, si exceptuamos alguna copia ocasional de documentos reales, lo que se debe más a la pericia caligráfica del copista (que no es el escribano de concejo).

Respecto al ciclo escriturario, podemos afirmar que a lo largo de este siglo se acaba el multigrafismo y la escritura utilizada es la correspondiente al ciclo humanístico. La mayoría de los escribientes muestran una escritura usual, muy veloz y cursiva, en la que priva el sentido de autenticidad conferida por la función de dar fe pública de lo acordado en detrimento de la legibilidad. La excepción la encontramos ocasionalmente, en la copia de títulos en el libro de acuerdos, cuando la escritura es más pausada y clara.

Hemos realizado un análisis de las distintas manos que aparecen en el texto comprobando que muchas veces el escribano del concejo se sirve de otras personas para llevar a cabo la tarea de copiar los acuerdos del concejo. En la mayoría de los casos no hemos podido identificarlas, ya que care-

4. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153	1617 a 1633
5. AMS, Pleno 6, nº 1, Libro 2.154	1633 a 1637
6. AMS, Pleno 6, nº 2, Libro 2.155	1638 a 1653
7. AMS, Pleno 7, nº 1, Libro 2.156	1654 a 1655
8. AMS, Pleno 7, nº 2, Libro 2.157	1656 a 1666
9. AMS, Pleno 8, nº 1, Libro 2.158	1667 a 1687
10. AMS, Pleno 9, nº 1, Libro 2.159	1688 a 1700

cen de identificación personal, por lo que pensamos que bien podían ser copistas de sus oficinas notariales (por comparación con los testimonios que aparecen en los protocolos notariales) o escribanos que actuaban en colaboración (al comprobar que años después son los que desempeñan el oficio de escribano de concejo).

Pero el escribano siempre revisa el texto y rubrica el final del acta con independencia de que haya sido escrita de su mano o la de sus ayudantes o colaboradores.

Disposición del texto

La actuación del escribano de ayuntamiento para materializar las actas supone una secuencia que se repite sin alteración.

El primer día del año, cuando en sesión extraordinaria se procede a la elección de los oficiales, el texto se dispone a línea tirada; se inicia el acta con la datación, intitulación y el texto expositivo con los verbos dispositivos. Cuando se enumeran los oficiales elegidos, en muchos casos se disponen en columnas, o columna centrada. Para concluir con la mención del juramento y disposiciones finales del documento, otra vez a línea tirada.

Al final del texto aparecen las suscripciones, que se distribuyen aleatoriamente por toda la página sin un orden, salvo la suscripción del escribano, que se intenta situar al final, tanto para cancelar el espacio como para validar el documento.

El texto de las distintas sesiones, ordinarias y extraordinarias, que se celebran a lo largo del año se dispondrá regularmente, a línea tirada, pero intentando dejar ver la sucesión de los distintos acuerdos, diferenciándolos mediante signos gráficos, la utilización de ítem o dejando un espacio mayor entre ellos. En algunos casos, se sangra un poco el margen dedicado a los acuerdos para diferenciarlos de las partes iniciales y finales del documento. Los márgenes laterales son los que utilizan los escribanos para hacer anotaciones sobre la evolución del acuerdo, por ejemplo en el caso de una orden que se tiene que pregonar o cuando se tiene que avisar a un oficial, indicándose las incidencias ulteriores: «pregonose», «notifícase».

Las suscripciones figuran al final del acta y no siempre firman todos los oficiales que asisten al concejo. En cualquier caso, consta en primer lugar la firma del corregidor, si asiste a la reunión, seguida de la del alcalde mayor y la del procurador general. La firma del escribano es la que cierra y valida la sesión. Se introduce con la fórmula «Ante mí» y su rúbrica.

Excepcionalmente se intercalan: a) documentos impresos; en este caso la disposición del texto obedece a reglas tipográficas, y b) documentos insertos que aparecen escritos a línea tirada sin establecer ningún párrafo, si exceptuamos la mención de traslado o de la orden que la manda copiar en el libro de actas.

Los signos y rúbricas de los escribanos de concejo

El *signum tabellionis* se concede con el título –o mejor se reconoce por el rey–,¹⁸ pero no consta en las actas como tampoco en las escrituras contenidas en el protocolo notarial. Por eso es excepcional que aparezca en algunos casos dentro del libro de acuerdos, y ello se debe a que se incluye en los traslados de documentos, correspondiendo en este caso al escribano que hizo el documento –sólo en un caso–¹⁹ o a los escribanos del concejo.²⁰

Puesto que se trata de un códice diplomático, al final de cada acta aparece la fórmula «*Pasó ante mí*» o «*Ante mí*» seguida, en línea inferior, del nombre del escribano que está precedido y finalizado con su rúbrica, que es lo habitual.

Durante todo el siglo las rúbricas, trazadas en sentido vertical a uno o ambos lados del nombre, son de trazo más fluido que los *signum tabellionis*, elaborados de forma insegura, como copia, no con la rapidez y seguridad de una forma habitual de signar los documentos.

18. Como se menciona en el título de Germán de Revilla, concedido en 1609: «*os ave-mos recibido en dicho oficio y os damos facultad para le usar e exercer; y mandamos que todas las cartas de poderes, ventas, obligaciones y otras cualesquier scripturas y autos tocantes a el dicho ayuntamiento que ante vos pasaren y se otorgaren en la dicha villa y su tierra y jurisdicción a que fueredes presente y en que fuere puesto el día, mes y año y el lugar en que se otorgaron y los testigos que a ellos fueren presentes y vuestro signo acostumbrado de que usáis como nuestro escribano, valgan y hagan fe en juicio y fuera de el así como cartas y escrituras firmadas y signadas de nuestro escribano de ayuntamiento de la dicha villa pueden y deven valer*», AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 231v.

19. En 1643 se inserta una carta signada por el escribano Juan Cortés de la Cruz, AMS, Pleno 6, nº 2, Libro 2.155, s. f., entre el 9 y 10 de enero.

20. Hemos localizado los signos de Antonio Ibáñez Concha, Diego Ibáñez Concha, Miguel de la Portilla, Juan de Oreña Barreda, Francisco de Revilla, Germán de Revilla, Gonzalo de Revilla, Juan Salmón, Francisco de Vera y Soto y Rodrigo de Verdad.

El ejercicio del oficio

Entre las funciones del escribano del concejo²¹ destaca la de fedatario: su principal obligación consiste en dejar constancia escrita de las sesiones del concejo, sesiones a las que debe asistir.²² Pero su obligación no se limita a levantar acta y reflejar los acuerdos tomados; debe, además, responsabilizarse de la ejecución de los acuerdos, lo que implica que debe emitir notificaciones, certificaciones, sacar traslados y por supuesto autentificar y validar las escrituras que realiza.

Parte del seguimiento que hace el escribano de los acuerdos que toma el ayuntamiento quedan reflejados en los márgenes del propio libro de actas con las expresiones «*notifícase*», «*pregonose*», etc.

Al comienzo de cada año, tras proceder a la elección de los oficios para renovar la corporación, en la primera reunión ordinaria el ayuntamiento elige y nombra escribano de ayuntamiento entre las personas residentes en la villa que reúnen las condiciones exigidas: tener el título de escribano real y serlo del número en Santander.

De inmediato se le entrega el libro de actas así como la llave del archivo, extremos que no se explicitan habitualmente pero que hay que inferir, pues de lo contrario no podría cumplir con sus obligaciones.

La inserción del acta que refleja la elección de oficios puede haberla realizado el escribano del año precedente —en realidad, el nombramiento del nuevo escribano es posterior—; cuando por cualquier circunstancia esto no es así, la primera actuación del escribano de ayuntamiento consiste en dejar constancia de la ceremonia de elección, aunque hubiera tenido lugar en una fecha en la que aún no había sido designado para este cargo.²³

21. Esteban Corral enumera las de asesor, fedatario, fiscalizador, notario, archivero, director del protocolo y actividades económicas y judiciales. Cfr. Esteban CORRAL GARCÍA, *El escribano de concejo en la Corona de Castilla (siglos XI al XVII)*, Burgos, 1987, p. 59-71.

22. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 275. Diligencia del escribano: «*Cesaron los acuerdos de este libro por mandado de los señores justicia y regimiento de esta villa hasta la hoja de esta otra parte duzientas y setenta y cuatro, y se metió y puso en el archivo de la villa, y se prosigue en otro libro nuevo, ante mí, que comienza hoy viernes, veinte de octubre de mill y seiscientos y diez y siete años. Juan de Oreña Barreda.*»

23. En 1600 se ordena que se aprese al escribano del concejo Diego Ibáñez hasta que haya copiado la ceremonia de la elección de oficios y que esté preso hasta que la ponga a la letra tal y como lo manda la carta de elección de la villa. AMS, Pleno 6, nº 1, Libro 2.154, f. 69.

Además de asistir y dejar constancia de las deliberaciones y acuerdos tomados por el ayuntamiento en las sesiones que celebra de todo tipo —ordinarias, extraordinarias, concejo abierto, junta de tres vecinos por calle—, el escribano debe:

a) Custodiar los documentos del archivo de la villa. El cuidado y tutela de la documentación concerniente a la villa es connatural al oficio de escribano de ayuntamiento. En Santander, sin embargo, no siempre está en posesión de una de las llaves del arca-archivo, que controlan el alcalde mayor, el procurador general y un regidor.²⁴ En cambio, hay reiterados testimonios sobre su obligación de mantener el orden y hacer inventario de los papeles de la villa,²⁵ así como de reintegrar al archivo los documentos que se hubieran extraído de él para efectuar su traslado signado.²⁶ Llegando a determinarse cuáles son los documentos que tienen que permanecer

24. Aunque en el siglo anterior había dispuesto de llave, en esta centuria es a partir de 1635 cuando se le concede otra vez la posesión de una de las llaves del archivo, AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, s. f.

25. En 1614, enero, 31: se acuerda visitar el arca del archivo para ver los papeles que hay y ponerlos en orden (AMS, Pleno 4, nº 2, Libro 2.152, f. 6v.-7); 1617, enero, 2: el procurador general entrega las llaves del archivo y el alcalde mayor pide que se le dé el inventario de los documentos para saber si se encuentran fuera del archivo, y si no lo hay que se haga (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 214v.); 1631, julio, 23: se ordena al procurador general y al escribano de concejo inventariar todos los papeles tocantes a la villa en posesión del difunto Germán de Revilla, seleccionando los relativos a Santander y guardándolos en el archivo de la villa (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 591). Para una mejor aproximación a la historia del archivo del concejo de Santander, véase Rosa Mª BLASCO MARTÍNEZ, Elena GONZÁLEZ NICOLÁS, «El archivo municipal de Santander: Un archivo y un archivero para hacer posible el recuerdo», en *II Jornadas de archivos municipales de Cantabria (Santander, 7-8 de mayo de 1999)*, Santander: Asociación para la Defensa del Patrimonio Bibliográfico y Documental de Cantabria, 1999, p. 231-241.

26. En 1618, julio, 10: es devuelto al archivo el privilegio del mercado franco y el concejo ordena que se saque copia y que el original nunca se saque del archivo (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 52); 1622, abril, 27: el concejo acuerda entregar al escribano la ejecutoria entre Santander y las Juntas de Cudeyo y Ribamontan para que saque el traslado en pergamino y luego la reintegre al archivo (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 208); 1628, enero, 14: enviar el privilegio del mercado franco a Madrid para recibir la confirmación real, pero antes se ordena al escribano que lo copie (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 429); 1632, junio, 9: se ordena copiar el documento de fianza presentado por el alcalde y guardar en el archivo el original (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 868), o en 1690, julio, 23: se ordena sacar del archivo la ejecutoria de la villa contra Suances para entregarla al procurador general, después de sacar una copia que hay que depositar en el archivo (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 694v.).

siempre en el archivo²⁷ y que deben mejorar las condiciones de su instalación.²⁸ Una vez acabado el periodo de su ejercicio como escribano del concejo debía reintegrar el libro de actas que estuviera en su poder.²⁹

b) Llevar a cabo las tareas relacionadas con el cumplimiento de los acuerdos, que pueden afectarle directamente o suponer la notificación a las partes afectadas, certificados del cumplimiento de lo acordado...

c) Actuar como notario y por tanto otorgar cuantos documentos y escrituras exija la dinámica del ayuntamiento: concertar documentos,³⁰ dar cartas de poder a procuradores, traslados.³¹

d) Asumir funciones económico-fiscales muy variadas, como estar presente en el arrendamiento público de las rentas de la villa, sacar la relación de fianzas de los cuadernos de rentas presentados en el ayuntamiento,³²

27. En 1612, en sesión del ayuntamiento, se acuerda que los documentos que se guarden en el archivo sean: la carta de elección, el privilegio de mercado franco y la ejecutoria contra san Martín de la Arena (AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 484); en 1621 se da noticia de lo encontrado en el arca que custodia personalmente el escribano: el libro de acuerdos, ejecutoria contra Suances, padrón de las bulas del año, un tintero y salvadera de plomo, la carpeta del fiel Diego de Monpía y cordones de hilo (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 175v.-176).

28. Durante todo el siglo se alude al arca del archivo y a las llaves del arca, pero en 1659 en la sesión del 3 de agosto, a la que asiste el corregidor, se dispone la sustitución del arca por la construcción de un *cajón alto a la larga, con sus tablas al llano a modo de estantes, para que en ellos se pongan los papeles, porque hasta el momento habían estado en un cofre cerrado con cuatro llaves, donde estaban a bulto sin que se pudiesen separar ni dividir, y esto era causa de confusión y para buscar algunos se revolvían todos y se maltrataban y rompían* (AMS, Pleno 7, nº 2, Libro 2.157, s. f.).

29. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153: como en el año 1619 cuando Juan Salmón entregó el libro a su cargo y otro de los años 1607-1613, que es el que actualmente posee la signatura, AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151.

30. En 1606, abril, 28: se acuerda encargar a un regidor y al escribano del concejo la copia de los documentos que se encuentran en el archivo de Santa Clara para concertarlos y organizarlos. Para que lo hagan con especial rapidez se les exime de sus ocupaciones en el concejo (AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 588). Puesto que en este periodo los encargados de los papeles de la villa son los regidores podemos interpretar la presencia del escribano de concejo en la tarea de concertar los papeles.

31. Ante las alteraciones de precios de mantenimientos se ordena al escribano del ayuntamiento sacar copia signada del decreto de los precios de venta (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 172).

32. En 1605, febrero, 8: se acuerda que el escribano del ayuntamiento saque las fianzas de los cuadernos de renta de este año (AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 492v.).

copiar las cuentas del año anterior,³³ hacer las cuentas al mayordomo,³⁴ elaborar los cuadernos de sisas,³⁵ copiar los acuerdos del concejo que una vez signados con su nombre serán expuestos públicamente –en los sitios acostumbrados– para suplir a los bandos,³⁶ registrar el vino presentado por los vecinos,³⁷ cubrir la necesidad de la fe del escribano para las libranzas del fiel y mayordomo,³⁸ cobrar junto con un alguacil el dinero del trigo repartido en tiempo de peste,³⁹ visitar los pesos y medidas para ajustarlos junto con un regidor,⁴⁰ recibir las fianzas del corregidor y su teniente...⁴¹

La proyección de los escribanos de ayuntamiento

Para elaborar este apartado hemos utilizado los protocolos notariales conservados de los escribanos de concejo, de forma puntual, pero principalmente los libros de acuerdos. Esta fuente no nos proporciona noticias directas, pero si hacemos un examen detallado de los acuerdos a lo largo de todo el siglo podemos hacer un seguimiento de los distintos cargos ocupa-

33. En 1609, mayo, 29: se acuerda pagar al escribano Gonzalo de Revilla 12 reales por haber realizado el traslado signado de las cuentas del año anterior (AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 253v.).

34. En 1608, octubre, 29: se acuerda abonar al escribano Gonzalo del Río 18 reales por sacar, para el mayordomo, la escritura de obligación de la cobranza y ejecución de las alcabalas (AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 174v.).

35. En 1608, abril, 24: se ordena al escribano realizar los cuadernos de las sisas impuestas durante dicho año (AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 132).

36. Cada vez que la villa se queda sin pregonero, o para enviar sus anuncios fuera de la villa, se manda hacer edictos y pregones por escrito con las órdenes del ayuntamiento. Tenemos noticias desde el 2 de enero de 1603, cuando se ordena fijar en las casas del ayuntamiento las cédulas de anuncio del pago de las alcabalas hasta el 4 de junio de 1682, o comunicando la provisión de las carnicerías.

37. En 1628, marzo, 15: manda pregonar que los vecinos tienen que manifestar el vino de la cosecha y presentarlo ante el escribano para que lo registre (AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 433v.).

38. En 1606, enero, 2: se dispone que ni el fiel ni el mayordomo puedan pagar libranzas sin que figure en ellas la fe del escribano que las firmare (AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 538v.).

39. En 1609, junio, 3: AMS, Pleno 4, nº 1, Libro 2.151, f. 255.

40. En 1628, noviembre, 24: AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 459.

41. En 1625, agosto, 2: AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 318v.; estas escrituras de fianzas se copian en el libro de acuerdos entre los f. 319 y 320v.

dos por los escribanos de ayuntamiento simultáneamente o en periodos diversos al ejercicio de este oficio concejil.

Las relaciones familiares con otros personajes participantes en el gobierno de la villa (procuradores, regidores, capitanes...) y la pertenencia a una familia de notarios nos permite identificar a algunos escribanos municipales como miembros relevantes en la vida de Santander, mientras que de algunos otros sólo disponemos de los datos relativos a su nombramiento, trabajo de registro de actas y suscripciones de estos libros de acuerdos, ya que incluso no se han conservado sus protocolos notariales.

A continuación exponemos la trayectoria de los escribanos que ejercieron como escribanos de ayuntamiento en Santander en el siglo XVII.

CAVADAS, Juan de las. Sólo tenemos la noticia de su nombramiento en 11 de diciembre de 1601 para ejercer como escribano de ayuntamiento en el siguiente año (1602).⁴²

CAMARGO VELASCO, Pedro de. Le encontramos por primera vez actuando como escribano de concejo en agosto de 1637 y continua ejerciendo este oficio en los años 1638, 1639, 1640, 1646 y 1648. En el año 1639 sucede en la escribanía del número 5 a Juan de Oreña Barreda. Después vuelve a ser elegido escribano de concejo en 1650, 1657, 1658, 1659, 1661, 1662, 1665, 1666, 1678, 1679, 1680 y 1683. En el año 1665 suplicó le excusasen de esta obligación por *las muchas que tenía de sus oficios* indicando que había otros escribanos más desocupados para este ejercicio, pero el concejo no admitió sus excusas y lo restituyeron en el cargo.⁴³ Los periodos comprendidos entre los años en que fue escribano estuvo vinculado a la administración de la villa ejerciendo como escribano de concejo en ausencias (1646), regidor (1649), representante de la villa (1653), juez almotacén (1652) y diputado de las tres villas (1653). Varias veces simultaneó su oficio de escribano con el de regidor (1657 y 1683), incluso el último año en que es elegido como escribano de concejo, como regidor más antiguo es nombrado procurador general (1683). A través de su matrimonio se vincula con el capitán de la villa don Pedro de Toraya, padre de su mujer. Tenemos noticias de su muerte en 1689.

CAÑO Y MENESES, Manuel del. Escribano del número y millones fue elegido en 1664 para ser escribano del concejo junto con Antonio Ibáñez

42. AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 322v.

43. AMS, Pleno 7, nº 2, Libro 2.157, f. 1.

Concha, con la condición de compartir el trabajo y el dinero. Se conservan protocolos notariales suyos desde 1660 a 1665.

CARRERA CALDERÓN, Diego de la. Sólo tenemos los datos de su ejercicio como escribano de concejo entre los años 1617-1633.

CARRERA CALDERÓN, Pedro de la. Ocupa la escribanía del nº 3 de la villa a partir de 1659, por lo que su elección en el oficio de escribano de concejo en fecha posterior (1665, 1668 y 1676) tiene que ver con la preeminencia conseguida a partir de esta escribanía del número, pero también con el ejercicio del oficio de regidor en 1664 y 1667.

CACHO PAMANES, Antonio de. En 1686 aparece en los libros de acuerdos como escribano real, del número y de millones así como de la aduana de Santander, antes de ser elegido escribano de ayuntamiento en 1690, 1691, 1692, 1693, 1695, 1696, 1697, 1698 y 1699. En los años 1690, 1692 y 1696 simultanea este oficio con el de escribano de millones.

DIEGO, Antonio. Antes de ser elegido escribano de concejo en ausencias en 1668, ejerce como escribano real y del número desde 1666 a 1677.

DIEGO, Sebastián. Previamente a su designación como escribano de la villa en 1664, fue nombrado por la villa receptor del papel sellado en 1643 y fiel cobrador de bulas en 1662.

IBÁÑEZ DE LA CONCHA, Diego. Se le concede la escribanía de número 2, después de haber sido escribano de concejo en 1629-1630, 1632, 1634, 1638 y 1640; vuelve a ser elegido en 1645, 1648, 1649, 1651 y 1652. Se conservan sus protocolos desde 1628 a 1654.

IBÁÑEZ Y CONCHA, Antonio de. Sucede a su padre, Diego, en 1662, tanto en el oficio de escribano de concejo como en la escribanía del número 2. Actúa como escribano de ayuntamiento en 1664, 1676, 1677, 1678, 1686, 1687 y 1688.

NOZALEDA, Antonio de la. Ejerció como escribano de concejo en 1679 (siendo elegido en atención a su suficiencia, experiencia, partes y calidades), 1680, 1681, 1682, 1684, 1685 y 1686, año en que murió. En el año 1682 simultaneó el cargo de regidor con el oficio de escribano de concejo. Se conservan protocolos de los años 1678 a 1686.

OREÑA BARREDA, Juan de. Estaba casado con doña Catalina de la Serena (†1635). Ejerció diversos oficios en la villa, como escribano de concejo en los años 1616, 1617, 1619, 1620, 1622 y 1623, como regidor en 1618 y 1619, como contador de las sisas reales en 1618, comisario de muestras en 1619 y alférez en 1620. Se conservan protocolos notariales de los años 1615 a 1623.

POLANCO SETIÉN, Hernando. Es escribano de número en 1601, cuando

el regimiento le nombra como escribano de concejo porque Pedro de la Llana, propietario de la escribanía, está ausente.⁴⁴

PORTILLA, Miguel de la. Se le concede la escribanía del nº 4 después de haber sido elegido escribano de ayuntamiento, cargo que ejerció los años 1631, 1637, 1638, 1639, 1640 y 1641. En este último año se ausentó sin notificarlo al ayuntamiento y se llevó algunos papeles de la villa; en vista de ello, por *las ausencias que acostumbra a hacer y que al presente hace por el oficio de escribano en la comisión y visita general de montes*, se nombró como escribano para el resto del año a Francisco Revilla.⁴⁵ Pese a ello, Portilla se reincorpora en agosto al cargo municipal y de nuevo ocupa dicho oficio en 1642, 1643, 1652, 1653, 1654, 1658, 1659, 1660, 1661, 1662, 1663 y 1668. Fundador de vínculo y mayorazgo, a lo largo de su vida participó en el gobierno de la ciudad como regidor (1635 y 1661); anteriormente, sieno más joven, lo encontramos como administrador de la alcabala real (1612), cogedor de la moneda forera (1616), depositario de las armas (1618), defensor de los vecinos (1635). Falleció en 1672.

REVILLA, Francisco de. Hijo del también escribano Germán de Revilla, fue elegido como escribano de concejo a partir de 1635, siendo elegido en años sucesivos (1639, 1642, 1643, 1644, 1645 y 1646) y ejerciendo este oficio para cubrir las ausencias de su titular en 1641. En el año 1635, además este oficio de escribano de concejo tenía el cargo de alférez en la compañía del capitán don Álvaro de la Vega.

REVILLA, Gonzalo. Ejerce como escribano real y del número desde el inicio del siglo; es elegido como escribano de concejo y desempeña este cargo entre 1603-1608 y 1612-1613. Llama la atención el préstamo de dinero que hace a la villa en 1604.⁴⁶ El 16 de enero de 1608 renuncia a su oficio en Germán Revilla.⁴⁷

REVILLA, Germán de. Ejerció en 1609, 1610-1616, 1624 y 1626; en este año enferma y le suple Pedro del Valle, escribano real, al no haber otro escribano del número sino Juan Salmón, que es regidor en dicho año.⁴⁸ De nuevo actúa como escribano de ayuntamiento en 1628 y 1631. Cuando fallece el 4 de mayo de este año el concejo nombra para sustituirle a Miguel

44. AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 278.

45. AMS, Pleno 6, nº 2, Libro 2.155, f. 45v.

46. AMS, Pleno 3, nº 1, Libro 2.150, f. 471v.-472v.

47. AMS, Pleno 6, nº 2, Libro 2.155, f. 231-232v.

48. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 363.

de la Portilla.⁴⁹ En 1615 recibe el título de familiar del santo oficio. Es elegido en 1625 regidor y fiel almotacén, en 1630 regidor y en 1629 es nombrado tesorero del encabezamiento.

RÍO, Gonzalo del. Además del oficio de escribano de concejo en 1600, 1607-1608 a 1612-1613 y 1614-1617, es elegido regidor en 1601; en 1611 escribano de las rentas reales y en 1609 escribano en ausencias.

RUIZ, Domingo. Las únicas noticias de que disponemos corresponden a los años de ejercicio como escribano de concejo entre 1633-1637.

SALCEDO, Diego de. Tan sólo tenemos datos sobre sus años de ejercicio como escribano de concejo en los años 1607-1608 a 1612-1613 y 1618.

SANDOVAL, Francisco de. Sólo tenemos la noticia de su nombramiento en 1603.

SALMÓN ALVEAR, Juan. Hijo del también escribano de número y de concejo Juan Salmón, después de ejercer de escribano de concejo en 1615, en 1623 se le otorga la escribanía nº 1 de Santander por fallecimiento de su anterior poseedor, Juan de Oreña Barreda. De nuevo actúa como escribano de ayuntamiento en 1625 y 1627; en 1626 era regidor y en 1623 alcalde de hermandad. Se conservan protocolos notariales suyos entre 1629 a 1635. En 1636 se traslada a Madrid y en 1644 renuncia a su escribanía de número por ser nombrado contador de S. M.

VERA Y SOTO, Francisco de. Sucede en 1651 a Juan Salmón Alvear en la escribanía del nº 1, después de haber sido elegido (1645, 1647 y 1649) como escribano de concejo, cargo que ocupará también en años posteriores, antes de comprar la escribanía de número y millones (1654, 1655, 1656 y 1657). En 1645 sustituyó al escribano del concejo titular durante sus ausencias. Ejerce como regidor en el año 1648. Tenemos noticia de su muerte en el año 1657. Se conservan protocolos notariales suyos entre 1640 y 1657.

VERDAD, Rodrigo de. Obtiene en 1679, por arriendo, la escribanía nº 3, poseyéndola durante cinco años. Durante este periodo fue nombrado escribano de concejo en 1682. En 1689 recibe la escribanía nº 5 y a partir de esta fecha es elegido numerosas veces como escribano de concejo: en el mismo año 1689 y en 1690, 1691, 1693, 1694, 1695, 1696, 1687, 1698, 1699 y 1700. Es elegido regidor en los años 1683 y 1684.

49. AMS, Pleno 5, nº 1, Libro 2.153, f. 577v.

EL RETAULE DE SANT PAU DE LA CATEDRAL DE BARCELONA (1769-1770)

○ AURORA PÉREZ SANTAMARÍA
BARCELONA

La catedral de Barcelona posseeix un important tresor artístic que s'ha anat estudiant des dels diferents àmbits o vessants; nosaltres, particularment, hi hem investigat en el camp de l'escultura barroca en diverses ocasions. Ara ho fem novament per tractar d'un retaule, el de Sant Pau, obrat al segle XVIII i ubicat a la setena capella del costat dret o de l'Epístola, la qual s'havia destinat, en primer lloc, al culte a santa Marta; més endavant, s'hi va retre culte també a santa Cecília; des del 1408, als sants Pere màrtir i Domènec de Guzmán i, finalment, a partir del 1770, a sant Pau, en posar-hi el retaule.

Aquest retaule va ser pagat amb un llegat del canonge Josep Nadal i Ferrer, que cal que sigui afegit a la sèrie de canonges catalans que sufraguen obres artístiques de les seves pròpies seus. D'acord amb les disposicions testamentàries del canonge, primer es va pensar en la capella on ja es retia culte a sant Pau, juntament amb sant Joan Baptista, a la setena capella de la capçalera, però, per raons de conservació del retaule que allí es trobava, el Capítol decideix que el nou retaule de Sant Pau s'ubiqués a la capella de Santa Marta.

Bé que del testament de Josep Nadal es desprèn que el pintor Francesc Tramulles és l'artista de confiança del canonge per prendre les decisions tècniques i artístiques que calgui, el més destacable del retaule creiem que és l'obra escultòrica, duta a terme per l'escultor Joan Grau, retaule que a la seva vàlua artística afegeix la de ser, almenys fins ara, l'únic retaule conservat de Grau i que l'acredita com un bon escultor.

Josep Nadal i Ferrer i el seu llegat

Pel que fa a la personalitat del canonge Nadal, les nostres fonts d'informació han estat els *Llibres de Resolucions o Actes Capitulars de la catedral de Barcelona* i el seu propi testament. Així, com a canonge de la catedral va ocupar diversos càrrecs. Essent ja canonge, el 1755 va ser nomenat

Vicari General de la diòcesi de Barcelona,¹ càrrec que va tenir, llevat de breus parèntesis, fins a la seva mort. El 1757, com a procurador de la província, anirà al Concili de Tarragona.²

El dia 31 d'agost de 1767 diposa les seves darreres voluntats en un testament i un codicil³ i morirà un dia després.⁴ Les disposicions del canononge en el que és el seu últim testament⁵ responen a la mentalitat i criteri d'una persona, no sols creient, sinó també molt pietosa. Igualment se'n desprèn que era una persona benestant.

Després de nomenar els seus marmessors testamentaris, gairebé tots ells de la seva família, amb l'excepció del Dr. Joseph Brunes, canonge magistral de la Catedral, el primer que disposa és que siguin pagats tots els seus deutes. Tot seguit, ordena el seu enterrament i, després, que se celebrin, al més aviat possible, dues mil misses per al descans de la seva ànima, de les quals detalla on s'han de celebrar, a quin altar i en quins temples. A més de la Catedral, hi figuren l'Oratori de Sant Felip Neri, la capella i col·legi de Sant Sever i els principals convents de la ciutat. Però, a més, disposa que tots els anys es diguin quatre-centes misses per al seu etern descans, dues-centes de les quals en altars privilegiats i les altres dues-centes en altars particulars, disposició que queda a càrrec del Capítol de la Seu. Per sufragar aquestes quatre-centes misses deixa la casa on viu, la qual, per tant, no es podrà vendre ni alienar-se, però, en el cas que arribés a fer-se per raons judicials, les «caritats» de les quatre-centes misses hauran de procedir de béns arrels, excloent-ne els censals.

Pel testament també sabem que fou procurador de la província Tarraconense, atès que disposa que el seu secretari, Pau Riera, clergue, sigui mantingut com ell ho feia fins que hagi lliurat tots els comptes i els documents «papers» de la Tarraconense a Joan Ribas o a qui l'arquebisbe de Tarragona nomeni en lloc seu.

1. Arxiu Catedral de Barcelona (ACB), *Llibre de Resolucions o Actes Capitulars*, 1754-58, 17 febrer 1755, f. 81v.

2. ACB, *Llibre...*, 9 setembre 1757, f. 403v.

3. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Sebastià PRATS, *Liber tertius testamentorum*, 1762-76, f. 231v.-234v.

4. ACB, *Llibre de Resolucions o Actes Capitulars*, 1766-71, 1 setembre 1767, f. 211.

5. «Revocant [...] ab lo present meu testament, lo testament tinch fet en poder del discret Joseph Francesch Fontana, quòndam notari públich de n° de Barcelona, dia mes y any en aquell contenguts [...]», AHPB, Sebastià PRATS, *Liber...*, f. 233v.

Llega diners, en quantitat discreta, a persones que han estat al seu servei i és força generós en els llegats a hospitals de la ciutat, en primer lloc amb l'Hospital de la Santa Creu.⁶

Deixa diversos llegats en metàl·lic a la Catedral, per a la Sagristia, per a l'Obra i per a la capella de Sant Olaguer, de la qual era protector.⁷ A tot això s'ha d'afegir un nou retaule de Sant Pau, a la capella del sant o a la que disposin l'Il·lustre Capítol, el seu germà i hereu universal, Ramon Nadal i Ferrer, i el pintor Francesc Tramulles, qui, pel que es desprèn del testament, devia ser un artista de confiança del canonge, per la qual cosa portarà la direcció artística de l'obra i ha de ser el que en realitzi la policromia.

El seu llegat artístic es completa amb la disposició de sufragar també un retaule per a sant Felip Neri a l'església de l'Oratori de la ciutat. Confia aquesta obra al Prepòsit de l'Oratori, al seu germà i hereu Ramon Nadal i a Francesc Tramulles.⁸

L'escultor Carles Grau

Carles Grau va néixer a Barcelona. Martinell ens dóna com a dates del seu naixement i mort el 18 d'octubre de 1714 i el 20 de març de 1798,⁹ dates que es poden corroborar documentalment, com veurem. La seva vida fou, doncs, llarga, atès que morir al 84 anys en el segle XVIII era molt excepcional i només a l'abast de persones que gaudien de molt bona salut.

En el moment de signar les seves capitulacions matrimonials, l'any 1736, tenia 22 anys. Era fill d'un pagès, llavors ja difunt, Miquel Grau, ja que la seva mare consta com a vídua i casada, en segona i últimes núpcies, amb Joseph Pla, revenedor i ciutadà de Barcelona, per la qual cosa possiblement Carles Grau va quedar orfe aviat. Es casa amb Anna Basea, filla d'un jove cirurgià, Joan Basea, és a dir, que no tenia el títol de mestre cirurgià.¹⁰ Llavors probablement era ja mestre escultor, però informació com a

6. AHPB, Sebastià PRATS, *Liber...*, f. 231v.-234v.

7. El 1756 esdevingué protector de la capella de Sant Oleguer de la Catedral, perquè hi havia queixes de don Josep Ribera, que ho era llavors. ACB, *Llibre de Resolucions o Actes Capitulars, 1754-58*, f. 143r. i 182v.-183r.

8. AHPB, Sebastià PRATS, *Liber...*, f. 232v.

9. Cèsar MARTINELL, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, III. Barroc acadèmic (1731-1810)*, Barcelona: Ed. Alpha, 1963, p. 142.

10. AHPB, Pau MOLLAR, *Decimum quartum manuale, 1736*, f. 77v.-81r.

tal i com a membre de la Confraria d'escultors la tenim a partir de dos anys després, el 1738, quan el trobem a la relació de confreres que anualment s'havia de lliurar per al Cadastre. Datada el 20 de novembre d'aquell any, hi figura Carles Grau entre els cinc mestres que tenen casa i botiga; entre aquests cinc, Grau és amb molta diferència el més jove, ja que té 24 anys, mentre que els altres quatre en tenen més de 40 o 50. La relació inclou també un altre apartat en el qual figuren escultors que, tot i essent mestres, treballen com a fadrins. Entre aquests últims hi ha coneguts escultors, com ara Miquel Bover, que tenia ja 38 anys, i Josep Trulls, llavors de 62 anys.

Tot això ens permet corroborar que Carles Grau era un escultor «benestant» des que s'inicia com a mestre. S'havia establert al carrer del Carme, com també hi era Mateu Matiello, atès que era un dels carrers en el qual, habitualment, s'establien o vivien, o ambdues coses alhora, diversos escultors.¹¹ En una altra relació per al Cadastre de 9 anys després, del 1747, Grau, que ja té 33 anys, segueix essent el mestre escultor més jove amb casa i botiga i també només són cinc els que gaudeixen de botiga,¹² la qual cosa reafirma la seva condició de benestant, relacionada sens dubte amb la suposició que el seu taller devia tenir bastants encàrrecs.

Des que el trobem documentat a la Confraria d'escultors, el 1738, podem dir que hi va tenir un paper molt actiu: ocupà càrrecs en força ocasions;¹³ va ser membre de diverses comissions, entre les quals una que es va constituir el 1765 per a «*privar lo vèndrer y revèndrer en esta ciutat totes las maniobras estrangeras pertañents a ditas arts*»;¹⁴ era assistent habitual a les convocatories de consells i va romandre a la Confraria fins a la seva desaparició com a tal. Visqué, per tant, el període crític de la lluita final entre artesans i artistes, el taller i l'Acadèmia.

El 1769-70, quan estava treballant en el retaule de Sant Pau, és una de les vegades en què es troba al capdavant de la Confraria com un dels dos «*proms*» o «*prohoms*».¹⁵ I precisament quan es promulga la Real Cédula

11. AHPB, Jaume TOS I ROMÀ, *Manuale sive protocollum, 1738-39*, f. 17 i full sense paginar.

12. AHPB, Jaume TOS I ROMÀ, *Nonum manuale, 1746*, full adjunt a f. 415v.-416r.

13. Si des del 1738 comencem a tenir informació seva en el si de la Confraria, l'any següent figura a la terna per a la designació de nou clavari o tresorer, tot i que encara no serà el designat. Vegeu AHPB, Jaume TOS I ROMÀ, *Manuale...*, 1738-39, f. 9v.-10v. i 80r.

14. AHPB, Jaume TOS I ROMÀ, *Manuale sive protocollum, 1765*, f. 149r.-150v.

15. AHPB, Jaume TOS I ROMÀ, *Manuale sive protocollum, 1769*, f. 158-160; *Manuale sive protocollum, 1770*, f. 42.

d'1 de maig de 1785, que estableix la llibertat d'exercici de les Nobles Arts i, per tant, que el que en professi alguna no estigui obligat a estar agremiat, Grau, juntament amb Ignasi Mayans, eren els prohoms i com a tals han d'actuar en defensa del gremi.¹⁶ Una defensa que qualificariem de numantina, perquè tant aquest com els altres gremis tenien els dies comptats i començaven a ser cosa del passat.

Per bé que de la seva activitat com a membre de la Confraria d'escultors hi ha molta informació, en la qual, com ja hem dit, va acomplir un paper força actiu, de la seva activitat artística com a mestre escultor, fins avui, sabem poc. Fins ara hi ha documentades o atribuïdes, bàsicament, obres d'escultura monumental, figures escultòriques o bé escultura ornamental.¹⁷

El primer contracte conegut documentalment és del 1738 i no correspon a cap escultura monumental, sinó a un retaule, però en aquest, com veurem tot seguit, havia de dur a terme escultura ornamental, fins ara la faceta més coneguda de la seva activitat. Es tracta del retaule major del san-

16. AHPB, Joaquim TOS BROSSA I DE MASDOVELLES, *Manuale sive protocollum*, 1785, f. 344r.-345r.; *Manuale sive protocollum*, 1786, f. 5v.-6r. i 32v.-33v. Per a tot el procés de crisi, vegeu també Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, «La Cofradía de escultores de Barcelona durante el siglo XVIII», *Academia. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando* (Madrid), 65 (1987), p. 226-233. A partir dels anys 90, però, no figura ni tan sols com a assistent als consells del llavors ja anomenat Gremi d'escultors i tallistes. Vegeu AHPB, Francesc MASPONS I ROS, *Septimum decimum manuale*, 1794, f. 74r.; *Decimum octavum manuale*, 1795, f. 70r. Les raons poden ser que deixi de pertànyer al Gremi, atès que ja poden exercir lliurement la professió, com fan uns quants, o bé perquè ja és home de molta edat.

17. Martinell considera com a obres segures de Carles Grau: les figures de *Sant Elm* i de *Santa Maria de Cervelló*, escultures monumentals de la façana de l'església de Sant Miquel del Port de la Barceloneta; detalls ornamentals del Palau de la Virreina i obra de la seva escala. També detalls ornamentals escultòrics a les façanes del Col·legi de Cirurgia, l'església de la Mercè i el palau del duc de Sessa. A Figueres, treballà al castell de Sant Ferran, on, entre d'altres obres, va realitzar la font de la plaça. Li atribueix també la construcció de l'edifici de l'Hospital de Pelegrins de Santa Marta, en col·laboració amb Miquel Bover. Vegeu Cèsar MARTINELL, *Arquitectura...*, p. 142. Josep de C. Laplana publica documentació corresponent a pagaments fets a Carles Grau com a escultor a l'Oratori de Sant Felip Neri. Es tracta de petites quantitats i no s'especifica per quin concepte se li paguen. Però demostren que va treballar-hi. Laplana ho relaciona amb el fet d'haver-se format al taller de Pere Costa, al qual i/o al seu cercle atribueix la façana, arquitectura i escultura, de Sant Felip Neri. Vegeu Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori de Sant Felip Neri i el seu patrimoni artístic i monumental*, Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978, p. 125-129.

tuari de Sant Ramon del Portell, del qual signen contracte, conjuntament, Sebastià Aldabó com a arquitecte i Carles Grau com a escultor. Se signa el 5 d'agost d'aquell any entre el Comanador del citat monestir, fra Bonaventura Puig-rubí, i els esmentats artistes. Les imatges, però, havia d'esculpir-les Pere Costa, segons les estipulacions de l'esmentat contracte.¹⁸

No ens sorprèn gaire la distribució de les comeses que s'acorda al contracte. Carles Grau era un mestre jove de 24 anys, segurament amb una obra reduïdíssima, mentre que Pere Costa ja tenia una àmplia i reconeguda obra. I el fet que coincideixin a la mateixa obra s'explica per les relacions d'un mestre amb el que va ser el seu aprenent, atès que Grau es va formar al taller de Costa.¹⁹ Potser el mateix Costa va ser el que va propiciar les condicions del contracte, perquè ell, possiblement, devia estar fent altres encàrrecs i li devia ser difícil atendre'ls tots. De l'obra escultòrica es va reservar les imatges, la més important en tots els àmbits, i devia deixar l'escultura ornamental, òbviament una obra més de taller per al jove Grau. Tanmateix, sí que hi ha una circumstància bastant peculiar, ja que la traça s'encarregava també a Carles Grau, com diu textualment el contracte:

*«Ítem, que lo dit retaula, barana y demás, se haze de fer y executar conforme los dos disenyos fets y formats per dit Carlos Grau, escultor, ço és, lo dissenyo del altar y lo dissenyo de la barana o balustrada, los quals dissenyos queden firmats per dit Pare Comenador y per los dits Aldabó y Grau [...]».*²⁰

18. José M.ª MADURELL, «La capilla de San Ramón Nonat del castillo de Cardona y el retablo mayor del santuario del Portell», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), XXXVIII (1965), p. 281-307.

19. Cèsar MARTINELL, *Arquitectura...*, p. 142; Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 128 i 129.

20. José M.ª MADURELL, «La capilla...», p. 306. Madurell publica íntegre el contracte. Recentment, Carles Dorico afirma que el 1739 se signà un nou contracte per a aquesta obra pel qual Pere Costa s'encarregà de tota l'obra, contracte desaparegut, atès que va desaparèixer tot l'arxiu de la Manresana. Dorico ha trobat un document pel qual se sap que va existir l'esmentat contracte. Es tracta d'una reclamació que Pere Costa va fer al Pare Comanador de Sant Ramon. En aquesta reclamació, del 1742, consta que els operaris ja havien acabat el retaule. Vegeu Carles DORICO I ALUJAS, «El retaule major de Sant Sever i la darrera estada de Pere Costa a Barcelona (1754-57)», *Locus Amoenus* (Universitat Autònoma de Barcelona), 3 (1997), p. 126. Opinem que s'haurien de tenir més dades per als canvis d'autories i més quan, en el cas de les figures escultòriques, que són les que permeten fer atribucions, en tots dos contractes, el publicat per Madurell i el desaparegut, que desconeixem, hi figura Pere Costa com a autor.

La traça era important en el retaule i podia quedar a criteri del comitent de l'obra, qui la presentava a l'escultor, o bé el comitent l'encarregava al mestre escultor, quan es tractava d'un artista acreditat, però, fins i tot en aquest cas, de vegades se li donaven unes directrius.

L'obra del retaule

El dia 2 de març de 1769, o sigui, un any i mig després de la mort del canonge Nadal, el seu germà i hereu universal, Ramon Nadal, informa al Capítol catedralici que vol acomplir la voluntat del seu germà pel que fa al retaule que llega a la Seu.²¹ Un mes després, els obrers majors comuniquen al Capítol que el retaule de Sant Joan i Sant Pau es troba molt malmès i pensen que, possiblement, no resistiria el trasllat que s'hauria de fer en el cas que el projectat retaule que llega Nadal s'ubiqués a la capella d'aquests sants,²² per tant demanen al Capítol que presenti una solució, la qual, seguint les disposicions del canonge llegatari, consisteix a decidir-se per una altra capella, que serà la de Santa Marta.²³

Resolt això durant el mes d'abril, l'octubre del mateix any els obrers majors presenten al Capítol la traça del retaule de Sant Pau, obra de Francesc Tramulles, i al mateix temps exposen uns dubtes que, si s'ha de jutjar per la resposta que obtenen del Capítol, un d'ells devia ser el que fa referència als altres sants als quals es retia culte a l'esmentada capella de Santa Marta. La solució que se'ls dóna, pel que fa a aquesta qüestió, és que tots els sants han de figurar al nou retaule. Per tota la resta, han de posar-se d'acord amb Ramon Nadal, germà del difunt, i amb Francesc Tramulles, per la qual cosa el Capítol es mostra novament respectuós amb les disposicions del canonge Nadal.²⁴

21. «Don Ramon Nadal [...] desijta cumplir la demanda que fa de un retaula a esta iglesia son germà, lo Sr. Canonge Nadal, difunt. Resolt: que se deja a la direcció dels Srs. Obrers majors tenint present las circunstancias de la fundació y utilitat de la iglesia»: ACB, *Llibre de Resoluciones o Actes Capitulars*, 1766-71, f. 341.

22. ACB, *Llibre...*, 1766-71, 7 abril 1769, f. 375r.

23. ACB, *Llibre...*, 1766-71, 10 abril 1769, f. 375v.-376r.

24. «Los Srs. Obrers majors han fet present lo diseño fet per Francisco Tramuyes al altar de San Pau [...] Resolt: que salvant y posant en lo nou retaula Santa Martha, tutelar del vell, en el qual deu lo nou construirse y los demás sants a advocació dels quals se tròban fossen fundats y que procuren los dits señors adelantar esta obra anant uniformes lo Sr.

L'octubre de l'any següent (1770), un dels obrers majors, el Sr. Orteu, comunica al Capítol que el nou retaule de Sant Pau ja es troba acabat. Informats els canonges, expressen el desig que la seva col·locació la dirigeixin els senyors obrers.²⁵ Uns dies després, durant el mateix mes d'octubre, es paguen a l'escultor Carles Grau 500 lliures barceloneses, les quals, segons l'època, «*són per lo import de un retaule nou de Sant Pau [...]*», expressió que sembla donar a entendre que es tracta de l'import total de l'obra escultòrica del retaule.²⁶ El maig de l'any següent (1771), es paga al daurador, Francesc Petit, la quantitat de 700 lliures barceloneses, però amb aquest import es paga també la dauradura de l'altre retaule sufragat pel canonge, el de sant Felip Neri de l'Oratori.²⁷

Amb aquesta obra, Josep Nadal, com dèiem a la introducció, se suma a la sèrie de canonges que sufraguen obres artístiques a les seves seus,²⁸ obra d'altra banda realitzada en poc temps i respectant al màxim les seves disposicions, atès que només hi ha hagut una alteració destacable. Bé que la direcció artística i la traça han estat a càrrec de Francesc Tramulles, no s'han seguit els desitjos del canonge pel que fa a la dauradura, la qual no serà obra de Tramulles, sinó d'un altre daurador, Francesc Petit, com venim de dir. Però suposem que devia ser un daurador que gaudia de la confiança de Tramulles, qui, molt probablement, va escollir també l'escultor Carles

Nadal, germà del difunt, y ab lo expressat Tramuyes»: ACB, *Llibre...*, 1766-71, f. 418v. Vegeu també Josep MAS, *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, Barcelona: Tip. Jaume Vives, 1906, v. I, p. 56-57.

25. ACB, *Llibre...*, 1766-71, f. 477r.

26. Vegeu Apèndix documental 1.

27. Vegeu Apèndix documental 2. L'escultor que realitzà la part arquitectònica del retaule de Sant Felip Neri va ser Anton Lluch, com consta clarament a l'època: «*Y son per fer, treballar y assentar a son puesto lo retaula nou de Sant Felip Neri en la iglésia del Oratori [...]* No comprenentse ab dita quantitat las tres estàtuas majors que son en dit retaula, per haverlas fet treballar lo referit don Joseph antes de la seva mort [...]»: AHPB, *Sebastià PRATS, Manuale vigesimum sextum, 1769*, f. 237r.-v.

28. Vegeu, per a la Seu de Girona, Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, *Escultura barroca a Catalunya. Els tallers de Barcelona i Vic (1680-1730xa.)*. *Projecció a Girona*, Lleida: Virgili & Pagès, 1988, p. 115-117; Joan BOSCH I BALLBONA, «*Pintura del segle XVIII a la Seu de Girona: d'Antoni Viladomat i de les suggestions de la pintura barroca italiana*», *Estudi General* (Girona), 10 (1990), p. 141-166; Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, «*Els retaules barrocs de la catedral*», a *Girona a l'abast: IV, V, VI*, Girona: Bell-lloc del Pla, 1996, p. 79-95. Per a la Seu de Barcelona, Carles DORICO I ALUJAS, «*El llegat del canonge Francesc Valeri i el retaule de la capella de les Ànimes de la Catedral de Barcelona*», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), XV (1997), p. 221-256.

Fig. 1. Retaula de Sant Pau, Catedral de Barcelona.

Grau, perquè a través de la seva escola devia conèixer bastant bé els artistes de Barcelona, sigui directament o indirecta, i possiblement tenia altres treballs que no li devien permetre dur a terme, a ell mateix, l'obra de la dauradura del retaule de Sant Pau.²⁹

29. Francesc Tramulles, pintor acreditat, rebia molts encàrrecs. Per a una referència de les seves obres, vegeu Joan-Ramon TRIADÓ, *L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*, Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 203-206. I, a més, juntament amb el seu germà, Manuel, dirigia una escola per a l'ensenyament de les arts, fundada per ells mateixos. Cèsar Martinell considera que és la primera a Barcelona amb una orientació moderna, fruit de la seva formació francesa i deslligada de les tradicionals pràctiques de taller. Vegeu Cèsar MARTINELL, *Arquitectura...*, p. 29. Dorico fa referència, en termes molt generals i sense citar les seves fonts d'informació, a una col·laboració de Grau en aquesta escola dels Tramulles: «*Tal vegada s'hagi de considerar que l'autèntic colofó a aquesta família d'artistes [fa referència als Costa] el posà Carles Grau, qui primer fou deixeble de Pere Costa, més tard company seu en alguns treballs i en les tasques docents a l'escola dirigida pels germans Tramulles [...]*». Vegeu Carles DORICO I ALUJAS, «El retaule...», p. 144. Creiem que aquesta última circumstància podria haver influït en el fet que Grau realitzés l'obra escultòrica del retaule de Sant Pau.

Anàlisi artística del retaule

L'arquitectura

Pel que fa a la seva estructura arquitectònica, el retaule consta de sòcol, bancal, cos principal i àtic. Té tres carrers, encara que amb una clara preeminència del principal. Respon, per tant, a l'estructura habitual i a les dimensions dels retaules de les capelles d'aquesta seu. I, en aquest sentit, pensem, especialment, en els retaules barrocs [fig. 1].

La traça respon al tipus de retaule del barroc classicista, ja tardà, amb una estructura arquitectònica d'escassa mobilitat i entaulaments lleugerament trencats, els quals, com a conseqüència d'això, fan avançar els carrers laterals, tant del bancal com del cos principal del retaule. Com a retaule tardà que és, no hi ha relleus historiatos i els únics que hi ha, que no són excessius, són els ornamentals. Del cos principal destaca la gran fornícula en què s'ubica la imatge titular. A un i altre costat, els carrers laterals avancen en trencar-se cap endavant l'entaulament, per tornar a retrocedir a les concavitats dels extrems laterals del retaule. L'entaulament que avança se sustenta en dues columnes davant de les quals es col·loquen les imatges escultòriques de *Sant Domènec de Guzmán* i *Sant Pere màrtir*. Les seves peanyes es recolzen en ondulades mènsules que constitueixen, juntament amb les figures que sustenten, les parts més prominents del retaule. Tant el fust de les columnes com les parts arquitectòniques del retaule que no resten cobertes per ornamentació imiten el marbre verd jaspiat, imitació, la del marbre, bastant habitual en el barroc tardà, tant a les architectures, com de vegades també a les figures. L'àtic resta pràcticament reduït al carrer central, amb una pintura en la qual es representen *Santa Marta*, *Santa Cecília* i *Sant Restitut*. Als carrers laterals, l'àtic és constituït solament per uns gerros ornamentals.

Fig. 2. Retaule de Sant Pau, detalls ornamentals i figura de Sant Gaietà.

Fig. 3. Retaule de Sant Pau, figura de Sant Pau.

Fig. 4. Retaule de Sant Pau, detall de la figura de Sant Domènec de Guzmán.

Fig. 5. Retaule de Sant Pau, detall de la figura de Sant Pere màrtir.

policromia de l'arquitectura harmonitza, a més, amb la de les grans figures escultòriques del retaule.

L'obra escultòrica

L'escultura del titular, *Sant Pau*, presidint el retaule a la gran fornícula, és d'una gran qualitat, així com les imatges de *Sant Domènec de Guzmán* i *Sant Pere màrtir* que el flanquejen. Figures totes elles contingudes, però expressives, especialment la de *Sant Pau* [fig. 3], la gran força expressiva del qual posa de manifest una gran autoritat moral i intel·lectual. És un home madur, com s'acostuma a representar sant Pau, però vigorós.

Ens trobem davant d'unes figures, especialment la de *Sant Pau*, de les quals s'ha prioritzat el caràcter fort, enfront del misticisme i l'espiritualitat que caracteritza bona part de la plàstica barroca. No dirigeixen la mirada cap amunt, ni baixen humilment el cap, sinó que miren l'espectador, és a dir, el món, amb una intensa mirada. A això s'uneix la solemnitat de les figures, de manera que imposen la seva presència.

Pel que fa a l'ornamentació, és sempre daurada i sempre imita models vegetals transformats i, moltes vegades, les ondulacions del cartílag, típic del rococó. La trobem al sòcol, al bancal, a l'interior i a l'entorn de la gran fornícula i al fris de l'entaulament. Al bancal [fig. 2] i a l'interior de la fornícula és on els motius formen el típic rocall rococó, mentre que a l'entorn de la fornícula i al fris trobem els motius vegetals propis de la tradició barroca.

Per concloure l'arquitectura del retaule, a més de respondre al tipus de retaule del barroc classicista tardà, com ja indicàvem al principi, l'evident policromia del retaule i la cura en els detalls són testimoni de la influència del pintor que va dur a terme la traça i va dirigir l'obra. La

S'identifiquen fàcilment perquè cada un d'ells porta els seus atributs més representatius: sant Pau [fig. 3], l'espasa amb la qual va ser decapitat i el llibre que al·ludeix a les seves Epístoles; sant Domènec [fig. 4] i sant Pere màrtir [fig. 5], dominics tots dos, vesteixen l'hàbit de l'orde. Sant Domènec, com a fundador, sosté amb la dreta la creu de doble travesser com acostumen a portar els fundadors, però molt especialment sant Domènec. Sant Pere màrtir [fig. 5] també porta un llibre a l'esquerra, que en el seu cas fa al·lusió a l'ortodòxia que defensava com a inquisidor que va ser, i a la dreta la palma, atribut del seu martiri. Els llibres dels tres sants són oberts, encara que no es troben escrivint ni llegint.³⁰

Totes tres imatges responen a l'escultura del barroc tardà, en el qual s'han moderat els excessos, però se'n mantenen alguns caràcters essencials. A més de la força expressiva a la qual acabem de fer referència, cal destacar, entre les característiques formals essencials que hi trobem, l'ampul·lositat de les vestidures i el plegatge en diagonal amb discretes ondulacions. Han desaparegut les ondulacions ostentoses, la mobilitat i, de vegades, la inestabilitat pròpies del barroc.

Ens trobem davant d'unes imatges que es defineixen per elles mateixes i que constitueixen exemples notables d'un barroc tardà a l'estatuària catalana i, més encara, de l'anomenat «heroic classicisme del barroc tardà», en estreta relació amb l'herència artística de Bernini del primer quart del segle XVIII: Rusconi, Mazzuoli, Rossi i alguns escultors francesos establerts a Roma, com ara Monnot o Legros, però especialment Rusconi.³¹ Serà Bernini, però, qui iniciarà, amb retrats, generalment bustos, els «bustos heroics», com ara el de *Carlo Barberini* o el de *Francesco I d'Este*,³² un tipus de retrat que vol transmetre noblesa, orgull, heroisme i majestat;³³ bé que Bernini ho lliga molt estretament al poder, polític o religiós, en els escultors de la seva herència abans esmentats el ventall es diversifica més i deriva cap a l'autoritat moral. Així, a la imatge de *Sant Pau* i també a les

30. Per a informació tocant a iconografia, vegeu Louis RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, Barcelona: Ed. del Serbal, 1996.

31. Rudolf WITTKOWER, *Arte y arquitectura en Italia, 1600-1750*, Madrid: Ed. Cátedra, 1981, p. 436 i s.

32. Oreste FERRARI, «Bernini ritrattista», a Maria Grazia BERNARDINI, Maurizio FAGIOLLO DELL'ARCO (cur.), *Gian Lorenzo Bernini, regista del Barocco, Roma-Palazzo Venezia, 1999*, Milano: Skira, 1999, p. 96, fig. p. 94, làm. 55. I també Maria Grazia BERNARDINI, *Gian Lorenzo Bernini...*, p. 340, fitxa 55 del catàleg.

33. Rudolf WITTKOWER, *Arte...*, p. 167.

Fig. 6. Juan Adán, Sant Pau, *Seu Nova de Lleida (desaparegut)* [Institut Amatller d'Art Hispànic.]

de *Sant Domènec* i *Sant Pere màrtir* d'aquest retaule trobem el ressò de l'Apostolat de Sant Joan de Letrà, al qual es poden afegir els quatre grans Pares de l'Església de la Catedral de Sant Pere del Vaticà, pel que fa als «tipus», no als models concrets.³⁴

Les figures de Grau per a aquest retaule tenen paral·lel, pel que fa als «tipus», en altres escultors espanyols del barroc tardà, com ara l'aragonès José Ramírez de Arellano (1705 ca.-1770).³⁵ El també aragonès Juan Adán (1741-1816), qui ha estat a Roma, portarà també les influències d'aquest «heroic classicisme», encara que és posterior als esmentats, sobretot a Ramírez, i es troba més a prop del neoclàssic que Grau i Ramírez. Adán tenia una

important obra a la Seu de Lleida, on inicia les obres el 1776, només arribar de Roma. Tanmateix, algunes de les seves imatges tenen una gran força expressiva, com el *Sant Pau* del seu retaule a la Seu lleidatana [fig. 6], que trobem molt a prop de models de Rusconi, per exemple del *San Matteo* de

34. Rudolf WITTKOWER, *Bernini, the sculptor of the roman baroque*, London: Phaidon, 1997, p. 132-135 i lám. 102-105; John POPE-HENNESSY, *Italian high Renaissance & baroque sculpture*, London: Phaidon, 1996, p. 367-371 i lám. 346 i 348; *San Giovanni, basilica patriarcale, Roma*, Roma: Ed. d'Arte, fig. 18 a 29.

35. Per a Belén Boloqui, José Ramírez de Arellano se situa a la línia heroica classicista del barroc tardà de Camilo Rusconi, tot i que a l'última etapa de la seva obra l'alternarà amb influència rococó francesa. Vegeu Belén BOLOQUI LARRAYA, *Escultura zaragozana en la época de los Ramírez, 1710-1780*, Madrid: Ministerio de Cultura, 1983, v. I, p. 82, i al v. II vegeu, per exemple, lám. 81, 83 i 85, corresponents respectivament a *Sant Pau*, *Sant Andreu* i *Sant Bartomeu* de l'església de Sant Felip i Santiago de Saragossa, figures que formen part d'un apostolat complet, figures totes elles esculpides entre 1740-50 i que responen a aquesta influència, especialment per a nosaltres les tres indicades. A més, aquest apostolat, se l'ha ubicat a la nau central de l'església, ubicació inspirada en la de l'Apostolat de Sant Joan de Letrà (vegeu n. anterior).

l'esmentat apostolat de Sant Joan de Letrà.³⁶

Pel que fa a la figura de menor grandària de *Sant Gaietà* [fig. 7], col·locada damunt de les grades de l'altar, davant i sota la de *Sant Pau*, és obra, evidentment, d'un altre escultor, la identitat del qual ara per ara desconeixem. No era part del retaule i hi ha estat col·locada més tard, però no sabem quan. Bé que l'expressió de sant Gaietà respon al misticisme propi del barroc, creiem que s'inspira sols en aquest tipus d'expressió i que la figura és obra d'un escultor del segle XIX. Hi ha una notable diferència entre les tres figures principals i aquesta de *Sant Gaietà*.

La pintura de l'àtic [fig. 8], que podria ser obra de Francesc Tramulles o del seu taller, reuneix en una sola representació tres sants que no tenen relació entre si. És obvi que va ser la solució per dur a terme el desig del Capítol que tinguessin representació

Fig. 7. Retaule de Sant Pau, detall de Sant Gaietà.

Fig. 8. Retaule de Sant Pau, detall de la pintura de l'àtic.

36. Per a aquesta figura de *Sant Pau*, vegeu clixé de l'Institut Amatller d'Art Hispànic C40142. Per a influències de Rusconi, vegeu Rudolf WITTKOWER, *Arte...*, p. 436, il·lustr. 303. Altres figures de sants dels seus retaules lleidatans també responen a aquesta influència i/o ressò romà, de vegades més temperat. Vegeu, per a l'obra lleidatana d'aquest escultor, Cèsar MARTINELL, *La Seu Nova de Lleida. Monografia artística*, Valls: E. Castells, ed., 1926. La figura de *Sant Pau*, com una altra de *Sant Joan Baptista*, corresponents cada una d'elles als seus respectius retaules, quedaven pendents quan marxa de Lleida. Les realitzarà fora ja d'aquesta ciutat, per la qual cosa són les més tardanes d'aquesta obra lleidatana: cal situar-les entre 1784-86. Vegeu Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, fitxa 20, a Josefina PLANAS, Francesc FITÉ (cur.), *Ars Sacra. Seu Nova de Lleida. Els tresors artístics de la Catedral de Lleida*, Lleida: Ajuntament de Lleida, 2001, p. 65. Llavors cal afegir també la influència de Ramírez de Arellano, atès que ja ha vist l'obra d'aquest altre aragonès. Vegeu també José Luis MELENDERAS GIMENO, «La obra del escultor aragonés Juan Adán en las capillas del Pilar y San Miguel de la catedral de Granada», *Boletín del Museo e Instituto «Camón Aznar»* (Zaragoza), LXI (1995), p. 43-57.

Fig. 9. Carles Grau, atribució, figura de Santa Maria de Cervelló, església de Sant Miquel del Port de la Barceloneta (desapareguda) [Diputació de Barcelona. Servei del Patrimoni Arquitectònic.]

de la figura de *Santa Maria de Cervelló* [fig. 9], escultura monumental que es trobava a la façana de l'església de Sant Miquel del Port de la Barceloneta i que era ja feta el 1755, atès que el 29 de setembre d'aquest any es va consagrar aquest temple, i es, per tant, anterior al retaule de Sant Pau. El volum i el plegat de la seva roba responen als dels sants del retaule de Sant Pau, amb les diferències que imposen els diferents materials escultòrics: pedra i fusta.

37. A les seves *Notes històriques...*, Mas ens informa d'un nou canvi a aquesta antiga capella de Santa Marta, des del 1770 de Sant Pau. Informació que procedeix de fonts documentals de l'ACB, *Miscelànea* 18, núm. 30, que també trobem al *Llibre VII dels Exemplars*. Aquest retaule de Sant Pau serà traslladat el 1900 a una capella del Claustre, la de Sant Pere in càtedra i Sant Joan ante Portam Latinam i, a més, la figura de sant Pau fou transformada en un *Sant Jaume*. Això es va deure al fet que el que llavors era Degà de la Catedral, Dr. Jaume Dachs, va sufragar un nou retaule de Sant Pau «d'estil ogival» [sic], suposem que neogòtic, el qual es col·locà el 7 de desembre de 1900 a l'antiga capella de Santa Marta. Vegeu ACB, *Llibre VII dels Exemplars*, f. 256v., i Josep MAS, *Notes...*, p. 57. No ens ha estat possible saber quan es va tornar a col·locar a la seva i actual el retaule de Sant Pau del 1770.

38. Tot i això, alguns autors el destaquen. Martinell el situa entre els escultors destacats de la seva època. Vegeu Cèsar MARTINELL, *Arquitectura...*, p. 142. Laplana el qualifica com el més destacat deixeble de Pere Costa. Vegeu Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 129.

al nou retaule tots els sants als quals es retia culte en aquesta capella, originalment de santa Marta.³⁷

Atribucions d'altres obres

Amb l'obra escultòrica d'aquest retaule, Carles Grau, fins ara poc conegut, com dèiem,³⁸ se situa, al nostre parer, com a escultor català destacat a la panoràmica de l'escultura catalana del segle XVIII. I les figures d'aquest retaule uneixen, a la seva gran qualitat, la importància de permetre corroborar atribucions o fer-ne de noves.

Pel que fa a corroborar atribucions, volem fer-ho amb l'atribució

Si la comparem amb la figura de *Sant Miquel* [fig. 10] que es trobava també a la façana i a la fornícula principal, com correspon al sant titular, i que era obra de Pere Costa, aquesta té una gran ondulació i mobilitat, trets formals propis d'aquest escultor, bé que accentuats possiblement perquè es troba en acció, els quals posen en evidència diferències entre ambdues figures, diferències també manifestes en el plegatge de les robes.³⁹

Creiem que és obra de Carles Grau la figura [fig. 11], esculpida en pedra, que es troba en una fornícula del carrer de la Palla i que correspon a la part exterior de la capçalera del temple de Sant Felip Neri, a la qual fa referència Laplana, qui creu que deu tractar-se de *Sant Felip Neri*.⁴⁰

Estem bastant d'acord amb Laplana en el fet que es tracta d'una representació bastant atípica d'aquest sant des del punt de vista iconogràfic. Des de les primeres imatges se'l representa habitualment vestit amb l'hàbit de l'Oratori, però aquí no s'ha fet, bé que duu vestidures sacerdotals. També acostuma a portar almenys un dels seus atributs, entre els quals cal destacar el capell cardenalici a terra, el cilici, el llibre o els liris.⁴¹ I coincidim nova-

Fig. 10. Pere Costa, figura de Sant Miquel, església de Sant Miquel del Port de la Barceloneta (desapareguda) [Institut Amatller d'Art Hispànic.]

39. Mercedes Tatjer, *La Barceloneta, del siglo XVIII al Plan de la Ribera*, Barcelona: Ed. Saturno, 1973, p. 43. Vegeu també Sebastián COLL, *Breve noticia de la fábrica y construcción del nuevo barrio en la playa de Barcelona, llamado vulgarmente Barceloneta [...] la erección del Templo dedicado al Archángel San Miguel: fiestas que se celebraron en su solemne dedicación, desde 28 de septiembre hasta 6 de octubre del año 1755 [...]*, Barcelona: Imp. Teresa Piferrer, p. 20.

40. Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, lám. IX.

41. Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 97. Per a iconografia tocant a aquest sant, vegeu també Émile MÂLE, *L'art religieux du XVIIIe siècle*, Paris: Colin éd., 1984, p. 146-147, lám. 53; Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, *Fons del Museu Frederic Marès /3. Catàleg d'escultura i pintura dels segles XVI, XVII i XVIII. Època del Renaixement i el Barroc*, Barcelona: Ed. Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 368-369, fitxa 341 («Aparició de la Mare de Déu a sant Felip Neri»).

Fig. 11. Carles Grau, atribució, figura de Sant Felip Neri, carrer de la Palla, Barcelona [Institut Amatller d'Art Hispànic.]

ment amb aquest autor que el que permet més clarament fer-ne l'atribució és el lloc on es troba i, sobretot, el gest de recolzar la mà al pit al damunt del cor inflat per l'amor vers Déu, gest molt semblant al *Sant Felip Neri* de la fornícula de la façana, on també s'ha gravat el psalm al·lusiú al seu cor ple d'amor: «*Cucurri cum dilatasti cor meum*»,⁴²

El volum que dona a la figura amb un plegatge ampul·lós, especialment el de la capa, i la manera com la creua pel davant recorda bastant la manera en què també ho fa a la figura de *Sant Pau* del retaule de la catedral, bé que l'extrem de la capa, que recull amb l'esquerra, té unes ondulacions que recorden les de Pere Costa. Però aquesta figura s'ha de situar a mitjan segle XVIII, quan es fineixen les obres del temple, és a dir, uns vint anys abans que l'obra del retaule de Sant

Pau, quan encara tindria influències del seu mestre Pere Costa. I cal afegir que la direcció d'aquesta obra la tenia Costa. També s'ha de tenir en compte el corrent general de moderació del barroc a partir de la meitat del XVIII. Volem destacar l'expressió de recolliment del rostre, molt diferent, d'una banda, a la dels tres sants de la seu, però que, de l'altra, concorda amb la

42. Laplana creu que Pere Costa intervingué en la façana del temple i la figura de Sant Felip Neri, almenys «en el moment de dibuixar-la i possiblement de modelar la figura de sant Felip. Però no és imprescindible aquesta intervenció personal, ja que el grup dels seus deixebles –entre els quals excel·lia Carles Grau– eren capaços de substituir el mestre en la part executiva [...]»: Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 129. Vegeu també, per a més informació, p. 125-129. També seguim a Laplana en les dates de l'obra del temple i la façana, p. 111 i s.

gran devoció i espiritualitat d'aquest sant. Es tracta, com les de la catedral, d'una figura de gran qualitat. També coincidim amb Laplana que és millor que el *Sant Felip Neri* de la fornícula de la façana del temple.⁴³

La llarga vida de Carles Grau,⁴⁴ el fet que tingués taller o botiga propis des de jove i la seva participació activa com a membre de la Confraria al llarg de la seva vida professional ens porten a la conclusió que la seva obra escultòrica devia ser bastant copiosa, bé que avui es trobi en gran part perduda. Aquesta és una de les raons per considerar aquest retaule de la catedral com una obra important. L'altra, ja dita, la qualitat artística de l'obra escultòrica, i el fet que constata la importància de la influència italiana, una vegada més, en els nostres escultors, bé que, moltes vegades, era de forma indirecta.

43. Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 97.

44. Laplana cita un document d'arxiu amb el següent text: «*Juliol de 1798 [...] Dia 17 han entrat 9 Ll 7 d. 6 de Joseph Mas, marmessor de Carles Grau, escultor, per la limosna de 25 mis. que ab la polissa firmada a 22 de juny pròxim passat a fet celebrar per la ànima de dit Carles Grau*»: Arxiu Corona d'Aragó (ACA), *Monacals, Hisenda, Llibre d'entrades de la Sagristia*, núm. 3.701, f. 87v.-88r. Josep de C. LAPLANA, *L'Oratori...*, p. 141.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1770, octubre, 22. Barcelona

Carlos Grau cobra 500 lliures barceloneses per l'obra escultòrica d'un nou retaule de Sant Pau per a la Catedral.

AHPB, Sebastià PRATS, *Manual 27*, f. 342r.

Carlos Grau, escultor, ciutadà de Barcelona, de mon grat y certa ciència, confesso y regonech a don Ramon de Nadal y Ferrer, domiciliat en esta ciutat, hereu universal del il·lustre don Joseph Nadal, quòndam, prevere canonge de la Santa Iglésia Cathedral de la mateixa ciutat, son germà, encara que absent, y per ell lo notari baix firmat, present y acceptant:

Que en diners comptants realment y de fet a mas voluntats me ha donat y pagat cinch-centas lliuras barcelonesas y són per lo import de un retaule nou de Sant Pau que he fet per dita Iglésia Cathedral, segons lo disposat per dit don Joseph Nadal ab son últim testament, que féu y atorgà en poder del notari baix firmat, a trenta-hu de agost mil set-cents sexanta y set.

Per lo que, renunciant a la excepció de la non numerada pecúnia y a qualsevol altra llei o dret que sia a mon favor, en testimoni de veritat li firmo la present àpoca en la ciutat de Barcelona, a vint-y-dos días del mes de octubre, any del Naixement del Senyor de mil set-cents y setanta.

Essent presents per testimonis Joan Prats y Cabrer, notari públich de número de Barcelona, y Joseph Segalà, escrivent, habitant en la mateixa ciutat.

Carlos Grau, esculptor

En poder de mi, Sebastià Prats, notari, que fas fe conèixer al confitent.

1771, maig, 27. Barcelona

Francesc Petit cobra 700 lliures barceloneses per la dauradura de dos retaules: el de Sant Pau per a la Catedral i el de Sant Felip Neri per a l'església de l'Oratori.

AHPB, Joan PRATS I CABRER, *Manuale primum*, f. 153r.-v.

Francesch Petit, dorador, ciutadà de Barcelona, de mon grat y certa ciència, confesso y regonech a don Ramon de Nadal y Ferrer, domiciliat en esta ciutat, hereu universal del il·lustre don Joseph Nadal, quòndam, prebere canonge de la Santa Iglésia Cathedral de la mateixa ciutat, son germà, encara que absent, y per ell lo notari baix firmat, present y acceptant:

Que en diners comptants y de fet a mas voluntats, me ha donat y pagat set-centas lliuras, moneda barcelonesa. Y són per haver dorat y jaspeat los retaules nous, lo un de Sant Felip Neri, en la casa del Oratori de esta ciutat, y lo altre de Sant Pau, en la dita Santa Iglésia Cathedral.

Los quals retaules ha fet fer dit don Ramon de Nadal y Ferrer, segons lo disposat per lo referit don Joseph Nadal ab son últim testament que féu y atorgà en poder de Sebastià Prats, notari públich de número de Barcelona, a trenta-hu de agost de mil set-cents sexanta-set [...] li firmo la present època en la ciutat de Barcelona, a vint-y-set dias del mes de maig, any del Naixement del Senyor de mil set-cents setanta-y-hu.

A mediados del siglo XIX muchos países europeos ya tenían una larga experiencia en establecimientos bancarios. No así España, que ingresó tarde en el circuito de modernización de sus finanzas. Tras la triste experiencia del Banco de San Carlos, su sustituto, el Banco de San Fernando, defendía su exclusividad a capa y espada. Sin embargo, en la década de 1840 corrieron nuevos vientos para la actividad bancaria. Entre 1844 y 1846 se fundaron los bancos de Isabel II, de Barcelona y de Cádiz.¹ Una política restrictiva hacia las entidades bancarias implicó que, hasta 1856, año en el que se dictó la ley de Bancos, las únicas instituciones con facultad de emisión fueran los cuatro bancos mencionados (el de Isabel II apenas duró dos años).

Cataluña, a mediados del siglo XIX, había alcanzado un importante desarrollo del sector comercial e industrial, fundamentalmente textil. Y fue en Barcelona donde un grupo de hombres, comerciantes mayoritariamente, planificaron y ejecutaron la instalación de un banco de emisión y descuento que, por su actividad y por su duración, fue uno de los más importantes bancos de la península hasta que, en 1920, cerró sus puertas.

* El presente texto se enmarca en el trabajo de investigación presentado por la autora en el doctorado de Historia Económica de la UB y la UAB: Yolanda BLASCO, *Los orígenes de la banca moderna en Catalunya. El Banco de Barcelona, 1844-1850*, trabajo de investigación del doctorado de Historia Económica, Barcelona: Mimeo, Universidad de Barcelona, 2000. Para la realización de este trabajo, he recibido el apoyo del proyecto *Industria y empresa en España, 1780-1936*, PB98-1265, de la DGES, dirigido por el Dr. Carles Sudrià i Triay. La consulta de la documentación original del Banco de Barcelona ha sido posible gracias a la colaboración ofrecida por el Sr. José Vilà (fallecido meses atrás) y el Sr. Jordi Alcover, del actual Banco SCH.

1. El Banco de Cádiz se fundó como apéndice del de Isabel II, aunque luego, tras la obligada absorción de esa entidad por el Banco de San Fernando, la ciudad andaluza mantuvo su propia institución con derecho a emisión. Puede consultarse al respecto: FRANCESC CABANA, *Història del Banc de Barcelona (1844-1920)*, Barcelona: Edicions 62, 1978; PEDRO TEDDE DE LORCA, «Burguesía, banca y mercado (1840-1874)», en A. M. BERNAL (dir.), *Historia de Andalucía*, Barcelona, 1984, v. VI, p. 345-397, y, del mismo autor, *El Banco de San Fernando*, Madrid: Alianza Editorial, Banco de España, 2000, y Leopoldo ZUMALACÁRREGUI, «La crisis de la Banca de emisión española en 1847», *Anales de Economía* (Madrid), 34 (1949).

Los intermediarios financieros han jugado un papel importante en el desarrollo económico.² Conocer quiénes fueron y las relaciones que establecieron es importante, aunque no es un tema de exhaustiva producción historiográfica³ para el periodo que interesa a este trabajo. El Banco de Barcelona fue la primera sociedad anónima de la ciudad que contó con multitud de accionistas. Los hombres que pergeñaron y ejecutaron la idea fueron empresarios en el sentido schumpeteriano y conjugaron la «modernidad» con viejas rémoras.

En este trabajo se presenta a los protagonistas de la fundación del Banco. En primer lugar, se hace una semblanza de los mayores accionistas de la entidad, aquellos que en un primer momento adquirieron entre 40 y 100 acciones (cifra que les permitía poder postularse como miembros de la Junta de Gobierno y de la Junta de Dirección del Banco). A continuación, se muestran quiénes fueron los miembros de la primera Junta de Gobierno del Banco elegidos en la Asamblea General de Accionistas celebrada en mayo de 1845, meses antes de su apertura. Por último, se incluye una breve reseña de estos hombres. Muchos de ellos adquirieron, a lo largo del siglo, un papel predominante en la economía catalana, pero en estas fechas tempranas estaban iniciando su renombre. Podría pues hablarse de una «generación de los 40» para definir a este grupo de hombres que desarrollaron en Cataluña una nueva forma de hacer negocios.

En el análisis que aquí se realiza se vincula a estos personajes con las primeras actividades del Banco. El objeto es describir las relaciones establecidas entre estos hombres y la institución, pero también entre ellos. Esta

2. La importancia de la banca para el desarrollo económico y su ligazón con la industrialización ha sido tratado abundantemente. Los clásicos son Alexander GERSCHENKRON, *El atraso económico en su perspectiva comparada*, Barcelona: Ed. Ariel, 1968, y Rondo CAMERON, *La Banca en las primeras etapas de la industrialización*, Madrid: Ed. Tecnos, 1974. Posteriormente este autor editó un conjunto de trabajos sobre este tema en R. CAMERON, *Financing Industrialization*, Aldeshot: Edward Elgar, 1992.

3. En este sentido, N. R. LAMOREAUX, *Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England*, New York: Cambridge University Press, 1994, realza el papel jugado por los banqueros y su círculo de relaciones que actuaron reduciendo asimetrías informativas y canalizando los ahorros hacia el desarrollo económico. Para periodos posteriores hay mayor documentación, véase al respecto Youssef CASSIS, «Finance, Elites and the rise of modern capitalism», y Ginette KURGAN-VAN HENTENRYK, «Finance and society. Social and personal aspects of financial networks», ambos en Clara Eugenia NÚÑEZ (ed.), *Finance and the making of the modern capitalist world, 1750-1931*, Sevilla: Fundación Fomento de la Industria Económica, 1998.

es una presentación preliminar. Este grupo de hombres, que en esta década iniciaron o expandieron su actividad con unas características distintas a las que tuvieron sus predecesores, jugaron un papel importante en fechas posteriores, no sólo en el ámbito bancario catalán y español, sino también en la industria, el comercio y la política.

La apertura del Banco de Barcelona

El primero de mayo de 1844, una Real Orden autorizaba a tres firmas comerciales de la ciudad de Barcelona a abrir un banco de préstamos y descuentos con privilegio de emisión en dicha plaza. Las casas de comercio que habían iniciado los trámites eran las de Girona Hermanos, Clavé y Compañía, la de Plandolit Hermanos y la de José María Serra. El ministro firmante de dicha orden, Juan José García Carrasco (Conde de Santa Olalla), fue sustituido en el cargo al día siguiente por Alejandro Monn, quien no era partidario de extender los privilegios de emisión.⁴ Hasta la siguiente década no se concedió ninguna otra autorización para abrir bancos más que el arreglo que hubo con el Banco de Cádiz tras la desaparición del Banco de Isabel II.

El Banco de Barcelona inició sus actividades en agosto de 1845. Entre sus atribuciones se contaba la de emitir billetes, así como descontar letras y pagarés.⁵ Para iniciar las operaciones contaba con un capital desembolsado de 250.000 duros, que era la cuarta parte de su capital nominal. Este capital fue desembolsado por los accionistas que habían realizado la suscripción de acciones del Banco en agosto de 1844 y que fueron agotadas rápidamente, muestra fehaciente no sólo de la existencia de fondos inmovilizados en la ciudad, sino también de la sed de inversiones que existía. Los 388 propietarios iniciales⁶ de las 5.000 acciones no variaron mucho a lo largo del año, que transcurrió entre la suscripción de las mismas y la apertura del Banco. Los mayores accionistas mantuvieron prácticamente todos

4. Es más que sospechosa la dimisión de García Carrasco y la asunción de Monn un día después de la firma de la Real orden que propiciaba la apertura del Banco de Barcelona.

5. Las letras eran los efectivos propiamente derivados de actividades comerciales, mientras que los pagarés solían reflejar préstamos realizados por la institución.

6. La relación ofrecida por Francesc CABANA, 1978, es la única que recoge la totalidad de los accionistas del Banco en el momento de suscripción de las acciones y en la que se basa este análisis.

su participación accionarial y entre los más pequeños la coincidencia es notable. Podemos suponer que el Banco parecía ser tan buena inversión como para concitar el interés de casi 400 barceloneses dispuestos a prestar su confianza a la nueva empresa. Los estatutos del Banco establecían que aquellos accionistas con menos de 5 acciones no tenían derecho a voto y que, en cualquier caso, cada accionista disponía de un voto, indiferentemente del número de acciones con que contase. Sin embargo, para ser miembro de la Junta de Gobierno se necesitaba contar con la propiedad de 40 acciones, y de 100 acciones para ser elegido miembro de la Junta de Dirección.

Respecto a la distribución de los primeros accionistas, se observa que, por una parte, existía una importante concentración del capital del Banco (el 62%) en pocas manos. Por otra, una gran dispersión de una pequeña porción de ese capital (un 7%). Por la merma que se observa en la evolución de la asistencia de los pequeños accionistas a las Juntas Generales puede concluirse que el control de la institución fue quedando circunscrita a un número reducido de personas.⁷ En el siguiente gráfico puede observarse la concentración de muchos accionistas en el grupo sin poder de decisión (aquel que tenía menos de 5 acciones y que no podía votar) y la concentración de capital en el grupo más restringido de accionistas.

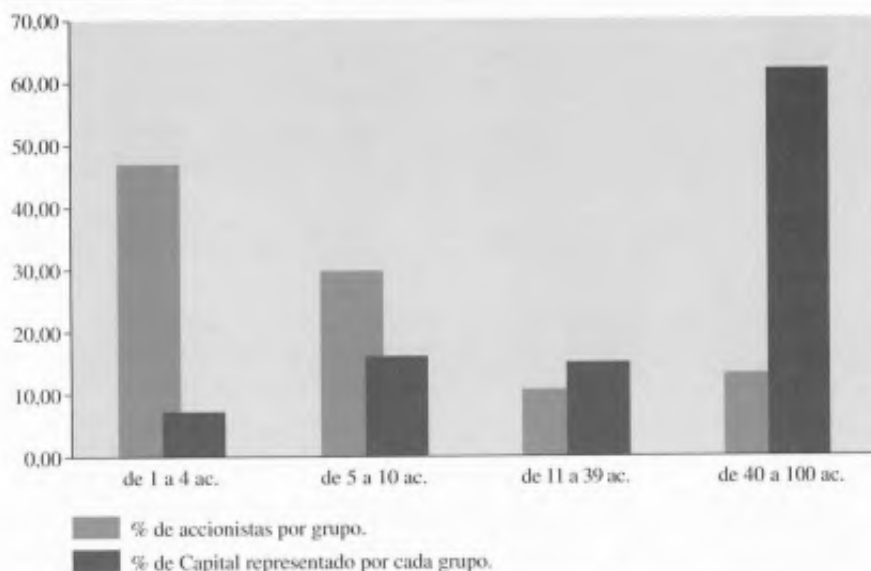
A pesar de la política manifestada por el Banco –tanto en las actas de las diferentes juntas como en la publicación de sus balances– de no concentrar riesgos,⁸ el hecho de que 51 personas concentrasen más del 60% del capital del Banco parece sugerir que los riesgos no estaban especialmente diversificados. Por otra parte, el amplio número de accionistas con menos de 5 acciones también hace suponer que existía un importante sector que podía invertir entre 200 duros (el valor de una acción) hasta 800 duros. Cantidades considerables para la época.⁹

7. Véase el Apéndice documental, donde se incluyen pormenorizados los datos de las Juntas Generales de Accionistas.

8. La precaución, en cuanto al riesgo en un tiempo de gran inestabilidad política, queda de manifiesto en las medidas que tomaron: por una parte, se limitó la tenencia de las acciones (no más de 100 por accionista) y, por otra, afianzaron la política del Banco en el mantenimiento de la mayor parte del capital sin desembolsar.

9. Los sueldos anuales en el Banco (exceptuando los del Administrador y el Comisario Regio) oscilaban entre los 900 duros que cobraba el secretario (quien poseía 3 acciones del Banco) hasta los 150 duros que cobraban el portero y el mozo de almacén.

GRÁFICO 1: CAPITAL Y ACCIONISTAS DEL BANCO DE BARCELONA REPRESENTADOS POR GRUPOS

Fuente: Francesc CABANA, 1974

La dirección del Banco siempre mantuvo la idea de que el capital se encontraba más seguro repartido entre los accionistas que guardado en la cava del Banco.¹⁰ Sin embargo, no eran sólo ellos quienes así pensaban. Los accionistas no eran muy proclives a desembolsar gran parte del capital de las acciones.¹¹ Esta era una actitud normal en la época: muchas de las sociedades por acciones que se formaron, o bien desembolsaron tarde su

10. Así lo explican en el libro conmemorativo del cincuenta aniversario del Banco. Por otra parte, el artículo 25 de los Estatutos señala que la Junta de Gobierno «procurará que en lo posible los accionistas no hagan más desembolso que el 25% que deben satisfacer al contado».

11. En el periodo que nos ocupa, una vez desembolsado el primer 25% del capital inicial, se practicaron tres desembolsos del 12,5% cada uno de ellos. Las fechas de los mismos, según los libros de Actas de las Juntas de Gobierno del Banco de Barcelona (AJGob) son las siguientes: el primero a fines de 1846 (AJGob, 18, noviembre, 1846), otro en agosto de 1847 (AJGob, 28, junio, 1847, y 18, agosto, 1847) y por último el que fue motivado por la crisis de 1848 (AJGob, 21, marzo, 1848). No obstante, en 1850 se habían reintegrado todos ellos y el capital desembolsado volvía a ser el 25% del inicial.

capital, o bien desembolsaron sólo una parte. Esta forma de actuar estaba relacionada con la garantía que ofrecían los accionistas y es indudablemente de un pasado que todavía no se había terminado de liquidar a mediados del XIX. Este pasado tenía que ver con un código de confianza existente entre los que se relacionaban para hacer negocios, pero también con un imaginario extendido, para el cual la posesión de metálico *era* la riqueza. La aparición del Banco de Barcelona, la extensión del uso del billete y las cuentas corrientes, de alguna manera el inicio de la virtualidad del dinero, contribuyó al giro que fueron tomando las formas de hacer negocios en la plaza.

Los protagonistas de la fundación: los mayores accionistas del Banco de Barcelona

A fin de ofrecer un acercamiento a los protagonistas del quehacer del Banco en el periodo se han escogido los mayores accionistas en el momento de la suscripción inicial de las acciones. Ellos concentraron gran parte del capital, formaron una primera comisión para la calificación de las firmas¹² de la Junta de Gobierno y eran quienes tenían derecho al voto en las juntas generales de accionistas. Se ha seleccionado el grupo que, entre 1844 y 1845,¹³ estaban en condiciones de ser elegidos miembros de la Junta de Gobierno porque poseían entre 40 y 100 acciones. Se ha incluido también la calificación que les dio el Banco y la ocupación a la que se dedicaban primordialmente.¹⁴

12. La calificación de las firmas era una de las actividades más delicadas que debía realizar el Banco. Consistía en conceder un límite de crédito a sus clientes. Estos eran ordenados en clases según la confianza que mereciesen al banco.

13. Una evolución de los accionistas puede seguirse a través de las actas de las juntas de Dirección del Banco. Para realizar un análisis de la concentración o dispersión accionarial es necesario abarcar un periodo más amplio y practicar un vaciado completo de los trasposos de acciones durante el mismo.

14. Esta columna es tentativa. En algunos casos, en las actas del Banco, junto a la clasificación aparece la ocupación de la persona en cuestión. En otros, se ha recurrido a las diferentes fuentes que se citan.

CUADRO 1: LOS MAYORES ACCIONISTAS¹⁵ DEL BANCO DE BARCELONA (1844-45)

NOMBRE ACCIONISTA	Número de acciones	Clase ¹⁶	Operaciones % entre 1845-46 ¹⁷	sobre total descontado ¹⁸	Ocupación
Brocca hermanos (F. Brocca)	100	19	No		20
Castañer, Joaquín	100	1	3.000		21
Clavé, Juan Bautista	100	22	No		Comerciante ²³
Fontanals, Buenaventura	100	7/8 ²⁴	No		25
Girona, Manuel	100	(JG)	No		
Güell, Juan	100	3 (JG) ²⁶	25.390	1,2%	

15. Los accionistas incluidos son todos los de la relación de Cabana (referida a 1844), más José Parladé y Joaquín Serra, que en 1844 aparecen como Serra y Parladé con 100 acciones y en la relación del acta del notario Planas y Compte de 1845 lo hacen con 50 y 40 acciones, respectivamente. Se han recogido ambas representaciones a efectos de mostrar la relación existente. En el cuadro no se han incluido datos referentes a la ocupación de los miembros de la Junta de Gobierno y Dirección, que se analizan separadamente más adelante.

16. Se han incluido en esta tabla aquellas calificaciones que se conocen de los mayores accionistas a lo largo del periodo. Aquellos que no aparecen clasificados no quiere decir que no lo estuvieran, sino que hasta 1850 no había quedado registrado. La clasificación abarcaba una docena de clases en este primer momento. La primera era la que mayor crédito podía obtener y, para 1848 que se tienen datos, era de un máximo de 80.000 duros.

17. Se han contabilizado las operaciones realizadas entre agosto de 1845 y junio de 1846 y se han contado tanto las primeras operaciones como las renovaciones. Están contabilizadas en duros, unidad con la que el Banco llevaba sus cuentas.

18. De aquellos que superan el 1%.

19. No sabemos qué calificación le dieron, sí que en JGob, 7, octubre, 1847, fue eliminado.

20. Francesc CABANA, *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la Revolució Industrial a Catalunya*, v. I, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994, sugiere que Francesco Brocca era italiano. En 1841 fue accionista de la Sociedad de Navegación e Industria.

21. Accionista de la Cía de Navegación e Industria, de la Cía Española, de la Agrícola Catalana y de Güell y Cía, entre otras. Véase la Base de Dades «Empreses i empresaris a la Catalunya del s. XIX», del Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona. (A partir de ahora se citará como Base de Dades.) Esta base de datos se ha construido en base al vaciado sistemático de las actas notariales de sociedades.

22. No hay registro a lo largo de estos años de la clasificación que le dieron.

23. Miembro de la casa de comercio Girona Hermanos, Clavé y Compañía.

24. En Junta de Gobierno del 21 octubre 1847 fue eliminado por corredor de cambios. Sin embargo en los años posteriores estuvo calificado en las clases 7 y 8.

25. Buenaventura Fontanals invirtió entre 1840-49 en la Maquinista Terrestre y Marítima (Base de Dades).

26. Juan Güell abandonó la Junta de Gobierno en septiembre de 1849 tras ser reelegi-

NOMBRE ACCIONISTA	Número de acciones	Clase	Operaciones % entre 1845-46	sobre total descontado	Ocupación
Lerena, Manuel	100	(JG)	No		
Mandrí, Francisco	100	4/5	20.000		comerciante ²⁷
Martí i Balius, Ramón de	100		62.804	3%	²⁸
Plandolit, José	100	(JG) 5 ²⁹	36.180 ³⁰	1,7%	
Plandolit, José Rafael	100	(JG)			
Safont, Jaime	100	4/6	13.454		³¹
Salvador, Antonio	100	3	No		³²
Serra y Parladé	100		5.000		comerciantes ³³
Serra y Soler, Mariano	100		No		comerciante
Serra, José María	100	(JG)	176.566	8,1%	
Villavecchia, Ignacio	100	(JG)	1.000		
Girona, Ignacio	56		³⁴		³⁵
Plandolit, Pedro José	56				³⁶
Serra Hermanos	50 ³⁷	4/6	17.544		³⁸

do en la Junta General de Accionistas de ese mismo año. Por esa razón aparece su clasificación en años posteriores.

27. Mandrí fue a quien alquiló el Banco de Barcelona el primer edificio donde se ubicó en 1845. Comerciante. Participó en la construcción del Liceo y en la limpieza del puerto de Barcelona en 1845 (Base de Dades).

28. Ramon de Martí i Estruch es citado por Francesc CABANA, 1994, v. 1, como uno de los principales accionistas de la Compañía de Navegación e Industria y Presidente de la Sociedad Económica de Amigos del País.

29. Plandolit Hermanos aparecen calificados en la clase 5.

30. Operaciones realizadas en nombre de Plandolit Hermanos.

31. Jaime Safont y Lluch consta como comerciante (F. CABANA, 1994). Hermano de Josep Safont, comerciante y banquero de Madrid. Accionista de la Cía de Navegación e Industria, fue uno de los grandes inversores en el periodo según se desprende de la información recogida en la Base de Dades.

32. Antonio Salvador (o Salvador) invirtió en la Barcelonesa de Seguros Marítimos, entre otras (Base de Dades).

33. Sociedad compuesta por José Parladé y Joaquín Serra Franch. Ambos aparecen al final de esta tabla con las acciones que en 1845 suscribieron por separado.

34. En este periodo Girona Hermanos Clavé y cía realizó operaciones por valor de 9.101 duros.

35. Hermano de Manuel Girona, de Girona Hnos Clavé y Cía.

36. De la firma Plandolit Hermanos, hermano de José Rafael, uno de los primeros directores del Banco.

37. Según el acta notarial de agosto de 1845 estaban en posesión de 70 acciones.

38. Serra Hermanos estaba representado por José Serra y Marrugat y la sociedad, en los años de 1840, tenía inversiones en la Barcelonesa de Seguros Marítimos, la Berenguera, la

NOMBRE ACCIONISTA	Número de acciones	Clase	Operaciones % entre 1845-46	sobre total descontado	Ocupación
Esteve, Juan	43	7	740		comerciante ³⁹
Anglada, Jacinto María	40	⁴⁰	800		⁴¹
Bacardí, Ramón	40	1	No		comerciante propietario ⁴²
Badía, Jaime	40 ⁴³	(JG)	No		
Biada, Miguel (o Viada)	40		No		⁴⁴
Brusi y Ferrer, Antonio	40	3	No		editor ⁴⁵
Canadell, Juan	40	4/5	39.708	1,8%	fabricante ⁴⁶
Carbó, Ignacio	40	9	No		⁴⁷
Casamitjana, Cayetano	40	9	4.548		comerciante fabricante ⁴⁸
Coca y hno (Lorenzo Coca)	40	3/6 ⁴⁹	No		comerciante ⁵⁰

Carbonera Catalana, la Española y la Catalana de Seguros, entre otras empresas (Base de Dades).

39. Base de Dades.

40. Es eliminado en Junta de Gobierno de 30 de septiembre de 1847 sin que se conozca su calificación anterior.

41. Jacinto María Anglada consta como inversor de la Cía de Navegación e Industria (Base de Dades).

42. Base de Dades.

43. Según acta notarial de agosto de 1845 poseía 50 acciones.

44. Miguel Biada y Bunyol fue promotor del Ferrocarril de Barcelona a Mataró en 1848: F. CABANA, *La burguesía catalana. Una aproximació històrica*, Barcelona: Proa, 1996.

45. A Antonio Brusi i Ferrer se le conoce como el editor del *Diario de Barcelona* («el Brusi»). Sin embargo, también introdujo por primera vez la aplicación del vapor en un establecimiento de artes gráficas (F. CABANA, 1994). Según J. CARRERA PUJAL, *La economía de Cataluña en el siglo XIX*, t. 3, Barcelona: Ed. Bosch, 1961, el editor de un diario debía pagar 800 reales de contribución fija y directa y depositar 80.000 reales (4.000 duros) en un Banco. En los años que nos ocupan, la tirada del *Diario de Barcelona* era de 3.000 ejemplares.

46. Poseía una fábrica de tejidos e hilados en Sant Martí de Provençals (F. CABANA, 1994).

47. Entre las actividades que realizó fue vocal del Consejo de Administración de la Sociedad Catalana para la iluminación de gas, que comenzó a funcionar en 1842-43 (Base de Dades).

48. Base de Dades.

49. Lorenzo Coca y Hermano fueron calificados en la clase 3 (Junta de Gobierno, 7 de octubre de 1847); en 1848, descendieron hasta la clase 6 y, finalmente, en 1851, volvieron a calificarlos en la clase 4.

50. Base de Dades.

NOMBRE ACCIONISTA	Número de acciones	Clase	Operaciones % entre 1845-46	sobre total descontado	Ocupación
Coma, Tomás	40	(JG)	25.912	1,2%	fabricante
Dotres, Clavé y Fabra	40	3 ⁵¹	34.500	1,6%	⁵²
Flaquer Padrines, Mariano	40	(JG)	122.409 ⁵³	5,6%	
Font y Archer, Juan	40	6 ⁵⁴	No		comerciante propietario ⁵⁵
González de Faría, Serafín	40	9 y (JG) ⁵⁶	73.176	3,4%	comerciante
Guille, Claudio	40	7	No		comerciante ⁵⁷
Guille, Roberto	40	7	No		comerciante
Maciá, Félix	40	11/9	11.610		almacenista de drogas ⁵⁸
Manté, Pedro	40	10/11	No		fabricante ⁵⁹
Martorell, Quirico	40	11	No		⁶⁰
Milá de la Roca, José	40		No		comerciante propietario ⁶¹

51. En las Actas de la Junta de Gobierno de 21 de octubre de 1847 señalan la clase 3 para Dotres, Clavé y Fabra, sin embargo dicen que bajan de clase, con lo que es de suponer que en fechas anteriores ocupasen una de las dos primeras clases.

52. Roser GALÍ, *L'origen dels capitals invertits en la construcció del ferrocarril a Catalunya de 1844 a 1875*, trabajo de investigación inédito, Universidad de Barcelona, 1999, p. 140, señala que «*Miquel Clavé i Gil Bonaventura Fabra tenien una fàbrica de sedes al carrer Carretes del Raval barceloní. La societat, Dotres, Clavé i Fabra, era considerada, de fet, una casa de comerç. La participació d'aquesta en empreses franceses, una a Lió i una a París, ens indicaria que tocaven tant la fase de comercialització com de producció, ja que la zona de Lió era una de les tradicionalment productores de teixits d'aquesta fibra*».

53. Incluye Flaquer Mariano e Hijo.

54. En 1850 les suspendieron la calificación.

55. Natural de Sant Feliu de Guíxols (Base de Dades).

56. La calificación de Serafín González de Faria se recoge en el año 1848 en la clase 9; en marzo de 1850, aparece como suspensa y no vuelve a aparecer.

57. La sociedad que los Hermanos Guille formaron en 1848 tenía como objeto «*cultivar las relaciones con diferentes casas de comercio tanto nacionales como extranjeras*» (Base de Dades).

58. Esta es la actividad que consta en las actas de la Junta de Gobierno cuando calificaron la firma. Al parecer se trata de Félix Macià Gelbert, padre de Félix Macià Bonaplata (F. CABANA, 1996).

59. En la constitución de una sociedad a su nombre en 1850 el objeto de la misma era la «*fabricación y venta de tejidos de estambre puro y con mezclas*» con un capital de 90.000 ptas (Base de Dades).

60. En los 40, invirtió en la Barcelonesa de Seguros Marítimos, La Española, la Sociedad de Q. y M. Martorell y en la Cía de Oliveras (Base de Dades).

61. Base de Dades.

NOMBRE ACCIONISTA	Número de acciones	Clase	Operaciones % entre 1845-46	sobre total descontado	Ocupación
Mitjana, Antonio	40	⁶²	No		
Pascual Inglada, Sebastián Antón	40	(JG)	No		
Peyra y Mach, Agustín	40	(JG)	68.000	3,1%	
Pi, Salvador	40	9	No		⁶³
Planás y Molist, Francisco	40	4/6	No		⁶⁴
Rabasa, Gerónimo	40	(JG)	No		⁶⁵
Ricart, Jayme	40	6/7 (JG)	10.620		fabricante
Roig y Rom, Miguel	40	(JG)	19.784		
Salomó, Pedro	40	11	7.000		
Sirvén, Mariano	40	6/7	83.825	4%	comerciante ⁶⁶
Parladé, José	40	(JG)	No		
Serra y Franch, Joaquín	50		No		⁶⁷

Fuente: actas de la Junta de Gobierno y actas de la Junta de Dirección del Banco de Barcelona, base de dades «Empreses i empresaris a la Catalunya del segle XIX» del Departament d'història i institucions econòmiques (Universitat de Barcelona) y F. CABANA (1978)

La cantidad de individuos que figuran como comerciantes es mayoritaria. Sin embargo, esta clasificación por la actividad puede resultar engañosa. Es muy probable que tuviesen la matrícula de comerciantes pero, en el periodo que nos ocupa, sus inversiones comenzaran a diversificarse. Las sociedades que aparecieron en Barcelona en esta década contaron con la presencia de muchos de estos hombres.

La capacidad inversora de estos individuos no se ve reflejada en el número de acciones del Banco que poseyeron. Muchos de los nombres que en esos años realizaron inversiones importantes en la ciudad, o que estaban reconocidos como firmas importantes, no suscribieron acciones del Banco

62. Excluido de la calificación en las actas de la Junta de Gobierno del 28 de octubre de 1847. No se conoce la calificación que le dieron anteriormente.

63. Las inversiones que constan en la Base de Dades son para años posteriores.

64. Según la Base de Dades, invirtió en la Barcelonesa de Seguros Marítimos. Consta como hacendado.

65. No se ha podido obtener información de Rabassa, quien fue miembro de la Junta de Gobierno y falleció tempranamente.

66. También es citado como Sirvent. Nació en La Habana. Invirtió en la Barcelonesa de Seguros Marítimos y en el Crédito y Fomento, entre otras (Base de Dades).

67. Joaquín Serra y Franch junto con José Parladé tenían la sociedad Serra y Parladé.

o lo hicieron en escasa cantidad.⁶⁸ La calificación que el Banco les otorgó en el periodo refleja la capacidad de crédito que el Banco les había concedido. Por ella, puede observarse que determinados accionistas, que no estaban incluidos en las clases más altas, hicieron un importante desembolso en acciones del Banco. No puede afirmarse ninguna relación entre la propiedad de las acciones y la calificación de la firma. No es sorprendente que algunos grupos actuaran como dinamizadores de la inversión⁶⁹ en el Banco, ni que otros grupos no participaran.

Los hombres que participaron activamente en la primera suscripción accionarial del Banco poseían, en su mayor parte, su propio negocio (casa de comercio o empresa fabril, fundamentalmente) y en esta década fueron diversificando sus inversiones, que irían consolidando a lo largo de los años siguientes. Un grupo fue especializándose en las inversiones en sociedades industriales, otro grupo en las sociedades comerciales y de seguros y hubo algunos que diversificaron sus inversiones. Ninguno de los dos grupos fue estático en el tiempo. Estos grupos por preferencias inversoras también estaban representados en la Junta de Gobierno del Banco.

Las juntas de Dirección y Gobierno del Banco de Barcelona

La Junta de Gobierno del Banco de Barcelona estaba compuesta por 15 miembros elegidos en las juntas generales de accionistas, donde también se elegía a 3 suplentes. La misma Junta de Gobierno elegía a 3 directores, que eran quienes componían la Junta de Dirección. Ambas juntas

68. Es llamativo que hombres calificados por el Banco en la primera clase hiciesen una pequeña inversión en el Banco, o ni siquiera invirtiesen. Personajes como Francisco Fontanellas (15 acciones) Rafael Sabadell (10 acciones), Salvador Bonaplata (15 acciones) o Juan Amell (8 acciones) figuran todos entre la clase 1 y 2. Otros, que figuran en las mismas clases, como Xifré, Vidal Cuadras o Ramón Tort por citar sólo algunos, no suscribieron ninguna acción en un primer momento. El caso de los Hermanos Vidal Cuadras es especialmente significativo por la relación de parentesco establecida con Girona.

69. Los factores que determinan la inversión son fundamentalmente el precio del dinero (tipo de interés) y las expectativas. Es posible sospechar que, en el periodo de estudio, el factor realmente determinante fuera las expectativas que generaba una inversión. Dichas expectativas estaban íntimamente relacionadas con la reputación y la confianza que ofrecieran los directivos de la empresa, así como también con el periodo expansivo que estaba viviendo la ciudad.

contaron en los primeros años de su existencia con mucha estabilidad. Todo indica que el núcleo original se mantuvo firmemente votado por los accionistas.⁷⁰

Los hombres que formaron parte de la primera Junta de Gobierno del Banco de Barcelona se recogen en el Cuadro 2. A estos nombres hay que añadir el de Serafín Gonzálvez de Faría, quien fue electo vocal suplente en la primera Junta General de Accionistas, pero que sustituyó de forma inmediata a Jaime Badía, nombrado administrador del Banco. Con el fin de seguir las incidencias de las juntas generales de accionistas se ha incluido un Apéndice documental al final de este trabajo.

CUADRO 2: MIEMBROS DE LA PRIMERA JUNTA DE GOBIERNO DEL BANCO DE BARCELONA Y VOTOS OBTENIDOS EN LAS RESPECTIVAS JUNTAS GENERALES DE ACCIONISTAS (1845-1850)

Nombre	Votos 1845	%	Votos 1846	%	Votos 1847	%	Votos 1848 ⁷¹	%	Votos 1849	%	Votos 1850	%
<i>Manuel Girona</i>	mayoría						85	98			39 ⁷²	97
<i>José M. Serra</i>	mayoría						36	41				
<i>J. Rafael Plandolit</i>	mayoría											
<i>Juan Güell</i>	117	94	unani.						52	72		
<i>Jaime Badía</i>	116	93					37	43				
<i>Miguel Roig i Rom</i>	116	93	unani.						51	71		
<i>Tomás Coma</i>	114	91	unani.						53	73		
<i>S. Antón Pascual</i>	113	90	unani.						70	97		
<i>Manuel Larena</i>	109	87			47	77					40	100
<i>Mariano Flaquer hijo</i>	102	81			37	61					31	77
<i>A. Peyra y Mach</i>	102	81			35	57					26	65

70. Puede observarse en el Apéndice documental el seguimiento de las votaciones en las juntas generales de accionistas.

71. En esta Junta debió realizarse una segunda votación ya que muchos de los candidatos no alcanzaron el 50% en una primera vuelta. Aquí se han reflejado los votos de la primera vuelta.

72. No tenemos forma de averiguar si Girona seguía en las votaciones la actitud caballeresca de no votarse a sí mismo o si contaba con un furibundo contrario en las mismas. El caso es que en esta votación quedó de manifiesto que algunos miembros sí se votaban a sí mismos en las elecciones. Larena y Parladé obtuvieron 40 votos, el mismo número de asistentes a la Junta.

Nombre	Votos	%	Votos	%	Votos	%	Votos	%	Votos	%	Votos	%
	1845		1846		1847		1848		1849		1850	
<i>José Parladé</i>	100	80			43	70					40	100
<i>José Serra</i>	99	79					33	38				
<i>Ignacio Villavecchia</i>	87	69					79	91				
<i>Jaime Ricart</i>	77	62					36	41				
Total asistentes	125		77		61		86		72		40	
a la Junta General de Accionistas												

Fuente: actas de las juntas generales de accionistas del Banco de Barcelona

Tras los números que se muestran en la tabla precedente se esconden algunas discusiones interesantes que nos ofrecen un perfil más cuidado de los personajes. La primera Junta General de Accionistas que realizó una votación para elegir la Junta de Gobierno, tras la apertura del Banco, fue la de febrero de 1846. Días antes se produjo una noticia que la Junta General de Accionistas parece haber pasado por alto: el ministro Alejandro Mon acusó al Banco de especular con deuda pública en lugar de ofrecer auxilios a la industria de la ciudad.⁷³ Quizás la forma de manifestar la aprobación a los gestores del Banco fue la unanimidad con la que salieron electos los cargos que se pusieron a votación.⁷⁴ En las siguientes juntas, las votacio-

73. En el capítulo 5 de mi trabajo de investigación citado al principio, se analiza con detenimiento este tema. No se ha encontrado ningún rastro de este asunto ni en las memorias del Banco ni tampoco en las actas de las juntas generales de accionistas.

74. En esta Junta General de Accionistas se planteó la necesidad de nombrar una comisión que reformase los Estatutos. La única información que rescatan las actas de dicha discusión es quiénes se pronunciaron a favor y en contra de la conformación de dicha comisión. Tomaron la palabra en contra: Pedro Plandolit, Francisco Hereten, Rafael Plandolit, Pedro Manuel Durán, José Plandolit y Juan Bautista Perera. A favor lo hicieron: Sebastián Antón Pascual, Tomás Coma, Jayme Badía, Pedro Milá de la Roca y Joaquín Milá de la Roca. Llama la atención que los Plandolit aparezcan en disconformidad con el grupo miembro de la Junta de Gobierno. En ese momento, Rafael Plandolit era uno de los directores del Banco. La discusión no se zanjó ese día y convocaron una nueva Junta General de Accionistas extraordinaria para el siguiente domingo, 22 de febrero de 1846. En la misma abrieron la votación sobre los vocales con los que debía contar la comisión, hablaron algunos y finalmente la propuesta sometida a votación fue la siguiente: «*Si la comisión se deberá componer de quince ss. accionistas unidos a los quince vocales de la Junta de Gobierno*». Esta propuesta se aprobó por unanimidad. La votación para elegir esta comisión se realizó por papeletas. Habían asistido 90 accionistas y votado 84. La elección para formar parte de la

nes pusieron de manifiesto ciertas tensiones entre los grupos que componían el Banco.

La Junta de Dirección del Banco de Barcelona estuvo compuesta a lo largo del periodo por José Rafael Plandolit, José María Serra, Manuel Giroña y Mariano Flaquer. José Rafael Plandolit formaba parte de la firma Plandolit Hermanos,⁷⁵ una casa de comercio de la ciudad. Los hermanos Plandolit habían nacido en México (Chiapas) y regresado a Cataluña instalándose en Barcelona como comerciantes. José Rafael falleció en septiembre de 1846⁷⁶ y en la Junta General de Accionistas de febrero de 1847 debió elegirse un sustituto para ocupar su lugar en la Junta de Gobierno. En dicha Junta se puso de manifiesto que tras el fallecimiento de José Rafael Plandolit la familia, por razones que desconocemos,⁷⁷ manifestó ciertas susceptibilidades que se limaron cuando, en 1848, José Plandolit consiguió un lugar en la Junta de Gobierno.

La elección del nuevo director, tras el fallecimiento de Plandolit, se había practicado en el seno de la Junta de Gobierno y recayó en Mariano Flaquer.⁷⁸ Sin embargo, el cargo de Flaquer en la Junta de Gobierno debía salir a votación en la siguiente Junta General de Accionistas (agosto de 1847). Se discutió en la Junta de Gobierno y decidieron que, aunque a J. R.

comisión recayó sobre Ramón de Bacardí, 82 votos; Pedro Manuel Durán, 80; José Amell, 49; Claudio Guille, 44, y Juan Font y Archer, con 43 votos. Se abrió una nueva votación sobre los que no habían alcanzado mayoría y salieron elegidos: Jayme Safont, Ramón Maresch y Ros, Ventura Vidal, Juan Francolí, Francisco Hereter, Carlos de Martí, Gerónimo Rabasa, José Gordón, Ignacio Carbó y Mariano Sirvent (que fue elegido porque tenía más acciones que los otros dos, que habían sacado igual número de votos y que eran Pedro Soler y Perich y José Salvador). Hasta 1850 no existe más información acerca de esta reforma de los Estatutos.

75. La constitución de esta familia, en cuanto a los nombres que se han registrado en esta investigación, parece ser la siguiente: José Plandolit Ribas era el padre de José Rafael Plandolit (que fue director del Banco desde su fundación hasta que falleció) y de Pedro José Plandolit. A su vez, José Plandolit Ribas fue miembro de la Junta de Gobierno a partir de 1848. Domingo Plandolit Ribas parece ser hermano de José. Véase también al respecto R. Galí, 1999.

76. Su fallecimiento es recogido en las actas de la Junta de Gobierno del 21 de septiembre de 1846.

77. Lo único que señalan las actas de la Junta de Gobierno es que, en diciembre de 1846, el padre de José Rafael Plandolit, José Plandolit, reclamó las 100 acciones de su hijo. Finalmente éstas, y por decisión de la dirección del Banco, fueron a parar a su hermano Pedro José, quien a su vez, en ese momento, traspasó a su madre las 87 acciones que poseía.

78. Mariano Flaquer obtuvo 11 votos, mientras Juan Güell obtuvo 3.

Plandolit todavía le quedaba un año de ejercer sus funciones sin refrendo de la Junta General de Accionistas, Flaquer no podía gozar de dicho plazo. Así es que debía presentarse su cargo en la Junta de Gobierno a votación por parte de la Junta General de Accionistas. En dicha Junta, para la presentación de la votación, tomó la palabra Sebastián Antón Pascual, quien:

«en nombre y por encargo de la junta de gobierno, expuso: que al designar la misma entre sus individuos cuyo encargo termina en la actualidad, al S. D. Mariano Flaquer, se había atenido al lugar que dicho Sr. ocupa en la propia junta según el resultado de la elección de la Jeneral de accionistas, prescindiendo de los derechos que acaso pudiera atribuir al mismo S. Flaquer su reciente nombramiento de Director verificado por la Junta de Gobierno; y que esta prefiriendo así en caso de duda, á un acto propio las consecuencias de otro de la junta jeneral había creído proceder cual cumplía á su delicadeza, sin ánimo empero de rebajar en ningún sentido la mucha consideración que le merece el Sr. Flaquer, de cuyo celo, laboriosidad e inteligencia se hallaba la junta de gobierno altamente satisfecha.

Procedióse al repartimiento de papeletas en blanco para la votación que iba a verificarse. El Sr. Pons preguntó si la palabra “reelección” equivaldría a la expresión de los nombres de los Srs Vocales salientes, á lo cual se contestó afirmativamente *después de un ligero altercado con el S. Plandolit, D. Pedro José, sobre si esta pregunta prejuzgaba el resultado o tendía a prevenir el ánimo de los Srs. votantes*». ⁷⁹

Lo confuso del texto permite imaginar lo embarazosa que debió resultar la situación para Sebastián Antón Pascual cuando planteó la votación. Tampoco debió ser grato para Flaquer comprobar cómo, entre los cuatro cargos que se elegían, él quedaba el tercero. El miembro más votado fue Manuel Lerena, quien parece ser un personaje con bastante aceptación entre los accionistas del Banco. Quizás no sea muy aventurado suponer que las relaciones de Flaquer con Ceriola⁸⁰ pesaron mucho a la hora de su elección como director en el seno de la Junta de Gobierno, pero su aceptación entre los accionistas no era tan amplia.

Lo único que puede ser afirmado con seguridad es que en los inicios del Banco de Barcelona la toma de decisiones no fue tan monolítica como años

79. Actas de la Junta General de Accionistas del 1 de agosto de 1847. Subrayado mío.

80. Ceriola y Flaquer eran cuñados y José Ceriola fue un elemento muy importante en las operaciones realizadas por el Banco con deuda pública en Madrid y por las que fue acusado de especulador.

después se creyó que había sido y la autoridad y el prestigio de Manuel Girona fue forjándose con el paso de los años. El primer acontecimiento que fue definitivo para asentar su autoridad fue la resolución de la crisis de 1848.⁸¹

Las inversiones de los miembros de la Junta de Gobierno del Banco de Barcelona

Para observar hacia donde se dirigieron las inversiones de los principales protagonistas de la fundación del Banco en el periodo de referencia se analizaron las inversiones que los miembros de la Junta de Gobierno del Banco realizaron en las principales sociedades anónimas que funcionaron en Barcelona en la segunda mitad de la década de 1840, tal y como se refleja en el Cuadro 3. Las sociedades seleccionadas fueron tres compañías relacionadas con el comercio y las finanzas, *Navegación e Industria*, la *Catalana General de Seguros* y la *Barcelonesa de Seguros Marítimos*, y dos dedicadas a la fabricación industrial, la *Maquinista Terrestre y Marítima* y la compañía de Juan Güell, *Güell y Cía*.⁸²

De las tres empresas englobadas en comercio-finanzas, *Navegación e industria* era una empresa de carácter comercial (a diferencia de las otras dos). Su objeto social era el «transporte marítimo mediante buques a vapor». Se creó como sociedad anónima en 1841, pero sus orígenes se encontraban en la Empresa Catalana de Buques de Vapor y en los negocios navieros de Joan Reynals (primer director de la compañía, era un comerciante que fue responsable de la Ceca).⁸³ En el momento de convertirla en sociedad anónima, el valor que se le otorgó fue de 216.000 duros y participaron, además de Reynals, Francesco Brocca, Ignacio Villavecchia, Joaquín Castañer, Girona Hermanos Clavé y Cía y Josep Vilardaga. La *Barcelonesa de Seguros Marítimos* se constituyó como sociedad anónima (fue la primera creada en Cataluña) en 1838. Su objeto social era el de cubrir o

81. Más información sobre estos aspectos puede encontrarse en Yolanda BLASCO, 2000.

82. La información sobre las empresas se ha construido en base a NADAL, SUDRIÀ y otros, *Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)*, Mimeo. La Base de Dades ha ofrecido la información necesaria sobre la constitución de las empresas y sus accionistas en el periodo.

83. Francesc CABANA, 1994.

asegurar los riesgos de los transportes marítimos, estaba pues dirigida a asegurar los efectos del comercio. Se estableció un capital nominal de 250.000 duros, pero sólo se desembolsó entre el 3 ó el 6%. En la primera escritura firmaron Pere J. Ortembach, Josep Martorell, Josep Mataró, Elias i nebots y Jacint Tintó. La *Catalana General de Seguros* se constituyó en 1845 por un grupo muy próximo a Manuel Girona. Su objeto social era un poco más amplio que el de la *Barcelonesa*: no sólo se dedicaba a los seguros marítimos, sino que también se ocupaba de los seguros de vida, contra incendios, cosechas y para la exención de las quintas. El capital nominal era de 5 millones de duros, pero en un primer momento sólo se desembolsó un 2%. La caja de la compañía, según se estipulaba en el contrato de constitución de la sociedad, se situaría en el Banco de Barcelona.⁸⁴

Respecto a las empresas de carácter industrial que se han seleccionado, *Güell y Cía*, la empresa de tejidos de Juan Güell situada en Sants y más conocida como «El Vapor Vell», contaba en 1850 con ocho socios (J. Güell, D. Ramis, P. M. Tintoré, J. Jaumandreu, E. Gatell, C. Ascacibar, S. A. Pascual Inglada y J. Castañer), que habían repartido un capital de 405.000 duros. La proporción mayor de ese capital (un 67%) le correspondía a Juan Güell. La *Maquinista Terrestre y Marítima* no existía como tal en el periodo de nuestro estudio. La historia de esta empresa metalúrgica y de construcción de máquinas se remonta a 1834, cuando un industrial francés inició el proyecto. En 1838, Manuel Lerena compró los talleres siguiendo indicaciones, entre otros, de Juan Güell y Nicolás Tous y Soler. Todos ellos fundaron la Compañía Barcelonesa de Fundición y Construcción de Máquinas en 1838. Tres años después cambiaron el nombre por el de Tous, Ascacibar y Cía y encabezó la empresa Nicolás Tous y Mirapeix, hijo del anterior. Aunque la Maquinista no fue constituida con ese nombre hasta 1855, estas fueron las sucesivas etapas por las que pasó.

84. Acta Notarial de J. M. Planas Compte, 22-12-1845.

CUADRO 3: INVERSIONES DE LOS MIEMBROS DE LA JUNTA DE GOBIERNO DEL BANCO DE BARCELONA (1845-1850)

NOMBRE ACCIONISTA	Navegación e Industria	Catalana Gral. de Seguros	Barcelonesa de Seguros Marítimos	Maquinista Terrestre y Marít.	Güell y Cía.	Inversiones
<i>Badía, Jaime</i>			1849	1848-1855		C-F
<i>Coma, Tomás</i>					1848	F
<i>Flaquer, Mariano (hijo)</i>		1849				C
<i>Girona Hnos*</i>	1847-50	1845				C
<i>Girona, Manuel</i>						
<i>González de Faría, Serafín</i>			1848-49			F
<i>Güell, Juan</i>				1840-55	1848-56	F
<i>Lerena, Manuel</i>		1845		1839-49		C-F
<i>Parladé, José</i>	1847					C
<i>Pascual Inglada, S. A.</i>	1847				1850	C-F
<i>Peyra y Mach, Agustín</i>			1848-49			F
<i>Plandolit Hnos*</i>						
<i>Plandolit, José Rafael</i>	1845					C
<i>Ricart, Jayme</i>				1839-55		F
<i>Roig y Rom, Miguel</i>	1847		1849	1848-49		C-F
<i>Serra, José</i> (datos de Serra Hnos)		1845	1845			C
<i>Serra, José María</i>	1841			1855		C-F
<i>Villavecchia, Ignacio</i>	1841-53					C

La presente Tabla se ha construido gracias a la Base de Dades. Se han colocado los años sobre los que tenemos noticias de inversiones en el periodo que nos ocupa. Las columnas sombreadas corresponden a aquellas empresas de carácter comercial o financiero, mientras que las blancas son las empresas industriales. Se han incluido las casas comerciales de Girona y Plandolit, con un asterisco. La C indica comercio y finanzas y la F inversiones fabriles.

Tal y como puede observarse en el Cuadro 3, los miembros de la Junta de Gobierno del Banco de Barcelona en este periodo pueden dividirse en tres grupos (bastante equilibrados, por cierto), según la elección de sus inversiones: el de aquellos que prefirieron invertir en sociedades comerciales y de seguros, el de quienes se dirigieron a la industria y aquellos que diversificaron sus inversiones entre unas y otras compañías. Los miembros de la Junta de Dirección en el periodo fueron: José María Serra, José Rafael Plandolit (quien al fallecer fue sustituido por Mariano Flaquer) y Manuel Girona. Estos se reunían dos o tres veces por semana y participaban de la Junta de Gobierno, que se reunía cada 15 días.

José María Serra era un importante naviero y comerciante barcelonés, nacido en Chile y con numerosos contactos con América en sus negocios. Acostumbraba a representar en las Juntas Generales a numerosos accionistas. Entre ellos destacan su mujer, Dorotea Chopitea de Serra, Ventura Cerrajería y Eladio Gallo, de Madrid, y algunos accionistas que no dejan de tener su interés porque corroboran el amplio espectro de relaciones que manejaba José María Serra.⁸⁵ De los miembros de la Junta de Dirección es quien diversificó más sus inversiones. Serra no pareció gozar de la simpatía de los accionistas del Banco. En la Junta General de Accionistas de agosto de 1848, tras el pánico que sacudió al Banco en aquellas fechas, debió realizarse una segunda votación porque en la primera no obtuvo la cantidad de votos necesaria para acceder como vocal a la Junta de Gobierno.

Quien sí parecía contar con la absoluta confianza de los accionistas era Manuel Girona. Él ha pasado a la historia como el protagonista central de la historia del Banco; sin embargo, en estas fechas era un hombre joven que estaba empezando su carrera. Inició muy tempranamente sus negocios haciéndose cargo de la casa Girona Hermanos, Clavé y Cía a finales de la década de los 30 y, en medio de una epidemia de cólera, mantuvo abiertas las puertas y continuó trabajando. Esta anécdota vivida cuando tenía menos de veinte años sintetiza su talante. Cuando se iniciaron los trabajos para constituir el Banco (en 1842), Girona tenía 24 años. El año de la apertura de la entidad contrajo matrimonio con Carolina Vidal Cuadras, ensamblando dos casas de banca importantes en la Barcelona de mediados del XIX. Aunque en las actas de las juntas generales de accionistas no han quedado reflejadas sus intervenciones, sí puede deducirse que cuando se planteaban temas relacionados con cuestiones graves (desembolsos, nueva emisión de acciones...) las preguntas las respondía él.

Manuel Girona es el único de los cuatro directores del periodo cuya fortuna tiene su origen en Cataluña. Ya se han señalado los orígenes americanos de Plandolit y Serra. Mariano Flaquer Padrines nació en Torredembarra, pero vivió en Cuba y los negocios que allí realizó parecen estar vinculados al tráfico de esclavos.⁸⁶ La relación de individuos que tuvieron

85. Entre los mismos destacan Gervasio Gironella, Intendente de Ejército y Hacienda y Superintendente Delegado de las Islas de Filipinas; Narciso Figueroa, de Montevideo; Antonio Pons y Comellas, de Mahón, y Bernardo Estrada, comerciante de Sevilla.

86. Jordi MALUQUER, «La burguesía catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política», *Recerques*, 3 (1974), p. 84-113.

que ver con América en sus negocios no se termina en la Junta de Dirección. Juan Güell, Seraffín González de Faria, Jaime Badía, Manuel Lerena⁸⁷ y Miguel Roig y Rom⁸⁸ también tenían experiencia en negocios americanos.

Entre los miembros de la Junta de Dirección, Flaquer y Plandolit se hallaban en el grupo que había elegido inversiones comerciales y financieras en el periodo, mientras José María Serra, como ya se ha señalado, habría diversificado sus inversiones. El caso de Manuel Girona es mencionable, ya que en estos años las inversiones son las de la casa de comercio Girona Hermanos Clavé y compañía, que, según puede observarse en el Cuadro 3, se dirigieron hacia las compañías de comercio y seguros. A título personal, él no aparece en ninguna de la sociedades seleccionadas.

Sobre el resto de los miembros de la Junta de Gobierno se pueden esbozar tres grupos. En el primero de ellos se ha agrupado a quienes eligieron las inversiones comerciales y financieras prioritariamente. Además de los mencionados directores se encontraban José Parladé, José Serra y Marrugat e Ignacio Villavecchia.

José Parladé fue alcalde constitucional en estos años. En 1847 participaba como accionista de la Cía de Navegación e Industria. Cuando en 1847 se inició la España Industrial, Parladé también aparecía como accionista y fue presidente segundo de la Junta de Gobierno de la empresa en 1851. Sin embargo su negocio base fue la casa Serra y Parladé.⁸⁹ Esta sociedad fue fundada en 1843 tras la muerte del tío de Joaquín Serra y Franch, el comerciante y papelerero Miquel Elias. La misma se dedicó fundamentalmente al comercio y a la actividad naviera. Entre 1848 y 1862 fue siempre la primera o segunda entre las compañías barcelonesas dedicadas a estos menesteres. En 1858 Parladé se separó de la empresa. Falleció en 1867.⁹⁰

Poca información ha podido obtenerse de José Serra y Marrugat, salvo que representaba la sociedad Serra Hermanos, que es a nombre de quien se hicieron las inversiones que se señalan en este periodo.

87. R. GALÍ, 1999, señala que Manuel Lerena residió en Cuba antes de instalarse en Barcelona.

88. Josep M. FRADERA, *Industria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*, Barcelona: Crítica, 1987, señala que en los años de 1820 residía en La Habana. Primo de Cristòfor Roig i Vidal, cuidaba de los negocios en la isla. Dedicado al comercio no parece estar exento de participar en el comercio de esclavos.

89. Véase NADAL, SUDRIÀ y otros (Mimeo).

90. R. GALÍ, 1999.

De Ignacio Villavecchia Viani sabemos que su padre era comerciante en Génova.⁹¹ Ignacio Villavecchia De Ferrari, así se llamaba su progenitor, se había trasladado a Barcelona en 1774, donde trabajó en la sociedad de comercio de Carlo y Francesco Porte (comerciantes italianos instalados en la ciudad). Más tarde se asoció con ellos dedicándose, fundamentalmente, a operaciones comerciales con el extranjero. A su muerte, su hijo Ignacio fue designado su heredero universal. En 1837 liquidó la casa de comercio y fundó una nueva a su propio nombre.⁹² En el periodo que nos ocupa sus inversiones estaban claramente circunscritas a las actividades comerciales y financieras.

El grupo compuesto por Juan Güell, Tomás Coma, Serafín González de Faria, Agustín Peyra y Mach y Jaime Ricart prefirió las inversiones en la Maquinista y en la empresa de Juan Güell, Güell y Cía. Sin embargo es muy probable que la mayoría siguiese contando, en los registros oficiales, como comerciantes.

Entre los hombres de este grupo, quizás sea Juan Güell (1800-1872) el más conocido de todos ellos. Nació en Torredembarra y emigró con su padre a Santo Domingo. Los negocios no le fueron bien al padre (Pablo Güell Roig), pero él volvió a intentarlo, esta vez en Cuba, donde hizo fortuna. Instaló una fábrica en Sants a finales de los 30,⁹³ primero con Ramis y luego él solo. Obtuvo el privilegio para la fabricación de la pana y a ello se dedicó hasta que en 1855, tras el asesinato del director de la fábrica, Josep Sol i Padrís, comenzó a pensar en retirarse de la actividad industrial. Defensor del proteccionismo, progresista hasta el bienio, luego se adhirió al liberalismo de O'Donnell.⁹⁴ La fianza que depositó para que Jaime Badía saliese administrador del Banco hace suponer que tenían alguna relación.

91. G. W. McDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona. Historia social de poder en la era industrial*, Barcelona: Omega, 1989, señala que en 1825 se casó con Josefa Busquets Carrera.

92. Existe una tesis de licenciatura inédita sobre la familia Villavecchia de Laura CALOSCI, *Mercanti Genovesi a Barcellona tra XVII e XIX secolo. La Famiglia Villavecchia*, tesis de licenciatura, Milano: Università degli studio di Milano, Facoltà di Lettere e Filosofia, 2000 (Mimeo). De la misma se ha obtenido esta breve referencia.

93. Esta fábrica, el futuro Vapor Vell, la puso como fianza cuando Badía salió elegido Administrador del Banco.

94. Sobre Güell puede encontrarse información en McDONOGH, 1989, y CABANA, 1994, entre otros.

Tomás Coma era lanero, introductor del tejido de estambre. También participó en la constitución de la Caja de Ahorros de Barcelona y era un elemento dinámico en las Juntas de Gobierno del Banco. Algunas de las iniciativas del Banco durante el periodo le tuvieron como protagonista.

Serafín González de Faria había nacido en Brasil. Según ha podido averiguarse, en 1844 se formalizó una asociación entre Serafín González de Faria, Agustín Peyra y Mach, José del Valle (cajero del Banco), Mariano Rius (de Tarragona) y Miguel Roig y Rom (quien actuaba en representación de Antonio Niubó) para formar la Asociación Agrícola e Industrial de la Unión, que tenía como objetivo explotar unas tierras desamortizadas.⁹⁵ Jaime Ricart era fabricante. En 1844 tenía una hilatura pero a partir de la misma se extendió hacia el tisaje y el estampado. En 1862 poseía una hilatura en Barcelona, un tisaje en Manresa y una fábrica de estampados en Sant Martí de Provençals.⁹⁶

Por último, hay un grupo que diversificó sus inversiones en el periodo que nos ocupa. Entre ellos, además de José María Serra se encuentran Jaime Badía (administrador del Banco y vocal de la Junta de Gobierno), Manuel Lerena, Sebastián Antón Pascual y Miguel Roig y Rom.

Jaime Badía fue el primer administrador del Banco. Había nacido en Torredembarra y emigrado a Cuba hacia 1812. Allí se estableció en Matanzas, donde existía una importante colonia de catalanes comerciantes y hacendados. Participó activamente en los negocios y en la vida cultural del país. Liberal, fue enviado por algunos de los principales comerciantes matanceros a observar cómo funcionaban los bancos en Estados Unidos a finales de 1839. Fruto de esta experiencia publicó unas cartas en el diario *La Aurora* de Matanzas en las que describe el funcionamiento de los bancos estadounidenses y se define además como contrario a la instalación de un banco de emisión en Cuba. A finales de 1840 retornó a Barcelona. Su fortuna no parece haberse incrementado demasiado en la isla caribeña ya que, cuando en 1845 fue elegido administrador, fue Juan Güell quien depositó parte de la fianza que el Banco exigía para este cargo.

Manuel Lerena (1787-1860) era riojano. A su cargo corrieron todos los trámites que se realizaron en Madrid por cuenta del Banco. Debía tener buenas relaciones en la corte. Se sabe que en nombre de Tous y Soler y Juan Güell compró en 1838 los talleres de la Compañía Barcelonesa de

95. Véase acta notarial de Planas y Compte, 1844 (f. 208 y s.).

96. CABANA, 1994.

Fundición. En 1841, cuando esta empresa se convirtió en Tous, Ascacibar y Cía, Lerena desapareció de la misma.⁹⁷

Sebastián Antón Pascual no residía en Barcelona,⁹⁸ al menos en el primer año de la fundación del Banco. Sus inversiones se centraron en el área de comercio y finanzas, aunque en 1850 contribuyó con 15.000 duros como socio de Güell y *cía*.⁹⁹ En el Banco jugaba el papel de especialista en temas delicados. Todo lo que tenía que ver con las leyes y con acuerdos o negociaciones enrevesadas pasaba por las manos de Pascual.

De Miguel Roig y Rom sabemos¹⁰⁰ que residió en La Habana unos años ocupándose de negocios familiares. Este personaje, aunque por sus inversiones aparece ubicado en este grupo, mantuvo relaciones con Agustín Peyra y Mach y Serafín González de Faria, según puede observarse en las operaciones que desarrolló con el Banco.

Estos fueron los hombres que pusieron en marcha el primer banco comercial moderno en la ciudad. No parece que los grupos estuviesen cortados por un patrón generacional, tampoco por la experiencia americana de muchos de ellos. El marco de este trabajo no permite ni profundizar ni realizar especulaciones sobre por qué invirtieron o cómo lo hicieron. Lo que sí parece ponerse en evidencia es que existían diferentes nexos entre sus miembros. Estos grupos confluyeron en la creación del Banco y su experiencia acumulada debió incidir sobre unos y otros.

Epílogo

Las relaciones esbozadas son apenas una primera aproximación y un intento por demostrar que, por una parte, en el Banco no estaban todos los que constan como los grandes inversores del periodo. Lo cual indica que no todos los posibles inversores confiaron en una empresa de semejantes características. No es extraño que así sucediese. Se ha considerado el papel jugado por las expectativas generadas por la apertura del Banco como el factor

97. *Idem*.

98. GALÍ, 1999, señala que Pascual tenía viñas en Vilanova y Sant Pere de Ribes. En el acta notarial de escrituración de sus acciones (Planas y Compte, 1845) se señala que residía en Tarragona. Por esta razón quiso dimitir de la Junta de Gobierno del mismo y al parecer le convencieron para que no lo hiciese.

99. CABANA, 1994, v. 2, p. 152.

100. FRADERA, 1987.

determinante para la inversión. Indudablemente, la actividad bancaria era un sector inexplorado e innovador en la época. No todos los inversores confiaban en la capacidad generadora de beneficios de un sector que, aunque moderno, era desconocido. Aquellos que se involucraron corrieron con el riesgo propio de apostar por algo nuevo. Fueron inversores osados y con criterios económicos modernos. Entre los mayores accionistas puede seguirse una línea de división entre aquellos que en estos primeros años de auge inversor optaron por las empresas comerciales y financieras y quienes lo hicieron por la dinámica industrial, aunque, en una proporción semejante, aparecen aquellos que diversificaron sus inversiones entre unas y otras. Estas opciones parecen referir al periodo de dinamismo que vivía la economía catalana en los 40. Aunque lo que se muestra es que las inversiones se diversifican en este periodo, también es claro que la preponderancia de los comerciantes entre los mayores accionistas es incuestionable.

Por otra parte, también nos muestra como hubo muchos pequeños accionistas que se afanaron, en un primer momento, por participar de la aventura. Este elemento ofrece información también sobre la existencia en la plaza de metálico inutilizado, a la espera de oportunidades para realizar buenas inversiones. La participación de cerca de 400 accionistas en la fundación del Banco de Barcelona la convirtió en una sociedad que marcó un hito.

Algunos de los hombres que aquí se han tratado harán muchos años de historia en el Banco de Barcelona. Los primeros directores, Girona, Plandolit y Serra, eran jóvenes (sobre todo los dos primeros) cuando iniciaron el negocio bancario. Plandolit falleció inesperadamente, pero Serra siguió siendo muchos años director del Banco, así como Girona, quien falleció en 1905. Manuel Girona es un personaje de obligada referencia en la vida económica y política catalana y española y es en estos años y con la actividad del Banco que inicia su camino.

Este núcleo de directores obtuvo apoyo de gente de mayor experiencia. Manuel Lerena, Sebastián Antón Pascual y Jaume Badía fueron determinantes en este periodo de la historia del Banco por diferentes motivos. Los contactos de Lerena en Madrid, el *savoir faire* de Pascual con las leyes y los conocimientos de Badía fueron indispensables para sortear muchas dificultades por las que el Banco atravesó en sus inicios.

Estos hombres, la mayoría de ellos, forman parte de una generación que alcanzó su cenit en las décadas centrales del siglo. No están relacionados por su edad ni por sus orígenes. Lo que les une está íntimamente relacionado a una nueva forma de hacer negocios. Los vínculos que tenían

establecidos entre ellos favorecieron algunos aspectos que permitieron que el Banco se afianzase. Las redes de relaciones sirvieron tanto para obtener los fondos necesarios para comenzar las actividades como para acceder a los circuitos en los que circulaba la información sobre negocios, así como para acelerar trámites que permitieron poner en funcionamiento a la entidad. De alguna manera, estos hombres colaboraron en limar las imperfecciones que el mercado de capitales en Barcelona padeció en estas fechas de profundas transformaciones. Podría decirse que fueron los artífices de la «modernización» de los negocios en el país. A muchos de ellos los encontraremos en otras entidades financieras de los años siguientes. Para la mayoría, su experiencia en el Banco fue sólo el inicio.

APÉNDICE DOCUMENTAL*

1

AJGA, 21, mayo, 1845

Asisten en total 125 accionistas, de los cuales 87 tienen 5 ó más acciones. En esta primera JGA votan todos, según art. 20 de Estatutos.

La Junta de Dirección fue elegida sin votación contada, por mayoría de sen-tados levantados. En la votación de la Junta de Gobierno (cuyos escrutadores ele-gidos por suerte fueron Joaquín Mila de la Roca y Antonio Monmany), el resulta-do fue el siguiente:

Votación para la elección de la Junta de Gobierno del Banco de Barcelona (21 mayo 1845)

Nombre	Votos	Nombre	Votos
Juan Güell	117	Buenaventura Fontanals	61
Jaime Badía	116	Jacinto M. Anglada	58
Miguel Roig y Rom	116	Ramón de Bacardí	52
Tomás Coma	114	Antonio Salvadó	32
Sebastián Antón Pascual	113	Ramón de Martí	30
Manuel de Lerena	109	Roberto Guille	26
Mariano Flaquer hijo	102	Ignacio Carbó	25
Agustín Peyra y Mach	102	Domingo Serra	25
José Parladé	100	Mariano Sirvent	20
José Serra	99	Antonio Brusi	14
Ignacio Villavecchia	87	Miguel Clavé	14
Jaime Ricart	77	Juan Canadell	12
Serafín González de Faria	76	Juan Francolí	10
Joaquín Castañer	69	Miguel Biada	8
Francisco Planas y Molist	61	Leodegario Serra	8

* Se publican aquí las votaciones reflejadas en las actas de las juntas generales de accionistas del Banco de Barcelona (AJGA) de los años 1845 a 1850. Se utilizan las siguientes abreviaturas: AJGA - Actas Junta General de Accionistas, JGA - Junta General de Accio-nistas, AJGob - Actas Junta Gobierno.

Nombre	Votos	Nombre	Votos
Gerónimo Rabasa	8	Antonio Mitjana	1
Joaquín Coca	7	Juan Esteve	1
Quirico Martorell	3	Francisco Mandrí	1
José Plandolit	2	Joaquín Serra y Franch	1
Pedro Salamó	2	Juan Font y Archer	1
Jaime Safont	2	Francisco Bessa	1
Salvador Pi	2	José del Valle	1
Claudio Guille	2	Domingo Ferrer	1
Francisco Fontanellas	1	Antonio Monmani	1
Ramon Maresch y Ros	1		

La primera Junta de Gobierno del Banco de Barcelona quedó conformada como sigue:

Nombre	Votos	Nombre	Votos
Manuel Girona (dir.)	mayoría	Manuel de Lerena	109
José María Serra (dir.)	mayoría	Mariano Flaquer hijo	102
José Rafael Plandolit (dir.)	mayoría	Agustín Peyra y Mach	102
Juan Güell	117	José Parladé	100
Jaime Badía	116	José Serra	99
Miguel Roig y Rom	116	Ignacio Villavecchia	87
Tomás Coma	114	Jaime Ricart	77
Sebastián Antón Pascual	113		

Los suplentes electos fueron: Serafín González de Faria (quien pasó a ocupar el lugar que dejó vacante Jaime Badía en la Junta de Gobierno al ser nombrado Administrador del Banco), Joaquín Castañer y Francisco Planás y Molist (quien requirió una nueva votación por empate con B. Fontanals).

2

AJGA, 12, julio, 1846

Votación para la elección de los miembros de la Junta de Gobierno, según los artículos 24 y 27 de los Estatutos y 23, 24, 26, 41, 42 y 43 del Reglamento. Los escrutadores fueron José Amell e Isidoro Pons. Tomaron parte en la votación 77 accionistas.

Resultaron reelegidos Tomás Coma, Juan Güell, Miguel Roig y Rom y Sebastián Antón Pascual, todos por unanimidad.

Para suplentes obtuvieron votos: Gerónimo Rabasa, 42; Juan Font y Archer, 41; Celedonio Ascacibar, 33; Ignacio Carbó, 23; Quirico Martorell, 23; Miguel Clavé,

23; Mariano Sirven y Joaquín Castañer, 10, e Isidoro Pons y José Vilanova y Masó, 1 voto.

Así pues, los suplentes elegidos fueron Gerónimo Rabasa, Juan Font y Archer y, por votación entre Ascacibar, Carbó y Clavé, el primero, Celedonio Ascacibar. (Entre Clavé y Martorell, Clavé tenía mayor número de acciones.) No se hizo elección de suplentes en la 1ª JGA; los cargos de suplentes recayeron en los miembros más votados siguientes a los 15 integrantes de la Junta de Gobierno.

3

AJGA, 2, febrero, 1847

En la elección para el nombramiento de un vocal suplente realizada en votación secreta por medio de papeletas, salió Juan Montagú por 64 votos. Esta votación se realizó porque Gerónimo Rabasa ocupó el lugar de Jose Rafael Plandolit, quien había fallecido.

La Junta de Gobierno informó que gracias a los atributos del art. 25 de los Estatutos había nombrado a Mariano Flaquer director en reemplazo de José Rafael Plandolit, fallecido recientemente.

4

AJGA, 1, agosto, 1847

Había que votar el reemplazo de los miembros de la Junta de Gobierno: Larena, Flaquer, Peyra y Mach, Parladé y la del vocal suplente Juan Font y Archer.

Tomaron parte 61 de los 66 accionistas presentes y, constituyendo mayoría absoluta 31 votos, fueron proclamados vocales efectivos de la junta de Gobierno Larena, Parladé, Flaquer y Peyra y Mach.

Los resultados de la elección fueron los siguientes:

Nombre	Votos	Nombre	Votos
<i>Manuel Larena</i>	47	Juan Montagú	17
<i>José Parladé</i>	43	José Plandolit	15
<i>Mariano Flaquer</i>	37	Francisco Noriega	10
<i>Agustín Peyra y Mach</i>	35	José Amell	9
Ramón de Bacardí	18	Ignacio Carbó	8

En la votación para la elección de un suplente, Juan Font y Archer obtuvo 59 votos, resultando reelegido.

AJGA, 6, agosto, 1848

Es la Junta que sigue a la crisis del 48. En la misma se puso de manifiesto que había terminado el mandato de José M. Serra, Manuel Girona, José Serra, Ignacio Villavecchia, Jaime Ricart y S. González de Faria. Debían elegir pues seis vocales efectivos de la Junta de Gobierno, así como ocupar la vacante de un suplente, ya que Ascacibar ocupó la del difunto Gerónimo Rabassa. Asistieron 86 accionistas.

Votación para vocales efectivos

Nombre	Votos	Nombre	Votos
<i>Manuel Girona</i>	85	Francisco Noriega	19
<i>Ignacio Villavecchia</i>	79	Serafín González de Faria	11
<i>Juan Montagú</i>	54	Juan Font y Archer	8
José Plandolit	39	Ignacio Carbó	8
José Amell	38	Juan Amell	4
Jayme Badía	37	Ramón de Bacardí	3
José María Serra	36	Rafael Patxot	2
Jayme Ricart	36	Ignacio Girona	1
José Serra	33	Roberto Güell	1
Roberto Guille	21		

Para suplentes

Nombre	Votos	Nombre	Votos
Francisco Noriega	29	Serafín González de Faria	2
Roberto Guille	17	José Amell	1
Mariano Sirvén	14	José Caballer	1
Joaquín Martí y Codolar	3	Juan Font y Large	1
Jayme Badía	3	Claudio Guille	1
Isidoro Pons	3	Poncio Morera	1
Ignacio Carbó	2	Ramón de Bacardí	1

Siendo 86 el número de accionistas que, o bien presentes o bien representados, tomaron parte en la votación, sólo alcanzaron mayoría absoluta Girona, Villavecchia y Montagú.

Debieron, pues, hacer una segunda votación sobre los más votados, es decir: José Plandolit, José Amell, Jayme Badía, José María Serra, Jaume Ricart, José Serra, Roberto Guille, Francisco Noriega y Serafín G. de Faria. La votación entre suplentes debía recaer entre Noriega, Sirvén y Roberto Guille (los tres más votados que no habían obtenido mayoría). Como Montagú había pasado a vocal efec-

tivo, había que hacer una nueva votación para sustituirlo (distinta a la segunda votación para elegir el suplente de Ascacibar).

El resultado fue el siguiente:

Segunda votación para vocales efectivos

Nombre	Votos	Nombre	Votos
<i>José Maria Serra</i>	46	José Amell	16
<i>José Plandolit</i>	32	Serafín González de Faria	11
<i>Jayme Badía</i>	27	Francisco Noriega	3
Roberto Guille	24	José Serra	2
Jayme Ricart	19		

Segunda votación para suplentes

Nombre	Votos	Nombre	Votos
<i>Mariano Sirvén</i>	36	Roberto Guille	8
Francisco Noriega	16		

Primera votación para la elección de un suplente de Montagú (que integró la Junta de Gobierno por la primera elección)

Nombre	Votos	Nombre	Votos
<i>José Amell</i>	32	Noreiga	3
Roberto Guille	19	José Caballer	2

Obtuvieron un voto: Juan Amell, Poncio Morera, Ramón de Bacardí y José Plandolit.

Quedaron pues elegidos como vocales efectivos: José María Serra, José Plandolit y Jaime Badía. Para suplente, en segundo orden, Mariano Sirvén y, en tercero, José Amell.

6

AJGA, 2, febrero, 1849

En esta Junta General de Accionistas no se realizó ninguna elección. Da la impresión de ser una Junta tensa en la que los accionistas proponen que se constituya una comisión de accionistas que se entere de la situación real del Banco.

AJGA, 5, agosto, 1849

Pedro José Plandolit hizo referencia a aspectos de la memoria y luego se ocupó «del descontento con que dijo eran vistas por algunos la decadencia de las operaciones del Banco y la consiguiente disminución de sus beneficios». Le contestó Girona enumerando las causas que produjeron la disminución de las operaciones, los medios adoptados por la Junta de Gobierno para evitarlo, los beneficios repartidos en el semestre por diferentes Bancos y comparando «dedujo que ninguno de ellos había dado proporcionalmente las utilidades que el de Barcelona».

Reparten 3 duros por acción.

Los vocales que terminan su mandato en esta Junta fueron Tomás Coma, Juan Güell, Sebastián Antón Pascual, Miguel Roig y Rom y Celedonio Ascacibar.

Acilu planteó poder poner en la papeleta la palabra «reelección» para indicar que se les confió el cargo a los mismos que lo abandonaban. Este planteamiento provocó un enfrentamiento con Pedro José Plandolit, pero fue aceptado.

En la votación participaron 72 electores y los resultados fueron los siguientes:

Nombre**	Votos	Nombre	Votos
<i>Sebastián Antón Pascual</i>	70	Ramón de Bacardí	18
<i>José Amell y Carbonell</i>	68	Ignacio Carbó	3
<i>Tomás Coma</i>	53	José López Gordó	2
<i>Juan Güell</i>	52	Domingo de Acilu	1
<i>Miguel Roig y Rom</i>	51	Carlos Martí	1
<i>Celedonio Ascacibar</i>	49	Jaime Ricart	1
Ramón Salvadó y Serra	20	Roberto Guille	1
Francisco Noriega	19	Antonio Salvadó	1
Esteban Gatell	19	Isidoro Pons	1

La elección para suplentes fue la siguiente:

Nombre***	Votos	Nombre	Votos
<i>Juan Antonio Tresserra</i>	50	Jayme Ricart	3
<i>Carlos Martí</i>	49	Carlos Guille	2
Roberto Guille	20	Esteban Gatell	1
Leodegario Serra	18	Joaquín Martí y Codolar	1

** Los nombres en cursiva fueron quienes resultaron electos en la votación.

*** Ibid.

Como José Amell era vocal suplente y ahora resultó elegido vocal efectivo debía hacerse una nueva votación para cubrir su lugar, pero se habían retirado la mayoría de los accionistas, por lo que se dejó para la próxima Junta.

La Junta General de accionistas había comenzado a las 11 y terminó a las 2 menos cinco.

Incidencias:

José Plandolit (padre) estuvo representado por Flaquer, pese a estar presente su hijo, Pedro José Plandolit.

Manuel Girona representó a Juan Bautista Clavé, Ignacio Girona Targa, Ignacio Girona y Agrafell, Gerónimo Juncadella y Simón Lloveras.

Estuvo presente como accionista el notario Ramón de Miquelerena.

José María Serra representaba a Francisco Cuero, Francisco Claramunt, Bernardo Estrada, Francisco Franquet y Sala, Narciso Figueroa, Baltasar de Ferrer, Blas Gorostorzu, Salvador Pi, Juan Pla, Isidoro Pons, Juan Pardo, Teresa Rubis (viuda de Arnau), Gabriel de Ugarriza y Antonio Vidal hijo.

8

AJGA, 2, febrero, 1850

Pedro José Plandolit intervino congratulándose por la mejora de la situación del Banco y apoyando la rebaja del 1% en los tipos de descuento.

Se repartieron 3 duros por acción.

Asistieron 43 accionistas. Debían elegir un vocal para sustituir a Juan Güell, que dimitió por razones personales de su cargo en la Junta de Gobierno. Resultó elegido Juan A. Tresserra con 35 votos (López Gordó, 3 votos; Francisco Noriega, 3; Roberto Guille, 1, y Jaime Ricart, 1).

Asimismo debían elegir un suplente que quedó pendiente de la anterior JGA. Para ese cargo resultó elegido Roberto Guille con 34 votos (Jaime Ricart obtuvo 7 votos; Martí Codolar, 1, y Pedro Plandolit, 1). Como Tresserra era 1º suplente, hubo que cubrir su vacante; el elegido como primer suplente fue Jaime Ricart, con 35 votos.

9

AJGA, 4, agosto, 1850

Esta Junta General la presidió el nuevo Comisario Regio, Manuel de Larraín, ya que Antonio Barata falleció a principios de 1850.****

Repartieron 2,5 duros por acción.

**** Las AJGob recogieron la noticia el 4 febrero 1850.

Se pusieron a votación los puestos de algunos vocales. Había 40 accionistas presentes. Volvió a producirse un debate por la palabra «reelección», ya que hubo dos papeletas que la pusieron. Como se ha visto en las anteriores juntas, esta cuestión había suscitado numerosos problemas. Aclararon que por esa vez era válida, pero que no lo sería más. Pedro José Plandolit hizo constar su voto en contra.

Resultados de la elección:

Nombre****	Votos	Nombre	Votos
<i>Manuel Lerena</i>	40	José López Gordó	6
<i>José Parladé</i>	40	Roberto Guille	3
<i>Manuel Girona</i>	39	Manuel Compte	1
<i>Mariano Flaquer</i>	31	Celedonio Ascacibar	1
<i>Agustín Peyra y Mach</i>	26	Juan Güell	1
Jaime Ricart	8		

El suplente electo resultó ser Jaime Ricart, con 32 votos.

***** Los nombres en cursiva fueron electos. Como puede comprobarse no siempre se respetaba el no votarse a si mismo. En esta elección está claro que Manuel Lerena y José Parladé se votaron.

LA CONQUISTA DEL MERCADO INTERIOR POR LOS CATALANES. EL EJEMPLO DE «CASA FERRAN» DE TERUEL (SIGLOS XIX-XX)*

○ JOSÉ IGNACIO GÓMEZ ZORRAQUINO
UNIVERSIDAD DE ZARAGOZA

Introducción

En la actualidad encontramos en el centro de la ciudad de Teruel un establecimiento comercial, llamado «Casa Ferrán», especializado en la venta de géneros textiles al por menor. Nos hallamos ante un comercio textil dedicado a una actividad que ha tenido continuidad durante dos siglos, aunque su actual enclave no sea el original y hayan existido diversas orientaciones –según los tiempos– en la comercialización de los productos textiles.

Aquí no vamos a analizar los orígenes de la citada casa comercial.¹ Pretendemos centrar el estudio a partir del momento en que la sociedad

* Con este trabajo pretendemos confirmar algunas hipótesis de trabajo que planteamos cuando estudiamos las redes comerciales catalanas en Aragón durante los siglos XVIII y XIX, en el Congreso *Els catalans a Espanya, 1760-1914*.

1. Fue Antonio Pascual Roy, nacido en Illueca (Zaragoza), quien inició el negocio en la década de los años 70 del siglo XVIII. Se casó con la turolense Joaquina Rebollar, con quien procreó 10 hijos. Ramona Roy, hija de dicho matrimonio, consolidó el negocio al contraer matrimonio con el comerciante José Estebanell, natural de San Quirze de Besora (Obispado de Vic). Contrajeron matrimonio eclesiástico el día 6 de junio de 1804. Dicha unión –que procreó seis hijos– se rompió el día 10 de diciembre de 1826, cuando feneció José Estebanell. Ramona Roy murió el 10 de diciembre de 1840. El siguiente eslabón del negocio textil lo encontramos con Marta Estebanell –hija de José y de Ramona–, quien firmó los capítulos matrimoniales ante notario el día 16 de junio de 1832. Contrajo matrimonio con el comerciante riojano Francisco Zapatero, natural de Cervera del Río Alhama, el día 15 de julio de 1832, cuando oyeron misa nupcial. A partir de esta unión, el negocio adquirió nuevos bríos, ya que el 23 de enero de 1834 se formó una sociedad mercantil integrada por Ramona Roy, Francisco Zapatero y Marta Estebanell. Dicha sociedad debía durar seis años (los tres primeros obligatorios para los tres socios y los restantes se permitía la libre voluntad de participar, siempre y cuando se comunicase la baja al finalizar el tercer año). El capital líquido de la sociedad ascendía a 179.324 reales y 12 maravedíes de vellón. Archivo Parroquial de Illueca (API), *Quinque libri*, t. IV, f. 280; Archivo Histórico Provincial de Teruel (AHPrT), Prot. n.º 713, José Tomás de LANGA, 1826, 9 diciembre, f. 113r.-114r.; AHPrT, Prot. n.º 66, Tomás TORRES CAPILLA, 1840, 10 diciembre, f. 113v.-115v.; AHPrT, Tomás TORRES CAPILLA, 1832, 16 junio, f. 34v.-35r.; AHPrT, Tomás TORRES CAPILLA, 1834, 23 octubre, f. 4v.-7r.

mercantil barcelonesa «José Garriga y Hermanos» interviene en el establecimiento comercial turolense de Marta Estebanell,² ya que es un ejemplo más de la conquista del mercado interior español por parte de los catalanes, proceso iniciado en el siglo XVIII.³ Tengamos en cuenta –siguiendo los planteamientos de Jaume Torras Elias– que la presencia de catalanes por las diferentes regiones de la España interior en el siglo XVIII estaba relacionada con la actividad industrial del Principado, necesitada del aprovisionamiento de las materias primas para su transformación y en la colocación de sus productos elaborados.⁴ Durante el siglo XIX, la economía catalana se vio en la necesidad de conseguir un amplio mercado interior capaz de absorber su creciente producción textil, lo que provocó una «diáspora» de catalanes que llevaron las mercancías a todas las regiones españolas. No olvidemos que «Cataluña, en 1856, tenía una estructura industrial especializada en el sector textil, que representaba, a la vez, la mayor industria regional y la mayor parte del textil español [...]». La década de 1870 supuso una etapa de fuerte crecimiento industrial coincidiendo con el desarme arancelario. Hasta la década de 1880 el crecimiento industrial catalán parecía imparable. Sin embargo, el cambio de siglo coincidió con la crisis colonial, perjudicial para dicha industria (la industria algodonera perdió su dinamismo).⁵

2. A pesar de que la ciudad de Teruel tenía una escasa población, estaba aislada de los principales circuitos comerciales y el desarrollo económico de sus alrededores no era propicio, a priori, para la implantación de inversiones significativas.

3. No olvidemos, como acabamos de señalar hace un instante, que la turolense Ramona Roy contrajo matrimonio con el comerciante catalán José Estebanell, natural de San Quirze de Besora.

4. J. TORRAS ELIAS, «La penetració comercial catalana a l'Espanya interior en el segle XVIII. Una proposta d'explicació», en M.ª T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, L. FERRER (ed.), *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, 1996, p. 27-29.

5. A. CARRERAS, «Cataluña, primera región industrial de España», en J. NADAL, A. CARRERAS (ed.), *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Barcelona, 1990, p. 273-286. J. MALUQUER DE MOTES, «La estructura del sector algodonero en Cataluña durante la primera etapa de la insutrialización (1832-1861)», *Hacienda Pública Española*, 38 (1976), p. 139-146. A lo largo de la segunda mitad del siglo XIX, la industria textil lanera catalana confirmó su importancia en el contexto de España. En 1857, Cataluña disponía del 23,8 por 100 del total de telares instalados en España, pasando al 60,5 por 100 en el año 1900. Además, Cataluña contaba con el 84,3 por 100 del total de telares mecánicos en funcionamiento en España. Este proceso de mecanización se centró en el distrito de Sabadell-Terrassa, llevándose a cabo en el último tercio del siglo XIX. J. M.ª BENAUL BERENQUER, «Especialización y adaptación al mercado en la industria textil lanera, 1750-

Marta Estebanell y la sociedad mercantil barcelonesa «José Garriga y Hermanos»

La comerciante turolense Marta Estebanell Roy⁶ se quedó viuda a los 39 años. Fue el 11 de agosto de 1855, veinte y tres años después de contraer matrimonio con el comerciante riojano Francisco Zapatero.⁷ A los cinco días de enviudar, Marta también vio morir a su hija María Asunción.⁸ Estos acontecimientos –y que sus hijos tuviesen entre 6 y 19 años– obligaron a Marta Estebanell a tomar las riendas del negocio familiar, algo que ocurrió hasta su muerte. Este contratiempo se veía agravado por las dificultades económicas que estaba pasando el matrimonio Zapatero-Estebanell, ya que un año antes de la muerte del cabeza de familia se encontraba con bastantes deudas, lo que obligó al matrimonio a desprenderse de un huerto con casa y una vivienda en la turolense calle Mayor del Arrabal.⁹

Desconocemos los motivos concretos de la ruina del comercio de Francisco Zapatero y Marta Estebanell. Sin embargo, todo nos hace pensar que les tocó vivir una coyuntura desfavorable, con una economía turolense atrasada y con una sociedad inmersa en el proceso revolucionario burgués.¹⁰

1913», en J. NADAL, J. CATALÁN (ed.), *La cara oculta de la insutrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid, 1994, p. 217. E. DEU BAIGUAL, «El comercio de tejidos de lana catalanes en España, 1870-1914», en M.ª T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, L. FERRER (ed.), *Els catalans a Espanya, 1760-1914...*, p. 357-358.

6. Hija del comerciante José Estebanell.

7. Recordemos que los capítulos matrimoniales los había firmado el 16 de junio 1832 (AHPrT, Tomás TORRES CAPIELLA, 1832, 16 junio, f. 34v.-35r.). Marta Estebanell y Francisco Zapatero oyeron misa nupcial en la iglesia del Salvador de Teruel el día 15 de julio de 1832. La celebración eclesiástica se realizó «*después de publicada solo una monición, dispensadas las dos por el señor Dr. Don Antonio de Aragón, gobernador eclesiástico de esta ciudad y partido, y no haver resultado impedimento alguno, procedidos los devidos consentimientos y exámen de doctrina cristiana [...] y confesaron y comulgaron [...]*» (Archivo Parroquial del Salvador de Teruel [APST], *Matrimonios*, t. 6, f. 48v.-49r.).

8. La muerte prematura de Francisco Zapatero y la de su hija María Asunción debieron acaecer como consecuencia de los efectos desastrosos de la epidemia de cólera que tuvo lugar entre 1853 y 1856. Francisco murió a los 48 años.

9. El 11 de abril de 1854 se realizó un inventario de deudas, promovido por los acreedores de Vergara, Calatayud, Valencia y Zaragoza. Esta situación se empezó a detectar en los años 1852-1853, cuando Francisco Zapatero empieza a reclamar el dinero que le debían diversos particulares y tenderos (Archivo Histórico de Protocolos de Zaragoza [AHPZ], Pedro MARÍN GOSER, 1854, 11 abril, v. I, f. 527r.-529v.; Archivo Casa Ferran [ACF]).

10. La población de las tierras turolenses quedó rezagada respecto al fuerte desarrollo cuantitativo peninsular. Algo semejante ocurrió con la agricultura, donde persistía una agri-

Marta Estebanell, después de la muerte de su esposo, empezó prácticamente de cero en los negocios. Sin patrimonio inmobiliario propio, ya que éste debió pasar a los acreedores, y con muy poco capital. A una mujer viuda que debía cuidar de sus hijos –todos ellos de corta edad– no le quedaba más remedio que tomar iniciativas en la actividad profesional que mejor conocía, y ésta no era otra que la mercantil. Desde ese mismo momento su comercio textil se empezó a conocer en la capital turolense como «la botiga de la Marta», denominación que perduró para muchos clientes hasta los años 30 de este siglo. Esta designación se mantuvo durante tanto tiempo por la intensa actividad de Marta, quien feneció el 30 de agosto de 1894, cuando tenía 78 años.¹¹

Así pues, se iniciaba un nuevo capítulo en la vida del comercio textil analizado. Dicho momento nos pone en contacto con el expansionismo comercial de Cataluña por todo el territorio peninsular. Marta Estebanell debió utilizar el trabajo «a comisión» como el mejor método para sacar a flote su negocio. Fue precisamente este tipo de relación comercial la que le puso en contacto con la sociedad barcelonesa «José Garriga y Hermanos». Lo que en un principio fueron pequeños contactos se convirtieron, con el paso del tiempo, en unas relaciones estrechas que se sellaron con la creación de una compañía comercial. Era el inicio de una asociación que duró desde 1863 hasta 1886, veintitrés años que sirvieron, en un primer momento, para sacar a flote el negocio comercial y, después, para el relanzamiento definitivo.

El día 30 de abril de 1863 Marta Estebanell pactó una compañía comercial o casa comercial con la sociedad «José Garriga y Hermanos», que actuaba como socio comanditario.¹² Dicho negocio debía guiarse con el

cultura tradicional ajena al proceso de modernización que se empezaba a dar en España. La ganadería se encontraba en un estado atrasado. También podemos hablar de la ausencia de desarrollo industrial. Todo ello, sin olvidarnos del aislamiento provincial de las principales redes de transporte. V. PINILLA NAVARRO, «La economía turolense en el segundo tercio del siglo XIX: estancamiento y atraso (1833-1868)», en *Actas del Encuentro sobre historia contemporánea de las tierras turolenses* (Villarluengo), Teruel, 1986, p. 120-126.

11. ACF.

12. A. HOYO APARICIO analiza tres modelos de asociacionismo mercantil para Santander: la «compañía familiar», que ampliaba la base económica de la «Casa Comercial»; las sociedades mercantiles, constituidas como resultado de la unión de intereses de distintas «casas comerciales», y, finalmente, la asociación comercial, fruto de las más crecientes vinculaciones. A. HOYO APARICIO, *Todo mudó de repente. El horizonte económico de la burguesía mercantil en Santander, 1820-1874*, Santander, 1993, p. 91-131.

nombre y responsabilidad de Marta Estebanell (posibilidad recogida en el Código de Comercio). Se creaba un establecimiento «*de venta de tejidos al por menor y también al por mayor*» en Teruel, sin poder «*dedicarse a otro negocio alguno*». ¹³ También se acordó lo siguiente: los señores Garriga podían poner en la tienda un dependiente o representante suyo, a quien debían satisfacer sus salarios. El alquiler del local comercial, los viajes, contribuciones y dependencias estaban a cargo de la Casa. El capital social era de 100.000 reales de vellón, satisfecho en su totalidad por los Sres. Garriga. Tanto las pérdidas como las ganancias se debían repartir al 50 por 100 por los dos socios. Se especificaba que los derechos de Marta se derivaban de tener a su cargo el negocio y de trabajar su hija Rosa, ya que esta última no había aportado nada de capital. También se llegó a estipular que si Rosa no trabajaba, su madre debía pagar a otra persona de «*capacidades reconocidas*». El contrato debía durar cinco años (desde el 1 de enero de 1863) con la posibilidad de prorrogarse otro periodo igual, salvo que alguna de las partes lo denunciase con un año de antelación. Las compras de textiles en Barcelona las hacían «José Garriga y Hermanos», cobrando por ello una comisión del 2 por 100. Marta Estebanell estaba obligada a entregar a los Sres. Garriga –socios comanditarios– un inventario y balance anual el día 15 de enero del año posterior. ¹⁴

Este acuerdo comercial nos obliga a preguntarnos por la razón social «José Garriga y Hermanos». La respuesta es que nos hallamos ante una sociedad barcelonesa dedicada «*a la compra y venta de géneros y otros productos de la industria del país y a toda clase de operaciones así mercantiles como de otras que dieren lugar a la especulación*». ¹⁵ Esto signifi-

13. No es casualidad que sea en 1863 cuando se constituya la citada sociedad, ya que entre 1856 y 1870 es la época más dinámica en la creación de las sociedades comerciales debido a la legislación del bienio progresista. Desde 1867, tanto en Valencia como en Barcelona hay un retroceso en la constitución de compañías, lo cual es lógico dada la coyuntura crítica de aquellos años. A. PONS, J. SERNA, *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del siglo XIX*, Valencia, 1992, p. 263-264.

14. ACF. Dicho contrato se firmó en Barcelona. Se aclara que los mostradores y estanterías de nogal eran propiedad de Marta, quien debía recibir cinco reales de vellón diarios por cada dependiente que se necesitase para el mantenimiento y limpieza. También se estipuló que, si acaecía la muerte de Marta, su hija Rosa podía continuar la actividad en iguales condiciones.

15. Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB), José PLA SOLER, 1866, 14 agosto, v. III, f. 1.378r.-1.381v. Idénticos términos se exponen en la sociedad creada en 1862 (AHPB, José María PONS CODINACH, 1862, f. 31r.).

fica que es una casa de comercio dedicada a la comercialización de productos textiles que deja abierto el camino para intervenir en el giro, en el cambio, en la negociación de letras y en otras actividades que les consolidase como intermediarios financieros y luego les convirtiese en una Casa de Banca.¹⁶

Los antecedentes más cercanos de dicha razón social los encontramos el 8 de febrero de 1862, cuando se constituyó una sociedad mercantil, bajo la denominación «José Garriga y Hermanos», por un periodo de 5 años, formada por José Garriga Llastanós, José Garriga Vergés, Juan Garriga Vergés y Agustín Álvaro Burbano. El primero era socio comanditario y el resto eran socios colectivos.¹⁷ Poco antes de finalizar el periodo de vigencia, más concretamente el 30 de junio de 1866, se prolongó la citada sociedad siguiendo una cláusula del contrato de febrero de 1862. Sin embargo, la vida fue muy corta, ya que el 14 de agosto de 1866 se acordó la disolución por las siguientes razones: José Garriga Llastanós expresó su deseo de abandonar los negocios mercantiles y Juan Garriga Vergés se había establecido en Madrid formando por su cuenta otra compañía.¹⁸

El 14 de agosto de 1866, día de la disolución de la sociedad «José Garriga y Hermanos», se creó otra con la misma razón social y con un capital de 855.024 reales, perteneciente por partes iguales a José Garriga Vergés, Ramón Garriga Vergés y Agustín Álvaro Burbano. Su duración temporal se

16. Tengamos en cuenta que el Banco Garriga-Nogués tuvo sus orígenes en la casa de comercio establecida en Zaragoza por José Garriga a principios del siglo XIX. Luego continuó la actividad la sociedad «Garriga Hermanos» (hijos del fundador) y posteriormente se prolongaron los negocios con la sociedad «José Garriga y Hermanos» (nietos del fundador). Para conocer los antecedentes del Banco Garriga-Nogués es imprescindible consultar el trabajo de J. R. GARCÍA LÓPEZ, «Mercado aragonés e industria catalana: los orígenes de la Banca Garriga-Nogués», en *I Simposio sobre las relaciones económicas entre Aragón y Cataluña*, Huesca, 1990, p. 117-136.

17. AHPB, José María PONS CODINACH, 1862, 8 febrero, f. 31r.-34r. El socio comanditario aportó 60.000 reales, José Garriga Vergés aportó 127.000 reales y los otros dos socios entregaron 101.000 reales cada uno. Esto hace que el capital total de la sociedad fuese de 389.000 reales de vellón. Las rentabilidades o las pérdidas quedaron establecidas en las siguientes proporciones: el 18 por 100 para José Garriga Llastanós, el 28 por 100 para José Garriga Vergés y el 27 por 100 para Agustín Álvaro, con la salvedad de que al señor Garriga Llastanós no podían afectarle las pérdidas más allá del capital aportado a la sociedad. Esta sociedad se configuró tomando a su cargo la liquidación de otra creada por los mismos socios bajo la razón social «Garriga Hermanos e Hijos», disuelta el 7 de febrero de 1862.

18. AHPB, José PLA SOLER, 1866, 14 agosto, v. III, f. 1.374r.-1.377r. y f. 1.382r.-1.383r.

estableció hasta el 30 de junio de 1871 y la posibilidad de una prórroga de 5 años, ampliación que se cumplió y que llevó a la sociedad hasta su disolución, acaecida el día 15 de mayo de 1877.¹⁹

Estas sucesivas sociedades mercantiles nos ponen en contacto con José Garriga Llastanós, con sus hijos José Garriga Vergés, Juan Garriga Vergés y Ramón Garriga Vergés²⁰ y con su hijo político Agustín Álvaro Burbano. Llama la atención la presencia del barcelonés José Garriga Llastanós y su interés por participar en 1863 en los negocios textiles de Marta Estebanell en Teruel. La explicación debemos buscarla en su participación en los negocios llevados a cabo por la sociedad «Garriga Hermanos». Tengamos en cuenta que la razón social «Garriga Hermanos» fue creada por José Garriga Llastanós y su hermano Manuel Garriga Llastanós el día 1 de enero de 1831. Dicha sociedad continuó gestionando la casa de comercio establecida en Zaragoza por su padre José Garriga, dedicada al «comercio de toda clase de géneros nacionales» y a «cualquier otro que juzguen oportuno».²¹ Posteriormente, otras sociedades con la misma razón social y con la razón de «Garriga Hermanos e Hijos» nos conducen hasta la sociedad creada en 1862.

19. AHPB, José PLA SOLER, 1866, 14 agosto, v. III, f. 1.378r.-1.381v.

20. Ramón Garriga Vergés recibió de su padre 119.041 reales como compensación por su participación en la sociedad que se disolvió en 1866. José Garriga Llastanós también prestó a su hijo Ramón la suma de 165.967 reales, para que pudiese «completar su capital en la sociedad que en este mismo día a formado con los referidos José Garriga Vergés y Agustín Álvaro» (AHPB, José PLA SOLER, 1866, 14 agosto, v. III, f. 1.374r.-1.377r. y f. 1.382r.-1.383r.).

21. J. R. García López aporta estos datos y hace un importante estudio sobre la sociedad «Garriga Hermanos». Gracias a dicho trabajo sabemos también que la citada sociedad se estableció en 1831 por un periodo de diez años, prorrogables tácitamente. El aporte de capital era de 492.581 reales y 28 maravedíes, satisfecho en partes iguales por los hermanos José y Manuel Garriga Llastanós. Dicha sociedad abrió casa en Barcelona. A su cargo se encontraba el socio José Garriga, quien se encargaba de efectuar las compras de géneros que luego eran expedidos a Zaragoza, donde eran vendidos o distribuidos por el socio Manuel Garriga. Ambas casas tenían autonomía administrativa aunque, al final del ejercicio, todas las operaciones se refundían en un solo balance, realizado en Zaragoza. Junto al negocio textil se fueron desarrollando inversiones en los transportes por diligencia, en la hilatura y en la minoría. J. R. GARCÍA LÓPEZ, «Mercado aragonés e industria catalana: los orígenes de la Banca Garriga-Nogues», p. 118-119. A. Solà Parera aporta el dato puntual de que los hermanos Garriga fueron accionistas de una fábrica de hilados de Cardona durante 1843-1849. A. SOLÀ PARERA, «Comerciants catalans un xic especials. Anada y retorn dels catalans a “les Castilles” en el segle XIX», en M.ª T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, L. FERRER (ed.), *Els catalans...*, p. 53.

Tampoco debemos perder de vista que Agustín Álvaro Burbano, hijo político de José Garriga Llastanós, era natural de El Frasno, población aragonesa cercana a Calatayud y Zaragoza.²²

La tradición y experiencia de los Garriga en los más diversos negocios comerciales garantizaba el éxito de la sociedad formada en 1863 por «José Garriga y Hermanos» y Marta Estebanell. Además, dicha sociedad debemos considerarla como el punto de partida de unas amplias relaciones comerciales entre Marta Estebanell y los Sres. Garriga. Así, el día 24 de septiembre de 1865 encontramos en Teruel a José Garriga Vergés, soltero, de treinta años, quien figura como fiador de Marta cuando ésta adquirió tres viviendas en Teruel.²³ Este papel de fiador de José Garriga le permitió a él y a sus socios (José Garriga Llastanós, Juan Garriga Vergés y Agustín Álvaro Burbano, unidos desde el 8 de febrero de 1862) convertirse en propietarios de las citadas viviendas, ya que la compradora les cedió la mitad de los inmuebles. Dichas casas (la nº 22 de la plaza del Mercado, la nº 6 en la calle del Mercado y la nº 3 de la calle del Salvador) tienen un gran significado porque a partir del 1 de octubre de 1866 se les cita como una sola vivienda y configuran el germen del actual inmueble donde se asienta la «Casa Ferrán».²⁴

Así pues, el negocio textil iniciado unos años antes encuentra una ubicación ideal para su explotación, ya que se localiza en un lugar céntrico de Teruel. Además, también se debió tomar la decisión de ampliar las actividades comerciales. Por ello, el 2 de octubre de 1866 –un día después de que Marta vendiese la mitad de las viviendas a los Garriga– la Sra. Este-

22. AHPB, José María PONS CODINACH, 1862, f. 31r.

23. ACF. Las viviendas habían salido a subasta pública el día 7 de septiembre de 1865. Fueron adjudicadas en 103.981 reales de vellón (10.309 escudos y 400 milésimas). Marta satisfizo la mitad de dicha cantidad y la otra mitad debía ser pagada el 19 de septiembre de 1866, quedando hipotecadas las viviendas. El propietario era el menor Ramón Valdés Aguavera (hijo de Fruto Valdés Díaz, coronel de infantería, comandante de artillería y residente en Valencia, y de la difunta María de los Dolores Narcisa Aguavera). La escritura de venta la otorgó el notario turolense Valero Hernández el día 1 de octubre de 1866. Se inscribió en el *Registro de la Propiedad*, t. VI, f. 125v., 199 y 202, fincas nº 611, 612 y 613. ACF.

24. En dicha fecha, Ramón Garriga Vergés –como representante de la sociedad citada anteriormente– se convirtió en propietario de la mitad de las viviendas adquiridas por Marta, entregando por ello la suma de 5.154 escudos y 700 milésimas. Se pactó que cualquier dueño que deseara vender su propiedad debía avisar al condueño y ser preferido éste a otros posibles compradores. Además, el precio debía ser establecido «por dos peritos facultativos nombrados uno por cada parte».

banell tomó un préstamo de 6.370 escudos y 600 milésimas de la razón social «José Garriga Hermanos». El préstamo tenía una duración ilimitada y un interés anual del 9 por 100 (pagadero por trimestre).²⁵ Llama la atención que no hayamos encontrado indicios de que dicha sociedad, ni antes Marta Estebanell y su esposo, participasen en el lucrativo negocio de la comercialización de la lana producida en las cercanas sierras turolenses. Sin olvidar que dentro de la familia había miembros con experiencia, ya que Rosa Estebanell y Joaquín González de Agüero –hermana y cuñado de Marta Estebanell– construyeron en 1834 un lavadero de lana en Teruel y poseían lavaderos de lanas en las poblaciones turolenses de Gea de Albarracín, Torres de Albarracín, El Poyo del Cid y Calamocha.²⁶

Todos estos datos nos muestran que la sociedad barcelonesa «José Garriga y Hermanos» penetró en el mundo de los negocios de Teruel y sus alrededores utilizando un comercio ya establecido. Con ello suavizaba la intervención en un medio desconocido, se aseguraba una cartera de clientes ya establecida, no era necesario utilizar tantos empleados y recursos y, en definitiva, se corrían menos riesgos.

Los Garriga orientaron el rumbo y el control del negocio turolense en el momento que enviaron un dependiente fijo, lo que significa que debía ser una persona de su total confianza. Este dependiente fue Gabriel Jacinto Ferrán Torrens, natural de Igualada, quien había nacido en 1842.²⁷ La entrada en escena de Gabriel Ferrán Torrens nos proporciona otra dimensión más amplia de la conquista del mercado interior por los catalanes. Gabriel debió llegar a Teruel en 1863, cuando tenía unos 21 años.²⁸ Cinco años después de estar trabajando en casa de Marta Estebanell contrajo matrimonio eclesiástico con Rosa Petra Zapatero, hija de la dueña del comercio. El día 1 de julio de 1868, fecha de la unión, Gabriel tenía 26 años y Rosa había cumplido 32 años.²⁹ La diferencia de edad de los contrayentes

25. ACF. Marta Estebanell hipotecó las viviendas que poseía a medias con los Garriga.

26. AHPRT, Tomás TORRES CAPILLA, 1834, 13 febrero, f. 15r.-16r.

27. Archivo de la Parroquia de Santa María de la Catedral de Teruel (APCT), *Fondos de la Parroquia del Salvador*.

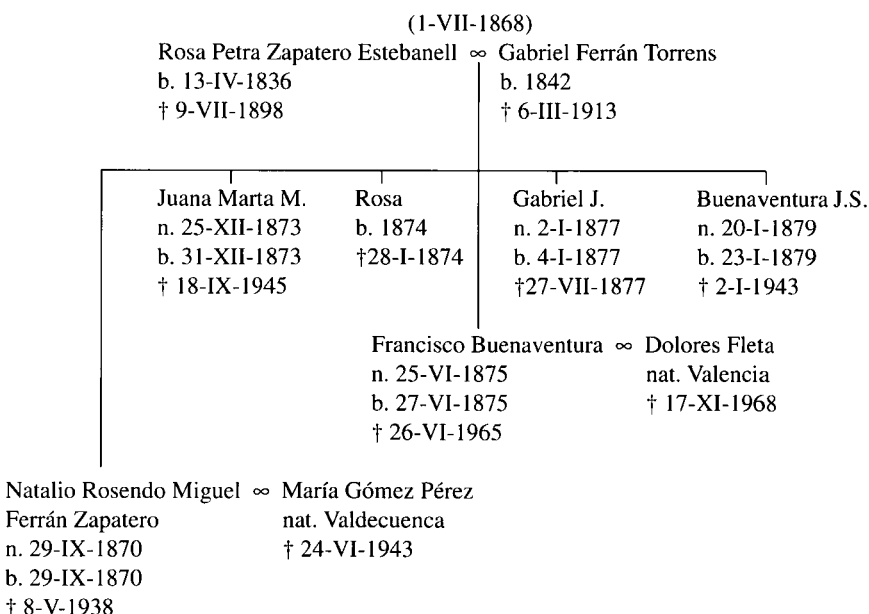
28. APCT, t. 8, *Matrimonios, 1864-1881*, f. 184 (ACF). Sabemos que el 24 de septiembre de 1865 estaba en Teruel. Sin embargo, suponemos que debió llegar en 1863, cuando se formó la primera sociedad entre Marta Estebanell y los Sres. Garriga, ya que se estipuló que éstos últimos «podían poner en la tienda un dependiente o representante suyo».

29. APCT, *Quinque Libri*, t. 4º (1738-1781), t. 5º (1784-1815), t. 7º (1851-1863) y t. 8º (1864-1881). A partir de 1885, la documentación aparece citada como Santa María de la

y la coincidencia de intereses económicos nos inducen a pensar que es un matrimonio de conveniencia. Sin embargo, esto no importaba, ya que lo que se intentaba era consolidar la posición económica, el *status* social y tener afinidades en las redes de parentesco, en los gustos, etc.³⁰

Con los citados planteamientos comerciales se debería haber llegado al día 30 de abril de 1868, cuando concluía la sociedad creada en 1863 por «José Garriga y Hermanos» y Marta Estebanell. Sin embargo, antes de que finalizase el plazo de vida estipulado para dicha sociedad –y unos meses

Catedral y están registrados de la siguiente forma: *Bautismos* (1885-1889), *Matrimonios* (1885-1981) y *Defunciones* (1885-1891). Esta documentación ha sido consultada gracias a la amabilidad de D. Ernesto Franco. Fruto del enlace nacieron seis hijos. De ellos, dos murieron al poco tiempo de nacer.

30. G. M. McDonogh constata que de un total de ochocientos matrimonios de la clase alta barcelonesa solamente encuentra cuatro casos de desigualdad social radical entre los cónyuges. G. M. McDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona. Historia social del poder en la era industrial*, Barcelona, 1989, p. 211. Los enlaces desiguales y fuertemente asimétricos suelen producirse cuando el esposo carece de descendientes y posee una edad avanzada. Esto se constata en la Valencia de mediados del siglo XIX. A. PONS, J. SERNA, *La ciudad extensa...*, p. 197-199.

antes de contraer matrimonio Gabriel Ferrán con Rosa Zapatero— se abordó el tema de continuar con el negocio iniciado. Se reunieron el día 17 de enero de ese mismo año de 1868 y se acordó la creación, a partir del día 6 del mismo mes y año, de una nueva sociedad formada por Marta Estebanell, su hija Rosa Zapatero, Gabriel Ferrán y «José Garriga y Hermanos» (representada por el gerente Ramón Garriga Vergés).³¹ La nueva sociedad se denominaba «Estebanell y Ferrán», con domicilio en Teruel y con la administración y firma social de Marta y Gabriel. Se debía dedicar en exclusiva a la venta de «*géneros tejidos nacionales y extranjeros al por menor y por mayor*». Las compras de tejidos nacionales se debían realizar por medio de «José Garriga y Hermanos», cobrando por ello un 2 por 100 del importe de las adquisiciones. El capital fundacional ascendía a 219.618 reales y 36 céntimos.³² Se estableció una duración de la sociedad de tres años, prorrogables por otros tres. Los beneficios o pérdidas se debían repartir de la siguiente forma: el 30 por 100 para Marta Estebanell, el 20 por 100 para Rosa Zapatero, el 20 por 100 para Gabriel Ferrán y el 30 por 100 para los Garriga.

De los datos señalados destaca que Rosa Zapatero —hija de Marta y futura esposa de Gabriel Ferrán— no invirtió ningún capital y tenía derecho a recibir un 20 por 100 de las ganancias o pérdidas. Esto se puede justificar por la cláusula que establece que Marta, Rosa y Gabriel se obligaban a dedicarse con exclusividad al negocio textil creado.³³

La citada sociedad «Estebanell y Ferrán» agotó los tres años de vida para los que fue constituida y la prórroga de otros tres años. El resultado final de los seis años fue un beneficio de 315.152,12 reales de vellón.³⁴

31. ACF. Escriturada con el notario turolense Valero Hernández. Su formación legal fue el día 6 de enero de 1868.

32. El capital aportado por los socios se repartía de la siguiente forma: 94.204 reales y 68 céntimos los ponía Marta Estebanell, Gabriel Ferrán aportaba 29.554 reales y «José Garriga y Hermanos» suscribía la suma de 95.859 reales y 68 céntimos.

33. También se señalan las sumas monetarias anuales que podían retirar los socios como gastos particulares: 6.000 reales, tanto Marta como los Garriga, y 3.000 reales cada uno de los miembros del matrimonio Ferrán-Zapatero. De los fondos de la sociedad se debían pagar los gastos de alquiler de la tienda, despacho, contribuciones, viajes y otras cuestiones. Los dependientes y aprendices los debía mantener Marta Estebanell, cobrando por cada uno 5 reales de vellón diarios.

34. ACF. Apunte incluido en el poder dado por Ramón Garriga Vergés a Dámaso Torán el día 4 de julio de 1874. Desconocemos si en este resultado se tuvieron en cuenta las existencias, mobiliario, géneros y otros bienes de la anterior sociedad formada por Marta Este-

Este balance positivo era el mejor ejemplo de la buena marcha del negocio textil para los socios. Por ello, se acordó una nueva prórroga de la sociedad «Estebanell y Ferrán» por un periodo de cinco años (desde el 25 de enero de 1874) y se abrió la posibilidad de establecer otra ampliación por cinco años.³⁵ La sociedad empezó su andadura con un capital de 398.478,44 reales de vellón³⁶ y cumplió el primer quinquenio.³⁷ Fue el 17 de septiembre de 1880 cuando se pactó en Barcelona la liquidación de la sociedad, dando como resultado la existencia de un capital líquido de 619.532,50 reales de vellón (154.883,11 pesetas).³⁸

El capital de la liquidación de la sociedad «Estebanell y Ferrán» sirvió para crear una nueva sociedad con la razón «Estebanell, Ferrán y Zapatero». ³⁹ Dicho acuerdo se tomó actuando Ramón Garriga Vergés como geren-

banell y «José Garriga y Hermanos», ya que habían pasado a la nueva sociedad (438.879,11 reales de vellón). También se contabilizaron 283.125,38 reales de vellón en créditos y 404.478,81 reales de vellón en débitos.

35. ACF. El banquero turoense Dámaso Torán representó a la sociedad «José Garriga y Hermanos» para llegar a dichos acuerdos. Destaca el acuerdo de los beneficios, que debían repartirse de la siguiente manera: el 35 por 100 para Marta Estebanell, el 20 por 100 para Rosa Zapatero, el 20 por 100 para Gabriel Ferrán y el 25 por 100 para «José Garriga y Hermanos». Si dichos beneficios totales pasaban de 65.000 reales anuales se estipuló una cláusula para que se entregase a Rosa Zapatero la suma de 6.000 reales. Por el contrario, si los beneficios no ascendían de los 59.000 reales quedaba rota la cláusula especial.

36. El capital se repartía de la siguiente forma: 139.033,24 reales de vellón para Marta Estebanell, 50.009,44 reales de vellón para Gabriel Ferrán, 63.030,44 reales de vellón para Rosa Zapatero y 146.405,32 reales de vellón para «José Garriga y Hermanos».

37. Se escrituró ante el notario turoense Ramón Franco Caborda el día 7 de marzo de 1873. Registrada en la sección de instrumentos públicos de comercio el día 26 de marzo de 1877, f. 5v., nº 21.

38. ACF, Ignacio GALLISÁ REYNÉS, 1880, 17 septiembre. Las cuentas de la razón social «Estebanell y Ferrán» del 18 de enero de 1880 –seis años después de constituirse y seis meses antes de la disolución– demostraban que la actividad comercial había dado unos beneficios de 100.723,52 pesetas (402.894,09 reales de vellón), repartidos de la siguiente manera: Marta Estebanell recibía 35.253,23 pesetas, a Gabriel Ferrán y a su esposa Rosa Zapatero les correspondía a cada uno 20.144,70 pesetas y la sociedad «José Garriga y Hermanos» debía cobrar 25.180,88 pesetas. De estos beneficios no se habían descontado los gastos particulares de cada socio (21.225,95 pesetas de Marta Estebanell, 15.234,05 pesetas de Gabriel Ferrán y Rosa Zapatero y 9.000 pesetas de «José Garriga y Hermanos»).

39. ACF, Ignacio GALLISÁ REYNÉS, 1880, 17 septiembre. El capital era la suma ya citada de 154.883,11 pesetas aportado de la siguiente forma: 53.315,37 pesetas (213.261,29 reales de vellón) por parte de Gabriel Ferrán y su esposa, 33.785,59 pesetas (135.142,37 reales de vellón) eran de Marta Estebanell, 15.000 pesetas (60.000 reales de vellón) las

te de la razón social «José Garriga y Hermanos»⁴⁰ y Gabriel Ferrán como apoderado de sus familiares (Marta Estebanell, Rosa Zapatero y Rosendo Zapatero). El domicilio social estaba en Teruel y el uso de firma social estaba en poder de Marta, Gabriel y Rosendo. El objeto de la sociedad era el mismo que en las anteriores asociaciones, más concretamente *«dedicarse a la venta de géneros tejidos nacionales y extranjeros, sin que puedan dedicarse a ningún otro negocio o especulación sin el expreso consentimiento de todos los cinco socios»*. Como en otros acuerdos, las compras de tejidos nacionales se debían realizar por mediación de «José Garriga y Hermanos», cobrando por ello un 2 por 100 del importe de las referidas compras. Se estipuló una duración del contrato de 5 años (desde el 18 de enero de 1880) y la posibilidad de una prórroga por un periodo similar. Todos los socios se comprometían a aumentar anualmente el capital social y para ello debían aportar el capital líquido que les quedase, una vez descontados los gastos personales de los beneficios.⁴¹

La sociedad «Estebanell, Ferrán y Zapatero» solamente pudo llegar con vida hasta el día 2 de octubre de 1886, cuando se firmó su disolución en Barcelona.⁴² Se señalaba que «José Garriga y Hermanos» dejaban de ser

aportaba Rosendo Zapatero y 52.782,21 pesetas (211.128,84 reales de vellón) las aportaba «José Garriga y Hermanos» (como socios comanditarios).

40. La razón social «José Garriga y Hermanos» había creado una nueva sociedad mercantil el día 9 de abril de 1879. Dicha sociedad la formaban los siguientes comerciantes: José, Juan y Ramón Garriga Vergés y Agustín Álvaro Burbano. El domicilio lo tenía en Barcelona y los cuatros socios tenían el mismo poder en la administración y en el uso de la firma social. El contrato debía durar 5 años, con la posibilidad de una prórroga por un tiempo similar. Tanto los beneficios como las pérdidas se debían repartir en partes iguales entre los cuatro socios, los cuales podían utilizar 5.000 pesetas para uso personal. AHPB, Ignacio GALLISÁ REYNÉS, 1879, 9 abril, v. II, f. 1.033r.-1.038.

41. También se acordó que los beneficios o pérdidas se repartiesen bajo las siguientes proporciones: el 27,5 por 100 para Marta Estebanell, el 10 por 100 para Rosendo Zapatero, el 37,5 por 100 para Gabriel Ferrán y su esposa Rosa Zapatero y el 25 por 100 restante para «José Garriga y Hermanos». Los gastos particulares de Marta, Gabriel y «José Garriga y Hermanos» podían ascender individualmente a 1.500 pesetas. También se consignaba un sueldo anual de 2.000 pesetas (8.000 reales de vellón) para Rosa Zapatero y de 1.500 pesetas (6.000 reales de vellón) para su hermano Rosendo Zapatero. Marta Estebanell o Gabriel Ferrán se obligaban a mantener a todos los dependientes y aprendices que se necesitaban, cobrando por ello de la compañía la suma de 6 reales diarios por cada uno de los citados empleados. También se acordó que la muerte de alguno de los tres socios administradores implicaba la disolución y liquidación de la sociedad.

42. ACF. Escriturada ante el notario Ignacio Gallisá Reynés.

socios comanditarios «[...] mediante la entrega de la cantidad de sesenta y tres mil setecientas doce pesetas, cincuenta céntimos, en total paga de su comandita y beneficios, pagadera dicha suma en diez plazos iguales de seis mil trescientas setenta y una pesetas, veinticinco céntimos cada uno [...]».⁴³ Hasta que cobrasen todo el dinero, los Sres. Garriga debían recibir un 3 por 100 de interés el primer año y el 6 por 100 anual en los restantes plazos.

La fecha del 2 de octubre de 1886 no la debemos considerar simplemente como el final de la sociedad «Estebanell, Ferrán y Zapatero», ya que ese día la comerciante Marta Estebanell, el matrimonio Ferrán-Zapatero y Rosendo Zapatero también perdieron a sus socios comanditarios catalanes.⁴⁴ En dicho desenlace, entre otros motivos, debió influir la muerte, el 27 de octubre de 1885, de Ramón Garriga Vergés, uno de los responsables de la razón social «José Garriga y Hermanos».⁴⁵ La avanzada edad de Marta Estebanell también pudo pesar.⁴⁶

43. El primer plazo se debía pagar a la hora de firmar la escritura, otro el 31 de diciembre de 1887 y los restantes 8 plazos en los cuatro años posteriores (en dos pagas, una el 30 de junio y otra el 31 de diciembre). La ruptura se consumó el 11 de septiembre de 1890, cuando se liquidaron definitivamente las cuentas pendientes. ACF, Ignacio GALLISÁ REYNÉS.

44. ACF, Ignacio GALLISÁ REYNÉS. La sociedad «José Garriga y Hermanos» se desprendió ese mismo día de octubre de 1886 de la mitad de la casa nº 22 de la plaza del Mercado de Teruel (compuesta por las siguientes viviendas: una en la plaza del Mercado, nº 22; otra en la calle del Salvador, nº 3, y otra en la plaza del Mercado, nº 6), donde estaba ubicado el negocio de Marta Estebanell –propietaria de la otra mitad del inmueble. Los compradores de la propiedad de los Garriga fueron Gabriel Ferrán y Marta Estebanell, quienes la adquirieron «para ambos y por mitad» por un precio de 24.833 pesetas (satisfechas en cinco años y plazos anuales: cuatro plazos de 5.000 pesetas y otro de 4.883 pesetas). El dinero no amortizado devengaba un interés anual del 6 por 100.

45. ACF. Ramón Garriga feneció sin hijos. Dejó heredero universal a su hermano Juan, según constaba en su testamento ante el notario barcelonés Fernando Moragas (realizado el 8 de abril de 1874, abierto y publicado por el Juzgado de Primera Instancia, protocolizado en dicho notario el 11 de noviembre de 1874). Otros hermanos del fallecido se llamaban José, Luisa, Carmen y Elvira. La muerte de Ramón también influyó en la liquidación de la sociedad «José Garriga y Hermanos», iniciada por escritura de 28 de junio de 1886 ante el notario barcelonés Ignacio Gallisá Reynés. El capital de Ramón Garriga pasó a su hermano Juan y por ello este último poseía el 50 por 100 del capital de la citada sociedad y el restante capital estaba en manos de José Garriga y Agustín Álvaro Burbano (cada uno tenía el 25 por 100).

46. Marta feneció el 30 de agosto de 1894.

La importancia de dicha ruptura está justificada porque la sociedad «José Garriga y Hermanos» había participado como socio comanditario en las sociedades creadas con Marta Estebanell. Esto significa que los Garriga aportaban capital y dejaban la administración del negocio textil a los socios turolenses, donde estaba el domicilio de la sociedad. No debemos olvidar que a los Garriga les interesaba el negocio porque se reservaban la exclusividad de la compra de los tejidos nacionales y el cobro de un 2 por 100 del valor de estos géneros. Este trabajo a «comisión» –método muy habitual en la comercialización de textiles– les permitía una ganancia segura. Dicha sociedad catalana también buscaba un nuevo mercado para los géneros textiles y la posibilidad de participar en otro tipo de actividades crediticias y negocios. No olvidemos que Marta Estebanell consiguió dinero de sus socios debiendo pagar por ello un interés anual que se situaba entre el 6 y el 9 por 100, según las ocasiones.

Así pues, la presencia en Teruel de la razón social barcelonesa «José Garriga y Hermanos» –gracias a su participación como socios comanditarios– y la llegada de tres hermanos Ferrán Torrens a Aragón debemos enmarcarla dentro del flujo migratorio de grupos de catalanes dedicados a las más diversas actividades y que se desplazaron por toda España a partir de las décadas centrales del siglo XVIII.⁴⁷ Si seguimos a Mª T. Pérez Picazo: «Desde los años 1750-1760 hasta 1808 el flujo conoció la etapa más intensa [...] Desde 1814 hasta las décadas centrales de la centuria, el flujo migratorio se hace menos denso [...] A partir de los años 1830-1840, las actividades económicas del colectivo se hacen más complejas y su presencia en zonas geográficas diversas se multiplica; donde hay ocasión de obtener beneficio suele detectarse la presencia de algún negociante catalán». La misma autora afirma en otro momento que «el trampolín desde el que los recién llegados y sus familias se lanzaron a la actividad económica fueron las Casas de Comercio al por mayor y menor; asimismo, será a través del tráfico mercantil como consigan un cierto nivel de acumulación que, en una fase ulterior, les permitió acometer empresas más ambiciosas».⁴⁸

47. Tampoco debemos olvidar que Ana María Estebanell Roy –hermana de Marta Estebanell– se casó en 1834 con el comerciante Antonio Puig Coll, natural de Manresa y vecino de Zaragoza. Joaquina González Estebanell –hija de Rosa Estebanell y sobrina de Marta Estebanell– contrajo matrimonio en 1849 con el barcelonés Rosendo Sociats Colls.

48. M. T. Pérez Picazo, «Los catalanes en España en el siglo XIX», en M.ª T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, L. FERRER (ed.), *Els catalans a Espanya, 1760-1914...*, p. 69-72 y 76.

Gabriel Ferrán y la ciudad de Teruel

Como ya anticipamos, la llegada de Gabriel Jacinto Ferrán Torrens a Teruel se debió producir en 1863. Gabriel recaló de la mano de la sociedad «José Garriga y Hermanos», que lo puso a trabajar como empleado del comercio de Marta Estebanell. Esto nos permite aventurar que Gabriel conocía a la perfección el mundo comercial y la forma de perdurar y prosperar en dicha profesión. Después de cinco años, Gabriel Ferrán tomó la decisión de contraer matrimonio con Rosa Petra Zapatero, hija de Marta Estebanell.⁴⁹

Gabriel Ferrán Torrens era hijo de Buenaventura Ferrán Roca y Magdalena Torrens Villaseca, naturales y vecinos de Igualada. Dicho matrimonio procreó ocho hijos (José, Buenaventura, Antonio, Gabriel, Tomás, Rita, María Josefa y Teresa). El «hereu» se quedó a vivir en la casa de Igualada y sus tres hermanas se quedaron cerca de él. Por el contrario, los restantes varones de la unidad familiar Ferrán-Torrens se vieron obligados a emigrar del solar familiar. Aunque en poblaciones diferentes, los cuatro hermanos varones se dedicaron a las actividades comerciales y más concretamente a la «*compra-venta de géneros tegidos nacionales y extranjeros al por mayor y menor*». Gabriel se estableció en la ciudad de Teruel, Antonio en Alcañiz, Tomás en Murcia y Buenaventura en Daroca. Los cuatro hermanos se casaron con mujeres originarias de los lugares donde se asentaron.⁵⁰ Esta actua-

49. La dedicación y el comportamiento de Gabriel Ferrán no es excepcional. Otros catalanes desplazados por España durante los últimos años del siglo XVIII y todo el XIX viven situaciones similares. Merece la pena destacar el caso de Pedro Masaveu Rovira, quien en 1840, con 13 años, entró a trabajar «recomendado» en una tienda de paños de Oviedo, probablemente en la Casa de Francisco Puig Marcellí. Trabajó con la firma comercial de León Barrosa, quien falleció en 1855. La muerte de León Barrosa obligó a su viuda Carolina González a formar sociedad con Pedro Masaveu bajo la razón «Viuda de Barrosa y Compañía». Fue en 1859 cuando los dos socios se convirtieron en cónyuges, pasando la casa a denominarse «Pedro Masaveu». La «Casa Masaveu» ha sido estudiada en varios trabajos por José Ramón García López. Estos datos expuestos han sido recopilados en el estudio de dicho autor, titulado «Catalanes en Asturias en el siglo XIX», en M.ª T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, L. FERRER, *Els catalans a Espanya, 1760-1914...*, p. 117-123.

50. Antonio Ferrán Torrens se casó en Alcañiz con Encarnación Fernández Soro. Tomás Ferrán Torrens se casó en Murcia con Ángeles Moreno López, de cuya unión nació José. Tomás Ferrán Torrens atrajo la llegada a Murcia de dos hijos del «hereu» de Igualada. El comerciante Buenaventura Ferrán Torrens se casó en Daroca con Juana Alegría Gil, natural de dicha población. Ambos fenecieron sin tener hijos vivos. El caso de Gabriel ya lo hemos comentado.

ción, la asociación comercial con otros catalanes y la especialización en la venta de manufacturas catalanas –en el caso de Gabriel Ferrán y, seguramente, también lo hacían sus hermanos– nos está indicando que los hermanos Ferrán-Torrens se comportaron como una «diáspora mercantil». ⁵¹ Con el paso del tiempo, no tuvieron problemas para asentarse con carácter definitivo en las poblaciones donde empezaron a trabajar. Además, también se adaptaron a las normas y costumbres de las familias con las que emparentaron. Prueba de ello es que Gabriel Ferrán Torrens murió sin otorgar testamento –igual que había hecho su suegra y su mujer– ⁵² y con ello se aplicaba el fuero de Aragón, según el cual «*los hijos legítimos heredan por partes iguales a los padres que mueren sin testar [...]*». ⁵³ Esta actitud de Gabriel respecto a la transmisión de su patrimonio nos acerca también a los cambios sociales que se estaban produciendo en ese momento en Cataluña. No podemos olvidar que en la Barcelona de la segunda mitad del siglo XIX la familia industrial urbana «*aún viviendo dentro de un marco legal histórico común a familias rurales y nobles*» cambió las pautas residenciales, transformó el sistema patriarcal y hubo un significativo cambio en las relaciones entre los hermanos. En el centro de la familia industrial existía una distribución más equitativa de la propiedad familiar. ⁵⁴

Tal como hemos señalado anteriormente, Gabriel Ferrán estuvo presente –incluso unos meses antes de contraer matrimonio– en las diversas compañías mercantiles donde participaba Marta Estebanell con otros socios. También adquirió 1/4 parte «indivisa» de lo que en la actualidad es el inmueble de la «Casa Ferrán», quedando las restantes 3/4 partes en manos

51. El comportamiento de los Ferrán es similar al que descubre J. Torras Elías para otros tenderos, comerciantes y arrieros catalanes. Se parecía mucho «*al de las "diásporas mercantiles" de extranjeros: matrimonio entre familias de la misma comunidad mercantil o buscando cónyuge en el país de origen; empleo preferente de paisanos, y asociación comercial solamente con otros miembros de la misma diáspora; especialización en la venta de manufacturas catalanas y en la compra de productos para su venta en Cataluña, etc.*»: J. TORRAS ELÍAS, «Redes comerciales y auge textil en la España del siglo XVIII», en M. BERG (ed.), *Mercados y manufacturas en Europa*, Barcelona, 1995, p. 126.

52. A los hijos de Rosa Zapatero se les declaró «*herederos ab-intestato por iguales partes de su madre [...] sin perjuicio del usufructo foral correspondiente a su viudo Gabriel Ferrán [...]*». Lo mismo había ocurrido con Marta Estebanell, madre de Rosa Zapatero. ACF, Certificado de D. Ramón Berges Bernardos, escribano del Juzgado de Primera Instancia de Teruel.

53. ACF, Certificado de D. Mariano Frías Cañamón (4-VI-1913).

54. G. W. McDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona...*, p. 59-68.

de su madre política. Esto significa que cada vez más participó en el negocio comercial como socio capitalista y se aseguró que el local comercial y las viviendas anexas fuesen a parar obligatoriamente a sus manos.

Gabriel Ferrán contó con la estimable ayuda de su suegra Marta Estebanell hasta la muerte de ésta.⁵⁵ Gabriel tenía 52 años en el momento del óbito de Marta. A partir de ese momento el negocio lo llevó el matrimonio Ferrán-Zapatero, beneficiándose de los diversos contactos mercantiles establecidos con una amplia nómina de clientes. Tampoco debemos olvidar que Gabriel mantenía relaciones con sus hermanos varones, que eran comerciantes en Alcañiz, Daroca y Murcia.

Desconocemos los contactos mercantiles concretos entre los citados cuatro hermanos. Sin embargo, al margen de las posibles tensiones familiares, podemos suponer una gran solidaridad, necesaria cuando se tenía que abandonar el solar familiar por obligación y cuando no abundaban los recursos. No olvidemos que las estrategias mercantiles tienen buena parte de su fundamento en la familia, bien configurando sociedades mercantiles o simplemente para mejorar las redes comerciales, como contactos esporádicos, como fuente de información, etc. Por ello, no es casualidad que Buenaventura Ferrán –sin descendientes directos– estipulase en su testamento que la «*casa-habitación y comercio y los bienes muebles existentes en dicha vivienda*» fuesen a parar a sus hermanos y hermanas.⁵⁶

Gabriel Ferrán también mantuvo importantes relaciones personales y económicas con su cuñado Rosendo Zapatero Estebanell. Ambos, el día 1 de abril de 1895 –siete meses después de la muerte de Marta Estebanell– crearon «*una sociedad mercantil regular colectiva*», bajo la razón social «*Ferrán y Zapatero*», con domicilio en Teruel y dedicada «*a la compra y venta de géneros tejidos nacionales y extranjeros al por mayor y menor sin que puedan dedicarse a ningún otro negocio o especulación sin el expreso consentimiento de ambos socios*».⁵⁷ Esto nos demuestra que la citada

55. Recordemos que Marta murió el 30 de agosto de 1894, a los 78 años, sin haber establecido ninguna cláusula testamentaria.

56. ACF. El notario darocense Alejandro Muscat Franco realizó el inventario de bienes y la adjudicación escriturada del patrimonio a los herederos el día 20 de julio de 1912.

57. AHPrT, Juan DOLZ ORTIZ, doc. 2.142, 1895, 1 abril, f. 737-739. El capital era de 75.000 pesetas, aportados en la siguiente proporción: Gabriel Ferrán, 50.000 pesetas, y Rosendo Zapatero, 25.000 pesetas. La compañía debía durar 6 años (desde el 14 de enero de 1895), prorrogable por un periodo igual. Anualmente se debía hacer balance e inventario. Los beneficios y pérdidas debían recaer de la siguiente manera: 2/3 para Gabriel Ferrán

sociedad nació con el único fin de la dedicación al comercio textil al por mayor y por menor. Sin embargo, esta especialización no implica que se descartasen prácticas de préstamo, de comisión con los clientes y otras prácticas especulativas. De cualquier forma, sus horizontes –coincidentes con las sociedades creadas por sus antepasados– no son tan amplios como los propuestos por la sociedad barcelonesa «José Garriga y Hermanos», verdaderos impulsores del negocio que había creado Marta Estebanell en la ciudad de Teruel.

El mismo día de su creación, la sociedad «Ferrán y Zapatero» tomó contacto con el comerciante Natalio Ferrán Zapatero, hijo de Gabriel y sobrino de Rosendo, quien se convirtió en el verdadero impulsor del negocio.⁵⁸

En menor grado, también se empezó a incorporar al negocio el abogado Francisco Ferrán Zapatero, hermano de Natalio e hijo de Gabriel. Francisco, calificado en la documentación como comerciante, ejercía como «representante judicial» y otras funciones ligadas a sus conocimientos de leyes. Por ello, no debe extrañarnos que Francisco Ferrán vendiese el 16 de febrero de 1914 la parte que le correspondía de la casa comercial de la calle Mayor, nº 127, de Daroca, donde había trabajado su tío Buenaventura. Los compradores fueron sus hermanos Natalio, Juana y Buenaventura.⁵⁹ Esta venta no implica que Francisco abandonase sus actividades mercantiles, ya que se quedó como el encargado de las relaciones comerciales y sociales de «Casa Ferrán» con los clientes a los que se vendían tejidos «al por mayor».

Gabriel Ferrán disfrutó muy poco de la herencia recibida de su hermano Buenaventura y su cuñada Juana Alegría. Recordemos que la adjudicación del patrimonio de Daroca se firmó el 20 de julio de 1912 y Gabriel murió el 16 de marzo de 1913.

y 1/3 para Rosendo Zapatero. Gabriel Ferrán debía cobrar 6.000 pesetas anuales «por sus trabajos de gerencia» y Rosendo Zapatero debía cobrar por el mismo concepto 3.000 pesetas. Ambos socios se comprometían a dejar los beneficios anuales para «*aumento del capital social*». Los gastos de alquiler de la tienda, habitación y despacho de la sociedad, las contribuciones, los salarios de los dependientes y los viajes de trabajo debían ser satisfechos de los fondos de la sociedad. Gabriel Ferrán se obligaba a mantener todos los dependientes y aprendices de la «Casa», mediante el cobro a la sociedad de 1,50 pesetas diarias por cada dependiente y aprendiz.

58. Le dieron poderes el día 1 de abril de 1895, ante el notario turolense Juan Dolz Ortiz. Esta misma situación se repitió el 10 de febrero de 1897 (ACF).

59. Le pagaron a Francisco la suma de 3.565 pesetas, ante el notario turolense Lorenzo Garzón Naya (ACF).

El óbito de Gabriel Ferrán –sin testamento– convirtió a sus cuatro hijos vivos en herederos. Por ello, el día 4 de enero de 1914, los cuatro hermanos Ferrán Zapatero (Francisco, Natalio, Juana y Buenaventura) realizaron un borrador para la formación de «una compañía mercantil regular colectiva» (desconocemos si se llegó a escriturar públicamente) bajo la razón social «Hijos de Gabriel Ferrán».⁶⁰

Según los testimonios orales, el comercio dejado por Gabriel Ferrán fue dirigido por su hijo Buenaventura Ferrán Zapatero, el menor de la familia. Buenaventura no tenía estudios. Sin embargo, había aprendido en la escuela de la tienda, en sus frecuentes viajes a Barcelona, en sus relaciones con almacenistas y fabricantes de tejidos, gracias a los consejos de su padre y al adoctrinamiento del dependiente Hermenegildo Sorribas.

Buenaventura llevó las riendas del negocio en una coyuntura económica favorable. Fue en los años de la Primera Guerra Mundial, cuyos efectos económicos en la economía española supusieron un fuerte crecimiento acompañado de superávit en la balanza comercial, ya que aumentaron las

60. El domicilio social estaba en la plaza del Mercado, nº 22, y Democracia, nº 8 y 10. La compañía se dedicaba a la «compraventa de géneros tejidos nacionales y extranjeros, al por mayor y menor y similares [...]». Cada uno de los cuatro socios aportaba 12.500 pesetas (conformando un total de 50.000 pesetas). La duración de la compañía se pactaba por 15 años. Las ganancias y pérdidas se repartían en cuatro partes iguales. La gestión empresarial recaía en los tres hermanos varones, quienes estaban obligados a prestar su concurso y trabajo personal al negocio «no pudiendo dedicar su actividad a otro distinto, sin previo consentimiento de los demás». Anualmente se debía establecer inventario o balance de operaciones. Los gastos de los alquileres, habitaciones... debían ser pagados de los fondos de la sociedad. También se podían establecer sucursales del negocio. La muerte de alguno de los miembros de la sociedad o el casamiento de Juana llevaban implícita la continuidad del resto de los miembros. Cualquier socio excluido o separado debía recibir un 4 por 100 del capital impuesto, pagado semestralmente. Desconocemos si el citado proyecto de sociedad mercantil se llevó a cabo. Sin embargo, todo parece indicarnos que ésta u otra compañía se llevó a cabo, ya que los cuatro hijos de Gabriel Ferrán estaban implicados en el negocio: Natalio se encargaba de la administración y contabilidad; Francisco controlaba las relaciones comerciales y sociales con todos los clientes a los que se vendía «al por mayor»; Buenaventura dirigía el ámbito comercial de las compras, organización de las ventas y organización interior, y Juana –que mientras vivió su padre se encargó de la dirección de la residencia familiar, donde vivían su padre, sus tres hermanos y dos o tres dependientes en régimen de internado– se retiró de estas funciones y se dedicó a sus labores familiares, dando con ello por terminada la estancia de los empleados interinos (actuación que se debió poner en práctica con la llegada de Gabriel Ferrán desde Cataluña). ACF.

exportaciones y la reducción de las importaciones.⁶¹ Esta situación favoreció la incorporación al negocio de Gabriel Ferrán Fleta (hijo de Francisco Ferrán Zapatero), quien se ocupó del negocio «al por mayor». La parte administrativa empezó a controlarla José Luis Ferrán Fleta (hermano del anterior) cuando terminó sus estudios en Valencia, siempre bajo la supervisión de su tío Natalio Ferrán Zapatero.

A partir de 1933 también participaron activamente en las actividades comerciales Francisco Ferrán Fleta (hijo de Francisco Ferrán Zapatero) y Joaquín Ferrán Gómez (hijo de Natalio Ferrán Zapatero). Ambos habían estudiado peritaje mercantil y empezaron acompañando a su tío Buenaventura Ferrán Zapatero en los viajes que hacía.

En la etapa que va desde principios del siglo XX hasta la Guerra Civil española la «Casa Ferrán» participó en la creación de las sociedades «Lario, Marina y Cía», en Daroca, y «E. Benito y Cía», en Calamocha. También compraron los edificios que ocupaban los clientes minoristas de Santa Eulalia del Campo y se consolidó el suministro de los géneros textiles en las zonas de influencia que actuaban como mayoristas. Se adquirió el edificio de la plaza del Mercado –contiguo al comercio «El Torico»–, se derribó y se construyó otro edificio nuevo, en cuya planta baja se instaló Ángel Burgos (antiguo dependiente de la «Casa») una vez que se formó la sociedad «Ángel Burgos y Cía». Posteriormente se adquirió el edificio anexo –el más próximo a la calle San Juan– y de los dos se hizo uno solo, cuya planta baja era un local destinado a la venta de mercería y paquetería.⁶²

La Guerra Civil supuso un parón significativo en el negocio. La destrucción urbanística de Teruel, el declive económico generalizado y la muerte de Natalio Ferrán Zapatero fueron elementos negativos. La dureza de la posguerra se hizo más llevadera para la «Casa Ferrán» gracias al esfuerzo de Buenaventura Ferrán Zapatero, de Juana Ferrán Zapatero, de Francisco Ferrán Zapatero y, posteriormente, de otros miembros. La razón social «Hijos de Gabriel Ferrán» dio paso en 1940 a «Ferrán, S.A.», denominación que perdura en nuestros días.

61. J. A. BIESCAS FERRER, *El proceso de industrialización en la región aragonesa en el período 1900-1920*, Zaragoza, 1985, p. 8-9.

62. Este negocio se truncó durante la Guerra Civil debido a la muerte de Ángel Burgos y su hijo Antonio, gestores de la sociedad. La viuda e hijas de Ángel Burgos liquidaron su parte del negocio y empezó a funcionar una tienda con el nombre «Ferrán, S.A. (Sucursal de Paquetería)», bajo la dirección del dependiente Alfredo Martín. Información facilitada por los miembros de la actual «Casa Ferrán».

También debemos recordar que la «Casa Ferrán», a partir de los años 20, continuó con el comercio regentado anteriormente en Daroca por Buenaventura Ferrán Torrens. Joaquín Ferrán Gómez –hijo mayor de Natalio Ferrán Zapatero– y Francisco Ferrán Zapatero tomaron las riendas de un negocio que desarrollaron con los empleados gracias a la creación de una sociedad mercantil bajo la razón social «Lario, Marina y Cía». Esta sociedad, formada por patrones y empleados, se rompió definitivamente sobre 1970, momento en que los Ferrán vendieron el inmueble de Daroca.

Esta relación de los Ferrán con Daroca puede explicar sus contactos con Eulogio Benito Escrich, nacido en Soria en 1876. Éste se instaló en Daroca creando una tienda de tejidos y muebles. Desde esta población zaragozana se trasladó a Calamocha, donde en 1909 fundó «Comercial Benito» –negocio conocido popularmente como la «Tienda Nueva». «Comercial Benito» era la razón social de un acuerdo entre la «Casa Ferrán» –representada por Francisco Ferrán Zapatero– y Eulogio Benito Escrich. Este matrimonio comercial duró hasta 1968.

A través de estos datos podemos deducir que la «Casa Ferrán» puso en práctica unas relaciones comerciales con otros socios siguiendo unas pautas parecidas a las que en su día establecieron los socios capitalistas «José Garriga y Hermanos» de Barcelona con Marta Estebanell. En el caso que nos ocupa, el socio capitalista era la «Casa Ferrán» y las razones sociales «Lario, Marina y Compañía» y «Comercial Benito» formaban parte de la política comercial expansionista que llevó a cabo la «Casa Ferrán» en Daroca, Calamocha y Alcañiz (aunque en esta última población desconocemos los contactos que establecieron).

La mayor parte de las ventas de tejidos al por mayor de la «Casa Ferrán» se realizaban a través de los viajeros que visitaban los comercios de la actual provincia de Teruel y de las comarcas limítrofes de las provincias de Cuenca, Guadalajara y Valencia.⁶³ Tampoco debemos olvidar la

63. ACF. Gracias a diversos recibos sueltos sabemos que desde 1868 y hasta 1916 mantuvieron contactos con las siguientes poblaciones de Teruel: Mosqueruela, Alfambra, Villel, Monteagudo del Castillo, Cella, Alcorisa, Alcalá de la Selva, Camañas, Obón, Fuenferrada, Villarquemado, Albarracín, Odón, Galve, Santa Eulalia del Campo, Orihuela del Tremedal, Las Parras de Martín, El Campillo y Palomar de Arroyos. En la provincia de Guadalajara se relacionaban con los centros de Alustante y Checa. En la provincia de Valencia mantenían contactos con la población de Ademuz. Huerta del Marquesado, en la provincia de Cuenca, era otro punto de contacto comercial.

venta de géneros al por menor, comercializados en Teruel en la plaza del Mercado –también denominada plaza de Carlos Castel o «Plaza del Torico». Mención especial merece la comercialización que se estableció a través de las sociedades «Lario, Marina y Cía» y «Comercial Benito».

La «Casa Ferrán» también participaba en actividades comerciales ligadas al crédito. Tenemos constancia de que Francisco Ferrán Zapatero (en su nombre y con poder de su padre, Gabriel Ferrán Torrens) firmó un préstamo de 18.000 pesetas con la «Cooperativa de consumos de la Compañía Minera de Sierra Menera», de Ojos Negros. El acuerdo se firmó el 31 de noviembre de 1912 y tenía un plazo de ejecución del préstamo de ocho meses. La cooperativa se obligaba a pagar un interés anual del 6 por 100 mientras no se amortizase el préstamo.

Esta actuación y otras intervenciones crediticias debieron ser una práctica habitual de la «Casa Ferrán». Todo ello, teniendo en cuenta que en el siglo XIX y parte del siglo XX todavía no existía en Aragón una red articulada de crédito público, lo que facilitaba un negocio lucrativo para los prestamistas privados (usureros, comerciantes, almacenistas...) en una sociedad donde el dinero líquido era escaso.⁶⁴

Dicho comercio también debió participar en el préstamo de productos textiles. Tengamos en cuenta que el vestido era una necesidad básica y, en ocasiones, se convertía en una «necesidad social» cuando era necesario llevar a cabo las solemnidades de la vida familiar (tales como bautizos, comuniones y bodas).⁶⁵

64. A esta conclusión llega A. Sabio Alcutén después de repasar la creación del Banco de Crédito de Zaragoza, la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, el Monte Pío de Labradores del Arzobispado de Zaragoza, el Banco de España, el Banco de Aragón, el Banco Zaragozano, la Caja de Ahorros de la Inmaculada y la banca privada zaragozana: A. SABIO ALCUTÉN, *Los mercados informales de crédito y tierra en una comunidad rural aragonesa (1850-1930)*, Madrid, 1996, p. 40-54.

65. La participación de la «Casa Ferrán» en diversos negocios es insignificante si lo comparamos con otras casas con unos orígenes similares y que lograron cotas de poder económico mucho más elevadas. Un ejemplo es la «Casa Masaveu», de donde salieron los capitales de las más importantes industrias constituidas en Asturias (la fundación de la fábrica de cementos Tudela Veguín, S.A., la casa de banca Juliana y compañía, Constructora Gijonesa, S.A., la Sociedad Española de Aceites Vegetales, S.A., etc.) y promovió o participó en la constitución de otras sociedades: J. R. GARCÍA LÓPEZ, «Catalanes en Asturias en el siglo XIX...», p. 121. Tampoco adquiere el poder de la casa de comercio establecida en

Conclusión

Podemos señalar que dentro de los negocios de Marta Estebanell y sus antecesores no hallamos en ningún momento la acumulación de un destacado patrimonio inmobiliario. Esto contrasta mucho porque a lo largo del siglo XIX se creó un importante mercado de bienes inmuebles como consecuencia de las sucesivas desamortizaciones y también por las dificultades económicas de los particulares. Gabriel Ferrán Torrens tampoco mostró gran interés por los inmuebles y mucho menos por las propiedades rústicas. Posiblemente, este escaso interés por la adquisición de bienes inmuebles se debe a que la «Casa Ferrán» no acumuló un significativo capital. Tengamos en cuenta que durante los veinte y tres años que dicha casa comercial estuvo sujeta a los contratos de compañía con «José Garriga y Hermanos» –desde el 30 de abril de 1863 hasta el 2 de octubre de 1886– buena parte de los beneficios de la comercialización textil fueron a parar a los socios barceloneses. Por lo tanto, solamente a partir de 1886 y hasta nuestros días podemos pensar en un negocio con amplias posibilidades de rentabilidad, justamente cuando los Ferrán crearon unas pautas comerciales similares a las que utilizaron los Garriga con ellos.⁶⁶ Todo ello sin tener en cuenta otros factores negativos que restaron posibilidades a la acumulación de capital.

Estas últimas cuestiones nos permiten interpretar que la «Casa Ferrán» no alcanzó las cotas de poder de otras casas comerciales creadas o dinamizadas por catalanes en la geografía peninsular. A pesar de ello, Gabriel Ferrán se preocupó de mostrar su posición social en la ciudad de Teruel. Para ello, él y sus sucesores mandaron construir en los años 1910 y 1916 dos casas adosadas que configuran un edificio modernista que ocupaba y ocupa casi

Zaragoza por el catalán José Garriga a principios del siglo XIX, con el objeto de dedicarse a la distribución de géneros textiles catalanes –germen del Banco Garriga-Nogués. Tengamos en cuenta que los hermanos José y Manuel Garriga Llastanós (hijos de José Garriga) continuaron los negocios de comercio establecidos en Zaragoza por su padre. También desarrollaron otras operaciones financieras de «participaciones en comandita» o de depósitos a interés en la «Sociedad de Tiros de Ramón Quer», en la «Sociedad Diligencias y Postes Generales», en la sociedad «Diligencias de Oriente en España» y la «Fábrica de Hilados de Cardona»: J. R. GARCÍA RAMÓN, «Mercado aragonés e industria...», p. 118-119 y 131.

66. Recordemos la presencia de los Ferrán en las sociedades «Lario, Marina y Cía» y «Comercial Benito». Tampoco podemos olvidar el préstamo que hizo dicha casa comercial a la compañía minera «Sierra Minera», cobrando por ello un interés del 6 por 100 (ACF).

una manzana de casas –ya que tiene incrustada una pequeña vivienda en su fachada de la calle Nueva. La obra fue proyectada por el arquitecto catalán Pau Monguió i Segura, residente en la capital turolense.⁶⁷

67. Pau Monguió i Segura (1865-1956) tomó posesión como arquitecto del Ayuntamiento de Teruel a principios de 1898 o finales de 1897. Entre 1902 –cuando dimitió como arquitecto municipal– y 1908, trabajó en Tortosa. En octubre de 1908 fue nombrado arquitecto de la Diputación de Teruel. En 1911 fue nombrado arquitecto municipal interino, cargo que desempeñó hasta 1923: A. PÉREZ SÁNCHEZ, J. MARTÍNEZ VERÓN, *El modernismo en la ciudad de Teruel*, Teruel, 1998, p. 100-102.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català [Barcelona, 1998],
Barcelona: Fundació Noguera, 2000, 556 p. (Estudis; 23).

Edició de les ponències i comunicacions del Segon Congrés d'Història del Notariat Català, que se celebrà a la seu del Col·legi de Notaris de Catalunya els dies 5 i 6 de novembre de 1998. Talment com el primer, que tingué lloc cinc anys abans (el novembre del 1993), el Congrés fou organitzat per la Fundació Noguera i s'estructurà en aquesta ocasió en dos àmbits ben diferenciats: 1) «L'instrument i el registre notarial (segles XI-XIX)» i 2) «Comerç i protocol. La documentació mercantil notarial als segles XVIII i XIX». La ponència general del primer anà a càrrec de la doctora M. Teresa Ferrer i Mallol i s'acompanyà de cinc ponències sobre qüestions relacionades, com són l'instrument notarial a l'època moderna i contemporània (Jordi Günzberg), la gènesi i l'evolució dels registres notarial del segle XIII al XIX (Laureà Pagarolas), les notaries públiques de ciutats i viles (Rafael Conde), les escrivanies judicials, vicarials i senyorials (Marc Torres) i les notaries eclesiàstiques (Rafel Ginebra). D'altra banda, la ponència general del segon àmbit anà a càrrec del professor Josep M. Delgado i Ribas i s'acompanyà de quatre ponències, que versaren sobre el comerç marítim a la Catalunya del segle XVIII (Eloy Martín), el comerç i la navegació a la Catalunya del segle XIX (Martín Rodrigo), l'ús de mitjans de pagament a la documentació notarial catalana del segle XVIII (Joan Carles Maixé) i aquesta mateixa qüestió referida al segle XIX (Lluís Castañeda). A més d'aquestes ponències, les actes recullen igualment un total de nou comunicacions lliures, adscrites a una o altra àrea, tot i que el conjunt dels articles no presenta el lògic ordre temàtic dels dos àmbits ni el jeràrquic de ponències i comunicacions. Aquest interessant volum, dotat de treballs excel·lents, igual que el primer publicat en el número 7 de la mateixa col·lecció «Estudis» de la Fundació Noguera, esdevindrà un nou punt de referència ineludible per a la realització de qualsevol treball de temàtica notarial, especialment en aquest doble vessant de l'instrument, els registres i les diferents escrivanies, d'u-

na banda, i el comerç marítim i la documentació notarial mercantil, de l'altra.

ALTURO, Jesús, «Le statut du scribe en Catalogne (XIIe-XIIIe siècles)», a *Le statut du scribe au Moyen Age. Actes du XIIe colloque scientifique du Comité international de paléographie latine (Cluny, 17-20 juillet 1998)*, Paris: École des Chartes, 2000, p. 41-50.

Aportació al coneixement d'un dels vessants més interessants relacionats amb l'escriptura i el llibre a la Catalunya de l'època medieval, feta en aquest cas pel catedràtic de paleografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, autor de diversos treballs relacionats amb aquests temes. Basant-se en un ampli i realment extraordinari ventall documental, tant inèdit com editat, analitza qüestions com ara l'evolució de la figura de l'escrient, a través sobretot de les signatures dels documents, l'estament eclesialístic al qual pertanyien, la presència femenina en aquest sector, els grups socials implicats, la significació prestigiosa del fenomen de l'alfabetització, la formació d'aquests professionals sobretot a les escoles monacals i catedralícies, la lenta però progressiva laïcització de la cultura, la generalització de l'escriptura cursiva, etcètera. L'autor conclou que, fins a l'any mil, els escriptors són essencialment eclesialístics enmig d'una societat analfabeta i que, a partir del desvetllament social i econòmic del segle XI, comença a prendre força l'estament dels escriptors laics, els quals es consolidaran durant el segle XII, abans de l'aparició del notari com a figura dotada de la prerrogativa essencial de fe pública. Aquesta transformació fou el resultat de la mateixa evolució de la societat, amb un increment de transaccions, i alhora promogué l'ús de l'escriptura cursiva, la qual esdevingué una escriptura veritablement professional. I tot això, evidentment, en el context generalitzat d'una cultura escrita dominada pel clergat masculí (llevat d'algunes excepcions), en un món bàsicament àgraf i amb preponderància de la cultura de tradició oral. Clouen el treball una desena de reproduccions de fragments de pergamins, des del 837 fins al 1200.

BLASCO MARTÍNEZ, Asunción, «La lucha entre los notarios reales y los notarios de número de Zaragoza a través del proceso judicial contra Juan Caveró (1368-69)», *Aragón en la Edad Media* (Zaragoza), XVI (2000), p. 45-63.

Presentació i estudi d'un procés judicial sostingut el 1368 davant el salmedina de Saragossa pel conjunt de notaris públics de número de la ciutat contra Juan Cavero, notari general nomenat pel rei. Aquest procés serveix de pretext a l'autora, actualment la primera estudiosa de la història del notariat aragonès, per analitzar una de les qüestions clau en el decurs d'aquesta institució: la lluita secular entre els notaris reials i els notaris de les ciutats. Així, després de la presentació del manuscrit –un plec escrit en llatí i en gòtica cursiva aragonesa pel copista Sancho de Riglos–, entra de ple en el contingut del procés, en narra fil per randa els fets i descriu de manera detallada el procediment judicial fins al pronunciament del veredict, que és del tot favorable als notaris de la ciutat. A continuació, estudia les parts implicades, és a dir, els demandants, el demandat i els jutges –el salmedina de Saragossa i el justícia d'Aragó, que hagué de retornar la causa al primer. De fet, aquestes lluites entre els diferents tipus de notaris esdevenen un dels fenòmens més comuns i usuals des de l'època baixmedieval fins al mateix segle XIX, en el moment de la reforma completa de la institució que suposà la promulgació de la Llei orgànica del notariat de 1862. Els notaris rebien la seva autoritat de diferents poders (rei, municipis, barons, bisbes, abats...), però el seu camp competencial era ben confús. Per tant, els conflictes entre uns i altres eren forçosament constants i aquest article contribueix de manera clara al seu coneixement, tal com s'ha estudiat en altres indrets.

BONO, José, «La recensión catalana del *Ars notariae* de Salatiel (Ms. 284 Bibl. Catalunya)», *Historia. Instituciones. Documentos* (Sevilla), 27 (2000), p. 1-17.

Comentari crític sobre un manuscrit que conté la recensió de l'obra clau d'un dels grans tractadistes bolonyesos de la disciplina notarial del segle XIII i sobre la seva edició facsímil, fet per qui, sens cap mena de dubte, és per avui el primer i més brillant historiador de la ciència notarial a l'Estat espanyol, el notari de Sevilla doctor José Bono Huerta, autor d'una més que excel·lent història del dret notarial espanyol. Després d'un repàs sintètic de la producció de Salatiel, un dels rellevants clàssics italians i que tingueren major difusió entre els notaris de casa nostra, comenta la recensió (revisió i no mera còpia) gironina, d'autor anònim i del darrer quart del segle XIV, i la seva edició facsímil, feta a Barcelona el 1997 pel l'editorial Amaya Beltrán, acompanyada d'un volum complementari que abraça la

transcripció paleogràfica, a cura de N. Téllez Roderó, i la traducció literal castellana, a càrrec de P. E. Barreda. En els epígrafs següents de l'article, el doctor Bono analitza les diferents parts de l'obra, que, a més de la part de Salatiel, recull també les *Notulae de arbitris* i la *Sumula super compromissus*, de Ubertus Bonacurso; una miscel·lània de nou models documentals; la *Practica sive usus dictaminis*, de Johannes Bondi de Aquileia, i un formulari notarial gironí. De cadascun d'ells, a part dels comentaris doctrinals pertinents, amb l'erudició que li és sempre pròpia, Bono fa una exposició dels errors comesos pels editors, bé en la transcripció del text, amb lectures deficientes, desplegament erroni de les abreviatures o interpretacions de signes equivocades, bé en la traducció literal, sobretot per raó del desconeixement de la terminologia jurídica, i això amb la finalitat que aquesta edició del manuscrit esdevingui més útil als lectors.

CIFUENTES, Luis, «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obrador, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 19 (2000), p. 429-479.

Bon estudi de l'ofici dels barbers cirurgians a través bàsicament de l'inventari *post mortem* del cirurgià barceloní Joan Vicenç, autoritzat el 1464 i conservat al fons notarial de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Com palesa l'autor en la introducció, fins ara ha estat pobre l'interès que han despertat els treballs d'aquest tipus referents a les escales més baixes de la pràctica mèdica, quan són els que poden aportar més informació sobre processos com ara la difusió i valoració social de l'atenció mèdica, l'emergència socioprofessional de nous grups de guaridors o la vernacularització de la medicina. En primer lloc, l'anàlisi de la casa i del patrimoni li serveix de pretext per estudiar el fenomen d'emergència socioprofessional entre els barbers, que esdevingueren l'autèntic paraigua sanitari de la majoria de la població en una societat en què els físics universitaris eren escassos, i que, a partir del segle XIII, foren atrets pel prestigi de la nova medicina, sustentada en la filosofia natural aristotèlica i basada en estudis cursats a les recents institucions universitàries. Després, l'anàlisi detallada i comparativa dels elements conservats a l'obrador el mena a explicar la pràctica de la barberia i la cirurgia. I, en darrer terme, abunda en l'estudi minuciós de la biblioteca, que contenia tractats de cirurgia, compendis mèdics i pràctics, regiments de sanitat i introduccions generals a la medicina. Tot i

tenir només dotze volums, l'autor conclou en la seva importància per a l'estudi de la penetració de la literatura mèdica a la societat baixmedieval, com també per palesar de quina manera la llengua vulgar de la terra constituí un veritable pont intel·lectual i social per als membres de les escales més baixes de la pràctica mèdica. De cada obra, n'aporta les dades d'autoria, d'identificació, de contingut i de significació històrica. La publicació de l'inventari clou aquest modèlic article, elaborat amb rigor i excel·lència de mètode.

COMPANYS I FARRERONS, Isabel, *Catàleg dels protocols notariais de Tarragona (1472-1899)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, 545 p. (Inventaris; 23).

Darrera peça editada del mosaic que ens portarà al coneixement i al control complet dels fons notariais de Catalunya, apareguda evidentment dins la col·lecció d'inventaris de la Fundació Noguera. Elaborat per l'arxivera Isabel Companys, sota la direcció del responsable del centre on es troba dipositat el fons (l'Arxiu Històric –Provincial– de Tarragona), aquest instrument descriptiu aplega els protocols de la capital tarragonina, i no inclou, per tant, els de les altres poblacions del seu districte, llevat dels casos en què el notari actuava també a Tarragona. Com és usual, en el capítol introductori, després d'una ullada ràpida a la gènesi i l'evolució recent de l'arxiu arran del decret de 1869, l'autora abunda en la història del notariat a la ciutat. Així, analitza amb deteniment i seguint una seqüència cronològica les escriptures, tant les laiques com les eclesiàstiques, la seva creació i el traspàs, el règim de propietat, la ubicació, les funcions, els salaris o les taxes. Completa aquest apartat l'estudi de la confraria de Sant Lluc i el Col·legi de Notaris i, especialment, una extensa relació de notaris i escriptors, des de mitjan segle XII fins al final del segle XIX, relació que és el resultat d'un acurat buidatge tant de les fonts documentals com de la bibliografia i que, sens dubte, ha d'esdevenir d'una gran utilitat per als estudiosos. Abans de l'inventari, l'autora ens ofereix encara un selecte apèndix documental, amb cinc textos fonamentals per a la història del notariat tarragoní. L'inventari inclou 1.771 volums, que corresponen a 115 notaris, i abraça un ampli ventall cronològic, des del primer protocol conservat de 1472 fins al darrer protocol històric, corresponent al 1899. Els registres estan agrupats per notaris, els quals segueixen òbviament un ordre cronològic. I, dins de cada notari, els volums es classifiquen d'acord amb les

normes proposades per la Generalitat de Catalunya el 1997, el qüestionament de les quals no és ara, en tot cas, el moment de plantejar. Cal remarcar, com a fet destacable d'aquesta obra, les notes de significat divers que s'inclouen al peu de molts registres, especialment les dedicades a anotar l'existència d'elements cartogràfics i fotografies. Clou el volum un primer índex cronològic i un segon alfabètic de notaris.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa, MUTGÉ I VIVES, Josefina (eds.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 2000, 751 p.

L'estudi del tema de l'esclavitud ha esdevingut una constant en la historiografia catalana dels darrers decennis i, més concretament, en els projectes de recerca del CSIC, pel fet d'estar vinculat a les relacions comercials o de guerra amb els països islàmics veïns, que en constitueïen l'objectiu principal. Aquest volum, que recull les actes del Col·loqui internacional celebrat a Barcelona el maig del 1999, se centra de manera intencionada en l'edat mitjana i recull més d'una trentena d'aportacions, tant catalanes com espanyoles, italianes o franceses, sense oblidar la visió de la mateixa qüestió des de l'angle de l'Islam. De totes elles, destaquem ara només aquelles que s'han basat de manera preferent en documentació notarial dels arxius de protocols. De Catalunya, en primer lloc, cal citar el treball de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol sobre «Esclaus i lliberts orientals a Barcelona. Segles XIV i XV» (p. 167-212); després, l'article del professor Josep Hernando, «Els esclaus sarrains. De l'esclavitud a la llibertat. Blancs, negres, llors i turcs» (p. 213-244); el de la professora Carme Batlle, «Els esclaus domèstics a Barcelona vers 1300» (p. 265-296); el de Maria Mercè Costa i Paretas, «Els esclaus del monestir de Jonqueres» (p. 297-308), el de la professora Teresa Vinyoles i Vidal, «Integració de les llibertes a la societat barcelonina baixmedieval» (p. 593-614), i el de Fabiana Plazolles Guillén, «Trayectorias sociales de los libertos musulmanes y negroafricanos en la Barcelona tardomedieval» (p. 615-642). Del regne d'Aragó, l'article de Maria Isabel Falcón Pérez, «Los esclavos domésticos en Zaragoza en el siglo XV» (p. 367-400). Del regne de València, el treball de Francisco Javier Marzal Palacions, «El ciclo de la esclavitud sarracena en la Valencia bajomedieval» (p. 493-509). I d'Itàlia, el de Laura Balletto, «Schiavi e manomessi nella Chio dei genovesi nel secolo XV» (p. 659-694).

GINEBRA I MOLINS, Rafel, «El retaule de Sant Andreu de Gurb de Lluís Borrassà. Estudi històric», *Ausa* (Vic), 145 (2000), p. 141-171.

Aportació al coneixement de l'obra d'un dels pintors més rellevants del gòtic català del segle XV, el gironí Lluís Borrassà, a partir de la localització del contracte del retaule de l'altar major de Sant Andreu de Gurb, església situada al bell mig de la plana d'Osona. L'autor, el doctor Rafel Ginebra, medievalista prolífic i arxiver infatigable de l'Arxiu Episcopal de Vic, fa aquesta incursió en la història de l'art, basant-se principalment en documentació inèdita i desconeguda, dipositada en el riquíssim fons de la Cúria Fumada d'aquest mateix centre, i superant d'aquesta manera les aportacions fins avui fetes per mossèn Gudiol, a partir d'aquest mateix fons, i per Josep M. Madurell, a partir dels registres de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. El doctor Ginebra inicia el seu discurs amb la història d'aquesta obra, bo i relatant la recuperació dels pocs fragments conservats, al començament del segle XX, per part del Museu Episcopal, on avui es troben dipositats i que recull el conjunt més complet de les seves obres. A continuació, a partir del mateix contracte i d'altres textos paral·lels, n'explica, fil per randa, el procés de construcció, en els seus diferents vessants tant tècnics com iconogràfics i materials, la seva creació, la seva reconstrucció aproximada segons els fragments conservats i els pactes establerts i, en darrer terme, les vicissituds posteriors que sofrí, especialment la seva substitució al segle XVIII i la seva reutilització, fet que n'ha permès la conservació. Tanca aquest treball un apèndix documental, que inclou l'edició de set textos, que en són la base i el forniment, entre els quals cal remarcar el dels pactes signats amb el pintor el juliol de 1415.

HERNANDO, Josep, «Escoles i programes acadèmics a la Barcelona del segle XV. L'escola de mestre Ramon Llull i l'ensenyament de disciplines gramaticals i d'arts», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 20-21 (1999-2000), p. 633-662.

El professor Josep Hernando, un dels investigadors que més i millor ha treballat i coneix avui la documentació notarial de l'època medieval, ens ofereix aquest nou article sobre un aspecte del que ha esdevingut darrerament el seu principal tema d'estudi: el món del llibre, de la impremta i de l'ensenyament a les acaballes de l'edat mitjana. Basant-se en documents autoritzats per notari i dipositats en diferents arxius barcelonins, l'autor ens

apropa als sistemes d'ensenyament de la Barcelona del segle XV, bo i fent incidència especial en les escoles d'iniciativa privada, les més poc estudiades i, doncs, desconegudes, diferents de les considerades públiques, és a dir, les de la catedral i la ciutat. Com a exemple d'aquestes societats dedicades a l'ensenyament, analitza entre d'altres l'escola del mestre Ramon Llull. Igualment, fa un repàs dels programes acadèmics, en els quals la lògica té un paper principal, mentre la literatura i les altres arts liberals romanen en un segon pla, i això com a resultat dels canvis obrats a occident al començament del segle XIII amb la traducció i la popularització de les obres d'Aristòtil. Conclou l'autor que la cultura es basa en un mínim de gramàtica i està constituïda per l'estudi de la lògica i de la filosofia aristotèlica, que coronarà, si s'escau, una ciència teològica. Tanca el treball amb una referència a l'examen i la concessió del títol de *magister in artibus*. L'article s'acompanya de la transcripció d'una quinzena de textos documentals, certament interessants, agrupats per aquests tres mateixos vessants en què l'autor ha presentat el treball, les escoles, els programes acadèmics i la concessió del títol de *magister*.

IGLÉSIAS I FONSECA, J. Antoni, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues (+1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat. I», *Faventia* (Bellaterra), 22/2 (2000), p. 85-119.

En la línia certament potenciada en els darrers anys d'estudi del món del llibre i de la impremta a Catalunya, tant en la baixa edat mitjana com en l'època moderna, aquest article edita el contingut d'una de les biblioteques particulars més importants de la Barcelona del primer quart del segle XV, pertanyent al notari Bernat d'Esplugues i cobejada pel mateix rei Alfons el Magnànim després de la mort d'aquell. En aquesta primera entrega, l'autor, que ha dedicat la seva tesi doctoral als llibres i lectors de la Barcelona del segle XV, presenta la personalitat de Bernat d'Esplugues i transcriu la part de l'inventari relativa a la llibreria, mentre que reserva per a una entrega posterior el seu estudi detallat. Aquest personatge, mort el 1433, fou notari públic i escrivà del Consell de Cent de la ciutat, a més de titular de l'escrivania de la procuradoria general del Comtat d'Empúries. I la seva impressionant biblioteca abraça un conjunt de gairebé dos-cents còdexs, en la qual, ultra els autors grecs, hi destaquen els clàssics llatins i els humanistes italians. Per exemple, dels clàssics d'història, destaquem Cèsar, Tit Livi, Suetoni o Sal-lusti; de poesia, Virgili, Ovidi, Juvenal o Lucà; de filo-

sofia, Sèneca; de comèdia, Terenci, i de prosa, Cató i Quintilià. Dels autors medievals, cal remarcar Boeci, Pau Orosi, sant Agustí, sant Jeroni, sant Isidor, Dant, Petrarca, Boccaccio o Averrois. L'autor conclou que l'origen d'aquest fons bibliogràfic, adquirit de ben segur gairebé en bloc i no com a resultat d'una acumulació prèvia i calculada, cal situar-lo a Itàlia.

IGLÉSIAS, Antoni, «Le statut du scribe en Catalogne (XIVe-XVe siècles): une approche», a *Le statut du scribe au Moyen Age. Actes du XIIe colloque scientifique du Comité international de paléographie latine (Cluny, 17-20 juillet 1998)*, Paris: École des Chartes, 2000, p. 229-257.

Nova aportació, talment com la ressenyada en aquestes mateixes pàgines del professor Jesús Alturo, sobre l'estament dels escriptors de la Catalunya, en aquest cas, baixmedieval, concretament dels segles XIV i XV. L'autor, igualment professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, s'ha basat amb preferència en documentació notarial, especialment testaments, inventaris *post mortem*, contractes d'aprenentatge i de treball, compravendes, préstecs amb garantia de llibres, encàrrecs de còpies, etcètera. I ha volgut oferir-nos un apropament al món complex de la còpia i la il·luminació de còdexs a Catalunya i a l'activitat de molts dels personatges vinculats amb el món del llibre manuscrit, com ara l'escriptor professional o bé ocasional, el mestre d'escriptura, l'il·luminador, l'enquadernador o el llibreter. Després d'un breu repàs de les fonts documentals i bibliogràfiques, s'introdueix de ple en el món de l'escriptor i l'il·luminador en la documentació notarial, amb l'anàlisi d'aspectes com ara la identitat dels copistes –tant professionals com ocasionals–, la possibilitat d'establir l'autoria dels còdexs, l'estreta col·laboració entre l'escriptor i l'il·luminador –que podia recaure en una mateixa persona–, el temps emprat i els models seguits en la còpia o la il·luminació dels còdexs, o el mateix fenomen de la picaresca i de l'intrusisme professional. L'article, elaborat amb una àmplia profusió de notes, es clou amb una relació de copistes documentats a Catalunya en les seves diferents categories i una dotzena de reproduccions de documents il·lustratives.

LLOBET I PORTELLA, Josep M., «Un inventari de la biblioteca de Josep Antoni de Gomar i de Navés, catedràtic de lleis de la Universitat de Cervera (1788)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 19 (2000), p. 637-648.

Article adreçat a donar a conèixer la biblioteca del jurista Josep Antoni de Gomar i de Navés, mort a Cervera al començament de 1788. L'autor, bon coneixedor de la història ceriverina i autor d'una obra de bibliografia local, després d'una breu introducció, edita la part de l'inventari relativa als llibres. Considerant la condició de catedràtic de prima de lleis de la Universitat ceriverina, és lògic que el contingut de la biblioteca fos bàsicament jurídic, però òbviament també contenia una altra mena de llibres, com ara de literatura o de tema religiós. L'autor completa, en nota a peu de pàgina, les notícies de cada entrada i en dóna les referències bibliogràfiques. I, com conclou ell mateix, aquest treball, a més d'informar d'una biblioteca notable, fa justícia a un autor pràcticament desconegut i dóna a la llum edicions ceriverines del segle XVIII que fins ara no figuraven a les bibliografies tradicionals.

MIRAMBELL I ABANCÓ, Miquel, «El taller d'un argenter vigatà cincentista. Inventari dels béns de Pere Navarro (+1548)», *Ausa* (Vic), 144 (2000), p. 19-34.

Edició i estudi lexicogràfic de l'inventari i l'encant dels béns de l'argenter establert a Vic Pere Navarro, mort al començament de l'any 1548. Després de resseguir breument l'artista i la seva obra i d'anotar els treballs que féu especialment per a la Seu vigatana i per a diferents institucions religioses de la contrada, descriu el taller de l'artista i, de manera més detallada, el seu utilatge. Extret de l'inventari, aquest utilatge el classifica en cinc apartats: obres d'argenteria acabades o en procés d'execució, instruments per pesar, materials, mobiliari i eines. L'autor conclou que l'utilatge emprat era molt similar al dels argenters medievals i dels segles posteriors, abans de la introducció progressiva del maquinisme al final del segle XVIII. A continuació, edita amb tota correcció l'inventari i l'encant fets a Vic el març de 1548. I, finalment, recull gairebé un centenar de termes, tant de lèxic específic com general, amb la seva definició, bo i basant-se en els diccionaris i les obres de referència clàssiques de la llengua catalana.

PIÑOL ALABART, Daniel, *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, 411 p. (Estudis; 27).

Versió revisada de la tesi doctoral de l'autor, professor a la Universitat Rovira i Virgili, que té per objectiu bàsic estudiar la implantació del notariat públic al Camp de Tarragona, el desenvolupament d'aquesta institució i la seva activitat. Com hem apuntat en alguna ocasió, en aquest territori el tema del notariat havia estat encara poc analitzat, i ha estat precisament Daniel Piñol qui ha encetat aquesta línia en els darrers anys. L'obra s'articula en quatre capítols, precedida d'una extensa introducció, en la qual s'emmarca l'espai geogràfic i cronològic, s'exposen el mètode i les fonts i, sobretot, es presenta un exhaustiu estat de la qüestió, amb una extraordinària recopilació de la bibliografia italiana, catalana i castellana sobre els diferents aspectes relacionats amb la institució. En el primer capítol, l'autor ens endinsa en el tema del notariat des d'un àmbit més general i pren per això com a referència obligada la península itàlica, exposa els canvis jurídics que es produïren a partir del segle XII i la renovació que provocaren i, finalment, narra les vies d'expansió de les noves idees jurídiques i el renaixement del notariat. El segon, que esdevé la clau de volta del treball, parteix dels orígens per arribar al funcionament i l'organització dels notaris als segles XIII i XIV. Així, basant-se en un ventall certament ampli de fonts, tracta de: les notaries i la seva organització, la propietat i el regiment, amb l'exemplificació de l'escrivania comuna de Tarragona; la seva activitat, la redacció dels instruments i la influència dels formularis, bo i posant com a exemple la notaria de Reus, i els notaris, amb uns llistats molt complets de noms, subscripcions i signes de notaris de diferents localitats. En el tercer s'estudien els protocols o registres notariais, en les seves característiques externes (format, estat de conservació, paper i tinta, cobertes), internes (marges, notes de diplomàtica, anotacions, cronologia) i l'escriptura. En el darrer, analitza de manera molt detallada, com a exponent de l'activitat contractual, la figura jurídica de l'emfiteusi, un dels documents més representatius en els protocols i més expressius de la renovació jurídica baixmedieval. Després de les conclusions preceptives, clouen l'obra les fonts, amb especial menció del fons extraordinari de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, una completa bibliografia i un selecte apèndix documental.

RIERA SANS, Jaume, «Un protocolo notarial de Barbastro, del año 1412», a *Aragón en la Edad Media. Rentas, producción y consumo en España en la Baja Edad Media*, Zaragoza: Universidad, 2001, p. 47-63.

Presentació i estudi d'un registre notarial de Barbastre de 1412, dipositat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on ingressà a mitjan segle XX. L'autor, sens dubte l'arxiver que millor coneix aquest extraordinari centre documental, l'ha escollit entre una sèrie de sis protocols conservats per ésser el més antic i de contingut interessant, per estar autoritzat per un notari de major prestigi i per la mateixa significació de l'any de la confecció. En primer lloc, després de fer una descripció diplomàtica del manuscrit, que correspon a un manual notarial o primera redacció en registre, analitza la figura del notari, la qual queda reflectida a través de la seva actuació en el protocol, un protocol certament significatiu, ja que hi apareixen pràcticament totes les autoritats civils i eclesiàstiques de la ciutat de Barbastre, els grups cristians dominants i les minories confessionals de sarraïns i jueus. A continuació, entra en el contingut dels assentaments, que tenen un caràcter igualment extraordinari i que recullen tant textos de transcendència històrica, com ara la promesa feta pel procurador tramès al papa Benet XIII per impetrar la restauració de la seu episcopal de Barbastre de no sol·licitar taxació de salari a la cort papal, fins a d'altres purament anecdòtics, com la denúncia feta per un notari del furt comès per un servent o una altra denúncia d'unes bufetades donades per un jove a una donzella, filla del denunciant. Jaume Riera, que ens ensenya amb la seva perícia habitual la cara amagada dels contractes i les seves implicacions, remarca com un protocol tan breu, d'una seixantena de folis en quart, sigui tan ric en informació sobre el lloc i el moment històric. En un apèndix documental, transcriu quinze instruments seleccionats entre els que li han semblat més interessants.

(Aquestes **Notes bibliogràfiques** han estat redactades
per *Laureà Pagarolas i Sabaté*)

«ESTUDIS HISTÒRICS I DOCUMENTS DELS ARXIUS DE PROTOCOLS». NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

EHDAP és una revista anual, editada pel Col·legi de Notaris de Catalunya des del 1948, amb l'especificitat bàsica d'aplegar treballs fonamentats sobre documentació de protocols i de registres notariaus d'arreu i, alhora, d'aprofundir en aspectes institucionals, com ara la història del notariat, els diferents tipus documentals que aquesta genera o bé d'altres institucions de dret públic i privat que s'hi relacionen.

La redacció de l'EHDAP prega a les persones interessades a col·laborar-hi que prenguin en consideració les normes següents:

1. L'*extensió* dels articles, que han d'ésser inèdits, oscil·larà entre els 15 i els 40 fulls de 30 línies mecanografiades (és a dir, a doble espai), presentats en paper DIN A4 i escrits per una sola cara.

2. Sota el títol del treball, hom hi farà constar el *nom i cognoms* de l'autor, així com també el centre on desplega la seva activitat.

3. Ultra les còpies en paper, els originals han d'ésser facilitats en *disquet*, en un programa compatible amb l'entorn PC o Macintosh. A l'etiqueta del disquet, s'hi escriurà el nom de l'autor, el títol de l'article i el programa amb què ha estat editat.

4. Es recomana que els articles siguin escrits en català, per bé que s'accepten originals en totes les *llengües* peninsulars i en altres idiomes, com ara l'italià, el francès, l'anglès i l'alemany. Els textos en català i en castellà seran revisats per un corrector d'estil.

5. Les *notes* es presentaran sempre totes juntes al final de l'article i mai a peu de pàgina, tot i que un cop impreses sí que hi aniran. Es redactaran segons el sistema de referències que s'especifica més endavant. Les crides es faran volades sobre la caixa del text i després de la puntuació.

6. El text es podrà acompanyar, quan es consideri necessari, d'apèndixs, làmines, figures o *material gràfic*. Les fotografies, al seu torn, hauran d'ésser de qualitat i ben contrastades, i aniran seguides dels peus corresponents.

7. Els editors facilitaràn als autors *proves d'impremta*, per tal que puguin revisar els seus textos en un termini prudencial, però sense fer, tanmateix, variacions substancials ni en el text ni en les notes.

8. Un cop editat el volum, tots els autors en rebran dos exemplars, així com també un joc de 25 *separates* del seu article.

9. Els articles i la *correspondència* han d'adreçar-se a:

Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols
Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
Col·legi de Notaris de Catalunya
Notariat, 4
08001 Barcelona

El remitent indicarà sempre, en full a part, el seu nom i cognoms, adreces professional i particular, i números de telèfon, per tal de facilitar la comunicació amb la Redacció.

10. Els *sistemes de referències* i de citacions a utilitzar pels col·laboradors d'EHDAP seran els següents:

Llibres:

Arcadi GARCIA I SANS, Núria COLL I JULIÀ, *Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 6).

Formes i institucions del govern de Catalunya, Barcelona: Edicions de la Magrana, 1983 (Curs d'història de Catalunya; 1).

Parts de llibre:

Pierre VILAR, «Le monde urbain dans la Catalogne des temps modernes», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 421-434.

Articles de revista:

Josep M. SALRACH, «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 13 (1992), p. 127-173.

Quant a les *referències als arxius*, el primer cop es posarà el nom complet amb l'abreviatura entre parèntesi: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Les referències posteriors es posaran només en la forma abreujada.

Les cites dels textos documentals es faran de la manera usual, seguint l'ordre més lògic: arxiu, secció, sèrie, peça documental, data i foli. Per exemple:

AHPB, Guillem JORDÀ (major), *Septimum manuale*, 30-IX-1438/23-VI-1440, f. 34r.-36v.

